

## SISUKORD

Kersti MARKUS	
Keskaegsed maavaldused – uus allikas arhitektuuriuurijale .....	3
Mittelalterliche grundbesitze – eine neue quelle für architekturforscher. <i>Zusammenfassung</i> .....	18
Andres ADAMSON	
Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil .....	20
Livonian household troops during the Livonian War. <i>Summary</i> .....	46
Toivo U. RAUN	
Violence and activism in the Baltic Provinces during the Revolution of 1905.....	48
Vägivald ja aktiivsus 1905. aasta revolutsiooni ajal Balti provintssides. <i>Resüme</i> .....	58
Olavi ARENS	
Wilson, Lansing ja Hoover – Ameerika välispoliitika ja Eesti riigi tekkimine .	60
Wilson, Lansing and Hoover – United States foreign policy and the emergence of the Republic of Estonia. <i>Summary</i> .....	67
Magnus ILMJÄRV	
Estonia, Latvia, Lithuania and the Eastern Pact project .....	69
Eesti, Läti, Leedu ja Idapakti kava. <i>Resüme</i> .....	118
Maie PIHLAMÄGI	
Tööpuudusest Eesti Vabariigis aastail 1918–1940 .....	121
Unemployment in the Republic of Estonia 1918–1940. <i>Summary</i> .....	140
Toomas KARJAHÄRM	
Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953) .....	142
Cultural genocide in Estonia: writers, 1940–1953. <i>Summary</i> .....	175
Andrei SÕTŠOV	
Eesti apostlik-õigeusu pagulaskiriku vaimulike kirjavahetus kodumaaga ja selle kajastumine EAÕK häälkandjas Jumala Abiga 1950. aastatel .....	178
The correspondence of the clergy of the Estonian Apostolic Orthodox Church in exile with homeland and its expression in the EAO news paper <i>Jumala abiga</i> (God Help) in the 1950s. <i>Summary</i> .....	191

Andrei SÕTŠOV

Eesti õigeusu pagulaskiriku ja Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna suhted aastail 1958–1966 .....	193
The relationship between Estonian Orthodox Church in exile and the Estonian Eparchy of Moscow Patriarchate in 1958–1966. <i>Summary</i> .....	210

Anu KANNIKE

Creating cultural continuity in the domestic realm: the case of Soviet Estonia .....	212
Kultuurilise järjepidevuse hoidmine kodusfääris. Nõukogude Eesti näide. <i>Resüme</i> .....	229
Autorijuhend .....	230

Kodulehekül/home page: <http://www.kirj.ee>

Täistekstid on kättesaadavad andmebaasis/full text electronically available in:  
Central and Eastern European Online Library (C.E.E.O.L.)

ISSN 1406-2925

© 2006 Teaduste Akadeemia Kirjastus



Teaduste Akadeemia Kirjastus: Kohtu 6, 10130 Tallinn  
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post [niine@kirj.ee](mailto:niine@kirj.ee)

Estonian Academy Publishers, Kohtu 6, 10130 Tallinn, Estonia  
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post [niine@kirj.ee](mailto:niine@kirj.ee)

---

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas, Laki 26, 12915 Tallinn

Printed by Tallinn Book Printers Ltd, Laki 26, 12915 Tallinn, Estonia

## KESKAEGSED MAAVALDUSED – UUS ALLIKAS ARHITEKTUURIUURIJALE

Kersti MARKUS

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; kersti.markus@ai.ee

Kirikuehitus oli 13. sajandil tihedalt seotud maaomandiga ja paavstide protestidele vaatamata käsitlesid ülikud pühakoda kui oma isiklikku omandit. Erakirik võis funktsioneerida nii privaatse pühakojana kui kihelkonnakirikuna. Kuid eraisiku kõrval võis ehitusisandaks olla ka kollektiiv, näiteks vabad suurtalunikud või kiriklik korporatsioon.

Mis tüüpi kirikud olid aga taaniaegses Eestis? Käesolevas artiklis on võetud vaatluse alla Tallinna ümbritseva kahe muinaskihelkonna alale jäävad kirikud ja maavaldused. *Ocriele* vastab üldiselt hilisemale Jüri kihelkonnale ja Rebala hõlmab Jõelähtme, Kuusalu ja Harju-Jaani kihelkonda. Analüüsi tulemus näitab üsna sarnast pilti Taanis toimunuga. Nii nagu Lõuna-Skandinaavias kristianiseerimise algaegadel olid ka Eestis esimesed kirikud erakirikud, kuuludes kõrgaadlile (Jõelähtme, Saha), kuningale (Vaskjala) või kloostrile (Kuusalu). Piiskopi roll oli tagasihoidlik. Alles 14. sajandi teisest poolest alates võiks rääkida kihelkonnakirikutest kogudusekiriku mõistes, isegi siis, kui maa ja patronaadiõigus kuulus eraisikule.

Kihelkonnakirikute rajamisest Põhja-Eestis tundub meil tänu Paul Johansenile olevat üsna selge pilt. “Taani hindamisraamatus” on kiriklike keskuste kujunemislugu antud lausa aastase täpsusega ja näib järgivat loogilist struktuuri. Laias laastus võiks rääkida kõrgemalt poolt paika pandud skeemist, mida siis tagasilöökide kiuste edukalt järgiti. Kirikute rajajaks ja patrooniks peab Johansen enamikul juhtudest maaisandat, st Taani kuningat. Mõnikord on ta aga siiski sunnitud tunnistama, et patrooniks võis olla ka vasalliperekond (Viru-Nigula, Kadrina, Lüganeuse ja Jõhvi). 13. sajandi keskpaigaks oli Harju- ning Virumaal kihelkonnakirikute võrgustik välja kujunenud ja edasine areng kulges kuni Jüriöö ülestõusuni rahulikult.<sup>1</sup>

Kunstiajaloolased on aga seevastu suures hädas. Kirikute ehitusloolisel arengul ei näi Harju- ning Virumaal olevat sisemist loogikat ja suured raskused on dateeringutega. Kui Saare- ning Läänemaal ja Järvemaal valmisid 13. sajandil kivi- kirikud, siis Põhja-Eestis võib samaaegseid kivihooneid vaid ühe käe sõrmedel üles

---

<sup>1</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen; Reval, 1933, 193–211.

lageda. Põhiosa sakraalehitistest valmis 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandil. Eriti torkavad silma Harjumaa koorita saalkirikud, kus puudub igasugune dekoor ja lääneviilu ehib tagasihoidlik viilutorn. Villem Raam, selle piirkonna kirikute parim asjatundja, on neid õigusega pidanud pigem kabeliteks kui täiemõõdu-listeks kirikuteks. Tema tõstatab ka Tallinna dominiiklaste ja Harjus suuri maa-valdusi omavate tsisterlaste rolli ehitustegevuses. Mungaordude mõjuta oleks niisuguse arhitektuuri levikut raske seletada.<sup>2</sup> Kuidas aga sobitada sellesse pilti valitsejarõdu ja linnusetornidega Jõelähtme kirik?

Vägisi tekib tunne, et Johanseni maalitud pilt Põhja-Eesti kristianiseerimisest on liialt lihtsustatud. Mis seal 13. sajandil õieti toimus? Miks me ei tea midagi selle perioodi kirikutest? Kas tõesti oli Taani kuningas ehitusisand, kes oli vastutav kihelkonnakirikute ehituse eest? Ja mis asi üldse on kihelkonnakirik?

Skandinaavias on viimastel kümnenditel aktiivselt uuritud kihelkondade teket ning arengut ja kirikute rolli selles. Tasapisi on hakanud välja kooruma pilt, mis erineb paljuski traditsioonilisest arusaamast. Kirik keset kihelkonda, kuhu kõigil elanikel oli võrdselt hea ligipääs ja mille ehituse eest ühiselt vastutati, võib sobida põhjapoolsete piirkondade kristianiseerimisperioodi, kuid mitte Lõuna-Skandinaaviasse (Taani ja Götamaad Rootsis).<sup>3</sup> Varasemad kirikud on püstitatud era-initsiatiivil. Kristianiseerimise ajajärgul rajati kuninga ja piiskopi eestvedamisel ristimiskabeleid nende mõisa ning linnalistesse asulatesse. Need “avalikud” pühakojad mängisid põhirolli rahva usulises teenindamises, ja piirkonnad, mida nad teenidasid, olid üsna amorfsed. Ribe ümbruse kirikute uurimisel avastas Ebbe Nyborg otsese seose kuninga ning piiskopi patronaadiõiguse ja kiriku läheduses nendele kuulunud hiiglaslike maavalduste vahel läbi keskaja. Sealsetes mõisates olid ka kõige esinduslikumad kivikirikud.<sup>4</sup> Ülikute ja suurtalunike initsiatiivil levis kirikute ehitus kiiresti ka lokaalsel tasandil ja nende otsustusõigus kirikute üle oli väga suur. Kümne sisseseadmisega 1100. aasta paiku muutus kirikute rajamine piiskopi ning praostide poolt paremini reguleeritavaks ja nende ülalpidamine avalikumaks. 12. sajandit võibki pidada Taanis kihelkondade kujunemise ajaks. Siis pandi paika kirikute asukohad, mis tähendas, et nii mõnigi kirik rändas teise kohta ja hõredamalt kaetud piirkondadesse rajati uusi, peeti läbirääkimisi kihelkondade piiride ja suuruste üle. Arhitektuurist lähtuvalt võib märgata tendentsi, et uusrajatised on vanadest pühakodadest tagasihoidlikumad. Ilmselt ei jätkunud sealsetel maaomanikel piisavalt ressursse. Paljudel kabelitel võttis aastaid kihelkonnakiriku

<sup>2</sup> **Raam, V.** Arhitektuuri- ja kunstimälestised. Sakraalehitised. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1988, 50–103.

<sup>3</sup> **Ferm, O.**, toim. Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till det medeltida Sverige, 5. Stockholm, 1991; **Bonnier, A. C.** Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250–1350. Uppsala, 1987; **Nyborg, E.** Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. – Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København, 1983; **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. Lund Studies in Medieval Archaeology, 11. Stockholm, 1993.

<sup>4</sup> **Nyborg, E.** Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. – Hikuin, 1986, 12, 30.

staatusse jõudmiseks, mis tähendas õigust pidada ülal preestrit, saada kümnist ja ohvriande. Kõik see pidi toimuma kabeli patrooni ja kihelkonna rahva nõusolekul.<sup>5</sup>

Küllalt sarnane oli pilt ka Saksamaal. Friedrich Möbius jõudis 12.–13. sajandi külakirikuid uurides järeldusele, et ehituse taga seisis enamasti klooster või madalam aadel ja kirik rajati omaniku maale. Seejärel eraldas piiskop ristimis- ja matmisõiguse, tõstes pühakoja kihelkonnakiriku staatusse.<sup>6</sup> 13. sajandi Ungaris võib aga täheldada eriti aktiivset ehitustegevust aadliperekondade maavaldustes. Ühele perele võis kuuluda mitukümmend kihelkonnakirikut, nende seas oli nii puust kabeleid kui ka kivikirikuid.<sup>7</sup>

Seega on maavaldused ning kirikud üksteisega lahutamatu seotud ja pühakodade asukoht ning arhitektuur võib rääkida üsna palju omanikust ja vastupidi. Lähedus keskaegsele kivimajale või linnusele, teade varasema mõisa olemasolust või ühele inimesele kuuluvate suurte maavalduste kontsentratsioon pühakoja ümbruses võib tähendada, et tegemist on kunagise erakirikuga. Enamasti ei asetse sellised kirikud kihelkonnas tsentraalselt. Taani uurijad on jõudnud järeldusele, et erakirikute rajamise põhimotiiviks oli mugavus ja staatus. Kirik oli kodule lähedal ja näitas rajaja positsiooni ühiskonnas.<sup>8</sup> See pilt läheb väga hästi kokku “Gutasagas” kirjeldatuga: Ojamaa mõjuvõimsaim mees Likkair Tark laskis end ristida koos naise, laste ning teenijarahvaga ja ehitas oma hoovi kiriku, mida praegu kutsutakse Kivikirikuks ja mis oli esimene kirik saare põhjaosas.<sup>9</sup>

Paavstide kurtmisest 12.–13. sajandil võib aru saada, et ülikud käsitasid kirikut kui oma isiklikku omandit. Ehitusisandana võtsid nad endale õiguse panna ametisse preester ja sekkuda riitustesse. IV Lateraani kirikukogu dekreetidest võib välja lugeda, et esines ka selliseid patroone, kes omastasid preestri sisetulekud ja sellega hinge karjase nalga jätsid, või kui preester ei meeldinud, siis lausa otsa peale tegid.<sup>10</sup>

Kes ehitasid siis 13. sajandil kirikuid? Ehitusisandaks võis olla nii kollektiiv kui ka üksikisik. Kollektiivi moodustasid kas vabad suurtalunikud või kiriklik korporatsioon (toomkapiitel, klooster). Esimesel juhul oli tegemist koguduse- ja teisel korporatsioonikirikuga. Ainuisikulise ehitusisanda kirikut võiks nimetada erakirikuks, näiteks üliku- ja kuningakirikud. Erakirik võis funktsioneerida nii privaatse pühakoja kui kihelkonnakirikuna. Kogudusekirikud olid aga eranditult

---

<sup>5</sup> Samas, 28–33.

<sup>6</sup> **Möbius, F.** Die Dorfkirche im Zeitalter der Kathedrale (13. Jh.). – Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Bd. 128, Heft 3. Berlin, 1988, 35–36.

<sup>7</sup> **Entz, G.** Die Dorfkirche in den schriftlichen Quellen des mittelalterlichen Ungarns. – Rmt: Regionale, nationale und internationale Kunstprozesse. IV. Jahrestagung des Jenaer Arbeitskreises für Ikonografie und Ikonologie. Koost F. Möbius, H. Scirié. Jena, 1983, 131.

<sup>8</sup> **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint, 150–153; **Nyborg, E.** Kirke – sognedannelse – bebyggelse, 34.

<sup>9</sup> **Gannholm, T.**, koost. Guta Lagh med Gutasagan. Lund, 1994, 103.

<sup>10</sup> **Foreville, R.** Lateran I–IV. Mainz, 1970, 419, 423, 428–429; **Smedeberg, G.** Nordens första kyrkor. Stockholm, 1973, 170 jj.

kihelkonnakirikud. Ka osa korporatsioonikirikutest (kloostrikirikud) võis tegutseda kogu kihelkonna huve silmas pidades.<sup>11</sup>

Mis tüüpi kirikud olid aga taaniaegses Eestis? Käesolevas artiklis on võetud vaatluse alla Tallinna ümbritseva kahe muinaskihelkonna alale jäävad kirikud ja maavaldused. *Ocriele* vastab üldiselt hilisemale Jüri kihelkonnale ja Rebala hõlmab Jõelähtme, Kuusalu ja Harju-Jaani kihelkonda.

## ÜLIKUKIRIK

Saha kabel on tõenäoliselt üks enim mõtteainest pakkuv sakraalhoone Harjumaal. Seda eelkõige “Taani hindamisraamatus” esineva märkuse tõttu: *ubi fuit ecclesia et cimiterium adhuc est*. Siit võib järeldada, et 1241. aastaks oli kirik hävinud, kuid surnuaed veel eksisteeris. Johanseni arvates rajati pühakoda *Ocriele* muinaskihelkonna esimese kirikuna ja hävitati 1223. aasta eestlaste ülestõusu ajal.<sup>12</sup> Loole lisab aga vürtsi legend, mille järgi on Saha kabel Tallinna linnast 50 aastat vanem ja rajatud merehädast pääsenud Taani kaupmeeste poolt.<sup>13</sup>

“Taani hindamisraamatus” mainitud kirik on ilmselt praeguse kabeli varaseim eelkäija, sest surnuaialt leitud esemed viitavad laibamatusele maa-aluses kalmistus ajavahemikul 1150–1250.<sup>14</sup> Miks oli aga vaja rajada kihelkonnakirikut ääremale? Ühtivad ju vahetult Saha juures Jõelähtme ja Jüri kihelkonna piirid. Johanseni kontseptsiooni kohaselt oli *Ocriele* muinaskihelkond ühele kirikule liiga suur ja seetõttu planeeriti Saha selle kirde- ja Lehtse edelaossa. Samas tuleb tõdeda, et kui 1241. aasta nimekirjades räägitakse Sahast kui hävinud kiriku asukohast, mainitakse Lehtset kui võimalikku sobivat paika pühakoja ja kalmistu jaoks (*ubi aptus locus ecclesie est et cimiterij*).<sup>15</sup> Kiriku ehituseni aga ei jõutudki. Seega ei ole pühakodade ehitus planeeritud üheaegselt, mis välistab ka kihelkonna tükeldamise kavatsuse.

Asukohast tulenevalt ei saanud Saha olla kogu kihelkonda teenindav kirik. Kes võis siis olla kiriku ehituse taga? Johansen püüdis Saha esimese pühakoja rajamist siduda piiskopiga, sest naabermaavaldused Maardus ja Saarnel kuulusid juriidiliselt kirikule.<sup>16</sup> See arvamus ei ole aga põhjendatud, sest sellisel juhul oleks piiskop pidanud tagasi nõutama ka Saha küla, kuid selle vastu ei tundnud ta vähimatki huvi. Pealegi kuulus Saha *Ocriele* muinaskihelkonda, Maardu ja Saarne

---

<sup>11</sup> **Ferm, O., Rahmqvist, S.** Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. – Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück, 1985, 5, 4, 67–68; **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint, 148–153.

<sup>12</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 198.

<sup>13</sup> **Jung, J.** Muinasteadus Eestlaste maalt, III. Jurjev, 1898, 51.

<sup>14</sup> **Lang, V.** Muistne Rävala, 1. (Muinasaja teadus, 4.) Tallinn, 1996, 247.

<sup>15</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 197–199.

<sup>16</sup> Samas, 202; hiljem muutis ta oma seisukohti ja pidas Saha kabelit erarajatiseks. **Johansen, P.** Nordische Mission. Revals gründung und die Schweden siedlung in Estland. Stockholm, 1951, 104–105.

aga Rebala kihelkonda. Pigem on viimased seotud Jõelähtme kirikuga, mille küla oli algselt piiskopi omanduses.<sup>17</sup>

Võrreldes maaomandi muutusi *Ocriele* kihelkonnas 1238. ja 1241. aastal, ilmnevad huvitavad asjaolud. Põhiosa territooriumist kuulus 1238. aastal Mõõgavendade Ordule, s.o 294 adramaast oli vasallidele läänistatud 47. Taani kuningas võttis üle mõõgavendade maa, läänistades seal ainult 12 adramaad Sahal ja 2 sellega piirnevas Kärsas eesti soost ülikule Hildelempele.<sup>18</sup> Varem vasallidele kuulunud külad jaotusid piiskopi, Jaani seegi ja Dünamünde munkade vahel.<sup>19</sup> Ainult 5 adramaad Puiatul oli eestlase Villelempe isiklik omand, mis viitab mõisale. Kahjuks ei ole võimalik tõestada, kas Villelempe omand ulatub vallutuseelse aega.<sup>20</sup> Seega valitses *Ocriele* kihelkonnas 1241. aastal üsna omapärane situatsioon: maaomanikeks olid kuningas, kiriklikud institutsioonid ja kaks eesti soost ülikut. Eestlastest oli üks mõisaomanik ja teine sai endale maa, kus varem oli paiknenud kirik. Siinkohal tahaks rõhutada, et Hildelempe oli ainus vasall, kes sai kuningalt *Ocriele* kihelkonnas maad. Paratamatult tekib küsimus õigusjärgsusest ja sellest, kas Saha kiriku hävitasid eestlased või siiski mõõgavennad?

Kuna orduajal oli kirik hävitatud, piiskopile see ei kuulunud ja kihelkonnakirikuks polnud asukoht sobiv, pidi Saha kunagine pühakoda olema erakirik. Kalmistuleiud ja Hildelempe eesti päritolu näitavad rahvusliku järjepidevuse olemasolu selles kohas ja seetõttu oleks põhjust kaaluda kiriku omanikuna eesti soost ülikuperekonda. See ei anna aga veel vastust küsimusele, kas kirik oli nii vana, nagu legend seda väidab, või siiski taanlaste esimesest valitsusajast.

Eestlaste liinis katkes järjepidevus juba 13. sajandi teisel poolel: 1275. aastast oli Saha küla omanik Odward von Lode lesk ja aastail 1306–1346 de Sagha vasallisuguvõsa. 1394. aastal läänistas ordumeister küla Everhard von Boderckele, keda kutsuti Wekebrodiks.<sup>21</sup> Aastail 1433–1469 oli omanikuks Evert Wekebrod – Harju meeskohtu kohtunik.<sup>22</sup> Tegemist oli esimese astme tsiviilkohtuga, kes foogti või komtuuri eesistumisel lahendas ka kriminaalasju. Seega oli Wekebrod tolleaegse Harjumaa üks olulisimaid persoone, kellel pidid olema lähedased suhted ordu juhtkonnaga. 1434. aastal kinkis ta koos oma venna ja nõoga Pirita kloostrile viimase naabruses paikneva karjakopli.<sup>23</sup>

Wekebrodi isik pakub huvi seoses praeguse Saha kabeli ehituslooga. Villem Raam on kabelit kirjeldanud kui Pirita kloostrikiriku miniatuurvarianti, mille ehi-

---

<sup>17</sup> Samas, 202, 387.

<sup>18</sup> Samas, 410, 583.

<sup>19</sup> Vrd maavalduste jaotuse kaarte **Johansen, P.** Die Estlandliste.

<sup>20</sup> Samas, 271; **Tarvel, E.** Die Entstehung der grundherrschaftlichen und gutsherrschaftlichen Agrarstrukturen in Estland im 13. und 14. Jahrhundert. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Culture Clash or Compromise, VIII. Schwerin, 2004, 121.

<sup>21</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 583, 790.

<sup>22</sup> Samas, 583; Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. Hrsg. F. G. v. Bunge, R. V. Toll. I Theil. Bd. I. Reval, 1856, 317, 318.

<sup>23</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 933.

tajateks olid Tallinna meistrid. Sellele osutavad nii ruumi vorm, interjööridetailid kui ka sihvakas trepitorn.<sup>24</sup> Üllatavalt hästi läheb tegelikkus kokku teise kabeli kohta käiva legendiga, mille kohaselt rajati hoone üheaegselt Kanuti gildi ja Pirita kloostri.<sup>25</sup> Birgitiinide klooster asutati vastu linna tahtmist Saksa Ordu ning vasallide toel<sup>26</sup> ja see kujunes pärast kirikuhoone pühitsemist 1436. aastal Põhja-Eesti vaimseks tsentrumiks, mille tegelik mõju kirikukunstile ja liturgiale vajab alles uurimist. Kabeli rajamine kajastab väga hästi neid tendentse, mis valitsesid 15. sajandi teisel veerandil Tallinnas. Wekebrod lasi oma maale ehitada püha-koja, mille arhitektuurne lahendus ei jäta kahtlusi peremehe ühiskondlikust posit-sioonist ja usulistest eelistustest. Seega säilitas Saha kabel oma erakiriku staatuse läbi keskaja.

Hoopis teistlaadse erakiriku näite pakub Jõelähtme. Rebala muinaskihelkond jagunes kahte ossa, mida eraldas Kaberla ja Valkla vahelt kulgev metsade vöönd. Läänepoolne ala oli sobivaim viljakasvatuseks, idas oli asustust vähem ja see koon-dus Kuusalu-Valkla ümbrusse.<sup>27</sup> Rebalas on kirikute asukoha valikul jälgitud nii selle tsentraalsust kui ka asustumustrit. Kuusalu puhul võiks väita, et pühakoda pandi paika juba esimese Revala-Harju ristimise ajal aastatel 1219–1220, sest risti-jate teekond ümberkaudsetesse küladesse sai alguse just sealt. Johansen oletas, et kirikuõpetaja viis ise ristimist läbi. Jõelähtme seevastu näis aga olevat vaid üks paljudest küladest, mida ristijad oma teekonnal läbisid.<sup>28</sup> Kuid just see koht jäi piiskopile silma, sest 1241. aastal nõudis Torkill Jõelähtme küla tagasi kui kunagist kirikule kuulunud maad. Ka Jõelähtme kiriku nimipühak Maarja osutab seostele toomkirikuga. Asukoht oli hästi valitud – head põllumaad ja lähedus Tallinnale. Mõõgavendade Ordu võimuletulekuga kaotas piiskop oma valdused ja sugugi pare-mini ei läinud tal taanlaste tagasitulekul. Jõelähtme ja Kuusalu kirikuküla sai endale Jüütimaalt pärit Taani kuninga asehaldur aastatel 1241–1259 Saxo Agunsun (taani keeles Saxe Aagesen).<sup>29</sup> Saxo oli üks suurimaid maaomanikke Taani vasal-lide seas, kellele kuulus 263 adramaad Revalas ja Virumaal.<sup>30</sup> Saxo pojad aga hak-kasid maid realiseerima. Enamik Kuusalu ümbruskonna küladest, sh ka kiriku-küla, läks 1290. aastal Roma kloostri (vt allpool). Mis sai aga Jõelähtmest? 13.–14. sajandi omanikest ei ole kirjalikes allikates midagi teada, kuid 1462. aastal oli kirikuküla Jüütimaalt pärit vasalli Andreas Nilsen Banneri valduses. See rüütel

<sup>24</sup> **Raam, V.** Arhitektuuri- ja kunstimälestised. Sakraalehitised, 99–101.

<sup>25</sup> Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeeritud, tõlkinud ja kommenteerinud T. Kala. Tallinn, 2006, 318.

<sup>26</sup> A-il 1424–1425 läks Jõelähtme kihelkonnas kloostri valdusse 45 adramaad: Jägala, Kostivere ning Vandjala (Taani aadliku Albrecht Andersson Hageni lese kingitus) ja Parasmaa (Parenbecki vasalli-suguvõsa kingitus). Viimsi kuulus 1410. aastast ordule, kloostrile anti üle 1471. a; **Johansen, P.** Die Estlandliste, 380, 451, 536, 643, 663.

<sup>27</sup> **Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E.** Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, 405.

<sup>28</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 12–13.

<sup>29</sup> Samas, 387, 459. Uuemaid andmeid Saxo suguvõsa kohta vt **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke. En glemst dansk-estisk stormandsslægt, 1–2 (käsikiri Ivar Leimuse valduses).

<sup>30</sup> Samas, 679.



oli abielu kaudu seotud Saxo suguvõsa ja võttis üle nende allesjäänud maa-  
valdused Eestis.<sup>31</sup> Järelikult oli Jõelähtme kirikumaa selle perekonna omanduses  
15. sajandi keskpaigani. Saxo poeg Ago Saxison (Aage Saxesen) oli samuti Taani  
kuninga asehaldur Tallinnas (1304–1314).<sup>32</sup> Jõelähtme naaberkülast Koilast leiti  
aga pärast Esimest maailmasõda pitsat, mis kuulus Agho Saxisun (Aage Saxesen)  
nooremale, kes suri 1348. aastal. Võrreldes asehaldurist vanaisa pronksist pitsa-  
tiga, mis leiti Aalborgi frantsisklaste kloostrist, on lapselapse tinasulamist pitsat  
õige tagasihoidlikust klassist. Siin kajastub hästi omanike sotsiaalne staatus.<sup>33</sup> Koila  
leid näitab Saxo suguvõsa tihedat seotust Jõelähtme ja selle ümbruskonnaga.

Villem Raam on Jõelähtme kivist kiriku ehituse dateerinud 14. sajandi algusega.<sup>34</sup>  
Tegemist on Eesti oludes väga ebatavalise hoonega. Imelik on juba põhiplaan.  
Ruudukujulise ehitise lõunasein on ehitatud sellise nurga all, et ruum kitseneb  
ida suunas. Raami arvates tulenes hälve plaani mahamärkimisel tekkinud eksi-  
musest<sup>35</sup>, kuid enamasti oli segavaks teguriks varasem puukirik, mis tegutses uue  
kiriku valmimiseni. Kirikul puudusid iseseisev kooriruum ja läänetorn. Akendeta  
põhjaseinas kulges müüritrepp, mis viis laepealsele. Praegu ei ole see enam läbitav,  
sest 1878. aastal tehtud valgusavad sulgesid trepikäigu. Teine müüritrepp algab  
lääneseina lõunapoolsest nurgast ja lõpeb enne pikihoone keskteljeni jõudmist.  
Sealt avanes ukseava kirikuruumi. Tegemist sai olla ainult kunagise valitseja-  
rõduga, mis likvideeriti kiriku võlvimisel. Samas tekib muidugi küsimus, miks ei  
paiknenud uks täpselt keskteljel, vaid sellest mõneti lõuna pool. Raami arvates oli  
põhjuseks algkiriku ruumivorm – puitlagi toetus keskele tugisambale ja varjas  
seega rõdul istuja vaatevälja.<sup>36</sup> 2002. aasta välitööd aga kummutasid selle arva-  
muse.<sup>37</sup> Lage pidid toetama kahes reas puidust sambad. Nimelt jooksevad ida-  
lääne suunas kaks lintvundamenti, mis on praeguste piilarite telgjoonest veidi nihu-  
tatud. Kiriku võlvimisel on vanu vundamente ära kasutatud. Miks oli aga vaja puit-  
lae jaoks ligikaudu meetri laiusi ja sama sügavaid alusmüüre? Paese pinnase tõttu  
ei saanud olla vajumisprobleeme ja valitsejarõdu asukoht välistab algse võlvimis-  
kavatsuse (võlvikand on täpselt ukseavas). Mõistetav oleks see ainult sel juhul,  
kui laepealne oleks pidanud kandma suuri raskusi või seal oleks olnud mingi kapi-  
taalsem ehitis.

Praeguste võlvide kohale jääv ruum ongi Jõelähtme kiriku üks suuremaid  
mõistatusi. Alustaks lääneviilust. Selle keskosas paiknes segmentkaarne ava, mis  
võis endast kujutada vintspalgiga kaubaluuki kümnisevilja transpordiks. Viilu

---

<sup>31</sup> Samas, 387, 884.

<sup>32</sup> Samas, 744, 883–884; **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke, 4.

<sup>33</sup> **Johansen, P.** Ein Siegelstempel aus der Dänenzeit. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. O. Greiffenhagen. Bd. XX. Tallinn, 1935/36, 63; täpsemalt **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke, 4–5.

<sup>34</sup> **Raam, V.** Jõelähtme Maarja kirik. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 16.

<sup>35</sup> **Raam, V.** Uut Harju vanadest kirikutest (Jõelähtme ja Kose). – Eesti ehitismälestised. Tallinn, 1990, 142.

<sup>36</sup> Samas, 144.

<sup>37</sup> **Mägi, M., Markus, K.** Aruanne Jõelähtme kiriku põrandasse tehtud prooviürfidest. Tallinn, 2003. Muinsuskaitseameti arhiiv, A-5049.

põhj küljel on sadultorni meenutava ehitise jäljed. Kirikupoolne külj oli avatud, kuid välisküljes oli uks või luugitaoline ava. Raami arvates täitis torni alumine osa välikantsli funktsiooni, üleval aga võisid olla kellad.<sup>38</sup> Siin tekib muidugi kohe küsimus, miks on torn keskteljest kõrvale nihutatud. Nii nagu seda oli ka valitsejarõdule viiv uks. Ilmselt on põhjused nii ehitustehnilised kui ka kaitseotstarbelised. Viilu põhj küljel asuva torni luukavast oli võimalik kaitsta lääneportaali. Väliskantsli jaoks poleks selline asetus olnud põhjendatud. Kuna torn toetus ainult lääneseinale, siis võimaliku varisemisohu vältimiseks ei tohtinud lõunaküljest algav müüritrepp keskteljeni välja tulla. Valitsejarõdu oli aga kindlasti palju laiem kui ukseava, mis võimaldas kõrgemal võimukandjal ikkagi istuda otse pealtari vastas. Kahjuks on selles kohas 1878. aastal rajatud lääneaken, mistõttu rõdu jälgede leidmiseks pole suurt lootust.

Idaviil on veelgi komplitseeritum. Viilu põhjapoolsel siseküljel on välisseinast umbes pooleteise meetri kaugusel vertikaalselt eendunud seinamüüri jälg. Müüri paksus oli ca 150 cm ja kõrgus üle 250 cm. Lõunapoolne külj on uuesti laotud, kuid samas kauguses on näha vertikaalvuuk. Raami arvates võis olla tegemist kahe nurgatorniga.<sup>39</sup> Huvitava paralleeli tõmbab ta Tallinna Mihkli nunnakloostri riele kuulunud kindlustatud tornelamuga Kuimetsas, pidades Jõelähtmet eeskujandvaks.<sup>40</sup> 19. sajandi akvarellil on näha kuubikujulist väikelinnust, mille nurki troonivad kaaristule toetuvad madalad tornid.<sup>41</sup> Jõelähtme kiriku välisilmes pidid tornide kõrval tooni andma laiad (kuni 4,7 meetrit) lamedad segmentkaarsed nišid, mis on säilinud idaküljel ja nähtavad kooriruumi võlvipealsel. Samasugused nišid võisid paikneda ka külgeistes, millele osutab konarlik seinapind põhjapoolse müüri ülaosas. Raami arvates võisid nišid olla seotud tornidega, luues neile paksendatud seinamüüri. Võimalik, et torne ühendas kaitsekäik.<sup>42</sup>

Ehituslikku osa kokku võttes võib konstateerida, et Jõelähtme kiriku ruumivorm oleks sobiv aristokraatliku suuromaniku kindluse laadseks kabeliks, mitte aga kogudusekirikuks. Seda kinnitab valitsejarõdu olemasolu. Mõelda tuleb ka ehitajate peale. Tornide lahendused on väga moodsad, mis viitab otsekontaktidele Tallinnaga. Jõelähtme ehitisisand pidi kasutama linnamüüri või Toompea Väikese linnuse ehitusel osalenud meistreid ja seda võis asehaldur endale lubada. Ei ole üldse võimatu, et Jõelähtme kiriku arhitektuuris oli mingeid ühisjooni Väikese linnuse ehitistega. Me ei tea ju isegi seda, kuidas nägi välja asehalduri kindlustatud elamu Toompeal.<sup>43</sup> Asehalduritena pidid nii Saxo Agunsun kui ka Ago Saxison resideerima Toompeal, kuid Koilast leitud pitsat ei välista võimalust, et ümbruskonnas võis olla perekonnale kuuluv mõis. Ilmselt on Jõelähtme kivist kirikule eelnenud mitu puuehitist: üks piiskopi- ja teine Saxo-aegne. Kiviehitise püstita-

<sup>38</sup> Raam, V. Uut Harju vanadest kirikutest, 144.

<sup>39</sup> Samas, 145.

<sup>40</sup> Raam, V. Aruanne Jõelähtme kiriku väliuuringutest, XXVII. Tallinn, 1988. Muinsuskaitseameti arhiiv A-1946, 8.

<sup>41</sup> Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942, 287–288.

<sup>42</sup> Raam, V. Aruanne Jõelähtme kiriku väliuuringutest, 9.

<sup>43</sup> Zobel, R. Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.–14. sajandil. Tallinn, 2001, 67.

mine nõuab kompetentseid ehitusmeistreid, keda 13. sajandi keskpaiku võis isegi Tallinnas nappida, rääkimata maapiirkondadest. Siin poleks aidanud ka asehal-duri staatus. Kuid ühes võib küll kindel olla: Taani riigi kõrgeim ilmalik võimu-kandja Eestis poleks kindlasti rahuldunud misjoniaeegse pühakojaga oma maal. Nii nagu kivikirikus pidi ka seal olema mingi eraldatus tema ja rahva vahel.

Aristokraatlik erakirik ei tähenda täielikku isolatsiooni kihelkonna inimestest. Selleks oligi vajalik valitsejarõdu. Taanis paiknes see enamasti võimsas lääne-tornis. Kuigi me ei tea midagi varasema kiriku suurusest ja väljanägemisest, on olemoleva kiriku pindala piisavalt suur, et teenindada suuremat hulka inimesi. Küllap oli uue asehal-duri jaoks Saxo kirik lootusetult vananenud ja ta lasi Tallinna meistritel uue püstitada. Ka kiriku vanim hauaplaat, mis kandis aastaarvu 1305, jääb Ago Saxisoni valitsusaega.<sup>44</sup>

Mis sai aga Jõelähtmest edasi? Koos Taani võimu kadumisega kadus ka Saxo perekonna võim Eestis. 1387. aastal müüsid nad piiskopile Joa küla, ainsa maa-valduse kihelkonnas peale Jõelähtme kirikuküla.<sup>45</sup> Samal aastal omandas piiskop veel teisedki Jõelähtmega külgnevad külad – Rebala ja Koila. Varasemate maa-valdustega kokku oli piiskopil kihelkonnas 74 adramaad. Siit jäävad välja Harju-Jaani kihelkonna külad, sest iseseisva kihelkonna tekkimine jääb arvatavasti just sellesse perioodi ja on otseselt seotud piiskopi kasvava autoriteediga (vt allpool). See võim oli siiski üürrike: 1397. aastal loovutati ordule 23 ja 1424. aastal Pirita kloostri-le 25 adramaad.<sup>46</sup> Piiskopimõis Jägalas ilmub allikatesse alles 1480. aastatel.<sup>47</sup>

Raami arvates võlviti Jõelähtme kirik 14. sajandi IV veerandil, samal ajal suleti valitsejarõdu.<sup>48</sup> Tõenäoliselt jäävad sellesse perioodi ka käärkambri ja lõunaees-koja rajamine. Seega kaotas kirik oma linnuseliku välisilme ja erakiriku staatuse. Tähelepanuväärselt langeb see kokku piiskopi võimu laienemisega. Erakirikust sai kihelkonnakirik, mille esmaseks funktsiooniks oli kogu piirkonna inimeste tee-nindamine.

## KUNINGAKIRIK

*Ocriele* muinaskihelkonna osas jõudsimel eelnevalt järeldusele, et Saha ei saa-nud olla kihelkonnakirik. Ilmselt oli selleks mõeldud Lehtse, kuid plaanidest kau-gemale ei jõutud. Tegelikult rajati kirik Vaskjala külla. Johanseni arvates toimus see 1224. aasta paiku. Tema argumentatsioon põhineb ideel, et Saha kabel hävi-tati eestlaste ülestõusu ajal 1223. aastal ja uus kihelkonnakirik viidi teise kohta. Siin räägib ta endale vastu, sest kõigepealt taheti tema kontseptsiooni kohaselt

---

<sup>44</sup> Jõelähtme kirik ja kogudus, 232.

<sup>45</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 390.

<sup>46</sup> 1397. a läksid Võerdla ja Pasiel Saksa Ordu mõisa alla Kallaveres, 1424. a Pirita kloostri-le Jägala ja Ruu. **Johansen, P.** Die Estlandliste, 380, 539, 582, 646.

<sup>47</sup> Samas, 380.

<sup>48</sup> **Raam, V.** Uut Harju vanadest kirikutest, 148.

jagada *Ocriele* muinaskihelkond kaheks ja alles siis, kui sellest midagi välja ei tulnud, rajati kirik Vaskjalga.<sup>49</sup> Lehtsesse kiriku rajamise kavatsusest saame teada alles “Taani hindamisraamatusse” tehtud märkmest. Seega ei olnud enne 1241. aastat mingeid plaane Lehtsesse kirikut rajada. Ja Saha kabeli hävitasid tõenäoliselt hoopis mõõgavennad. Nii ei ole meil mingit alust väita, et Vaskjala külla rajati kirik 1224. aastal. Kirjalikes allikates mainitakse pühakoda alles 1401. aastal. Siis paiknes see juba 1,5 km lääne pool Karla külas, kuid kandis endiselt Vaskjala nime.<sup>50</sup> Jungilt saame teada, et vana kirik paiknes Vaskjala ning Limu küla vahel väljal ja seda ei kutsutud mitte Jüri kirikuks, vaid Vaskjala kabeliks.<sup>51</sup>

Millal siis kirik tegelikult rajati ja kes oli ehituse taga? 21 adramaa suurune Vaskjala küla oli “Taani hindamisraamatus” kuninga omanduses ja sinna juurde kuulus kuninga 6 adramaa suurune mõis (*curia domini regis*). Johanseni arvates oli mõis rajatud juba mõõgavendade ajal, et hallata *Ocriele* kihelkonna hiiglaslikke valdusi.<sup>52</sup> Nagu eelnevalt sai mainitud, ei läänistanud Taani kuningas neid maid vasallidele. Ja kui seal enne oligi mingi mõis, siis nüüd jätkas see tegevust kuninga mõisana. Taanis kannab mõis nimetust *kongsgård* (kuningamõis) ja arheoloogilised kaevamised on näidanud, et hoonekompleksi juurde kuulus ka kirik. Kuningamõisad võisid paikneda nii linnas kui maal, ainsaks kriteeriumiks oli piirkonna kuulumine Taani kuningakoja kontrolli alla. Nii võib selliseid komplekse kohata Trondheimis, Slesvigis, Lundis, Havnis, Ribes, Århusis, Helsingborgis ning Visbys ja maapiirkonnas on üks võimsamaid Dalbys Skånes.<sup>53</sup> Kõige kuulsam kuningamõis on muidugi Jellinges Jüütimaal, mis on seotud Taani esimeste kristlike valitsejate matmispaiga ja sinna püstitatud kirikuga.<sup>54</sup> Seega on Vaskjala kabel üks osa *Ocriele*’s paiknenud kuningamõisast, mitte kogudusekirik. Rajamisaeg võib jääda 1240. aastatesse.

Mõisa kadumisega muutus ka kabeli asukoht: 1390. aastal räägiti vanast mõisast ning 1419. aastal mõisakohast ja varsti pärast seda asustati mõisamaa talupoegadega. Kirik viidi aga üle Karla külla, kuid säilitas endise nime.<sup>55</sup> Miks Karla? Vaskjala küla oli alates 1330. aastatest Parenbecki suguvõsa valduses. Gotfridus de Parenbeck oli Taani aja lõpul Maanõukogu liige.<sup>56</sup> “Taani hindamis-

<sup>49</sup> Johansen, P. Die Estlandliste, 198–199.

<sup>50</sup> Samas, 409.

<sup>51</sup> Jung, J. Muinasteadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu, 1910, 52.

<sup>52</sup> Johansen, P. Die Estlandliste, 271.

<sup>53</sup> Wienberg, J. Den gotiske labyrint, 151; Cinthio, E. Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. (Acta Visbyensia, III.) Göteborg, 1967, 166–167; Markus, K. Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet. Kristianstad, 1999, 68.

<sup>54</sup> Staecker, J. Jelling – Mythen und Realität. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Culture Clash or Compromise, VIII. Schwerin, 2004, 77–102.

<sup>55</sup> Johansen, P. Die Estlandliste, 654.

<sup>56</sup> Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. II. Reval, 1855, 846.

raamatus” kuulus Karla küla kuningale, kuid 1401. aastal on selle kohta öeldud, et küla anti “ennevanasti igaveseks ajaks kirikule”. Seega ehitati kirik kirikumaaale. Siin võib näha kihelkonnakirikute tekkimist. Ka asukoht oli parem – vana Tartu maantee ääres. Vaskjala kabel paiknes maanteede suhtes kõrvalisemas kohas.

Vaskjala kabeli väljanägemisest ei tea me midagi. Lünklikud on teadmised ka Karla külas paiknenud kirikust, mis aastail 1885–1886 asendati uuega. Kuna uue kiriku ehitamisel kasutati osaliselt ära vana kiriku müüre, siis on keskaegne kirik jäädvustatud arhitekt A. von Howeni poolt tehtud põhiplaani.<sup>57</sup> Peale selle on olnud Villem Raami käsutuses üks naivistlikus stiilis joonistus, mille päritolu pole õnnestunud selgeks teha, kuid Raami kirjeldus on piisavalt inforikas.<sup>58</sup> Howeni joonisel on kujutatud ühelöövilist pikihoonet, millele lisandus kitsam polügonaalne lõpmikuga kooriruum. Pikihoone lõunaküljel paiknes erakordselt lai eeskoda ja põhjaküljel käärkamber. Põhiplaani analüüsidest jääb mulje, et kooriruum on hilisem lisandus. See arvamus põhineb koori ja pikihoone proportsioonide võrdlusel: pikihoone pikkus võrdub kahe laiusega, kuid koori mõõdud ei haaku mingilgi moel pikihoone omadega. Kahtlust äratav ka kolmetahuline koorilõpmik, sest Keila analoog valmis alles 15. sajandi lõpul. Sekundaarsuse oletust kinnitab võrdlus naaberkihelkonna Kose kirikuga, kus koor samuti puudus ja pikihoone proportsioonid vastasid Jüri kiriku omale. Mõlemad kirikud olid kolmevõlvikulised.

Joonistuse järgi olid kiriku läänefassaadil suur teravkaarne portaal ja nelinurkne viilutorn, mis olid üllatavalt sarnased Toompea sadultornidele – kaks kandekaart toetusid kolmele konsoolile. Zobel dateerib Toompea Suure linnuse vähesed allesjäänud konsooltornid 1360.–1370. aastatega,<sup>59</sup> sellesse perioodi paigutab Raam ka Kose kiriku ehituse. Kosel oli jälle omakorda Jõelähtmega sarnane võlvikujundus, mille eeskujud pärinevad Tallinna Mihkli nunnakloostri.<sup>60</sup> Siit hakkab välja kooruma kindel muster: piiskop Ludovicus de Monasterio ajal (1352–1389?) valmisid Tallinna ümber ühe tüüpprojekti järgi uued lihtsad pühakojad ja Jõelähtme vana kivikirik kaotas oma aristokraatliku kuju ning võlviti. Piiskop hakkas kindlakäeliselt kujundama kihelkonnakirikute võrgustikku. Selles oli tal ilmselt Saksa Ordu toetus, sest Ludovicus oli ise orduvend. Huvitav on ka see, et stiililised eeskujud pärinevad nunnakloostri ja Toompealt – pärast taanlaste lahkumist läks nunnaklooster ordu patronaadi alla. Järelikult kasutati samu ehitusmeistreid. Siin võib rääkida ilmaliku ja kirikuvõimu ühtsest poliitikast kirikliku struktuuri kujundamisel.

Mõtteainest pakub ka kihelkonna nimi. Taaniaegne kabel kandis Vaskjala nime ja see kandus üle uuele kirikule. Siit võib järeldada, et Püha Jüri ei olnud vana kabeli kaitsepühak. Ja see on ka loogiline, sest Taani kuningakojas ei olnud selle rüütelpühaku kultust. Pigem vastupidi, Püha Jürist sai Rootsi rahvuspühak võitluses Taani ülemvõimu vastu 15. sajandil. Seega sai kihelkond nime uue kiriku

---

<sup>57</sup> Täna Krista Kodrest Jüri kiriku põhiplaani fotokoopia eest!

<sup>58</sup> Raam, V. Arhitektuuri- ja kunstimälestised, 101–102.

<sup>59</sup> Zobel, R. Tallinn (Reval) keskajal, 179.

<sup>60</sup> Raam, V. Uut Harju vanadest kirikutest, 151–152.

järgi. Rootsi uurija Stefan Brink on teinud kirikunimede kohta huvitava analüüsi. Sellest tuleb välja, et küla või mõisa nime kandva kihelkonna kirik ehitati algselt erakirikuna. Rootsis paiknevad sellised kirikud just lõunaregioonis (Västerja Östergötland) ja see on Taanis väga tavaline.<sup>61</sup> Nii on see ka Jõelähtme kiriku puhul. Vaskjala kabelist aga kihelkonnakirikut ei saanud. Siit tekib muidugi küsimus, kuidas viidi selles piirkonnas läbi usulisi talitusi ja kuhu maeti inimesed. Vaskjala kabel võis teenindada siiski lähimat ümbruskonda, kuid see tähendab, et praeguse Jüri kihelkonna piirides pidi olema rohkesti kabeleid. Üks neist oli muidugi Saha.

## PIISKOPIKIRIK

Maavalduste jaotus Revalas näitab hästi, kui vähe oli tegelikult piiskopil võimu. Kirikuküladest kuulus piiskopile esimesel Taani võimu perioodil ainult Jõelähtme ja pärast Stensby rahu polnud sedagi. Puudusid ka toomkiriku ülalpidamiseks vajalikud maavaldused. Muutust võib märgata alles 1249. aastal, kui Erik Plogpenning doteerib kirikule kokku 40 adramaad.<sup>62</sup> 1259. aastal olid vasallid lõpuks nõus piiskop Thorkilliga kümnise osas kokku leppima ja järgmisel aastal kinnitas kuningas lepingu. Tallinna piiskop seisis nüüd majanduslikult kindlamal jalal.<sup>63</sup>

Erik Plogpenningi poolt kirikule 1249. aastal üle antud maavalduste hulgas oli ka 8 adramaad Saintakes. 1254. aastal kuulub juba kogu Saintake (ehk Sagentake) piirkond piiskopile, st kokku 43 adramaad. Tegemist oli kahtlemata ühe suurima maavaldusega Revalas, mis jäi praeguse Harju-Jaani kihelkonna piiridesse. 1254. aastal mainitakse veskit ja jõge, kuid mitte ühtki küla. Niisamuti tähistab Saintake 1393. aastal kogu maavaldust. Küladest kuuleme esmakordselt alles 15. sajandil. 1485. aastal räägib piiskop Mägisest kui “meie kiriku külast, mis asub Sayentacke kiriku juures”. Sellest peale tähistab nimi ainult kirikut, mitte aga maavaldust. Piirkond ise jagunes kolmeks külaks: kõige põhjapoolsem Mägise, keskel Keskvere ja lõunas Vaaso.<sup>64</sup>

Harju-Jaani kiriku tekke- ja ehituslugu on aga üsna segane. Pühakoda mainitakse esmakordselt 1322. aastal, kui Mihkli kloostri abtiss andis Padise abtile Evertile edasimüümiseks 5 adramaad Reckeles ja Raydemules, mis asusid Saintake kabeli juures.<sup>65</sup> Nende valduste täpse asukoha tuvastamine aitaks paika panna ka kabeli asukoha. Nimelt on tekkinud kahtlusi, et Harju-Jaani kirik on aegade jooksul liikunud rohkem kui üks kord. 17. sajandi kaardil paikneb Jaani kirik (*Johannis kyrka*) Mägise külast natuke põhja pool.<sup>66</sup> Seega on tegemist 15. sajandil mai-

<sup>61</sup> **Brink, S.** Sockenbildningen i Sverige. – Rmt: Kyrka och socken i medeltidens Sverige. (Studier till det medeltida Sverige, 5.) Toim O. Ferm. Stockholm, 1991, 131–132.

<sup>62</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 143–146.

<sup>63</sup> Samas, 146.

<sup>64</sup> Samas, 584–585.

<sup>65</sup> Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. Fr. G. v. Bunge. Bd. VI. Riga, 1875, 2777.

<sup>66</sup> Saientacken Eller Johannis Sochn uti Harrien. EAA 1-2-C-III-32.

nitud asukohaga. Samal kaardil on aga kirikust *ca* 2 kilomeetrit ida pool tähistatud viltuse ristiga Ristimägi. Viltuvajunud rist osutab mahajäetud kabelile.<sup>67</sup> Kuna Mägise küla asub piiskopivalduste keskel, siis ei saanud tsistertsilased seal maid müüa. Ristimägi paikneb aga Saintake äärealal. Siit võiks järeldada, et Ristimäel paiknenud kabel eelnes Mägise küla juures paiknenud kirikule ja võib-olla ongi tegemist just selle kabeliga, mida 1322. aastal mainitakse. Tähelepanu äratav ka nimi Ristimägi. Kuna Jaani kirik on oma nime saanud Ristija Johannese järgi,<sup>68</sup> siis võib olla tegemist algse ristimiskabeliga. Asukoht oli soodne – suuremate küla- teede ristumiskohal. Sambu ja Haljava külade aardeleiud viitavad 12.–13. sajandi asulakohtadele.<sup>69</sup> Teise paika liikumine võis olla seotud Jaani kihelkonna eraldumisega Jõelähtmest. Uuel pühakojal oli tsentraalsem asukoht piiskopivalduste keskel. Ajaliselt võis see toimuda 14. sajandi lõpu poole, sest Jaani kiriku kellal oli aastaarv 1400 ja preestri hauakivil kiri: *im jar MCCCC starb her Hinrich Moller, kirkher to Saientachen*.<sup>70</sup>

1864. aastal lammutatud pühakoda oli põhiplaanilt saalkirik. Iseseisvat koori ei olnud ja lääneseinas võis paikneda viilutorn (17. sajandi kirjelduse järgi oli see ümber kukkumas). Akende asetuse järgi otsustades oli kirik kolme võlviku pikkune. Põhjaseinas oli kaminaga käärkamber ja lõunaseinas eeskoda. Uus kirik ehitati aastail 1860–1863 mõnisada meetrit ida poole.<sup>71</sup> Seega lähtub Jaani kirik samast tüüpprojektist nagu Jüri ja Kose kirikud.

Maomandi jaotus kihelkonnas erineb Jõelähtmest. Viimases domineerisid vasallid, ehkki 14. sajandi lõpukümnenditel oli piiskopil hetkeliselt rohkem maid ja 15. sajandil hakkas mõju avaldama Pirita klooster. Harju-Jaani kihelkonnas valitsesid aga kiriklikud institutsioonid: piiskop, Tallinna tsistertsilaste nunnaklooster ja Dünamünde/Padise klooster. Kui 13. sajandil jäi suhe vasallide maavaldustega enam-vähem pooleks,<sup>72</sup> siis 15. sajandil oli see juba tugevalt vasallide kahjuks.<sup>73</sup> Harju-Jaani piiridesse jäi ka piiskopimõis Kivilool, mida mainitakse esimest korda 1322. aastal.<sup>74</sup>

Eelnevat kokku võttes võib konstateerida, et Harju-Jaani kihelkonna alal oli piiskopil 13. sajandi keskpaigast alates tugev mõjuvõim. Samas võib muidugi küsida, kui palju see talle sisse tõi, sest suurtel maavaldustel näis laiutavat tühjus.

<sup>67</sup> Tänan Toomas Mägi Ristimäele tähelepanu osutamise eest!

<sup>68</sup> **Küssner, A.** Mineviku mälestused Harju-Jaani kihelkonnast. Tallinn, 1913, 7.

<sup>69</sup> Kultuurimälestiste riiklik register. Arheoloogiamälestised. Haljava asulakoht, reg-nr 27590, Sambu asulakoht, reg-nr 17821. Vt [www.muinas.ee](http://www.muinas.ee).

<sup>70</sup> **Küssner, A.** Mineviku mälestused, 7, 10.

<sup>71</sup> Samas, 9–10, 22; **Raam, V.** Harju-Jaani kirik Raasikul. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 48.

<sup>72</sup> 13. saj kuulub piiskopile Kaersool 8, Kehras 10 ja Saintakes 43 adramaad; Dünamünde kloostri- rle Kalesis 6, Kaemlas 3 ja Igaveres 5 adramaad; Mihkli nunnakloostri- rle Veskis 5, Perilas 10 ja Silmsis 5 adramaad.

<sup>73</sup> 15. saj-ks oli piiskopile juurde tulnud Soodlas 10, nunnakloostri- rle Pirsus 13 ja Padise kloostri- rle Kihmlas 5 adramaad. Padise kloostri- rle Raasikul mainitakse esimest korda 1497. a.

<sup>74</sup> **Johansen, P.** Die Estlandliste, 435–36.

Kabel ja hilisem kirik paiknesid küll piiskopimaal, kuid aristokraatliku erakirikuga siin tegemist ei olnud. Ka kihelkond kannab pühaku, mitte kohanime. Jaani kirik rajati kogudusekirikuna, kuid initsiaatoriks oli piiskop.

## MUNKADE KIRIK

“Taani hindamisraamatu” järgi kuulus Ojamaa munkadele (*monachi de Gutland*) terve rida külasid Revala maakonna idaserval Kahala järve ümber: Hirvli, Sigula, Kahala, Kaalamäe, Kullava ja Uuri. Kokku 78 adramaad.<sup>75</sup> Tsistertslaste Roma klooster Ojamaal rajati 1164. aastal ja see mängis suurt rolli taanlaste misjonipoliitikas teisel pool Läänemerd. Roma mungad said need maavaldused Taani asevalitsejalt hertsog Knudilt ajavahemikul 1223–1227.<sup>76</sup> Võimalik, et eesmärgiks oli tütar-kloostri asutamine. Selles nimekirjas esines ka Kolga, kuid ilma adramaade arvuta. Johanseni arvates tähistas Kolga suursaraskonda, st mainitud kuue küla kogumit. Gustav Vilbaste ja Enn Tarvel peavad aga tõenäoliseks, et mõeldud on siiski Kolga küla, kuid adramaade arv jäi lihtsalt märkimata.<sup>77</sup>

Maavalduste jaotus Kuusalu kihelkonna alal 1241. aastal on väga selge. Piir kulges Kahala ja Kuusalu vahelt – lääne poole jäid vasallid, ida poole mungad. Vasallidele kuulus 120 adramaad, kuid domineeris kaks suuromanikku. Taani asehaldur Saxo Agunsunile kuulusid Kuusalu ning Kiiu küla ja Saksa vasallile Conradus Høfskæle küla ja mõis Valklas.<sup>78</sup> Just siin olid ka piirkonna vanad asustus-alad.

Nagu juba eelpool mainitud, on Rebala kihelkonnas kirikute asukoha valikul jälgitud nii selle tsentraalsust kui ka asustumustrit. Kuid nii nagu Jõelähtme läks ka Kuusalu kirikuküla pärast Stensby rahulepingut Taani asehalduri valdusse. 1290. aastal müüsid aga Saxo pojad Kuusalu kirikuküla munkadele.<sup>79</sup>

Esimese kivikiriku Kuusalus on Raam dateerinud 13. sajandi lõpuga.<sup>80</sup> Stiili-analüüs selleks otseselt alust ei anna, kuid sellegipoolest võib Raamiga nõustuda. Miks? Tsistertslastel olid oma ilmikvendadest ehitusmeistrid, kes valdasid suurepäraselt kiviraiumiskunsti. Ja seega pole imeks pandav, et just Kuusallu ehitati Põhja-Harjumaa (st endine Revala maakond) esimene kivikirik. Pühakojal oli nelinurkne kooriruum ja sellest täpselt kaks korda pikem, kuid natuke laiem pikihoone (19. sajandil ümber ehitatud). Koori põhjaküljel on säilinud käärkamber ja lääneseinas müüritrepp, mis võimaldas pääsu laepealsele. Tsistertslaste ehitus-

<sup>75</sup> Samas, 784.

<sup>76</sup> Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853, 340.

<sup>77</sup> Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1993, 12.

<sup>78</sup> Kuusalu (25), Kiiu (30), Valkla küla (32) ja mõis (4): Johansen, P. Die Estlandliste, 434, 459, 642.

<sup>79</sup> Samas, 459.

<sup>80</sup> Raam, V. Kuusalu Laurentiuse kirik. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 32.



kunstile omaselt puudus läänetorn, seda asendasid viilutornid ida- ja lääneviilul.<sup>81</sup> Siin võib rääkida tsistertslaste tüüpprojektist, sest samasugune põhiplaan on Kärkna kloostrile kuulunud Järva-Madise kirikul ja Tallinna Mihkli nunnakloostri valduste keskel oleval Juuru kirikul.

Mõtlemata paneb kiriku asukoht. Juba Raam on juhtinud tähelepanu, et Kuusalu kirik paikneb tsistertslaste tavale omaselt madalas orus allikavetest toituva põliskiigi ääres, mitte aga kõigile nähtaval maanteeäärsel kõrgendikul.<sup>82</sup> Viimane asukoht oleks aga pidanud olema aastail 1219–1220 rajatud kirikul. Kas kirik rändas teise kohta ja kus paiknes siis Saxo-aegne kirik? Kuna ristijad lähtusid oma retkedel just Kuusalust, siis on Johansen veendunud, et kirik oli seal juba olemas.<sup>83</sup> Sellisel juhul toimus asukohavahetus sama küla piirides.

Kuidas sai aga kirik kuuluda munkadele, kellel polnud oma kloostrit? Roma klooster ei asutanud ühtki tütarkloostrit ja tsistertslaste majanduskeskustes elasid tavaliselt ilmikvennad, kes tegid ise tööd. Lundi peapiiskopkonnas oli neil aga väga kõrge staatus: kloostrit majanduskeskuste ja kloostrile annetatud maade valitsejad. Tööd tegid kohalikud talupojad. Seega tegutsesid tsistertslaste nagu ilmalikud mõisnikud ja olid väga aktiivsed maapoliitikas.<sup>84</sup> 1290. aastaks kuulus Roma munkadele Harjus 14 küla, enamik neist oli kuninga kingitus või ostu teel saadud. Kolga kohta on nüüd esimest korda märges *villa*, kuid mingile mõisale pole vihjatud.<sup>85</sup> Ka Tallinnas oli neil oma maatükk. Siin jääb vaid üle Johanseni ja Tarveliga nõustuda – niisuguste valduste haldamiseks pidi Kolgas juba sel ajal mõis olema.<sup>86</sup> Kuid isegi Taani kloostrielu kontekstis oli Kolga ebatavaline. Majanduskeskustes ei olnud tavaliselt munki ja neile ei kuulunud ka kirikuid. Seega tegutses Kolga otsekui sanktsioneerimata klooster. Nii suure iseseisvuse põhjuseks võis olla suur vahemaa Gotlandi emakloostriaga.

Kuna 13. sajandi lõpul kuulus kihelkonnas rõhuv enamik maid Roma kloostrile, siis juhiti Kolgast kogu piirkonna majandus- ja usuelu. Seega on Kuusalu korporatsioonikirik, mis teenindas kogu kihelkonda.

## KOKKUVÕTE

*Ocriele* ja Rebala muinaskihelkondade piiridesse jäävate maavalduste ja kirikute analüüs näitab üsna sarnast pilti Taanis toimunuga. Isegi kui esimesel taanlaste võimuperioodil planeeriti mingit süstemaatilisemat kirikute võrgustikku, siis mõõgavendade ajal jaotati maad vasallidele ja sama olukord jäi valitsema ka taanlaste tagasi tulles, ehkki vasallide isikkoosseis vahetus. Nii nagu Lõuna-Skandinaavias

---

<sup>81</sup> Raam, V. Arhitektuuri- ja kunstimälestised, 84–85.

<sup>82</sup> Samas, 86.

<sup>83</sup> Johansen, P. Die Estlandliste, 13.

<sup>84</sup> Markus, K. Från Gotland till Estland, 152.

<sup>85</sup> Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853, 537.

<sup>86</sup> Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 22.

kristianiseerimise algaegadel olid ka Eestis esimesed kirikud erakirikud, kuuludes kõrgealale, kuningale või kloostrile. Piiskopi roll oli aga tagasihoidlik. Taanis kuulusid nad vanadesse ning rikastesse suguvõsadesse ja piiskopi valdustel paiknevad kirikud olid samasugused erakirikud nagu kuninga omadki. Eestis ei olnud piiskopil võimu ja see kajastub ka kirikuehituses. Ainus piiskopikirik selles piirkonnas oli Saintake, mis oma algusaegadel täitis ilmselt rohkem ristimiskabeli funktsiooni.

Olukord muutus pärast Eestimaa mahamüümist Saksa Ordule. Orduvendadest piiskopid ajasid kõrgema ilmaliku võimuga ühtset poliitikat ja see kajastub ka kirikuehituses. Piiskopi initsiatiivil valmisid tüüpprojekti järgi koorita saalkirikud. Jõelähtme kirik kaotas oma aristokraatliku väljanägemise. Kõige vähem muutusi tegi läbi Kuusalu, mis jäi endiselt Roma munkade omandusse. 14. sajandi teisest poolest alates võiks juba rääkida kihelkonnakirikutest kogudusekiriku mõistes, isegi siis, kui maa ja patronaadiõigus kuulusid eraisikule.

## TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 5976).

## MITTELALTERLICHE GRUNDBESITZE – EINE NEUE QUELLE FÜR ARCHITEKTURFORSCHER

Kersti MARKUS

Historiker Paul Johansen hat in seiner Untersuchung “Die Estlandliste des Liber Censur Daniae” (1933) die Entwicklung der kirchlichen Residenzen in Nord-estland sehr genau aufgeschrieben. Die Parochialkirchen wurden hauptsächlich auf Initiative des Dänenkönigs angelegt, aber in einigen Fällen trat auch ein Lehnsman als Patron auf (Maholm, Tristfer, Luggenhusen und Jewe). Bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts hatte sich in Harrien und in Wierland ein Netz der Parochialkirchen ausgebildet und die weitere Entwicklung verlief friedlich und gelassen bis zum Aufstand der St. Jürgens-Nacht (1343–1345). Für die Kunsthistoriker scheint die baugeschichtliche Entwicklung der Kirchen in Harrien und Wierland ohne innere Logik zu sein und sie haben große Schwierigkeiten mit den Datierungen. Als im 13. Jahrhundert in Ösel-Wiek und Westestland sowie in Jerwen meist die Steinkirchen gebaut wurden, kann man in Nordestland derzeitige Steinbauten mit der Hilfe einer einzigen Hand aufzählen. Der wesentliche Teil der Sakralbauten sind in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts und im 15. Jahrhundert errichtet worden. Besonders auffallend sind in Harrien die Saalkirchen ohne jegliche Dekor, nur das Westgiebel ist durch einen bescheidenen Giebelturm verziert worden. Jedoch die Kirche zu Jegelecht besitzt einen Herrscherbalkon sowie Burgtürme.

Das von Johansen entworfene Bild über die Christianisierung Nordestlands scheint dennoch zu vereinfacht zu sein. Um eine deutlichere Übersicht über den dortigen Kirchenbau zu erhalten, müssen wir uns zuerst klar machen, von wem die Kirchen im 13. Jahrhundert errichtet worden sind. Der Bauherr konnte sowohl ein Kollektiv als auch eine Einzelperson sein. Ein Kollektiv bildeten entweder freie Großgrundbesitzer oder eine kirchliche Korporation (Domkapitel, Kloster). Im ersten Fall handelte es sich um eine Gemeindekirche und im anderen Fall um eine Korporationskirche. Die Kirche eines einzelnen Bauherrn könnte man eine Privatkirche nennen, wie z. B. Patrizierkirche oder Königskirche. Die Privatkirche konnte sowohl als ein privates Heiligtum oder auch als eine Parochialkirche tätig sein. Die Gemeindekirchen waren ausnahmslos Parochialkirchen. Auch ein Teil der Korporationskirchen (Klosterkirchen) konnte die Interessen des ganzen Kirchspiels in Rücksicht nehmen. Der Kirchenbau war damals eng mit dem Grundbesitz verbunden und trotz der Einsprüche der Päpste haben die Patrizier die Kirche als Privateigentum angesehen.

Welchen Bautyp vertraten die Kirchen Estlands in der Dänenzeit? Im vorliegenden Beitrag betrachtet man die Kirchen und Grundbesitze zweier Landschaften in der Umgebung Revals. *Ocriele* entspricht im allgemeinen der späteren Parochie St. Jürgens und Rebala umfasst die Kirchspiele Jegelecht, Kusal und St. Johannis. Auf Grund der Analyse scheint das Bild ähnlich wie in Dänemark zu sein. Sogar wenn man in der ersten Machtperiode der Dänen ein mehr oder weniger systematisches Kirchennetz geplant hatte, so in der Zeit des Schwertbrüderordens hat man die Ländereien an Lehnsleute verteilt und so ist es auch in der zweiten Machtperiode der Dänen geblieben, obwohl die Lehnsleute ja dann ganz neue waren. So wie in Südkandinavien zu Beginn der Christianisierung, waren auch in Estland die ersten Kirchen eher Privatkirchen und gehörten dem Hochadel (Jegelecht, Saage), dem König (Waskel) oder dem Kloster (Kusal). Die Rolle des Bischofs war bescheiden. In Dänemark gehörten die Privatkirchen den alten und wohlhabenden Familien; die Kirchen auf ihren Gebieten waren ebenfalls Privatkirchen wie die eines Königs. In Estland verfügte der Bischof über keine große Macht und das widerspiegelt sich auch im Kirchenbau. Die einzige Bischofskirche in dieser Gegend war Sagentakke, die in der Anfangszeit hauptsächlich als Taufkapelle tätig war.

Nachdem Estland an den Deutschen Orden weiterverkauft wurde, änderte sich auch die Lage im Kirchenbau. Die Hochmeister und Bischöfe haben dieselbe Politik getrieben und das widerspiegelt sich auch im Kirchenbau. Auf bischöfliche Initiative entstehen Saalkirchen nach einem Typprojekt (St. Johannis, St. Jürge). Die Kirche zu Jegelecht verlor ihr aristokratisches Gepräge. Die Kirche in Kusal erlebte am wenigsten Änderungen und blieb nach wie vor im Besitz der Mönche von Roma-Kloster in Gotland. Seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts könnte man schon über die Parochialkirchen im Sinne der Gemeindekirchen reden, auch wenn der Grundstück und das Patronatsrecht einer Privatperson der Oberschicht gehörten.

## LIIVIMAA MÕISAMEHED LIIVI SÕJA PERIOODIL

Andres ADAMSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; andres@argokirjastus.ee

On antud ülevaade Liivi sõja aegsete mõisameeste koosseisust, juhtkonnast, arvukusest ja orientatsioonist. Konkreetsete näidete varal on revideeritud ajalookirjutuses kinnistunud kujutlust mõisameestest kui müüdavatest avantüristidest ja kontrollitud hüpoteesi mõisameestest kui Liivimaa aadli iseseisvusmeelsete ringkondade relvajõududest.

Väga tugev historiograafiline traditsioon kujutab Liivi sõja aegseid Liivimaa mõisamehi südametunnistuseeta seiklejatena, müüdavate avantüristidena, “kõiksugu rämpsuna” ja “porise vahuna”. Kindlasti oligi mõisameeste hulgas igasuguseid tegelasi, kuid samas oli nende näol põhimõtteliselt tegemist (pidades silmas eelkõige juhtkonda ja tuumikut, mitte tingimata rivikoosseisu enamikku) Liivimaa maa-aadli ja vähemal määral errulastud ordurüütlike ning nende meestega: sama seltskonnaga, kelle õlul lasus varem kodumaa kaitsmine – aadlimaakaitseväega. Maa-aadel oli aga ühiskonnakiht, kel oli tollastes sündmustes enim kaotada ja kelle käitumine oli seetõttu eeldatavasti kõige vastutustundlikum. Nende huvides oli säilitada kord ja stabiilsus. Pealegi olid vasalkonnad kõikjal peale orduterritoriumi (kuid siiski ka Harjus-Virus) vähemalt reformatsioonimurrangust, s.o 1520.–1530. aastatest peale, olnud maa tegelikud valitsejad. Selle tõendiks on näiteks vasalliperekondade liikmete domineerimine toomkapiitlites.

Kui õigustatud on selles valguses palju korratud süüdistused mõisameeste aadressil? Kellest nende üksused koosnesid? Kes olid nende komandörid? Millised olid nende eesmärgid? Mis tingis mõisameeste lipkondade korduvaid poolevaheusi Liivi sõja käigus?

### MÕISAMEESTE NIMETUSEST

Juba nii mõisameeste endi kui kaasaegsete poolt kasutatud nimetuski – saksa keeli *Hofleute* – kinnitab nende seost või samasust maa-aadliga. Selle *mõisameesteks* tõlkimine – ehkki sõnasõnaline – on kokkuleppeline ja pärit ajast, mil eesti

rahvuslik ajalooteadus oli alles sündimas, vastandades end kõigele saksalikule ja saksikule. *Mõis* nimetuse osana tähendas otsekohe ka midagi negatiivset.

Võib aga tõlkida ka teisiti, näiteks *hoov-* või *kodakondsed* või isegi (võimaliku tähendusvarjundi järgi) *omad poisid*. Sõna ise polnud Liivi sõja ajal uus ja sellega oli ikka tähistatud ja tähistati veel mõnda aega hiljem ratsanikke ja ratsasõdalasi. Kroonik Christian Kelch täpsustab Ivar Leimuse tõlkes:

Kuna nad aga tahtsid olla midagi enam kui teised ratsanikud, siis ei nimetanud nad end ratsanikeks, vaid nende viisil, kes varemalt aitasid ordul toredust suurendada, Liivimaa mõisameesteks.<sup>1</sup>

Eelöeldust ilmneb, et tähenduselt on mõisameeste Liivi sõja aegne nimetus (*Livländische*) *Hofleute* identne vene sõnaga *дворяне*, 'aadlikud'; mõlemad nimetused on ka ühtmoodi tuletatud (*Hof* = *двор*). Kui näiteks Balthasar Russow kasutab mõistepaari *saksa ja rootsi mõisamehed*, tuleks viimaseid niisiis tõlkida lihtsalt ratsanikeks, esimesi aga aadlikeks või aadlimaakaitseväelasteks.

## KOOSSEISUST

Selles, et mõisamehed on enamasti samastatavad aadlimaakaitsega, pole ka faktiliste andmete põhjal erilist kahtlust. Harjumaa aadli ratsateenistuses oli näiteks 1568. aastal sadakond meest ja nad kuulusid Heinrich Boismanni mõisameeste lipkonda.<sup>2</sup> Säilinud on veel munsterrollid Haapsalust 1563. aasta juulist, milles lisaks 26 jaole (*Rote*) sõduritele (kokku umbes 200–250 meest, kelle roodumeistrite (jaoulemate) seas oli nii linnakodanikke, riigisakslasi, taanlasi kui ka Läänemaa ning Virumaa ja Tartu stifti aadlikke) on ära toodud Läänemaa aadli ratsateenistuse nimekiri, kus neid mehi on otsesõnu mõisameesteks nimetatud. Vastava dokumendi pealkirigi on "Verzeichnes des Capittels vnd wiekischen Ritterschaften Hofleuth, actum Hapsel den 24. Julij Anno 1563".<sup>3</sup> Läänemaa aadli ratsateenistuses oli kõnesoleval ajal tõenäoliselt 1560. aastal toimunud venelaste rüüsteretke ja sellele järgnenud talurahvaülestatõusu poolt maa laastamise tõttu

<sup>1</sup> Kelch, C. Liivimaa ajalugu. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2004, 203–204.

<sup>2</sup> Seraphim, E. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval, 1897, 92. Heinrich Boismann oli Curdt Boismanni, Tallinna raehärra poeg. Mitte-aadliku komandöripositsioon lipkonnas, millesse kuulusid ratsateenistuse kaudu Harjumaa aadlikud, kõneleb silmapaistvatest juhiomadustest ja teenetest. Enne Liivi sõja puhkemist teenis Boismann ohvitserina välismaal, naasis 1560. a Tallinna ja formeeris omale ratsasalga, millega astus 1561. a rootslaste teenistusse ja tõusis Klaus Kurselli alluvuses rittmeistriks. Osales 1570. a Klaus Kurselli mässus, oli seejärel a-il 1570–1577 hertsog Magnuse teenistuses, ühtlasi tema õuejunkur. Võnnu lossi kaitsmise ajal venelaste vastu 1577. a lasi lossikiriku koos u 300 inimesega vangilangemise vältimiseks õhku. Heinrich ise langes surijana vangi, tema surnukeha aeti teibasse. Vt Eesti biograafiline leksikon. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised, II.) Tartu, 1926–1929, 238–239.

<sup>3</sup> Helk, V. Zwei Munsterrullen von Hapsal und der Wiek aus dem Jahre 1563. – Ostdeutsche Familienkunde, 1988, 3, 354–359.

ainult 74 (allikas ekslikult 78) meest, millele lisandus 24 meest toomkapiitli poolt. Ka viimaseid nimetatakse dokumendis mõisameesteks.<sup>4</sup>

Aastavahetusest 1574/75 pärineb nimekiri Rootsi teenistusse jäänud mõisameeste kohta.<sup>5</sup> Kehtivale vaerahule vaatamata valmistus Rootsi 1573. aasta lõpul Rakvere vallutamiseks venelastelt. Tallinna laevatatud Rootsi ja Šoti väeosadest piiramiseks ei piisanud, vajati ka mõisameeste abi, kes olid aga tõrksad kuhjunud palgavõlgade tõttu. Lõpuks nõustusid mõisamehed võtma raha asemel vastu 26 000 riigitaalri väärtuses hõbenõusid ja muud vara, mis Rootsi sõjakomissarid Stockholmist olid toonud ja mida mõisamehed käsitasid avansina plaanitavas sõjaretkes osalemise eest. Varasema palgavõla katteks, mis oli paisunud juba 194 108 taalrini<sup>6</sup>, pidid rootslased aga loovutama mõisameestele pandiks Läänemaa koos Haapsalu, Koluvere ning Lihula lossiga ja Muhu saare. Juhul kui 1574. aasta jaanipäevaks poleks võlga ära õiendatud, oleks mõisameestel olnud vaba voli müüa Läänemaa mis tahes kristlikule valitsejale peale tsaar Ivan Julma ja “Liivimaa kuninga” hertsog Magnuse, seega niisiis Taanile või Rzeczpospolitale. Lepingu sõlmimisel olid mõisameeste esindajateks Liivimaa aadlimehed Ewald Freytag (von Loringhoven), Rotger Mundes, Johann Koskull<sup>7</sup> ning Hans Wachtmeister<sup>8</sup> ja riigisakslane Berendt Schrantze von Gröningen ning soomlane Karl Henrikson Horn.

<sup>4</sup> Võrdluseks: 1552. a koosnesid Saare-Lääne piiskopkonna sõjajõud piiskopi enda 50–70 raske- ratsanikust, aadli ratsateenistusest, linnakodanikest ning valitud talupoegadest tariväest, mille suurus on teadmata ja võitlusvõime kahtlane, ja piiskopilinnuste meeskondadest – Kuressaares u 40, Haapsalus 30 ja Koluveres 30 palgasõdurit (**Tarvel, E.** Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – Eesti talurahva ajalugu, I. Tallinn, 1992, 208). 1559. a varasügisel, kui mobiliseeriti Liivimaa vägesid peatselt taasalgavaks sõjaks Moskooviaga, pani Läänemaa välja 300 ”läänlast” ja 300 relvastatud talupoega (Johann Renneri Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn, Olion, 1995, 97).

<sup>5</sup> **Helk, V.** Livländische Hofleute in Reval im Jahre 1574. – Ostdeutsche Familienkunde, 1984, 4, 268–270.

<sup>6</sup> **Kõrge, H.** Taani-Vene vahekord Eesti alal 1561–1576. Magistritöö (käsk kiri Tartu Ülikooli Raamatukogus). Tartu, 1936, 79.

<sup>7</sup> Liivimaa konföderatsiooni lagunedes oli Gotthard Kettleri toetaja, langes 1564. a Pärnus rootslaste kätte vangi ja astus nende teenistusse, hiljemalt 1572. a-st rittmeister. 1575. a oli Taani sõjavangis Kuressaares. 1581. a oli üks Rakvere asehäaldureid, vallutas koos Caspar Tiesenhauseni ja Göran Boijega Paide. Hiljem oli Eestimaa maanõunik. Suri u 1600. a.

<sup>8</sup> Hans Wachtmeister, tänini kestvale krahvisuguvõsale alusepanija, kuid nagu perekonnanimestki näha, oli tagasihoidliku päritoluga mees. Oli juba 1550. a ordu teenistuses rittmeister (**Busse, K. H. v.** Aus dessen nachgelassenen Papieren herausgegeben von Julius Freiherr von Bohlen. Herzog Magnus, König von Livland. Ein fürstliches Lebensbild aus dem 16. Jahrhundert. Leipzig, 1871, 86, märkus 1), seejärel üks mõisameeste rittmeistreid Rootsi teenistuses. Pärast Klaus Kurselli mässukatse nurjumist 1570. a oli ta lühemat aega ka Vene (hertsog Magnuse?) teenistuses (**Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Drei Bilder aus dem livländischen Adelsleben des XVI. Jahrhunderts. II Theil. Leipzig, 1878, 137, märkus 1), ent naasis Rootsi poolele ilmselt pärast Tartu venelastelt vallutamise katse läbikukkumist 1571. a. Aadeldati 1578. a, omandas Eestis ja Rootsis mitu mõisa, ülendati Eestimaal asunud vägede välioberstiks ja lõpuks 1581. a esimese liivimaaalase isegi feldmarssaliks (mis Rootsi sõjaväeliste auastmete korrastamatuse tõttu ei tähendanud küll päris sama mis hiljem). Suri 1590. a. Suguvõsa nimi tuleb ilmselt sellest, et Hansu vanaisa Axel oli pikemat aega Kuressaare piiskopiloosis vahisõdurite pealik (vahtkonnaülema, vahtmeister, “peenemalt” öeldes kindluse komandant). Muide, juba Hansu vanaisa Axel ja isa Claes olid väikemõisnikud Hiiumaal Aunakus (Õunaku). See polnud läänimõis, vaid päriseks ostetud allood, mis ei paiknenud piiskopi-, vaid ordualadel. Hansul ja tema järglastel oli Hiiumaal hiljem teisigi valdusi. Võimalik on niisiis lausa kohalik hiuu või hiiurootsi päritolu.

5. detsembril 1574 lisati veel 115 mõisamehe allkiri. Sõjakäik oli katastroofiliselt nurjunud, jaanipäevaks raha ei laekunud ja pärast mõlemapoolseid venitamisi otsustasid mõisamehed 1574/75. aasta vahetusel anda Läänemaa 80 000 riigitaalri suuruse kompensatsiooni vastu üle Taani asehaldurile Saaremaal Claus Ungernile. Taani kasuks langetatud otsus viis siiski lõheni Läänemaad hallanud mõisameeste komandöride seas. Kuus rittmeistrit eesotsas Hans Wachtmeisteriga – nimetatud on veel Hartwich Leidebuhri ja Mauritz Wrangelit – teatasid, et jäävad ustavaks Rootsi kroonile, ja lahkusid leerist. Ilmselt siis kirjutatigi aasta varasemale lepingule uuesti alla, kinnitades selle tingimuste püsimist. Et hiljem oli Wachtmeisteril Rootsi teenistuses vaid üks mõisameeste lipkond (leitnandiks eelnimetatud Leidebuhr, kes langes 1578. aastal Võnnu lahingus, ja lipnikuks Wrangel; Russow ütleb, et Tallinna piiramise ajal 1577. aasta talvel oli garnisoni mõisamehi vaid sada<sup>9</sup>), siis peab oletama, et allkiri võeti kõikidelt vabatahtlikult või sunniviisiliselt (sest nende seas oli hertsog Magnuse toetajaid, kes alles hiljuti olid vangi langenud) Rootsi poolele jäänud mõisameestelt. Allakirjutajate seas on siinkirjutajale tuttavatest Liivimaa aadlisuguvõsadeist 3 Farenbachi (sh Dietrich Farenbach<sup>10</sup>), Lodet, Wrangelit (sh Toennis Wrangel<sup>11</sup> ja juba nimetatud rittmeister M. Wrangel), Üxküllil ja Vtermar(c)ki; 2 Dückerit, Koskulli (sh rittmeister J. Koskull), Mundest (sh rittmeister R. Mundes), Tiesenhausenit ja Treidenit; 1 või 2 Asserit (Asserey jaASSE) ja 1 Aderkas, Anrep, Berg, Bremen, Buddenbrock, Ermes, Fock, Freytag (von Loringhoven, rittmeister), Greffe, Kuddelen (Kudlin), Ledebuhr (rittmeister), Maydel (hilisem Rootsi kuninglik admiral, Eestimaa rüütelkonnapeamees ja Koluvere linnuselääni valdaja Toennis Maydel), Mekes, Orgies, Ouerdunck, Risbieter, Schulmann, Schulte, Taube, Tödwen, Vietinghof, Wachtmeister (rittmeister), Wedberg, Zoege, Ylsen ja võimalik, et veel mõne siinkirjutajale tundmatu aadlisuguvõsa esindaja. Schrantze

<sup>9</sup> **Russow, B.** Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967 (faksiimiletrükk Tallinn, 1993), 271.

<sup>10</sup> Läänemaa (Haimrest) aadlik, Magnuse nõunik ja a-il 1570–1574 (võimalik, et ka hiljem) kantsler, langes 1574. a Põltsamaal Rootsi teenistuses olnud mõisameeste kätte vangi, ilmselt läks mõneks ajaks nende poolele üle, hiljem naasis Magnuse juurde.

<sup>11</sup> Oli Hertsog Magnuse õuemarssal a-il 1569?–? ja 1569. a Moskoovia saadik. Täpsemate andmete puudumise tõttu ei ole päris selge, millise T. Wrangeliga mitmest sellenimisest Liivi sõja perioodil elanud isikust on tegu; teadmine, et ta oli Roelast, ei aita kuigivõrd. Sobiks näiteks a-il 1547–1584 (surma-aasta) allikais esinev Harju-Viru maanõunik, kes oli abielus Maya Dückeriga (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Theil Estland. Im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg. Bd. 1. Görlitz, 1929, 544), kes oletamisi on sama T. Wrangel, keda Tartu viimane katoliiklik piiskop Hermann II Wesel nimetab ühe peamise Tartu loovutamise süüdlasena 1558. a koos Elert Kruse, Otto Üxküllil ja Friedrich Dückeriga (Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1915, 4. II, nr 61, lk 124). Oletust toetab asjaolu, et õuemarssaliks määramiseks pidi vastaval isikul olema märkimisväärne varasem positsioon. Oletuslikult võis T. Wrangel Magnuse poole üle minna 1565. a Tallinna vallutamise katse ajal. Tallinna piiramise ajal a-il 1570–1571 oli ta Magnuse vägede väliooberst (**Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen und die darauf durch “König Magnus” erfolgte Belagerung Revels 1570–1571 nach den Urkunden des revelsches Ratsarchivs. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887, 308) ja 1573. a tema pulmas isamees (Разрядная книга 1475–1605. Koost N. G. Savitš. Moskva, 1982, II, 2. osa, 330; allikas on nimekuju Денис Вранбех).

von Gröningen, nagu ka mitmed allakirjutanud lihtratsanikud, tõusid Liivi sõja lõpul läänimeesteks: Bilefeldt, von Hagen, von Hattingen, von Lunden, von Lübeck, von Minden, Schwarz ja Stuer (von-eesliited ei viita siin aadlisesusele, vaid päritolukohale). Allakirjutanud mitteaadlike seas oli ka Ivo Schenkenberg. Nimede järgi otsustades polnud 15–16 meest kindlasti Liivimaalt.

Erinevates dokumentides on nimetatud veel ridamisi juhtivaid mõisamehi, kes pea kõik olid aadlimehed.

Veelgi selgemalt ilmneb mõisameeste kohalik aadlitaust nende juhtide (rittmeistrite ja üksikutel juhtudel teada olevate nooremohvitseride) vaatlemisel.

Näiteks on 6. septembril 1563 loetletud endise ordumeistri, tollal juba Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri<sup>12</sup> poolel võidelnud mõisameeste rittmeistrid: Heinrich linnusekrahv Dohna (langes peatselt rootslaste kuulist), Heinrich Vietinghof (Fietinghof) ja Gerhard Nolde<sup>13</sup>, kellest kaks viimast olid liivimaalased, Dohna aga Ida-Preisi hertsogkonna mõjuka suguvõsa esindaja. Peab märkima, et Kettleri mõisameeste seas oli endiste ordurüütlite ja ordu palgasõdurite osakaal kindlasti oluliselt kõrgem kui Rootsi teenistuses olnud mõisameeste seas. Lisaks kasutas Kettler talle Preisimaalt appi saadetud ratsaväeosi, mida allikais samuti ratsanikeks – *Hofleute* – kutsutakse.

Toome järgnevalt näiteid veel vaid kolme kõige paremini dokumenteeritud episoodi kohta.

## 1565. aasta

30. aprillil 1565 said Kettleri teenistusse üle läinud endised Rootsi poolel võidelnud ja varem Pärnus paiknenud mõisamehed reetmise ja rootslastest garnisoni kallal sooritatud julma veretöö hinnaga enda kätte Uus-Pärnu linna ja piiramise järel 9. juunil ka lossi. Sellest innustunult suundusid nad nelja mõisameeste lipkonna ja ühe hertsog Magnuse poolt Piltene piirkonna “junkrutest” moodustatud lipkonnaga Tallinna piirama. Tallinna all seistes lisandus hertsog Magnuse õuemarsalli ja

---

<sup>12</sup> Gotthard Kettler sündis 1517. a paiku oletatavasti Eggeringhauseni lossis Soesti lähedal Vestfaalis. Suguvõsa oli madala, algselt mitteaadliku päritoluga. Gotthardi samanimeline isa kuulus alamaadlisse ja oli Jülich-Bergi hertsogi nõunik (nagu ka Gotthardi vend Johann), ema oli Sibylle von Nesselrode. Gotthard astus 1537. või 1538. a Saksa Ordusse, teenides esialgu Kölni peapiiskopi Hermann von Wiedi õuejunkruna. Tema vend Wilhelm valis vaimulikukarjääri ja oli a-il 1553–1557 Münsteri piiskop. Gotthardi Liivimaale saabumise aeg pole teada. A-il 1551/52–1554 oli ta Võnnus *Schäffer* (varustusülem), a-il 1554–1558 Dünaburgi (Daugavpils) komtuur ja a-il 1558–1559 Viljandi komtuur. Juhtis mitut ordu diplomaatilist missiooni Saksa maale ja Leetu, esindas ordus Poola-Leedu orientatsiooni, tõustes vastava kildkonna liidriks. Liivi sõja puhkedes valiti esmalt ordumeistri koadjuutoriks ja 1559. a ordumeistriks. Orientatsioon Poolale-Leedule viis 1561. a Vilno alistumislepinguni ja 1562. a Kuramaa ning Sengallia hertsogkonna moodustamiseni, mille pärilikuks hertsogiks sai Kettler. 1566. a abiellus Mecklenburg-Güstrowi printsessi Annaga. See abiellu markeeris ühtlasi Kettleri rahusõlmimist Läänemere ruumis mõjuka Mecklenburgi dünastiaga, kellega olid ta suhted teravnenu seoses Riia koadjuutori Christophi võimuhaaramisafääriga 1563. a. Üleväina-Liivimaal oli ta 1566. a-ni kuninglik asevalitseja, kuid tagandati siis vist õigustatud reetmiskahtlustuste tõttu ja ta minetas senise mõju. Gotthard Kettler suri 17.5.1587 oma residentsis Miitavis (Jelgavas) u 70-aastasena.

<sup>13</sup> **Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute, 93.



nõuniku Johann Üxkülli<sup>14</sup> lipkond. E. Seraphim oletab, et viimane koosnes Läänemaa aadlikest, kes kuningas Erik XIV vastu üles olid tõusnud.<sup>15</sup> Nii tühiste jõududega (u 1000 meest) ette võetud avantüür ei saanud kaua kesta ja mõisamehed löödi peagi tõsiste kaotustega Tallinna alt minema. Kogu üritus oli ilmselt rajanenud ootusel, et tallinlased või vähemalt sealsed mõisamehed Rootsi võimu vastu üles tõusevad. Tallinna all on nimetatud järgmisi rittmeistreid: Heinrich Dücker<sup>16</sup>, Bernd Höwelen, Friedrich Schwarzhof ja Cyriacus van Hartz.<sup>17</sup> Üks kahest viimati nimetatust oli hertsog Magnuse Piltene lipkonna komandör, puudu on üks nimeliselt teadmata rittmeister ja J. Üxküll. Juba Pärnus oli surma saanud riigisakslasest rittmeister Cuntz vom Ende, Kettleri Kuramaa lipkonna pealik. Siin loetletud seitsmest nimest (k.a Oldenbockum) ei kuulunud Liivimaa põlisaadlisse kolm: Oldenbockum<sup>18</sup> ise,

<sup>14</sup> Oli põlise vasallisuguvõsa Tartumaa harust (Mõnistest), kellele kuulus hulk mõisaid ja kes hiljem oli Vigala Jürgen Üxkülli ametlik pärija. Esineb allikais a-il 1531–1586. Öppis a-il 1533–1534 Heidelbergi ülikoolis, oli seejärel aastaid Taani kuninga Christian III teenistuses. Abiellus Magdalena Tiesenhauseniga. Hertsog Magnuse Liivimaale saabudes oli a-il 1560–1571 tema õuemarssal ja nõunik. 1565. a juhatas läänemaalaste lipkonda Tallinna all. Lahkus Magnuse teenistusest augustis 1571 vastastikusel kokkuleppel. A-il 1576–1579 oli Taani asehaldur Saaremaal ja 1579. a maanõunik. Suri 1586. või 1587. a (**Taube, M. v.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull [Stammhaus Schloss Fickel]. 1229–1936. II Theil. Tallinn, 1936, 173–174; **Taube, M. v.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull (1229–1954). III Theil. München, 1955, 282).

<sup>15</sup> **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 72. Peab tõesti rõhutama 1563. a rootslaste poolt vallutatud Läänemaa aadli algset Rootsi-vaenulikkust. Liivi sõja lõpuaastail ja järel jäeti seetõttu rida sealseid sõjasegadustes ellu jäänud suguvõsasisid Rootsi krooni poolt osast või kõigist oma mõisatest ilma. Näiteks Üxküllide Vigala-haru meesliini häabudes (1575) võeti nende praktiliselt kogu Vigala kihelkonda hõlmav hiigelvaldus riigile, mis aga, tõsi küll, anti 1579. a suguvõsa kõrvalliini esindajale, kes oli võidelnud Rootsi poolel. Üxküllide sugulased Farensbachid, kelle pea sama suured valdused paiknesid naabruses, Märjamaa kihelkonnas, jäid ilma osast mõisatest.

<sup>16</sup> Heinrich Dücker Triigist oli Klaus Kurselli lipkonnas leitnant, hiljem ühe mõisameeste lipkonna rittmeister, läks 1563. a u 300 mehega alul Taani ja seejärel G. Kettleri teenistusse üle (**Arnell, S.** Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget 1563–1570. Stockholm, 1977, 14). Oli a-il 1565–1568 Pärnu mõisameeste väga aktiivne juht kuni oma langemiseni lahingus rootslaste ja Harju mõisameestega (**Russow, B.** Liivimaa kroonika, 166).

<sup>17</sup> **Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute, 100–101.

<sup>18</sup> C. Oldenbockum või õieti pigem Jasper Altenbockum sündis u 1535. a Kleve hertsogkonnas Reinimaal, pärit suguvõsast, mis oli varemgi Liivi ordule liikmeid andnud. Isa suri peagi; tema pärand läks neljast vennast vanimale, kaks järgmist valisid vaimulikukarjääri ja noorim, Jasper, astus 1555. a Saksa Ordusse. 1556. a oli ta juba Liivimaal, näidates Liivi sõja puhkedes, et on sündinud sõdur ja juht. 1558. a võttis ta Paide garnisoni juhtimise kriisiolukorras üle, kaitses 1558. ja 1560. a visalt Paidet ülekaaluka Vene piiramisväe vastu. Oli hiljem samas 1562. a-ni komandandiks. A-il 1560–1561 oli ta ühtlasi Tallinna ordulossi ülemaks (teda on vahel nimetatud ka Paide ja Tallinna viimaseks komtuuriks, kuid Järvas polnud sellist ametikohta ja ka Tallinna puhul on see arvatavasti liialdus – ja kui mitte, siis oli ametikoht juba nagunii sisutuks muutunud), kuid pidi selle 1561. a pärast kolmenädalast piiramist rootslastele loovutama. Orduriigi likvideerudes läks 1562. a Gotthard Kettleri teenistusse. Langes 30-aastasena suurtüki kuulist lahingus rootslastega Koluvere lähedal Sipa küla juures 30. augustil 1565 (Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens. Herausgegeben von Lutz Fenske und Klaus Militzer. [Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.] Köln; Weimar; Wien, 1993, 84–85). Vt tema kohta ka **Greiffenhagen, T. W.** Caspar v. Oldenbockum und seine Waffenthaten. – Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. II. Reval, 1874–1881.

vom Ende ja Hartz. Ülejäänud olid liivimaalased, põhiliselt Eesti alalt. Tänapäeval on neist ehk tundmatuim nimi Schwarzhof (ka Schwarthof), kuid seegi oli kohalik aadlisuguvõsa, mille esindajad olid 14. sajandil vasallid Riia stiftis, alates 15. sajandist Saares-Läänes ja Virumaal, üks ka Tallinna kodanik.<sup>19</sup>

### Balthasar Russowi mõjukas seisukoht

Rootsi võimu all elanud ja rõhutatult Rootsi-meelne ning aadlivaenulik tallinlane Balthasar Russow kirjutab mõisameeste koosseisust ja plaanidest sellesama 1565. aasta episoodiga seoses nii:

Sellepärast kogus ta [Oldenbockum] salga noori Liivimaa junkruid ja mõningaid Tallinna ja teistegi kohtade kodanikupoegi ühes nende välismaalastest sõpradega ning kutsus neid üles, kaitsma oma vana Liivimaa priiust (peaaegu oleksin ütelnud: omavoli), mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järelvalveta oli olnud.<sup>20</sup>

Tsiteeritud lõiku on ikka tõlgendatud nii, et mõisamehed olid vaid oma erahuvid eest väljas ja nii Russow kui teda ümber jutustavad hilisemad kroonikud võimendavad taolist tõlgitsemisvõimalust. Mõisamehed olevat kaitsnud oma mõisu ning privileege ja püüdnud neist ümbritsevas kaoses päästa, mis päästa annab. Arusaamatuks jääb aga, miks see iseenesest halb pidanuks olema ja milliseid mõisu ning miks kaitsesid linnakodanikest mõisamehed. Miks mõisamehed alatasa just rootslastele selja pöörasid, ehkki Rootsi kroon oli ju kinnitanud kõik rüütelkonna privileegid ja aadli valdusõigused?

Tõepoolest oli Pärnus paiknenud mõisameeste üheks (ja mine tea, võib-olla tõesti peamiseks) motiiviks olnud Rootsi krooni kuhjunud palgavõlg neile, mille tõttu lahkus neist enamik teenistusest ja suundus Kettleri poolele, seejärel aga valmistas oma veel Pärnusse jäänud seltsimeestega ette linna vallutamise.

Ometi võib tsiteeritud lõiku ka teisiti mõista: ühelt poolt mõisameeste loosung *Liivimaa priiust* ja teiselt poolt nende poliitilises vastasleeris olnud Russowi sapine kommentaar (*omavoli, mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järelvalveta oli olnud*). Mõlemad pooled võisid seejuures oma väljaütlemistes siirad olla. Miks peaks üldse arvama, et tollase Liivimaa ühiskonna kandvaim ja tegelikult veel ainus säilinud Liivimaad kooshoidev jõud (sest ordu ja katoliku kirikuorganisatsioon olid juba minevik) – põline maa-aadel – kodumaale tingimata halba soovis ja poliitilistes oludes halvemini orienteerus kui Tallinna raad, mille otsuste õigsuses kahtleb Russow ainult siis, kui need Rootsi krooni tahtega vastuollu sattusid? Liivimaa oli kujunenud olukorras tervik veel ainult aadli ühtsete eesmärkide ja kokkuhoidmise mõttes – niivõrd, kuivõrd seda veel järel oli. Mõistagi on arusaadav, et Rootsi-meelsest ja aadlivaenulikust vaatepunktist oli kõik teisiti:

<sup>19</sup> Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 588.

<sup>20</sup> **Russow, B.** Liivimaa kroonika, 156.

mõisamehed ja Eestimaa aadli enamik jõudsid ju Liivi sõja jooksul kolmel korral Rootsile selja pöörata.

Tsiteerime edasi:

Selleks tahtsid nad maalt välja ajada Rootsi valitsuse /.../ ja Tallinna linna oma võimu alla võtta. /.../ Kuna nad aga teps mitte väga tugevad ei olnud ja neil rootslasi karta tuli, siis tõmbasid nad ja said enda poole ühe salga oma kaaslasid, Liivimaa noorjunkruid ja kodanikupoegi, kes just rootslaste sõbrad ei olnud, ja sõdisid Tallinna linnaga sellepärast, et see oli Rootsi alla läinud. /.../ Sel ajal olid paljud liivimaalased säärase pimedusega löödud, et nad Tallinna linna vastu sõdisid ja omaenda isamaad riisusid ning Rootsi kuningat taga kiusasid ega arvanud muud, kui et igamees peaks neid aina kiitma, sest et nad rootslasi vihkavad.<sup>21</sup>

Ka hiljem on B. Russow mõisameeste suhtes kriitiline, rõhutades igal võimalusel nende kergemeelsust, müüdavust jne.

Toodud tsitaatidest nähtub samas:

- 1) mõisameeste rekruteerimisbaasiks olid kohalik aadel ja linnakodanikkond, mitte Liivi ordust jäänud “porine vaht” (eriti linnakodanike tugi viimasele olnuks ka mõneti imekspandav);
- 2) mõisameeste motiive võib tõlgendada patriootlikena (laskumata siinkohal vaidlustesse, kas selline määratlus – kodumaa-armastus – 16. sajandi kontekstis üldse mõeldav ja kohane on; siinkirjutanu meelest on, ja sellest on arvukalt näiteid);
- 3) toetus neile oli vähemalt esialgu suur.

### Klaus Kurselli mäss

Pikaleveninud Põhjamaade seitsmeaastases sõjas (1563–1570) muutus Rootsi maksejõuetuks. 7. jaanuaril 1570 võttis Rootsi poolel olnud mõisameeste pealik Klaus Kursell<sup>22</sup> ootamatu löögiga oma valdusse Toompea lossi – mitte kogu Toompea, vaid ainult selle Väikese linnuse – ja vangistas Rootsi kubernerit Gabriel Christiernsson Oxenstierna. Põhjuseks olid kuhjunud palgavõlad talle ja tema

<sup>21</sup> Russow, B. Liivimaa kroonika, 156–157.

<sup>22</sup> Klaus Kursell pärines vanast Liivimaa vasallisuguvõsast, millel väidetavalt olid normanni juured (nimekujud mujal Courcelles, Courcil, Courselle, Churchill; vt **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 1). Sündis Kursis (kohanimi on tulnud Kursellide nimest). Isa Jürgen oli a-il 1544–1550 (vahetult enne Elert Kruset) Tartu stiftifoogt, ema – Ebba Üxküll. Alates 1561. a-st oli Klaus mõisameeste rittmeister Rootsi teenistuses. A-il 1564–1566 viibis ta oma väesalgaga Rootsis, osaledes seal sõjategevuses Taani vastu. A-il 1567–1570 oli Kursell juba kõigi Rootsi teenistuses olnud mõisameeste lipkondade üldjuht. 1567. a alul sooritas Kursell retke Lemsalu alla ja üritas veenda Riiat Rootsi alamlusse tulema, kuid sõjakäik lõppes hävitava lüüasaamisega poolakatel-leedulastelt Ruunavere lahingus. Lüüasaamise ühe tagajärjena taandati uue kuninga Johan III ebasoosingu olnud asevalitseja Henrik Klasson Horn ainult tsiviilasehalduriks ja Kursell tõusis kõikide Rootsi vägede väliooberstiks Liivimaal. 1568. a tegi ta rüüste-retke Saaremaale ja sõlmis hertsog Magnuse esindajatega lokaalse vaherahu. Talle läänistati Lihula. Klaus Kursell hukati nurjunud mässu järel Tallinnas 3. juunil 1570 (Eesti biograafiline leksikon, 248–249).

kolmele<sup>23</sup> lipkonnale. Võiks nii öelda, et tal ei jäänud muud üle. Tema mehed olid rahulolematud ja võlgades. Rootsi kroon nägi aga lahendust hoopis selles, et kõik nurisevad mõisamehed toimetada Liivimaalt taas Rootsi sõjatandriks, kus osa neist oligi juba aastail 1564–1566 viibinud. Rootsi suundumine muudeti eeltin-gimuseks, et üldse palka kätte saada. Toompea loss hõivati niisiis tagatiseks, et palgavõlg lõpuks likvideeritakse, ilma et selleks peaks kodumaalt lahkuma.

Ärevusse sattunud raad vahendas kiiruga kokkuleppe, millega kuberner vabas-tati, loss pidi aga jääma Kurselli kätte järgmiste nelipühadeni, milliseks ajaks oodati kuningas Johanilt võlgu oldavat summat või mingit muud pädevat lahendust.

Nüüd küsimused. Kas palgavõlg oli mässu ainus motiiv või oli siin veel midagi? Klaus Kursell oli Tartu stifti aadlik – nagu ka parasjagu tsaar Ivan Julma nimel Liivimaa rüütelkondade ja linnade raadiga läbirääkimisi pidanud endine Tartu stiftifoogt Elert Kruse ja tolle paarimees, endine Tartumaa meeskohtunik ja stifti-nõunik Johann Taube. Kas on usutav, et viimased, istudes pikki kuid Rakveres ja saates veenmiskirju kõikidele olulisematele adressaatidele, jätsid oma tähelepanuta mõisameeste pealiku Kurselli, kes oli lisaks kõigele Elert Kruse sugulane? Klaus Kurselli vend Christoph<sup>24</sup> oli Saare-Lääne toomherra ja hertsog Magnuse nõunik. Veel mitmel Kurselli sugulasel ja hõimlasel oli läänivaldusi Lääne- ja Hiiumaal, mida võis vaadelda juriidiliselt Magnusele kuuluvatena. Kursell oli 1568. aastal Saaremaal taanlastega läbirääkimisi pidanud ja hertsog Magnusega vaherahu sõl-minud, arvatavasti ka oma venna Christophiga kohtunud.

Järgnenud sündmuste tempo viitab siiski pigem sellele, et vähemalt Magnusega polnud Kursellil eelnevat kokkulepet. Puhtfüüsiliselt oleks hertsog Magnus või-nud kokkumängu korral Tallinnas toimunust teada saada ja sellele reageerida juba 9.–10. jaanuaril; tema tegelike sammudeni olukorra ärakasutamiseks läks aga neli nädalat. Kurselli konspiratsioon Taube ja Krusega näib selles valguses tõenäolisem. Viimaste andmetele tuginedes väitis hertsog Magnus oma hilisemates, Tallinna piiramise ajal kirjutatud lükistustes, et Tallinna esindajad (Konrad Dellingshausen, Friedrich Sandstede, Dietrich Kawer ja endine mõisameeste rittmeister Heinrich Rut(h)e) andsid läbirääkimistel Taube ja Krusega Rakveres 1569. aasta kevadel

---

<sup>23</sup> Rittmeisteri staatuses mehi oli mässajate seas rohkem kui kolm. Mässu ajal koostatud kirjadele jm dokumentidele kirjutasid koos K. Kurselliga alla Johann Maydel, Jürgen Üxküll, Heinrich Boismann, Wolmar Taube, Fromhold Dücker, Jürgen Schwarzhof ja Hans Wachtmeister (**Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 110). Kõik nimetatud mehed peale Tallinna raehärra poja Boismanni ja segase päritoluga Wachtmeisteri (väikemõisniku poeg Hiiumaal) kuulusid Liivimaa põlisaadlisse.

<sup>24</sup> Klaus Kurselli vend Christoph oli Saare-Lääne toomherra ja läks 1560. a hertsog Magnuse teenistusse, olles “Liivimaa kuningriigi” perioodil tema nõunik ja õuejunker. Tema abikaasa oli Anna Tiesenhausen, kelle venna Dietrichi tütar Katharina oli Elert Kruse abikaasa. Christoph hukkus arvatavasti Võnnu pogrommis 1577. a. Tema tütar Anna oli esimeses abielus Vincenz Stubbega, kes lasi 1577. a Võnnus oma teenril end maha lasta (**Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 135–137 ja tabel 1 sama teose lõpus). Abikaasa ja täiskasvanud tütre olemasolu enne surma näitab, et Christoph oli Saare-Lääne katoliiklikus toomkapiitlis luter-lane või pöördus luterlusse hiljemalt a-il 1560–1561.

lootust Tallinna alistumiseks.<sup>25</sup> Kaasaegse saksa seikleja Albert Schlichtingu sõnul oli Magnus ka Ivan Julmale oma Moskvast käigu ajal 1570. aasta juunis kinnitanud, et on astunud salasuhtesse mõnede Tallinna kodanikega, kes on lubanud linna talle üle anda.<sup>26</sup>

4. veebruaril 1570 saabusid lõpuks Tallinna hertsog Magnuse kirjad nii raele kui Klaus Kursellile, milles ta palus oma saadikutele vaba läbipääsu. Raad keeldus, Kursell aga saatis otsekohe mitte ainult kaitsekirja, vaid ka sajapealise ratsasalga tulijatele Lihula juurde vastu. Lihula oli Rootsi krooni poolt Kursellile endale läänistatud ja temale ustava meeskonnaga mehitatud. Raad ei lasknud saadikuid siiski Tallinna, nii et läbirääkimised Kurselliga peeti linnast kolme penikoorma kaugusel Üksnurmel. Nüüd läks Kursell juba avalikule reetmisele. Hertsog Magnuse esindajatega lepiti kokku, et Kuressaarest saadetakse Toompea lossigarnisoni tugevdamiseks kakssada musketäri.<sup>27</sup> Kuna võis karta rootslaste katseid neid teekonnal rünnata, läkitas Kursell musketäridele vastu oma rittmeisterid Heinrich Boismanni ja Johann Maydeli<sup>28</sup> kahe lipkonna mõisameestega. Lossi meeskond nõrgenes niimoodi järsult, ehkki kõik kolm lipkonda poleks sinna muidugi mah-  
tunudki.

Kuid suure reede öösel vastu vaikset laupäeva (24. märts 1570) võtsid rootslased Toompea lossi kavalusega tagasi. Klaus Kursell ja enamik tema mehi vangistati. Kursell mõisteti varsti surma ja hukati koos paari kaaslasega. Tänu Södermanlandi hertsogi Karli eestkostele sai suurem osa hiljem armu, sealhulgas tema vend Heinrich (Henrik).

Kaks säilinud mõisameeste lipkonda, mis olid Harju- ja Läänemaal küladesse hajutatud, ei näinud muud pääsu kui liikuda Vene võimualale ja astuda tsaari teenistusse. See asjaolu on kaudseks tõendiks, et Taube ja Kruse propagandal oli ka Eesti alal edu olnud või et hertsog Magnuse kavatsused tsaariga liituda olid juba üldiselt teada.

## Tallinna piiramine aastail 1570–1571

Moskvast Liivimaa kuningaks kroonitud hertsog Magnusel oli Tallinna 30-nädalasel piiramisel kaasas kolm lipkonda mõisamehi – osalt noodsamad harjulased ja virulased, kes kevadel moskoviitide poolele olid pagenud, rittmeistriteks J. Maydel

---

<sup>25</sup> Чумиков А. Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1892, 2. гаа-  
mat, 29, 52.

<sup>26</sup> Новое известие о времени Ивана Грозного. Ленинград, 1934, 60.

<sup>27</sup> Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. Москва, 1893, 213.

<sup>28</sup> Мõisameeste rittmeister, pärit Tartumaalt Pühajärvelt (*Wollust*). Osales Kurselli mässus, oli hertsog Magnuse teenistuses a-il 1570–1571, seejärel arvatavasti Poola-Leedu teenistuses. Suri 1574. a (?).

ja H. Boismann, kolmanda komandöriks oli riigisakslane Hans vom Zeiz. Neljas lipkond, mille eesotsas seisis Jürgen Tiesenhausen<sup>29</sup> Rannust, oli koos venelastega Paidet piirama jäetud. Hiljem lisandus Tallinna alla veel viies lipkond, mille oli Poola-Leedu võimualal Riia peapiiskopkonnas (!) moodustanud Reinhold Rosen.<sup>30</sup>

Lipkondade arvu kahekordne kasv näitab veel kord ilmekalt, et Magnus oli hetkel populaarne; mõisamehi tõmbas tema poole. Kuid kust need uued lipkonnad tulid? B. Russow ütleb niisiis otse, et R. Roseni lipkond oli Riia peapiiskopkonnast.<sup>31</sup> Teisel, rääkides mõisameeste nurjunud katsest 21. oktoobril 1571 Tartu venelastelt vallutada ja järgnenud sündmustest, ütleb ta:

Nõnda saadeti ka see Riia piiskopkonna aadlike lipkond laiali ja maksti tasa ja Hans vom Zeiz ei tahtnud ka maksmist enam ära oodata, vaid ratsutas minema.<sup>32</sup>

Et Roseni lipkond oli vallutuskatses osalenud, osalt hävinud ja osalt pagenud, saab see käia ainult teise Tartumaal asunud, Zeizi lipkonna kohta. Ka asjaolu, et venelased pidasid endid kohustatuks lipkonnale palk välja maksta, on mõtlemapanev. Et Poola-Leedu võimualalt Magnusele vabatahtlikult appi tuldi, on eriti märkimisväärne ja tuletab meelde Riia linna kõhklus 1567. aastal ning peapiiskopkonna rüütelkonna sepitsusi Taube ja Krusega 1569. aastal, mil nad volitasid viimaseid endid tsaari juures esindama ja Poola-Leedu vastu abi paluma.<sup>33</sup> Veel saabus Kuressaarest mittetäielik jalaväelipkond Magnuse saksa ja taani palgasõdureid. Lugeses kõiki neid Magnuse enda meesteks, oli moskoviite arvestamata tema “väe” suuruseks maksimaalselt 1500–2000 meest.

Vaatamata kohale mitte ilmunud läänemaalaste seekordsele passiivsusele, oli Magnuse sõjaleeris aadlimehi kogu Liivimaalt. Mõned nimed (lisaks juba nimetatutele) on teada. Näiteks andis Magnuse vangilangenud salakuulaja Jakob Hergken Tallinnas piinamise all tunnistusi, milles teatas, et linlastest on piirajatega kirjavahetuses aadlimehed Hermann Wrangel, kelle kaks poega olid Magnuse väes, Dirick (Dietrich) Kawer, Curdt Boismann ja Heinrich Boismanni õde proua von Mart. Magnuse meestest nimetas ta Heinrich, Christoffer ning Jürgen Kurselli, Gerdt ning Johann Wrangelit, Johann Meidelit (Maydel?) ja Jürgen Farensbachi.<sup>34</sup>

<sup>29</sup> Mõisameeste rittmeister, Tiesenhausenite Tartumaa-harust (Rannust), hertsog Magnuse teenistuses a-il 1570–1571. Jürgen oli eesti-soome kirjandus- ja teatrilooast tuntud Barbara von Tiesenhauseni mõrtsukast vend. Lugu vahendanud B. Russowi nõrдинud suhtumist asjasse võime aimata sellest, et ta laseb Jürgen Tiesenhausenil hiljem rootslaste, mitte venelaste käe läbi hukkuda. Tegelikult langes mees Tartu venelastelt tagasivallutamise katsel 1571. a.

<sup>30</sup> Mõisameeste rittmeister, Magnuse teenistuses a-il 1570–1571. Hukkus Tartu venelastelt tagasivallutamise katsel. R. Roseni lipkonna puhul on teada ka ülejäänud kaks ohvitseri: leitnant Georg Farensbeck (= Jürgen Farensbach) ja lipnik Fabian Tiesenhausen (**Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen, 312).

<sup>31</sup> **Russow, B.** Liivimaa kroonika, 194.

<sup>32</sup> Samas, 208.

<sup>33</sup> Eesti biograafiline leksikon, 238, 513.

<sup>34</sup> **Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen, 305–306.

5. märtsil 1571 toimunud eduka väljatungi ajal tapsid tallinlased teiste seas ühe Wrangeli (Tatruselt), Elert Kruse poja ja ühe Buddenbrocki Riia stiftist.<sup>35</sup> 10. märtsil kirjutas Magnuse väliooberst Toennis Wrangel linna, et vahetada vangistusest välja Hermann Buddenbrocki nimeliselt teadmata poeg ja Magnuse kuller Hans Vilde.<sup>36</sup> Veel on nimeliselt teada näiteks Moritz Wrangel<sup>37</sup> – milline täpselt mitmest samanimelisest, jääb selgusetuks (oletatavasti sama isik mõisameeste rittmeisteri Mauritz Wrangeliga). Magnuse leerist põgenes omakorda linna Peter Dönhoff.<sup>38</sup>

## ARVUKUSEST

Vaatleme nüüd põgusalt mõisameeste arvukust, piirdudes ainult nende lipkondade arvuga (vt tabel 1). Selle kohta on andmeid suhteliselt vähe ja kõik järgnev on seetõttu suuresti oletuslik. Lisaks peame silmas pidama, et:

- 1) mõisameeste väeosad olid alaliselt vaegkomplekteeritud, ratsalipkondades ettenähtud enam kui 300 mehe asemel oli neis sageli vaid sadakond meest;
- 2) rittmeisterid oli pea pidevalt rohkem kui reaalseid lipkondi. Küllap oli mõisameeste seas palju mehi, kes endile rittmeisteriauhaldasid, ja isegi meeskondade nappides võisid formaalsed ülendamisega ju aset leida, eriti arvestades, et see tõi kaasa ka palgatõusu, mis sest et sageli formaalse – palka ei makstud lihtsalt välja.

1561. aastal oli Rootsi teenistuses umbes 1200 saksa ratsanikku, kes jagunesid viide lipkonda, rittmeisteriteks olid vastavalt Klaus Kursell, Heinrich Boismann, Heinrich Rudt (Ruthe), Johan Meyer ja Valentin von Gettelt.<sup>39</sup> Kurselli lipkonna munsterrollis on millalgi enne 28. oktoobrit 1563 märgitud 326 meest.<sup>40</sup> Meeste ja hobuste arv oli oluliselt suurem kui rootslaste kontrolli all olnud Harjumaa (või ka kogu Põhja-Eesti) majanduslik kandevõime lubanuks alalist kohalikku ratsaväge ülal pidada, mistõttu peab oletama hilisemast ajast suuremat välismaiste palgasõdurite osakaalu lipkonnis; ka esindas rittmeisteritest vaid Kursell Liivimaa aadlit – see olukord muutus peagi.

Hertsog Magnuse käsutuses oli samal ajal kolm mõisameestena käsitatavat lipkonda (Saaremaa, Läänemaa ja Piltene aadlilipkond), Gotthard Kettleri käsutuses oli 1563. aastal samuti kolm lipkonda, ilmselt osaliselt võõrkontingent. Liivimaa venelaste poolt okupeerimata territooriumist on arvestusest ilmselt väljas Riia peapiiskopkond, mille aadel suhtus Kettlerisse umbusuga ja osalt ilmselt toetas 1563. aasta alul surnud peapiiskop Wilhelm von Hohenzollerni koadjuutori, hert-

---

<sup>35</sup> Samas, 307–308.

<sup>36</sup> Samas, 308.

<sup>37</sup> Samas, 312.

<sup>38</sup> **Чумиков А.** Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом, 25.

<sup>39</sup> **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 51.

<sup>40</sup> Samas, 57.

sog Christoph von Mecklenburgi nurjunud võimuhaaramiskatset samal aastal.<sup>41</sup> Samas oli Kettler kõneks oleval ajal siiski Üleväina-Liivimaa asehaldur ja ka riia-maalased võisid tema lipkondades olla.

1565. aastal oli Oldenbockumil Tallinna all neli Kettleri ja kaks Magnuse lipkonda. Peaküsimuseks on, kui palju neist oli Pärnu mõisamehi. Teades, et hiljem arvestati Poola-Leedu krooni poolt Pärnus palka 400 ratsanikule ja 100 jalamehel<sup>42</sup>, tuleb oletada, et “pärnakaid” oli vähemalt kaks lipkonda ja et üks või mõlemad neist osalesid ka Tallinna-retkel. See haakub ka teadmisega, et pärast Pärnu kaotamist oli Rootsil varasema viie asemel kolm mõisameeste lipkonda. Kokku oli mõisamehi tollal niisiis 9 või 10 lipkonda. Seda ei pea samas nii mõistma, et 6/9 mõisameestest Kettlerit toetas. Tallinna all olid Kettleri ja Magnuse toetajad.

Gotthard Kettleri järgnenud tagandamine Üleväina-Liivimaa kohalt, poliitikast tagasitõmbumine ja tema teenistuses olnud välismaiste üksuste lahkumine tõid kaasa mõisameeste lipkondade arvu vähenemise.

1570. aastal polnud ei Kettleril ega Läänemaa ning pool Saaremaad rootslastele kaotanud ja finantsraskustes Magnusel enam olulisi relvajõude, kuid säilinud olid Pärnu mõisamehed (teoreetiliselt kuni kaks lipkonda) ja Rootsil oli Tallinnas endiselt kolm lipkonda. Kurselli mässu mahasurumise käigus vangistati üks lipkond rootslaste poolt, jäädes hiljem ümberformeerituna nende poolele, kaks page-

---

<sup>41</sup> Volmari (Valmiera) maapäeval 1546. a olid Liivimaa maahärrad ja seisused otsustanud, et Saksa riigivürstidünastiate liikmeid ei tohi Liivimaal ametisse valida. See meede pidi kaitsma Liivimaa terviklikkust ning iseolemise jätkuvust ja oli suunatud eelkõige Riia peapiiskopi Wilhelmi ambitsioonide vastu oma peapiiskopkond ilmalikuks vürstkonnaks muuta. 1554. a vaid 17-aastasena vastu ordu tahet ja Volmari kokkulepet Riia peapiiskopi koadjuutoriks valitud ja sellega koadjuutorivaenuse (1555–1557) vallandanud hertsog Christoph sõlmis 1562. a Rootsisis Erik XIV-ga liidu ja kihlus kuninga poolõe printsess Elisabetiga. Rootsit huvitas eelkõige Riia linn. Selle vallutamiseks laevutati kohale nii elavjõudu kui piiramissuurtükke ja saadeti Tallinnas paiknevad väed Riimaale. Juhtumisi oli aga just Leetu jõudnud Poola-Leedu kuninga Sigismund II Augusti käsul värvatud arvukas saksa palgavägi, mis nurjas kõik liitlaste kavatsused. Christoph alistus ürituse ebaõnnestumise järel vastsele Kuramaa hertsogile Gotthard Kettlerile ja pidi kuus aastat (a-ni 1569) Poolas vangistuses veetma, misjärel loobus kõikidest pretensioonidest Liivimaale ja suundus kodumaale Mecklenburgi. 1581. a abiellus ta 18 aastat pärast kihlust küll lõpuks Elisabetiga, ei naasnud aga enam kunagi Liivimaale, ehkki sekkus 1577. a veel kaudselt siinsetesse sündmustesse. Tal oli veel teinegi abielu ja ta suri 1592. a Ratzeburgi piiskopkonna administraatorina (Eesti biograafiline leksikon, 237). Tema vanem vend, Mecklenburgi hertsog Johann Albrecht, oli olnud peamisi Liivimaa toetajaid Saksa riigipäevadel, eriti Augsburgis 1559. ja Speyeris 1560. a (**Доннерт Э.** Россия и Балтийский вопрос в политике Германии 1558–1583 гг. [Исторические Записки, 76.] Москва, 1965, 179–180). Christophi vangistuse ajal käis Johann Albrecht 1564. a Preisimaal (**Доннерт Э.** Россия и Балтийский вопрос, 206), kus saavutas Hohenzollernite ja Gotthard Kettleriga osalise leppimise. Lähemalt vt Christophi kohta **Bergengrün, A.** Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte. Reval, 1898.

<sup>42</sup> **Leimus, I.** Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). (Stockholm Studies in Numismatics, 1.) Stockholm, 1995, 55.



sid Vene võimualale. Aastail 1570–1571 oli Magnusel Tallinna ja Paide all viis lipkonda, sealhulgas kaks Riia maalt ja hulk Pärnu mõisamehi. Arvatavasti paiknes ühe lipkonna jagu mehi endiselt Pärnus. Tallinna piiramise nurjumise järel paigutati kaks lipkonda (Boismanni ja Maydeli oma) Põltsamaale, üks (Tiesenhauseni oma) Järvasse ja kaks (Roseni ja Zeizi oma) Tartumaale.

Kruse ja Taube poolt ette võetud Tartu venelastelt vallutamise katses osalenud R. Roseni lipkond hävis suures osas. Roseni üksuse riismed põgenesid leedulaste manu, s.o kodudesse, tagasi Riia peapiiskopkonda. Zeizi lipkond oli nüüd venelaste silmis samuti ebausaldusväärne, kes maksti kinni ja saadeti laiali. Rootsi väepealik Karl Henriksson Horn langes Ubakalu külas ootamatult kaela samuti Tartus hukkunud Tiesenhauseni lipkonnale, mida nüüd kamandas Reinhold Üxküll Koselt (kes nähtavasti oli lipkonnas varem leitnant või lipnik), ja kes saatis kadunud rittmeistri mehed koos uue pealikuga enamikus samuti teise ilma.<sup>43</sup> Ka Boismanni ja Maydeli mehed läksid seepeale enamikus laiali, valdavalt Rootsi teenistusse tagasi, osalt aga ilmselt Pärnusse, kus mõisameeste “riik” püsis 1575. aastani.

Muide, ei saa täielikult välistada ka hertsog Magnuse Tartu vandenõus osalemist või vähemalt sellest teadlik olemist. Arvestades eriti talle lähedase Üxküllide-Tiesenhausenite-Rosenite abieluliidu liikmete osalust väljaastumises<sup>44</sup>, ei saa tema kursisolemist välistada. 1570. aasta Stettini rahutingimuste valguses peaks ka oletama, et ta võis vähemalt mõelnud olla, kuidas tsaari alamlusest lahkuda. Siiski, kui ta asjast ka teada võis, oli ta jäänud äraootavale seisukohale.

Et Moskoovia poolelt oli oodata repressioone ja Poola-Leedu olukord oli Sigismund II Augusti surmaga juulis 1572 alanud pikaajalise interreegnumi tõttu väga segane, läks suur osa mõisamehi edaspidi taas Rootsi poolele, kus ka kõik ilma igasuguste karistuste või piiranguteta vastu võeti. Kindlasti mõjutas otsuseid ka Tallinna piiramise ajal, 13. detsembril 1570 sõlmitud Stettini rahuleping, mis lõpetas Põhjamaade seitsmeaastase sõja ja milles hertsog Magnuse sobing tsaariga karmilt hukka mõisteti. Rootsi kontrolli all olnud Liivimaa alad pidid peagi rahalise kompensatsiooni vastu Saksa-Rooma keisrile üle antama, mida hiljem siiski

---

<sup>43</sup> B. Russow paigutas selle üllatusrünnaku ajaliselts Tartu vallutuskatses ettepoole, et lasta ka tema poolt õe mõrtsukana hukka mõistetud Jürgen Tiesenhausenil rootslaste käe läbi hukkuda. See on hea näide sellest, kui vabalt käis Russow faktidega ümber. Kroonik Salomon Henningi kirjeldus ei jäta küll mingit kahtlust, et õine veresaun toimus pärast Tartu avantüüri ja et Tiesenhausen oli sellal juba langenud (**Henning, S.** Livländische Churländische Chronica. – Scriptorum rerum Livonicarum, II. Riga; Leipzig, 1848, 52a–53a). Tartu sündmuste järel põgenesid selle ellujäänud osalised põhiliselt Poola-Leedu ja Kettleri võimualale – nii et küllap teadis seekord G. Kettleri kantsler ja nõunik S. Henning paremini.

<sup>44</sup> Nt Magnuse teenistusest vastastikusel kokkuleppel augustis 1571 lahkunud õuemarssal ja nõunik Johann Üxküll Mõnistest Tartu stiftis oli abielus Magdalena Tiesenhauseniga, tema vend Otto (hilisem Harju maanõunik ja Rootsi “feldmarssal”) aga Reinhold Roseni tütre Alitaga (**Taube, M. v.** Die Uxkull, II, 173–176). Tõsi, mitme ühenimelise isiku samaaegse eksistensti tõttu pole võimalik kinnitada, et tegemist on mõisameeste rittmeistrite J. Tiesenhauseni ja R. Roseni õdede või tütardega (ilmselt mitte), küll aga sugulastega. Nimetatud suguvõsade vahel oli palju ristsidemeid.

ei juhtunud. Peatselt oli Rootsi teenistuses juba kuus lipkonda mõisamehi.<sup>45</sup> Lipkondade arvu kasv on osalt seletatav ka Rootsi ja Venemaa vahelise sõjategevuse ägenemise ning laienemisega, millega jäi senisest enam aadlikke elatiseta või sunniti oma elukohast lahkuma.

1572. aasta talvel hakkas Jürgen Farenbach<sup>46</sup> Liivimaal tsaari teenistusse ratsaväelasi koguma. Tal õnnestus neid kokku ajada lipkonna jagu<sup>47</sup> ja hiljem moodustasid nad ilmselt hertsog Magnuse jõudude tuumiku.

---

<sup>45</sup> Rootsi sõjajõud koosnesid 1573. a 9500 mehest kodumaistest (Rootsi-Soome) vägedest, kes jagunesid 8 ratsa- ning 20 jalalipkonna, suurtüki- ja mereväe vahel. Välismaist palgaväge oli samas 6 lipkonda saksa ratsanikke (mõisamehed), 2 lipkonda šoti ratsanikke ja 4 lipkonda šoti jalaväge (**Kujanen, H., Landgrén, L.-F.** Itärajan vartiat 2: 1500-luku. Keuruu, Schildts, 2004, 119–120).

<sup>46</sup> Eluaastad 1551/52–1602. Pärines vanast Liivimaa aadlisuguvõsast, kellel oli mõisu eriti Saares-Läänes (ka Jürgeni kodumõis Nõlva asus Läänemaal). Farenbachid olid koos oma sugulaste Üxküllidega mõjukaim Läänemaa suguvõsa. Jürgen oli Klaus Kurselli õepoeg. Ta teenis onu alluvuses Rootsi väes, osales onu mässus ja pääses Toompea lossi tagasivallutamisel rootslaste poolt napilt põgenema. Seejärel pages ta venelaste võimualale, vangistati alul, astus aga siis nende (või Magnuse?) teenistusse. Tallinna piiramise ajal a-il 1570–1571 oli ilmselt Reinhold Roseni lipkonnas leitnandiks. Juhatas alates 1572. a-st mingi aja vältel mingit hulka saksa ratsanikke võitlustes tatarlastega (Vene teenistusraamatutes – *разрядные книги* – esineb ta nime all Юрий Францбек), osales 1572/73. a Ivan Julma ja Magnuse sõjakäigus Paide alla, naasis siis Liivimaale (väidetavalt põgenes tatarlaste alade kaudu Habsburgide valdustesse ja sealte koju) ja astus 1575. a ooberstina Taani teenistusse. Tegi kiiresti hiilgavat karjääri, tõusis Taani õuemarsaliks ja talle läänistati Saaremaa. Frederik II loal osales ta Rzeczpospolita kuninga Stefan Batory kampaaniates Moskoovia vastu (1579–1582), mille eest too omakorda läänistas talle pärusvalduseks varem Magnusele kuulunud Karksi, määras pensioni ja pakkus Võnnu vojevoodi ametikohta. Sellest tekkis huvide konflikt (tema enda meelest mitte) ja tuli kuningas Frederikuga. Pärast hertsog Magnuse surma 1583. a puhkes Taani ja Rzeczpospolita vahel Piltene stifti pärast sõjaline konflikt, milles Jürgen oli eriti kahemõttelises olukorras. 1584. a võttis Frederik Saaremaa läänistuse riigile tagasi. Nüüd üritas Jürgen Saaremaad jõuga endale hoida, kuid kohaliku aadli poolt toetatud mäss kukkus läbi. Hiljem oli ta Võnnu vojevoodiks, sai teenistusläänidena ka Tarvastu ning Ruhja staarostkonnad ja hukkus teeneka ja maineka mehena Rootsi-Poola sõjas Viljandi vallutamisel. Arusaamatuks jääb, miks rändab raamatust raamatusse muut tema Kurselli mässu eelsetest sõjalistest teenetest. Küll olla ta õppinud sõjakunsti Rootsis, küll teeninud Prantsusmaal hugenottide sõdades admiral Coligny käe all, küll Saksa-Rooma keisri väes Ungaris türklaste vastu ja küll Madalmaade vabadussõjas hispaanlaste vastu. Seiklejaverega mees võis varases nooruses ju tõesti välismaal viibida ja hiljem selliseid muinaslugusid jutustada, kuid Kurselli mässu ajal oli Jürgen napilt 18-aastane. J. Farenbachi elulugu vt **Schiemann, Th.** Characterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts. Mitau, 1877; Hamburg, Mitau, 1885.

<sup>47</sup> Christian Kelchi järgi *mitu lipkonda* (**Kelch, C.** Liivimaa ajalugu, 227), mis pole usutav. 1572. a kampaania ajal tatarlaste vastu Okaa jõe joonel ja Moskva all oli J. Farenbachil vaid 100 meest (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях. – Исторический архив, 1959, 4, 173, 175). Tõsi, samas nimetatakse veel *narvalasi 100 meest* Vassili Šarapovi juhtimisel, 200 sakslast, samuti Narvast kellegi Karluse juhtimisel, ja kedagi Viljandi teenistuslast oma meestega (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях, 173). Teisal: *Suures polgus pealik Juri Frantsbekiga 100 sakslast, aga pealikuks on neil Atalõk Kvašnin ja Rugodivi (Narva) ja Jurjevi (Tartu) sakslasi koos nende pristavitega 200 meest* (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях, 175).

1574/75. aasta vahetusel läksid viis Rootsi teenistuses olnud lipkonda Taani teenistusse ja andsid viimasele üle Läänemaa (vt eespool). Nende palgaküsimus jäi aga lahendamata. Saaremaa asehaldur Claus Ungern kutsus kõiki Haapsalu, Lihula ja Kolivere mõisamehi 1575. aasta jaanipäevaks Kuressaarde, et neile lepingujärgne võlg tasuda, saatis aga ühtlasi Tallinna sõna, et kõik, kellele mõisamehed võlgu on, samuti kohale ilmuksid. Kui siis mõisamehed saabusid, arvestati neilt kõigepealt maha kõik kulud, mida nad oma Läänemaal viibimisega maakonnale ja selle elanikele olid tekitanud. Siis oli võlausaldajate kord. Õnnetud mõisamehed ei saanud kokkuvõttes enamikus mitte midagi või pidid veel juurdegi maksuma. Selle tulemuseks oli Läänemaa mõisameeste kui organiseeritud sõjalise jõu olemasolu lakkamine. 1576. aastal ei avaldanud nad moskoviitidele mingit nimetamisväärsust vastupanu ja loovutasid ilma otsese sõjalise vajaduseta kõik Läänemaa lossid, sealhulgas kaitseks hoolega ettevalmistatud Haapsalu.

Juba enne seda, 1575. aastal läksid Taani alamlusse ka Pärnu mõisamehed. See ei päästnud aga linna piiramisest Vene vägede poolt ja alistumisest. Ehkki soovijad võisid alistumistingimuste kohaselt lahkuda, lakkasid ka suuri kaotusi kandnud Pärnu mõisamehed nüüd sõjalise jõuna olemast.

Nende sündmuste järel säilisid vaid Rootsi ja hertsog Magnuse teenistuses olnud vähesed mõisameeste väeosad. Pärast venelaste suurretke Üleväina-Liivimaale 1577. aasta suvel ja pogromme Magnuse poolele läinud aadli ja linlaste kallal võib ka Magnuse mõisamehi hävinuiks lugeda. Poola-Leedu ega Taani poolel ei esinenud mõisamehed edaspidi kuni Liivi sõja lõpuni enam kordagi omaette jõuna, ehkki aadlimaakaitsevaelasi kasutati loomulikult edaspidigi. Rootsi poolel

**Tabel 1.** Mõisameeste lipkondade oletatav arv Liivi sõja erinevate osapoolte teenistuses

	1561–1564	1565	1566–1569	1570–1571	1572–1574	1575	1576–1577
Rootsi	5	3	3	0–1	6	1	1
Kettler	3	4–5 <sup>48</sup>	–	–	–	–	–
Magnus	1–3	2	0–1	5 + 1 <sup>49</sup>	1 + 1	1 + 1	1 + 1
Taani	–	–	–	–	–	(6–7) <sup>50</sup>	–
Moskoovia	–	–	–	vt Magnus	vt Magnus	vt Magnus	vt Magnus
Pärnu mõisamehed	–	vt Kettler	2	1–2	1–2	vt Taani	–
KOKKU	9–11	9–10	5–6	6–10	8–10	2–3 (8–10)	2–3

<sup>48</sup> Sh 2 Pärnu lipkonda.

<sup>49</sup> + 1 = Piltene aadlilipkond. Selle korduv esiletoomine tabelis on õigustatud asjaoluga, et kaua vormiliselt neutraalne Piltene stift püsis sõjast peaaegu puutumatuna ja nimetatud lipkond arvestatava sõjalise jõuna veel sõjategevuse ajal Piltene stiftis pärast hertsog Magnuse surma a-il 1583–1585 ühelt poolt vormiliselt Taani (sisuliselt piltenelaste endi), teisalt Poola-Leedu vahel.

<sup>50</sup> Rootsi poolelt üle tulnud 5 lipkonda ja Pärnu mõisamehed (1–2 lipkonda), kes kõik peatselt hävitati või hajutati.

säilis H. Wachtmeisteri alakomplekteeritud lipkond, kuid püsisid ka usalduskriis mõisameeste vastu ja rahapuudus. Mõisameeste asemel hakkasid Rootsi võimud rakendama laiemalt hoopis eesti talupoegadest moodustatud üksusi. Taoline poliitika jäi paariks aastakümneks püsima ka pärast Liivi sõja lõppu. Näiteks 1584. aastal oli Eestimaa aadlilipkonnas kõigest 165 ratsateenistuskohuslast kokku 246 hobuse ning mehega ja 1586. aastal 184 ratsateenistuskohuslast 322 hobuse ning mehega.<sup>51</sup> See oli ka kõik, mida maa enda ressursid võimaldasid ülal pidada, täiendavad saksa ratsaväeosad tulnuks riigil kinni maksta, samas kui kohalikud talupoegadest sõdurid ei läinud maksma praktiliselt mitte midagi.

## ORIENTATSIOONIST

Mõisamehed kui nähtus tekkis Liivimaa konföderatsiooni lagunedes, niisiis aastail 1561–1562. Võib oletada, et nende sihiks (kui millestki sellisest üldse saab kõikide mõisameeste puhul rääkida, kindlasti on see aga võimalik nende juhtide puhul) oli Liivimaa iseseisvuse, iseolemise taastamine, kuid ilmselt ilmaliku riigina ja eelistatult Saksa-Rooma riiklonda jäädes. Kujunenud olukorras eeldas see siiski mingit poolevalikut. Pealegi ei kujutanud mõisamehed oma olemasolu kestel endast kunagi ühtset jõudu, ühine sai olla vaid eesmärk. Küsimuse võib ka nii seada, et kas mõisameeste liidritel, kes omavahel kahtlemata konsulteerisid, olekski õige olnud panus ainult ühele poolele teha. Mõisamehed polnud ju hetkekski domineeriv, otsustav jõud; oli paratamatu, et neil tuli laveerida ja erinevaid pooli üksteise vastu välja mängida. Paratamatud olid ka sellega kaasnenud vead ja omavahelised konfliktid. Sõda kestis kaua, mõisameeste juhid ja terve põlvkond mehi vahetusid, nende esialgsed ideaalid – eeldusel, et neil need ikka olid – tallati porri. Tekkis palju uusi lojaalsusi, tragöödiad, isiklikke üleelamisi, solvumisi. Kõige selle tõttu ei saanud Liivimaa konföderatsiooni taastamise plaanidest Liivi sõja teiseks pooleks kuigi palju järele jäänud olla, peamiseks muutusid ellujäämis- ja äraelamismured. Eespool nägime, et pärast aastate 1575–1577 sündmusi polnud enam sisuliselt ka mõisamehi.

Esialgu oli aga isegi Moskooviat ja väheperspektiivset hertsog Christophi ja Mecklenburgi suunda kõrvale jättes mitmeid valikuid.

## Poola-Leedu ja Gotthard Kettler

Poola-Leedu orientatsiooni sisse mahuvad näiteks lootused Liivimaa taastamisele nüüd juba hertsog Kettleri juhtimisel. Temale kuulusid Kuramaa hertsogkond ja kuni 1566. aastani tinglikult ka Riia stift.

---

<sup>51</sup> **Koit, J.** Die Musterregister der Estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586, II. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, VI. 1970–1973. Stockholm, 1975, 37–38.

Gotthard Kettler tugines oma püüdlustes ülemvõimule kogu Liivimaal peamiselt endistele ordukäsknikele ning ordurüütlitele ja vähemal määral endiste ordualade aadlile. Ordu oli 16. sajandi esimese poole vältel peaaegu kaotanud oma kunagise sõjalise olemasoluõigustuse. Juba enne reformatsiooni Liivimaale jõudmist, aga selle järel veelgi hoogsamalt, käis ka ordu maade ja varade laialitassimine ordukäsknike endi poolt. Liivi ordu oli – erinevalt piiskopkondadest, mille valitsemises kohalik põline maa-aadel tegusalt kaasa rääkis – alati olnud liivimaalaste jaoks võõrkeha omaenda teistsuguste huvide ja sihtidega. Uusi orduliikmeid rekruteeriti peamiselt Vestfaalist ja Reini-äärsetelt aladelt. On iseloomulik, et nimeliselt tuntud ja tänu sellele kindlalt või oletuslikult teadaoleva päritoluga Saksa Ordu Liivimaa haru 770 ordurüütlist ajavahemikust 1237–1562 pärinesid kindlalt Liivimaalt vaid 15 ja oletamisi 2 ehk kokku kõigest 2,2%.<sup>52</sup> Orduala aadel oli üldse (Harjut-Virut kõrvale jättes) väikesearvuline.

Gotthardi õnnetuseks langes tema niigi mitte väga suur populaarsus<sup>53</sup> pärast Kuramaa hertsogiks tõusmist kiiresti. Kuramaa piiskopiala aadel deklareeris oma soovimatust tema võimu alla sattuda. Isegi Kuramaa endise orduala aadel ei soovinud tema võimu tunnustada ja ta oli sunnitud rüütelnõukonnale korduvalt ulatuslikke järeleandmisi tegema (“Provisio ducalis”, 1562, “Privilegium Gotthardinum”, 1570). Üleväina-Liivimaal oli ta aastani 1566 kuninglik asevalitseja, kuid tagandati siis põhjendatud reetmiskahtlustuste tõttu Sigismund II Augusti poolt. Kettleri sidemed Brandenburgi-Preisi ja Mecklenburgi vürstikodadega tihenesid kuidagi liiga kiiresti ja ta oli püüdnud liiga palju ainult talle endale alluvaid palgaväeosi Liivimaale toimetada. On iseloomulik, et tagandamine toimus Riia peapiiskopkonna aadli algatusel.<sup>54</sup> Järgnevatel aastatel kuni oma surmani 1587 ei kujutanud poolakate-leedulaste umbusklikule järelevalvele allutatud ning poliitiliselt isoleeritud Kettler endast enam reaalselt pretendentit Liivimaa valitseja kohale ja minetas mõistagi ka mõisameeste toetuse. Ta resideerus põhiliselt mitte oma hertsog-

---

<sup>52</sup> Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 24. Nende 17 seas on esindajad sääraestest suguvõsast nagu Gilse(n), Lechtes, Löwenwolde, Plate, Poll, Rosen jt. Ordumeistriks või maamarssaliks ei tõusnud neist keegi, komtuuri- või foogtiametini jõudis 5 liivimaalast (Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 25). Viidatud teoses toodud isikuandmeid ilmneb ühtlasi, et enne ordu allakäiku ei asunud Liivimaale ka kuigivõrd orduliikmete sugulasi, kes siis kohalikkude vasallkonda oleksid sulandunud. Nimetada saab vaid selliseid suguvõsast, nagu Anrep, Clodt, Dellwig, Dönhoff, Dücker, von der Hoeve, Schwarthof, Vi(e)tinghoff(f), võib-olla ka Bremen (selle nime kandjaid oli Liivimaal juba enne samanimeliste orduliikmete Liivimaale tulekut), Berg(e) ehk Berch (väga tavaline nimi saksa keelealal), Hahn (võib-olla kohalik suguvõsa) ja Live (kui allikais seda nime kandvad Liivimaa vasallid pole just moonutatult kirja pandud Lievenid, millisel juhul on nad kohalikkude päritolu). Orduaja lõpul lisandusid veel Galenid, Plettenbergid, Fürstenbergid, Mengeded, Neurothid (Nieroth), Münchhausenid, Stael von Holsteinid, Wreded ja Wulfid. Enam kui kolmesaja aasta kohta vähevõitu! Olukord muutus, kui Liivi ordu likvideerimisel 1562. a tehti selle kõrgematele käsknikele läänistusi, osa neist abiellus ja osa viimastest, enamasti soliidses vanuses isandaist uutele aadlisuguvõsadele aluse pani, kuid suuresti Liivi sõja käigust tingituna jäid need püsima peamiselt Kuramaa hertsogkonnas.

<sup>53</sup> Veendumaks, et G. Kettleri autoriteet vähemalt Eesti alal ka enne orduriigi lõppu kuigi kõrge ei olnud, piisab tollaste poliitiliste sündmuste vaatlemisest.

<sup>54</sup> **Henning, S.** Livländische Churländische Chronica, 42b–45a.

konnas, kus tal tegelikku võimu nagunii polnud, vaid Riias, mis ei tunnistanud ei tema ega Poola-Leedu ülemvõimu.

Pärast Riia peapiiskopkonna Kettlerilt äravõtmist polnud Liivimaa aadli ja laste seas enam tuntavat Poola-Leedu orientatsiooni, vaid ainult kohanemine ja lõunasuunaline olupoliitika. Olukorda teravdas veel Üleväina-Liivimaa uue asehalduri Jan Chodkiewiczzi kohalikku aadlit tõrjuv poliitika. 1567. aastal tuli viimasel juba Riia blokaadirõngas hoida ja 1569. aastal lubas Riia peapiiskopkonna rüütelkond salaläbirääkimistel Johann Taube ja Elert Krusega alul saatkonna Moskvasse saata ja volitas neid hiljem vastu oma monarhi, Poola-Leedu kuninga tahet ja tema teadmata endid tsaari juures esindama.<sup>55</sup>

### Pärnu näide

Gotthard Kettleri suurest poliitikast taandudes jäid Pärnu mõisamehed aastateks 1565–1575 pooliseseisvasse olukorda. Nende võimuala hõlmas mitte ainult mõlemat Pärnut, vaid ka nende ümbrust mitmekümne kilomeetri raadiuses. Aastait 1575–1576 pärinevast kirjavahetusest Taani ja Vene võimude vahel ilmneb, et mõisameeste käes olid ka näiteks Audru, Tõstamaa, Korbe ja Üxküllide Vigala.<sup>56</sup>

Pärnu mõisameeste käekäiku ja eelistusi on huvitav jälgida, sest tegemist on meestega, kelle poolevahetusel 1565. aastal rajaneb oletus Kettleri populaarsusest aadli/mõisameeste seas.

Pärnakad tunnustasid küll formaalselt Poola-Leedu ülemvõimu, jäid aga edaspidi viimase ettevõtmistest eemale ja pidasid vahelduva eduga edasi oma sõjategevust Tallinna mõisameeste ja rootslastega ning kasutasid hertsog Magnuse ja Taani kuninga Frederik II toetust. Näiteks kirjutasid Johann Taube ja Elert Kruse 9. juunil 1569 seoses läbirääkimistega Magnuse ületulekuks Ivan Julma alam-lusse, et tsaar heidab tänu Magnuse eestkostele armu Pärnu mõisameestele.<sup>57</sup> Pärnu mõisameestel oli tõepoolest oma valduste piirialadel alatasa Viljandi venelastega hõõrumisi ja kokkupõrkeid. Lisaks olid nad veel sügisel 1568 teinud suurema rüüsteretke venelaste käes olnud Virumaale ja põletanud maha Rakvere alevi.<sup>58</sup> Magnuse ja Taani krooni huvitatus sekkumisest pärnakate ja venelaste vahelkorda seletub sellega, et 1563. aastal Taani ning Poola-Leedu vahel sõlmitud traktaadi kohaselt pidigi Uus-Pärnu Taanile kuuluma, ja aastail 1565–1568 nõutasid nad Sigismund II Augustilt korduvalt, ehkki tulemusteta, linna üleandmist.<sup>59</sup> Need juriidilised nüansid polnud Pärnu mõisameestele kindlasti teadmata.

<sup>55</sup> Eesti biograafiline leksikon, 238, 513.

<sup>56</sup> Nt Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1916, 2. II, nr 275, lk 211–212.

<sup>57</sup> Датский архив, nr 194.

<sup>58</sup> **Russow, B.** Liivimaa kroonika, 166.

<sup>59</sup> **Jensen, F. P.** Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570. (Skrifter utgivet af Det historiske institut ved Københavns universitet, XII.) Kopenhagen, 1982, 249–251.

Hertsog Magnus oli 1563. aastal kaotanud rootslastele kogu Läänemaa, sealhulgas ka Vana-Pärnu. Kui mõisamehed 1565. aastal Uus-Pärnu rootslastelt valutasid, on võimalik, et hertsog Magnus sai Vana-Pärnu tagasi; vähemalt oli see 1560. aastate teisel poolel vormiliselt taas tema valduses. Vana-Pärnu oma lähema ümbrusega elas sel perioodil – võimalik niisiis, et tänu Magnuse rahumeelsetele suhetele moskoviitidega – isegi üle teatud õitsengu. Nii mõõdeti seal ainuüksi aastail 1568–1569 välja koguni 21 uut krunti.<sup>60</sup>

Magnuse juhitud Tallinna piiramisel osales hulk Pärnu mõisamehi oma rittmeistri Bernd Höweleni eestvedamisel. Veelgi olulisem oli, et pärnakad varustasid piiramise ajal Magnuse laagrit toiduainete ja hobusesöödaga (sama tegid muide riialased).<sup>61</sup> Veel üks näide: 10. märtsil 1571 läänistas hertsog Magnus oma sõjaleeris Tallinna all Uus-Pärnu bürgermeistrile Konrad von Vitinghofile (Vitinghouen) *ausa ja truu teenistuse eest* Oara küla ja kaks Jeckeperi talu Vana-Pärnu kihelkonnas.<sup>62</sup>

On ilmne, et mitte ilma põhjusteta ei jätnud pärnakad kümneks aastaks oma linna ebamäärasesse kuuluvusse ega valinud lõpuks hoopis Taanit. Pärnu puhul võiks muidugi spekuloida ka Riia-seostega, mis püsis samuti 1581. aastani iseseisva vabalinnana. Milline muu (kas või ainult majanduslik) baas, tagamaa, taustajõud pärnakate puhul veel kõne alla tuleks? – kõigest Riia või hertsog Magnus (Taani). Kettler oli alternatiiviks ainult 1566. aastani. Need, kes tahavad kõikide mõisameeste sammude taga näha ainult isiklikku omakasupüüdu, võivad Pärnu mõisameeste puhul esile tuua hoopis asjaolu, et Poola-Leedu kroon oli neile võlgu nende palga – arvestuslikult 400 ratsamehe ja 100 jalaväelase (tegelikult oli neid tõenäoliselt vähem) peale 4000 taalrit kuus, mis 1570. aastaks oli kasvanud juba 400 000 kuldnani.<sup>63</sup> Kuid hertsog Magnus seda neile ju ei hüvitanud ja see ei saanud ka määravaks pärnakate hilisemal ametlikul seljapööramisel Poolale-Leedule. Ehk kõlbab seletuseks hoopis asjaolu, et pärast Erik XIV kukutamist ja Sigismund II Augusti õemehe Johan III trooniletõusu 1568. aastal olid Rootsi ja Poola-Leedu omavahelise sõjategevuse lõpetanud ning teineteisele lähenemas, Pärnu mõisameeste Rootsi-vastane hoiak aga püsis.

Pärast Tallinna piiramise nurjumist ja Stettini rahutingimuste teatavakssaamist pärnakad ilmselt distantseerusid Magnusest, säilitades aga orientatsiooni Taanile. Poolas-Leedus algas 1572. aastal pikem segaduste aeg, mis paisus 1576. aastal kodusõjaks.

1575. aasta varasuvel hakkasid venelaste salgad jälle Rakvere juurde kogunema. Tallinnas kardeti uut piiramist, kuid vägi liikus hoopis Pärnu alla. Linn piirati ümber, rajati patareid, alustati pommitamist ja tormijookse. Väidetavalt

<sup>60</sup> Kivimäe, J., Kriiska, A., Põltsam, I., Vunk, A. Merelinn Pärnu. Pärnu, Pärnu Linnavalitsus, 1998, 97.

<sup>61</sup> Чумиков А. Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом, 26.

<sup>62</sup> <http://www.marjamaa.ee/?id=10945>.

<sup>63</sup> Leimus, I. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert, 55. Siinkirjutaja ei ole asjatundja 16. saj-il Liivimaal kasutatud rahavääringute alal, ent kuidas ka ei arvuta, ei tule aastatega 1565–1570 kuidagi nii suurt võlasummat kokku. Kõlbaks seletus, et 1565. a anti mõisameestele lubadus üle võtta ka neile Rootsi krooni poolt maksmata jäänud palgavõlg.

olevat moskoviidid Pärnu müüride all kaotanud 7000 meest (soovitav vähemalt kahe ja poolega jagada), enne kui linn 9. juulil alistus. Vahetult enne venelaste piiramisväe kohalejõudmist olid pärnakad endid Taani võimu alla pakkunud ja Claus Ungern oli nad omal riisikol ka vastu võtnud. Et just samal ajal maabus Saaremaal aga Saksi-Lauenburgi hertsog Magnus<sup>64</sup>, hõivas Maasilinna ja Muhumaa ning vangistas Ungerni, kes juhtus Muhus viibima, siis ei saanud Pärnu mõisamehed Saaremaalt mingit reaalselt abi. Pärnu alistumistingimused olid ootamatult leebed. Soovijad võisid koos oma varaga lahkuda ja nad kogunesidki Kihnu saarele, et sealt kuidagi edasipääsu otsida. Saksi-Lauenburgi Magnus lasi neile seal kallale tungida ja nad paljaks röövida, osa aga vangidena Rootsi saata. Seejärel lahkus hertsog Saaremaalt, vabastades enne Ungerni vahi alt. Too omakorda ruttas Maasilinna tagasi vallutama, mis tänu lossis puhkenud tulekahjule kergeks osutus.

### Rootsi ja hertsog Johan

Harju-Viru aadli ja mõisameeste Rootsi-orientatsioon alates 1561. aastast tulenes algselt ilmselt soovist peatada sõda Moskooviaga. Esialgu oli Rootsi sekumine Liivimaal olnud Soome hertsogi ja asevalitseja<sup>65</sup> Johani isiklik algatus. Võimalik, et teda ärgitas oma tegevust aktiveerima ja valdusi laiendama Gustav Vasa testamendisätete revideerimine Erik XIV algatusel Arboga riigipäeval 1561. aastal, millega piirati kuninga poolvendade Johani, Magnuse<sup>66</sup> ja Karli võimutäiust neile pärandatud hertsogkondades. Johani sammudest tulenenud paratamatu konflikt orduga ei tähendanud automaatselt sõda Poola-Leeduga, sest Sigismund II August oli Liivimaa jagamise taga sisuliselt nõus. Poola-Leedu peamised huvid olid

---

<sup>64</sup> Magnus von Sachsen-Lauenburgi hertsogitiitlil oli siis veel tühi kõla, ta oli peaaegu maata prints, viibinud pikalt Rootsis, kuhu teda oli kutsunud tema tädipoeg Erik XIV oma ema, Gustav Vasa esimese abikaasa Katharina von Sachsen-Lauenburgi mälestuseks, et Magnuse pankrotistunud isa Franz I saaks kulusid kokku hoida. Magnus kuulus Vasade perekonnaringi mitte ainult oma kadunud tädi kaudu, vaid ka abielu läbi Rootsi printsessi Sofiaga. Taani Frederik II-ga oli tal muide samasugune sugulus kui Rootsi Erikuga – ka too oli tema tädipoeg. Rootsi 1568. a riigipöördes toetas Magnus Johan III-ndat, kes läänistas talle oma õe abielukaasavara pandina endise Maasilinna foogtkonna. Stettini rahu järel (1570) kuulus see juriidiliselt uuesti Taanile ja anti viimasele osakaupa a-il 1573–1574 ka üle. Edaspidi oli hertsogi enda asi, kuidas ta oma valdusõigusi kaitseb. Saksi-Lauenburgi Magnus hõivaski 1575. a mõneks ajaks Maasilinna kindluse ja Muhumaa, hiljem viis aga oma privaatsõjategevuse üle Holsteini piirialadele. Tema diversioonide eesmärgiks oli pressida kuningas Frederik II-lt endale välja kogu Saaremaa. Magnus tõusis vanema venna surma järel Magnus II-na Saksi-Lauenburgi hertsogitsoonile (valitses formaalselt a-il 1581–1603), kuid isegi tema naine keeldus oma liiga brutaaalsele mehele Saksamaale järgnemast. Lõpuks vangistati Magnus nooremate vendade poolt ja hoiti elu lõpuni lukkude taga. Sii peab lisama, et Rootsi toetus Magnus II-le 1575. a oli kättemaks selle eest, et Taani oli veidi varem Rootstile teenistuse üles öelnud mõisameestelt Läänemaa vastu võtnud.

<sup>65</sup> Tema hertsogkond hõlmas ainult Edela-Soome (Turu ja Kokemäenkartano läänid ning Ahvenamaa), mujal Soomes oli tal asehaldurivõim.

<sup>66</sup> Östergotlandi hertsog Magnus (1542–1595), kes jäi juba noores eas vaimuhaigeks ega mänginud seetõttu Rootsi riigielus erilist osa, erinevalt oma kahest vanemast ja ühest nooremast vennast, kes kõik jõudsid kuningaks olla.



seotud Riia linnaga, millel oli suur tähtsus etnilise Leedu ja Valgevene peamise väljaveosadamana. Riia kaitseks vajati muidugi mingisugust territoriaalset barjääri, kuid põhimõtteliselt ei ulatunud Leedu huvisfäär kaugemale Riia peapiiskopkonna põhjapiirist. Kõik muu oli läbiräägitav ja vajadusel loovutatav. Sigismund II August oli põhimõtteliselt valmis kompromissiks ka Moskooviaga, kuid sellega polnud päri Ivan Julm.

Hertsog Johan ajas hoopis Poolale-Leedule lähenemise poliitikat, võib-olla eesmärgiga rajada endale Eesti alal kuningas Erikust sõltumatu võimuala. Erik XIV aktsepteeris siiski esialgu Johani poolt Liivimaal äratehtut.

Võimalik, et ilma Magnuse eelmisesügisese krahhita oleks linn muidu märksa perspektiivsemat Taanit eelistanud. Nüüd sai määravaks, et Rootsile kuulunud Soome oli puhtfüüsiliselt lähemal ja Rootsi Venemaaga rahujalal. Ajalookirjanduses levinud väide, et otsustav oli Rootsi kuninga valmisolek takistada lüübeklaste jt lääneeurooplaste kaubandust Venemaaga Narva kaudu, on vähemalt vaieldav. Kuidas pidanuks see aset leidma, kui Rootsi Moskooviaga parasjagu ei sõdinud ega kavandanud ka niipea sõdima hakata? Tallinna endine osasaamine Vene kaubandusest eeldas isegi Soome lahe sulustamise korral välismaistele laevadele tallinlaste endi jaoks rahuaega Venemaaga. Juhime ka tähelepanu, et linn alistus **pärast** rüütelkonda. Kui siis hiljem selgus, et alistumine Rootsile ei toonud kaasa rahu, vaid uue sõja, seekord Taani ja Poola-Leeduga, oli rohkem aadlil ja vähem linnal põhjust tehtud valikus pettuda.

Lühemat aega, 1562–1563, oleks võimalik olnud ka Poola-Rootsi segaorientatsioon – panustamine Soome hertsogile Johanile, kes abielupandina Poola-Leedu printsessi Katarina Jagellonicaga (Jagiellonka) omandas enam-vähem needsamad valdused Eesti-Läti piirimaadel, mis hiljem kujunesid hertsog Magnuse Liivimaa kuningriigi tuumikuks: Karksi, Helme, Härgmäe, Trikāta jt lossid. Hertsog Johan vangistati siiski peagi riigireeturina Erik XIV poolt ja lisaks tähendanuks tema toetamine Liivimaa lõpliku tükeldamise aktsepteerimist. Mingeid teateid mõisameeste lootustest seoses temaga ei ole; kui neid oligi, siis tõenäoliselt peamiselt Tallinnas.

Ka hiljem võis Rootsi-orientatsioon olla (Klaus Kurselli puhul ilmselt oligi) endiselt seotud lootustega küll Rootsile toetuva, kuid Rootsist eraldi jääva Liivimaa riigi rajamisele näiteks Södermanlandi hertsogi Karli valitsemise all.<sup>67</sup>

## Hertsog Magnus ja Taani

Taani-orientatsioon tugines samalaadsetele lootustele: rahu idas ja omariikluse mingis vormis säilimine. Kõikidest võimalikest kandidaatidest näisid Taani välja-vaated Moskooviaga diplomaatiline lahendus ja püsiv rahu saavutada kõige pers-

---

<sup>67</sup> Taoline projekt oli mõnda aega tõesti eksisteerinud ja mõned siinsed hertsog Magnuselt vallutatud maa-alad Karli hertsogkonna koosseisu lülitatud – Muhu, Maasilinna ja Kihelkonna, võib-olla ka Hiiumaa.

pektiivsemad. Taani oli Moskvaga varem ikka hästi või vähemalt rahumeelselt hakkama saanud ja Lapimaad arvestamata polnud tal Venemaaga ühist piiri. Nii siis mitte sõdimiseks ei vajatud Taanit ega toetatud hiljem hertsog Magnust, vaid selleks, et mitte sõdida. Oldenburgide konglomeraatriik pakkus lisaks Schleswig-Holsteini näol näite, kuidas jääda ühtlasi edasi Saksa-Rooma riiklonda. Sellest siis nii massiivne Taani-orientatsioon liivimaalaste seas eriti Liivi sõja esimestel aastatel.

Võiks öelda, et mõisameeste toetus hertsog Magnusele sai alguse veel enne, kui *Liivimaa mõisamehed* spetsiifilise nähtusena tekkisid. 1560. aasta kevadel ja suvel hakkas osa ordu poolt kogutud ja erinevates kohtades talvekorteris olnud väeosadest mitmel põhjusel, millest üheks oli saamata palk, mässama ja osa lipkondi astus Liivimaale saabunud Magnuse teenistusse.<sup>68</sup> Peamine ei olnud ilmselt siiski palk: *...sest nad olid enamuses Liivimaa aadlimehed*, seletab kroonik Johann Renner.<sup>69</sup>

Jättes kõrvale üksikud riigisakslased, on ilmne, et hertsog Magnus toetus edaspidi eelkõige Saare-Lääne ja Kuramaa stiftide (mis on ka loomulik) ning Tartumaalt põgenenud aadlile. Eesti alal oli Saare-Läänemaa aadli toetus Magnusele tema tegevuse algul peaaegu absoluutne, kuid ka tartumaalaste puhul oli see märkimisväärselt lai. Juba 1558. aastal toetasid Magnuse kandidatuuri (tollal Tartu koadjuutori kohale) Tartu piiskop Hermann II Wesel, toomkapiitel, stiftinõukogu ja raad – ning ordu ei protesteerinud. Ehkki hertsog Magnuse Tartu koadjuutoriks valimine jäi ilma kohese praktilise tulemita, kõneleb valimise fakt ise sellest, et ta oli võimaliku maaisandana Liivimaal juba tuntud ja tõsiseltvõetav kandidaat. Hiljem toetasid Magnust näiteks endine Tartu rüütelkonna peamees Johann Stackelberg<sup>70</sup>, viimane stiftifoogt Elert Kruse (ajutiselt), mitu endist toomhärrat ja stiftinõunikku jne.

Magnuse tegevuse kõige aktiivsematel aegadel, eriti aastail 1560, 1565 ja 1570–1571, toetas teda kõige järgi otsustades ka suur(em) osa Harju-Viru-Järva

---

<sup>68</sup> Johann Renneri Liivimaa ajalugu, 108, 127. Nimetatud on Põltsamaal (kus talvitasid Joseph van Mundeni ja Geert van der Marcke lipkonnad) ja Uus-Pärnus (Baltzer Fürstenbergi lipkond) paiknenud väeosi, kuid neid võis olla veel. Kõik nimetatud olid jalalipkonnad. J. Renneri mässukirjelduses esinevad veel ordu väeülema Schweder van Melschede ja rittmeister Othmer van Galeni nimed – nemad kamandasid ilmselt mässavaid ratsalipkondi. Ükski siin nimetatud rittmeistritest ise mässus ei osalenud.

<sup>69</sup> Samas, 127.

<sup>70</sup> Üks tervest reast Stackelbergidest, kes hertsog Magnust toetasid. Esineb allikates a-il 1533–1568, oli a-il 1552–1558 Tartu rüütelkonna peamees, läks Magnuse teenistusse ja sai 1565. a tema nõunikuks. Vähemalt Liivimaa kuningriigi tekkeajal oli arvatavasti veel elus. Tema samanimeline vennapoeg (allikais a-il 1566–1599, esimene abielu 1568. a Wolmar Üxküllil lese Anna Tuvega, teine 1586. a Magdalena von Brackeliga) põgenes Vene okupatsiooni eest Tartumaalt ja teenis Pärnu mõisameeste Heinrich Dückeri lipkonnas. Ilmselt oli ta koos osa Pärnu mõisameestega a-il 1570–1571 hertsog Magnuse teenistuses, 1572. a läks rootslaste poole üle. Hiljem oli ta Eestimaa maanõunik ja aadlilipkonna rittmeister. Vt *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Theil Livland*. Herausgegeben vom Verband des Livlandisches Landadels. Bearbeitet von Dr. Astaf von Transehe-Roseneck. Bd. 2. Görlitz, 1929, 913–916, 922.

aadlist, aastail 1570–1571 ka märkimisväärne osa Riia peapiiskopkonna aadlist. Märkimist väärib ka, et Eesti (s.o Tartu ja Saare-Lääne stiftide ning Harju-Viru; mujal endistel ordualadel oli aadlit napilt) ja Läti ala (peamiselt Riimaa) aadel kujutasid endast paljudele eranditele vaatamata kaht teineteisest eraldiseisvat suguvõsade süsteemi. Neist olid selgemalt hertsog Magnuse selja taga Eesti ala aadlimehed. Aadel osales poliitikas perekondlike klannide ja abieluliitadena. Ehkki nad maandasid kindlasti ka riske ja suunasid suguvõsa mõjukaid liikmeid Rootsi ja Poola-Leedu leeri, annab ühe või teise perekonnanime sage esinemine hertsog Magnuse lähikonnas alust oletuseks, et vastav suguvõsa oli vähemalt ajutiselt temale panuse teinud. Sellisteks suguvõsadeks olid näiteks Üxküllid, Farenbachid, Vitinghofid, Zoeged, Wrangelid, Kursellid, Taubed, Stackelbergid, Ungernid, Rosenid, Tiesenhausenid, Buxhoevdenid, Wulfid ja Brackelid. Neid osalt väga arvuka liikmeskonnaga suguvõsadsid tervikuna Magnuse avalikeks ja salajasteks toetajateks pidades tähendaks see juba umbes poolt Eesti ala aadelkonnast. Iga tahes kujutasid need aga kohaliku aadli eliiti.

1577. aasta valikud ei tulenenud vast enam poliitilistest sümpaatiatest, vaid enesealalhoiuvajadusest. Magnuse tookordne toetamine tõi paljudele aadlisuguvõsadele kaasa raskeid repressioone eriti moskoviitide (1577–1578), kuid vähemal määral ka Rootsi ja Poola-Leedu võimude poolt.

Hertsog Magnuse toetust Liivimaa linnades on raskem hinnata. Harju-Viru rüütelkonnaga võrreldes oli näiteks Tallinna raad ja küllap siis ka kodanike enamik Taani ja Magnuse suhtes märksa reserveerituma hoiakuga. Tartu põgenenud või Venemaale küüditatud kodanikud nägid Magnuses vähemalt 1571. aastani oma päästjat. Olulised märgid on ka Riia rae kõhklused 1567. aastal, mil Magnus end Riia valitsejaks pakkus, ja Võnnu ning Volmari elanike valmisolek rünnata 1577. aastal Poola garnisoni, et minna Magnuse võimu alla.

Hertsog Magnuse populaarsus oli mõisameeste seas eriti kõrge 1560. aastate alul, kuid paraku polnud Magnus siis maksujõuline. Oluline on ka silmas pidada, et erinevate lähtekohtadega maaisandate korral, kuid otseselt (tervikuna või osakaupa) mõne naaberriigi koosseisu kuulumata oli Liivimaa konföderatsiooni taastamine endiselt mõeldav – näiteks ühisriik kolme hertsogliku maaisandaga.

Ei ole võimalik tõestada, et mingil ajahetkel oleks enamik Liivimaa aadlist ja selle väeosadest olnud Magnuse poolel, kuid tema igakordses konkreetsetes tegevuspiirkonnas küll. (Jättes kõrvale oletused, kui vabatahtlik või pealesunnitud see igal konkreetset juhul oli.) Eriti ilmne oli see Tallinna piiramise kuudel. Ilma selle toeta ei oleks hertsog Magnuse nii kauaaegne püsimine arvestatava valitsejandidaadin Liivimaal võimalik olnud.

## KAS PEAMINE OLI RAHA?

Kuid läheme tagasi ühe peaküsimuse juurde: kas mõisameeste (aadli) mitmekordsete poolevahetuste taga oli alati või peamiselt lihtsalt raha? Sellele küsimusele pole ühest vastust. Kordame faktid veel kord üle.

Aasta 1560. Orduarmee liivimaalastest lipkonnad mässasid väidetavalt saamata palga pärast ja läksid üle hertsog Magnuse poolele. Mitte-liivimaalastest lipkonnad polnud samuti palka saanud, kuid nende mässust pole juttu. Muide, niipea kui Magnusega seotud kohesed rahulootused haihtusid, muutusid needsamad poolt vahetanud lipkonnad uuesti rahutuks ja enamik tuli laiali saata.

Aasta 1561. Harju-Viru-Järva rüütelkond ja Tallinna linn koos seal paiknevate kohalike üksustega alistusid Rootsile. Rüütelkond ja mõisamehed ei võitnud rahas mõõdetuna midagi, Tallinn aga küll: temale maksti Erik XIV poolt kinni ordule Keila mõisa peale laenatud 30 000-taalrine lootusetu võlg ja avati mitmeid sub-siidiume.

Aasta 1565. Uus-Pärnus paiknenud kaks mõisameeste lipkonda, kellele Rootsi kroon võlgnes mitme aasta palga, läksid Kettleri poole üle (osa läks juba 1563. aastal Magnuse poolele üle ja ühines Kettleriga ajal, mil Magnus aastail 1563–1564 Taanis viibis) ja vallutasid üllatusrännakuga linna, seejärel osalesid sõjakäigus Tallinna alla, kus usuti toetust leiduvat. Palgaraha ei tasunud ei Kettler ega Poola-Leedu, see-eest aga loodi Pärnu ümbruses mõisameeste omavalitsuslik territoorium, mis püsis kümme aastat, võideldes pea lakkamatult rootslastega.

Aasta 1570. Rootsi kroon võlgnes kolmele mõisameeste lipkonnale Tallinnas tohutu summa, ei teinud midagi sõdurite äraelamise tagamiseks ja šantažeeris neid ähvardustega nad Rootsi laevatada. Tulemuseks oli Kurselli mäss ja kahe lipkonna minek alul venelaste, seejärel Magnuse teenistusse. Sama aasta hilis-suvel alanud Tallinna piiramisel osalesid Magnuse poolel lipkonnad kogu Liivimaalt.

Aasta 1571. Roseni lipkond koos toetussalgaga Tiesenhauseni lipkonnast tegi katset Tartut venelastelt vallutada ja hävis suures osas. Pole teada, et asi olnuks palgavõlas.

Aasta 1572. Jürgen Farenbach värbas lipkonna tsaari teenistusse. Küsigem endilt, kust ta need mehed värbas. Kellega oli tegemist?

Aastavahetus 1574/75. Vaatamata enam kui aastasele ettevalmistusajale, korduvatele lubadustele ja edasilükkamistele ei tasunud Rootsi kuuele mõisameeste lipkonnale palgavõlga ja need loovutasid võla pandi – Läänemaa – täies vastavuses Rootsiga sõlmitud kokkuleppele Taanile. Tõepoolest nagu raha pärast, kuid see jäi enamikus nagunii saamata. Põhjusi oli teisigi. Viimase hetkeni püsis võimalus, et mõisamehed aktsepteerivad Rootsist suure hilinemisega ja ebapiisavas koguses saabunud kaupu palgana – tingimusel, et saavutatakse vaherahu Venemaaga. Seda ei juhtunud. Taani oli venelastega rahujalal ja tema peatset sõttasattumist ei ennustanud veel miski.

Siinkirjutajale näib kõige taandamine rahale ja omakasule vähemalt kahtlasena. Igatahes pole seda võimalik tõestada – nagu pole paraku võimalik tõestada ka vastupidist. Silma torkab aga hoopis Rootsi krooni korduv (et mitte öelda pidev) petlik, ahne vmt suhtumine mõisameestesse. Eelöeldust tuleneb, et levinud arusaam mõisameeste müüdavusest pole mitte ajalooline, vaid historiograafiline fakt.

## Eelistuste territoriaalne jagunemine

Vana-Liivimaa konföderatsioon koosnes enne üksteisest lagunemist ajalooliselt ja poliitiliselt selgelt eristuvatest territooriumidest, mille eriilmelisus säilis ka kõneksoleval perioodil.

**Harju- ja Virumaa** koos nendega hiljem liitunud **Järvaga** olid eriseisundis ordualad rohkearvulise aadli ja selle omavalitsusega. Arusaadavatel põhjustel huvitavad need alad meid ka enim. Sõja puhkedes olid nad rahulootuste tõttu valinud Taani-orientatsiooni, pettusid selles umbes aastase asjatu ootamise järel ja tunnistasid taas ordu (kaudselt Poola-Leedu) võimu. Harju-Viru rüütelkond oli siiski endiselt üpris Taani-sõbralik. Kui Magnus ostis 29. juunil 1560 Tallinna piiskopiameti katoliiklikult piiskopilt Moritz (Mauritius) Wrangelilt viimase ettepanekul, oli sel tehingul ilmselt ka rüütelkonna tugi. Hilisemad sündmused samal aastal – venelaste sissetung neutraalseks peetud Läänemaale, talurahvaülesthõus ja Magnuse võimupürgimuste krahhi – viisid Tallinna ja Harju-Viru-Järva rüütelkonna alistumiseni Rootsile 1561. aastal. Eesmärk, nagu öeldud, oli endine – rahu. Järgnevalt püsis Tallinn teatud kõhklustele vaatamata oma otsuse juures, aadel aga läks 1565. aastal osaliselt Kettleri ja Magnuse, 1570. aastal suuremas osas Magnuse ja 1574/75. aastal Taani poolele üle.

**Pärnu** piirkonnast oli pikemalt juttu eespool.

**Saare-Lääne piiskopkonna** aadel püsis pärast 1560. aastat arusaadavalt oma läänisanda hertsog Magnuse selja taga, Rootsi võimu alla sattunud läänlased tõusid 1565. aastal tema toetuseks isegi üles ja osa Lõuna- ning Ida-Läänemaast kuulus järgnevalt Pärnu mõisameeste võimu ja kaitse alla. 1570. aastal läänemaalased Magnuse toetuseks enam üles ei tõusnud, orienteerudes saaremaalaste eeskujul edaspidi pigem Taanile. Läänemaa hilisemal vallutamisel venelaste poolt seda otseselt Magnuse “Liivimaa kuningriigiga” ei liidetud.

**Tartu piiskopkond** okupeeriti venelaste poolt juba 1558. aastal, sealt põgenenud aadel ja linnakodanikud seostasid oma lootusi aga korduvalt peamiselt hertsog Magnusega.

**Kuramaa piiskopkond** (Piltene piirkond) oli Magnuse isiklik valdus, mis püsis aga suurema osa Liivi sõja ajast neutraalsena. Märkimist väärib stifti aadli ja linnade visa vastuseis Kettleri võimu alla minekule.

**Riia peapiiskopkond** kuulus alates 1561.–1562. aastast alul autonoomse vaimuliku, seejärel ilmaliku vürstkonnana Poolale-Leedule, kuid selle rüütelkond püüdis korduvalt ajada iseseisvat poliitikat. 1563. aastal toetas osa aadlist Christoph von Mecklenburgi võimuhaaramiskatset; 1566. aastal saavutati Kettleri tagandamine asehalduri kohalt, kuid satuti kohe konflikti uue asehalduri Jan Hieronym Chodkiewicziga; 1567. aastal peeti läbirääkimisi Kurselli ning Magnusega ja 1569. aastal Taube ning Krusega; aastail 1570–1571 osaleti Tallinna piiramisel; 1577. aastal mindi taas üle Magnuse poolele ja langeti repressioonide ohvriks nii moskoviitide kui poolakate-leedulaste poolt.

**Riia linn** püsis iseseisvana 1581. aastani, kaaludes Poola-Leedu protektoraadi kõrval korduvalt ka hertsog Magnuse ja Christoph von Mecklenburgi kandidatuuri oma maaisanda kohale.

**Kuramaa ordualad** olid hiljem Kettleri hertsogkonnaks, olles läheduse tõttu Leedule ka enim viimasele orienteeritud, kuid aadel tõrjus kõik Kettleri katsed oma võimu kinnistada ägedalt tagasi.

## JÄRELDUSI

Analüüs näitab, et Liivi sõja ajal oli olemas Liivimaa aadli ja linnakodanikkonna iseseisvusmeelne tiib. Ühtlasi moodustasid just nemad ka n-õ rahuerakonna. Need jõud nägid pääsemist sõjakoledustest ja Liivimaa jagamisest mitte sõjas, vaid kokkuleppes Venemaaga. Just seetõttu sobis Taanit esindanud ja hiljem Ivan Julmaga sobingusse astunud hertsog Magnus selle erakonna käilakujuks kõige paremini. Teiste kandidaatidena tulid eri ajal ja mitte tingimata kogu Liivimaal kõne alla Gotthard Kettler, Soome hertsog Johan, Södermanlandi hertsog Karl ja hertsog Christoph von Mecklenburg.

Rahuparteil olid ka oma relvajõud – laialipillatud, erineva juhtimise all olnud mõisameeste salgad, mis enam-vähem ühtsema jõuna esinesid küll ainult aastail 1565, 1570–1571 ja 1574–1576. Kõikidel nendel puhkudel oli mõisameeste tegevus suunatud või pöördus Rootsi vastu ja nii või naa seotud ka hertsog Magnusega.

Oletada võib – ehkki tõestamisele ei kuulu –, et liivimaalaste enamiku (mõeldes selle all eelkõige kandvaima, ühiskonda koos hoidva kihi – maa-aadli – ja linnakodanike enamiku) poliitiliste eelistuste gradatsioon Liivi sõja ajal oli järgmine: omariikluse säilimine uuendatud Liivimaa konföderatsioonina (Taani, Poola-Leedu, Rootsi või Moskoovia protektoraadi all) – Taani – Poola-Leedu – Rootsi – Moskoovia. Läks peaaegu täpselt vastupidi. Paraku ei kuulu ajalooteaduse vaatevälja oletus, et tollastel liivimaalastel oli õigus.

## LIVONIAN HOUSEHOLD TROOPS DURING THE LIVONIAN WAR

Andres ADAMSON

There has been a very strong historiographic tradition, one that started with the chronicler Balthasar Russow, to depict the Livonian household troops (*Hofleute*), such as they were at the time of the Livonian War, as unscrupulous adventurers, mercenary fortune-seekers and renegades, even though in principle these men (speaking, in the first place, about the leaders and core troops, not necessarily the majority of rank-and-file) represented the Livonian landed gentry and, to a lesser extent, retired Order knights and their squires, essentially forming the militia of the local nobility. The landed gentry was the one social class that had the most to lose through the events of the period, which presumably prompted them to demonstrate a high degree of responsibility in their actions and behaviour – after all, it was in their interests to maintain order and stability. So, how legitimate are the oft-reiterated accusations against the household troops? What was the specific composition of their units? Who were their commanders? What were their goals?

What induced the household troops to repeatedly change sides during the Livonian War? It is these questions that the article focuses upon.

The article provides numerous examples of the complement and commanders of the banners (their number fluctuating between 5 and 11 in 1561–1574, and subsequently dropping to 2–3) from the period of 1562–1577. These examples indicate that the Livonian household troops, indeed, were to a great extent made up of representatives of the local landed gentry and freemen.

The article also follows the orientation of the household troops and its changes during the Livonian War, predominantly in 1565 (when the banners in Pärnu serving the Swedish Crown switched sides, teaming up with Gotthard Kettler, the first Duke of Courland, and with Poland-Lithuania, threatened Tallinn, and set up a self-rule authority, which persisted for ten years) and in 1570–1571 (the mutiny of household troops led by Klaus Kursell in Tallinn, and the participation of most of the household troops in the siege of Tallinn by Duke Magnus of Holstein and the Muscovites). A special segment is devoted to the Pärnu household troops.

One can assume that the goal of the leaders of *Hofleute* was to restore the independent statehood of Livonia, preferably within the Holy Roman Empire. Under the circumstances that had arisen, however, it was imperative to pick a side. Not for a moment did the household troops represent a dominant, decisive force; it was thus indispensable for them to negotiate their way between various obstacles and play different sides off against one another, which inevitably led to blunders and mutual conflicts. By the second half of the Livonian War, presumably, not much remained of the plans of restoring the Livonian Confederation, while survival and subsistence issues became the primary concern. The institution of household troops in essence ceased to exist after the events of 1575–1577.

The analysis indicates that during the Livonian War a pro-independence wing emerged among the Livonian gentry and townspeople, forming the so-called peace party. Dismissing hostilities, these forces perceived an agreement with Russia as a chance to escape the atrocities of war and avoid the division of Livonia. That is why Duke Magnus, who represented Denmark and later struck a deal with Ivan the Terrible, proved a suitable figurehead for this faction. The other potential candidates, considered at different times and not necessarily in all of Livonia, were Gotthard Kettler, Duke Johan of Finland, Duke Karl of Södermanland, and Duke Christoph of Mecklenburg.

The peace party, however, had its own armed forces – scattered bands of household troops under diverse command, which only united in action in 1565 (conquest of Pärnu and blockade of Tallinn), in 1570–1571 (siege of Tallinn), and in 1574–1576 (first on Sweden's side, then came the sale of Läänemaa to the Danish Crown, and the loss of the territory to Muscovites). In all these cases the operations were either targeted against or eventually turned against Sweden, and were, one way or another, also connected with Duke Magnus.

This largely accounts for the ill repute that the household troops acquired in contemporary historical literature (predominantly dictated by Swedish interests) – from which the said perception was adopted by later authors.

## VIOLENCE AND ACTIVISM IN THE BALTIC PROVINCES DURING THE REVOLUTION OF 1905

Toivo U. RAUN

Indiana University, Department of Central Eurasian Studies, Goodbody Hall, Bloomington, IN 47401, USA; raunt@indiana.edu

This article focuses on the phenomena of violence and activism in the Baltic Provinces during 1905. The level of violence was substantially greater in the Latvian areas than in the Estonian ones for the following reasons: more advanced economic development, especially in the metropolis of Riga; a much stronger social democratic movement; and greater social and ethnic tensions in the relations between Latvians and Baltic Germans. On the other hand, various manifestations of activism in the form of political and social mobilization, e.g., petition campaigns, the holding of national congresses, and the strike and trade union movements, were essentially comparable in the two cases. The one major contrast in political mobilization was the much more sweeping reorganization of rural government in the Latvian areas.

In assessing the experience of the Revolution of 1905 in the Baltic region, both contemporary and later observers have often noted a striking difference between the Latvian and Estonian halves of the Baltic Provinces: the level of violence, i.e., attacks on persons and the destruction of property, was much greater in Kurland and southern Livland than in Estland and northern Livland. The first major Baltic German treatment of this issue by Astaf von Transehe-Roseneck in 1906–1907, pointedly entitled *Die lettische Revolution*, devoted only a few pages to events in the Estonian areas and dismissed them as merely “disturbances” (*Unruhen*).<sup>1</sup> With the passing of the hundredth anniversary of the Revolution of 1905, it seems appropriate to take a fresh look at this issue and to offer a reassessment of how best to explain the more extensive violence and destruction in the Latvian case. At the same time, however, I will argue that simply focusing on violence is inadequate as an index of participation in the revolution. In fact, a more meaningful standard is activism, as indicated by various forms of political and social mobilization, and by this measure the differences between the two

---

<sup>1</sup> **Transehe-Roseneck, A. von.** *Die lettische Revolution*, 2 vols. Berlin, Georg Reimer, 1906–1907.



halves of the Baltic Provinces in 1905 appear much smaller, as this article will seek to demonstrate.

The most remarkable contrast between the Latvian and Estonian regions of the Baltic Provinces with regard to violent activity was in the number and location of murdered Germans (nearly all Baltic Germans, but also including two *Reichsdeutsche*) during the revolutionary year. Overall, 41 Germans were killed in the three provinces in 1905, all but one in the Latvian areas: 21 in Riga or near the city, 14 in Kurland, five in southern Livland (elsewhere than the Riga area), none in northern Livland, and one in Estland.<sup>2</sup>

It is characteristic that all but two of the murders took place in the second half of the year, and over two-thirds occurred during October, November, and December, when tensions were at their highest level. Another major and well-documented aspect of violence in the Baltic case was the partial or total destruction of manor houses and estates, by arson or other means, in 1905 and early 1906. In Kurland and southern Livland, 412 estates suffered damages, as compared to 161 estates in northern Livland and Estland. As a proportion of the total number of estates, the figure for the Latvian areas was double that for the Estonian ones (38 percent of the total versus 19 percent). In terms of ruble value of the damages caused, the level of destruction was nearly three times higher in the southern part of the Baltic Provinces (8.84 million) than in the northern part (3.21 million).<sup>3</sup> It is also characteristic that during the height of the revolution in fall 1905 armed skirmishes or even battles with up to thousands of participants, e.g., in Talsi, Tukums, and Aizpute, were common occurrences in the Latvian areas (especially Kurland), but rare in the Estonian areas.<sup>4</sup>

With regard to other forms of violence, for example, the so-called church demonstrations, there is less systematic documentation available, but the available evidence once again indicates that these actions were much more pervasive in the Latvian areas than in the Estonian ones. In the southern half of the Baltic Provinces the church demonstrations reached a high point in the month of June, but continued during the rest of the summer as well. The church disturbances in Kurland and southern Livland typically involved the disruption of Lutheran church services with revolutionary lectures and songs, forcing the pastor to carry a red flag, and at times a physical assault on the clergyman. In some cases stink bombs were thrown into the churches during Sunday services.<sup>5</sup>

---

<sup>2</sup> Calculated from data in Verzeichnis der während der Revolutionszeit 1905-7 in Liv-Est-Kurland ermordeten Deutschen. – Baltische Monatschrift, 1909, 67, 284–285. This same pattern continued in 1906 when all 29 murdered Germans met their end in the Latvian areas. The situation changed slightly in 1907 as four of the 12 German victims in that year died in the northern half of the Baltic Provinces. See pp. 285–286.

<sup>3</sup> **Raun, T. U.** The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland. – Slavic Review, 1984, 43, 460–461.

<sup>4</sup> **Bleiere, D. et al.** Istoriya Latvii: XX vek, Riga, Jumava, 2005, 65.

<sup>5</sup> **Benz, E.** Die Revolution von 1905 in Estland, Livland und Kurland (1). – Acta Baltica, 1990, 28, 99–104.

Transehe-Roseneck set the tone for Baltic German interpretations of the Revolution of 1905 by stressing that the tsarist regime's wrongheaded policy of Russification thoughtlessly destroyed the educational, judicial, and other key institutions in the Baltic Provinces, thus preparing the way for revolution.<sup>6</sup> As an explanation for the differences between the Latvian and Estonian areas of the Baltic region, he made two basic points, one of which has not stood the test of time while the other one has. The first argument, obsolete and inadequate by modern standards of historical scholarship, was based on an alleged difference in national character. Into the sick Latvian national body (*Volkskörper*), as he put it, came the "poison of social democracy," resulting in "mass psychosis" during the revolution. The Estonians, however, did not fall victim to the false promise of revolutionary socialism because "the Estonian is by nature conservative, a sober empiricist and a *Realpolitiker*," who would not let himself be seduced by the "fantastic utopia" of social democracy in contrast to the "fanciful" and easily "adaptable" Latvian. It is perhaps not surprising that writing in the first decade of the 20th century, Transehe-Roseneck added a "racial" dimension, as he called it, to the argument: the Estonians were Finno-Ugric, the Latvians "Litho-Slavic." On the other hand, Transehe-Roseneck's second point – the widespread organization of social democracy in the Latvian areas – identified an important factor that still serves as a beginning for an explanation of the differing experiences in the two halves of the Baltic Provinces.<sup>7</sup>

The background to the early penetration of the social democratic movement in southern Livland and Kurland must be seen in the more rapid economic development of this region in comparison to the northern areas. One of the most significant consequences of this expansion was the explosive growth of the city of Riga, already reaching 282,000 inhabitants by 1897 and nearly doubling again to 518,000 by 1913. In the late 19th and early 20th centuries the pace of Riga's industrial growth was among the most rapid among urban areas in the entire Russian Empire, as the number of factory workers in the city tripled in the decade of the 1890s alone.<sup>8</sup> As a result of this socioeconomic modernization Riga became especially fertile ground for the penetration of socialist ideas, mainly from Germany, by the early 1890s. Radical Latvian intellectuals such as Jānis Rainis also traveled to Western Europe to become better acquainted with the work of the German Social Democrats and the Socialist International. In the Latvian areas the radical activists, who were part of the New Current (*Jaunā strāva*) movement in the 1890s, found an

---

<sup>6</sup> **Transehe-Roseneck, A. von.** Die lettische Revolution, I, 150.

<sup>7</sup> **Transehe-Roseneck, A. von.** Die lettische Revolution, I, V; II, 174, 397–398. The argument on differences in national character was later seconded by **A. von Tobien**. See his *Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*, 2 vols. Riga, G. Löffler, 1925; Berlin, Walter de Gruyter, 1930, II, 215.

<sup>8</sup> **Plakans, A.** *The Latvians: A Short History*. Stanford, Calif., Hoover Institution Press, 1995, 108; **Krastiņš, J. et al.** *Rīga 1860–1917*. Riga, Zinātne, 1978, 51; **Henriksson, A.** *Riga: Growth, Conflict, and the Limitations of Good Government, 1850–1914. – The City in Late Imperial Russia*. Ed. M. Hamm. Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1986, 180.

important outlet in the Riga newspaper *Dienas Lapa* (The Daily Paper), edited by Rainis in the first half of the 1890s, in which a guarded Marxist critique of existing social conditions was able to be expounded. Despite a crackdown in 1897 the spread of socialist ideas continued among the expanding working class and intelligentsia, and they also began to penetrate the Latvian countryside.<sup>9</sup> In contrast, the significant spread of socialist ideas in the Estonian areas lagged about a decade behind, as Tallinn, the largest city in the northern half of the Baltic Provinces, remained small in comparison to Riga (64,600 in 1897).<sup>10</sup>

The highly developed nature of the organizational network of the Latvian Social Democratic Workers' Party (LSDWP), by far the leading socialist group in the Latvian areas, has been well documented. The long years of preparation beginning in the early 1890s finally resulted in the formal establishment of the LSDWP in June 1904 when it could already claim a membership of 2,500. A year later at its Second Congress in June 1905 the number of members had grown to 7,000, and by the time of the October Manifesto in 1905 this figure jumped to 18,200, including 7,200 based in Riga.<sup>11</sup> What is especially noteworthy is that this large number of members was widely distributed throughout southern Livland and Kurland, including both the smaller cities and the rural areas. During 1905, rural membership in the LSDWP remained significant with about 45 percent of the total in the summer months and 30–35 percent at the end of the year, suggesting that the previous years of agitation and educational activity were now paying off. It has been calculated that at the end of 1905 there were LSDWP circles, the party's primary unit of organization, in 36 percent of the rural townships (Lat. *pagasti*) of southern Livland and Kurland. In the southern half of the Baltic Provinces the Latvian Social Democratic Union, a rival left-wing organization that took a strongly federalist position, achieved a membership of about 1,000 during 1905, but played a minor role in comparison to the dominant LSDWP.<sup>12</sup> In the Estonian case the social democratic movement only came into its own during 1905 itself, especially during the height of the revolution in the final months

---

<sup>9</sup> **Kalniņš, B.** The Social Democratic Movement in Latvia. – Revolution and Politics in Russia. Ed. A. Rabinowitch, J. Rabinowitch, L. Kristof. Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1972, 134–136; **Br. O.** Taistelut Itämerenmaakunnissa. – Valvoja, 1908, 28, 621–622.

<sup>10</sup> **Raun, T. U.** Estonia and the Estonians, updated 2<sup>nd</sup> ed. Stanford, Calif., Hoover Institution Press, 2001, 272.

<sup>11</sup> **Kalniņš, B.** Social Democratic Movement, 136, 138–139; **Ames, E. O. F.** The Revolution in the Baltic Provinces of Russia: A Brief Account of the Activity of the Lettish Social Democratic Workers' Party by an Active Member. London, Independent Labour Party, n.d., 22.

<sup>12</sup> **Pulķis, A.** Rural Organizations of the Latvian Social Democratic Labour Party in the 1905–1907 Revolution. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 4.) Ed. A. Ezergailis and G. von Pistohlkors. Cologne, Böhlau, 1982, 117; **Pistohlkors, G. von.** Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Ed. G. von Pistohlkors. Berlin, Siedler, 1994, 420, 423; **Plakans, A.** The Latvians. – Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Ed. E. C. Thaden. Princeton, Princeton University Press, 1981, 262.

of the year. In mid-December the organizations of the Russian Social Democratic Workers' Party (RSDWP) in the Estonian areas had about 1,000 members, mainly in the industrial centers of Tallinn and Narva. The federalist Estonian Social Democratic Workers' Union (ESDWU), established only in August 1905, grew rapidly to perhaps 10,000 members in both the urban and rural areas by the start of December.<sup>13</sup>

Because of the more advanced economic development in the Latvian areas, class differences were more sharply felt, especially in Riga where substantial Latvian (127,000 persons in 1897) and Baltic German (67,000 in 1897) populations lived side by side.<sup>14</sup> Since Riga clearly remained the stronghold of the Baltic German bourgeoisie, this situation meant that the rising Latvian middle class was correspondingly weaker, and it is striking that the Baltic German urban elite was able to hold on to political power in Riga's municipal government in the late tsarist era in spite of the rapidly expanding Latvian numbers. These conditions created considerable social frustration, and the Latvian–German antagonism appears to have been especially strong in this Baltic metropolis.<sup>15</sup> When the Latvian bourgeoisie finally began to organize politically in the freer conditions of 1905, it proved to be fragmented among several competing groups (the Latvian National Party, the Latvian Constitutional Democratic Party, and the Latvian Democratic Party) and unable to speak with a strong voice. In addition, since the LSDWP had a huge head start in organizational work and agitation, the middle-class parties found it difficult to compete with its message.<sup>16</sup> In contrast, in northern Livland, Jaan Tõnisson's Estonian Progressive People's Party – the hegemonic bourgeois force in southern Estonian areas – was able to serve as a strong counterweight to the only recently emerged social democracy.<sup>17</sup>

Although it may well not be possible to document in any definitive way, it seems likely that the historical relationship between Latvians and Germans was more troubled and inimical than the one between Estonians and Germans in the Baltic Provinces. The much more pervasive church disturbances in Kurland and southern Livland alluded to above suggest a deeper level of ethnic antagonism in that part of the region.<sup>18</sup> In addition, Baltic German memoir literature, particularly by those individuals who spent considerable time in both halves of the Baltic

---

<sup>13</sup> **Karjahärm, T., Pullat, R.** Eesti revolutsioonitules. Tallinn, Eesti Raamat, 1975, 105; **Speek, P.** Aruandest Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Partei arengu ja revolutsioonilise tegevuse kohta. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Ed. H. Kruus. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1932, 239–240.

<sup>14</sup> **Trojnikskij, N. A.**, ed. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj Imperii, 1897 g., 89 vols. St. Petersburg, Tsentral'nyj Statisticheskij Komitet, 1899–1905, XXI, 78–81.

<sup>15</sup> **Seraphim, E.** Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten 1892–1910. Riga, 1911, 108.

<sup>16</sup> **Lindemuth, M.** Die lettischen Parteien und ihre Programme. – Baltische Hefte, 1969, 15, 75–86; **Henning, D.** Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Nachbarschaft. – Nordost-Archiv (Neue Folge), 1996, 5, 259–260.

<sup>17</sup> On Tõnisson, see **Raun, T.** Estonia and the Estonians, 81–86.

<sup>18</sup> **Pistohlkors, G. von.** Deutsche Geschichte, 420.

Provinces, provides some insight into this question. For example, Paul Schiemann, who lived in both Tallinn and Riga in the early 20th century, confirms that the opposition to the patronage rights of the Baltic German nobility to name the Lutheran pastors in their locality was especially strong in the Latvian areas. He also makes the striking observation that Baltic Germans in Estland and northern Livland, nobles and burghers alike, readily learned and used Estonian while in Kurland and southern Livland only those who absolutely had to (pastors, estate owners, and rural officials) could speak Latvian fluently. In the cities as well, he claims, the Baltic German command of the Latvian language was either poor or non-existent. Schiemann does not offer an explanation for this state of affairs, but suggests that it would need to be the subject of special research focused on this question.<sup>19</sup> It is also possible that the higher level of violence in Kurland and southern Livland was related to the larger German presence and visibility in this region, as I have suggested elsewhere. It is noteworthy that there were four times as many Germans in the southern half (132,000) as in the northern half (33,000) of the Baltic Provinces, and the German proportion of the total population in the Latvian areas was close to three times larger than that in the Estonian ones (9.3 percent versus 3.5 percent).<sup>20</sup> Thus, as the process of modernization deepened in the second half of the 19th century, it is likely that the mixture of ethnic tensions and social antagonism took on a more volatile form – both in the cities and the countryside – in the Latvian areas of the Baltic Provinces.

A key question in assessing the events of 1905 is the origins of the violence that actually took place. The leadership of the main revolutionary parties in the Baltic Provinces, i.e., the LSDWP in Kurland and southern Livland, the Estonian Social Democratic Workers' Union (ESDWU) in northern Livland, and the Russian Social Democratic Workers' Party (RSDWP) in Estland, did not advocate the use of violence or terror as a general policy.<sup>21</sup> The strongest revolutionary party in the Baltic Provinces, the LSDWP, was very conscious of the danger of the Latvian areas moving too far ahead of developments in the Russian Empire as a whole, thus compromising the chances for revolutionary success. A revolution in the Latvian lands alone was correctly seen as a theoretical and practical impossibility. As 1905 progressed, the LSDWP increasingly faced a situation in which the spontaneous and often violent activism of the Latvian masses, especially in the rural areas, threatened to become uncontrollable. Seemingly against its better judgment, at the Congress of Rural Delegates in Riga in November, the party felt compelled to place itself in front of the movement to reorganize rural self-

---

<sup>19</sup> **Schiemann, P.** Zwischen zwei Zeitaltern. Erinnerungen 1903–1919. Lüneburg, Nordland, 1979, 59, 71. Such a “besondere Untersuchung” has yet to be undertaken.

<sup>20</sup> **Raun, T. U.** Revolution of 1905, 455, 462–463; **Trojnitskij, N. A.** Pervaya vseobshchaya perepis', XIX, 78–81; XXI, 78–81; XLIX, 42–43.

<sup>21</sup> **Jürisson, M.** [Mihkel Martna] Punased aastad Eestis 1905–1906. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolised ja majanduslikud põhjused. St. Petersburg, Tulevik, 1907, 187–188; **Kalniņš, B.** Social Democratic Movement in Latvia, 139.

government in the Latvian areas, thus departing from its all-Russian strategy for the revolution.<sup>22</sup> In Riga and the other urban centers, where its organizational base was the strongest, the LSDWP was able to keep in check the desire for an armed uprising which surely would have proved abortive, given the balance of forces.<sup>23</sup> For his part, Peeter Speek, the leader of the ESDWU, pointedly denied the efficacy of terror or violent means and stated that robbery, arson, and murder had nothing in common with social democracy, although “it was not the task of the proletariat or its social democratic representatives to defend ‘order’ in a bourgeois world.”<sup>24</sup>

There is little question that the ineptness of the tsarist authorities in dealing with the unrest contributed to magnifying the violence that occurred during 1905. Perhaps most strikingly, when martial law was declared in each of the Baltic Provinces (August 6 in Kurland, November 22 in Livland, and December 10 in Estland), the tsarist regime lacked the military means to enforce it, and in view of the increasingly tense atmosphere that prevailed in 1905, this situation invited a violent response from some elements of the population. In Estland martial law ushered in the “days of horror” (*Schreckenstage*), as the Baltic Germans termed them, involving the only massive wave of destruction during the entire year in the Estonian areas. The efforts of leading social democrats such as August Rei managed to restrain the more enlightened workers of Tallinn from “speaking Latvian,” i.e., burning and destroying the manors in the province by following the Latvian example, but as Tiit Rosenberg has suggested, an emotional response, perhaps fueled by a kind of powerless anger, led less informed workers and some peasants to violence. Paul Schiemann argues that the “disciplined social democrats” withdrew from the bands as soon as they realized that the only goals were “robbery and arson,” leaving the field to the *Lumpenproletariat*.<sup>25</sup> Otherwise, violence was held in check in the northern half of the Baltic Provinces, certainly in large part because most leading social democrats found it counterproductive and bourgeois leaders like Tõnisson condemned it as a means of struggle for change.

---

<sup>22</sup> Longworth, J. G. The Latvian Congress of Rural Delegates in 1905. New York, Northeast European Archives, 1959, 23–24, 38–39, 41, 52–53, 90; Ģermanis, U. Oberst Vacietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1974, 54.

<sup>23</sup> Bleiere, D. et al. Istorija Latvii, 64; Wittram, R. Drei Generationen. Deutschland–Livland–Russland 1830–1914. Göttingen, Deuterliche Verlagsbuchhandlung, 1949, 320–321. On the issue of an armed uprising in the Latvian cities, see the three-part article by Bērziņš, J. Bruņotas sacelšanās problēmas Latvijas pilsētas 1905. gada revolūcijā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4, 74–90; 1993, 1, 63–76; 1993, 2, 46–68.

<sup>24</sup> Speek, P. Aruandest Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei arengu ja revolutsioonilise tegevuse kohta, 245–246.

<sup>25</sup> Rei, A. Mälestusi tormiselt teelt. Stockholm, Vaba Eesti, 1961, 64–65, 71; Rosenberg, T. Krasnye gody v Estonii. – Sovetskaya Estoniya, January 23, 1990, 4; Schiemann, P. Zwischen zwei Zeitaltern, 74.

A focus solely on violence, however, is an inadequate index of participation in the Revolution of 1905. A more meaningful standard is activism, i.e., various forms of political and social mobilization, and by this measure the differences between the two halves of the Baltic Provinces proved to be much smaller. An early form of political mobilization in 1905 was the petition campaign that began after the February 18 ukase permitting the submission of reform proposals to the tsar “by private persons and institutions concerning improvements in the state organization and the betterment of the people’s existence.”<sup>26</sup> Clearly thrown off balance by the widespread unrest since Bloody Sunday, the tsarist regime made a serious miscalculation and effectively legalized the emerging debate on sweeping change in the country. The formulation and discussion of memoranda and petitions for change, including extensive participation at the grass-roots level all over the Estonian areas, had a powerful educational impact on the population, helping to raise its political consciousness to a new level of awareness.<sup>27</sup> Although the first major petition from the Baltic Provinces came from some 200 Latvian intellectuals in April, the overall level of mobilization and impact generated by the campaign was greater in the Estonian areas than the Latvian ones, largely because the LSDWP did not actively support it. The party remained ambivalent about cooperating with the bourgeoisie in this matter, and at the II LSDWP Congress in June, it called off participation in the petition campaign. In contrast, all Estonian political forces, both non-socialist and socialist, and the major newspapers (*Postimees* [The Courier] and *Uudised* [The News] in Tartu as well as *Teataja* [The Herald] in Tallinn) strongly supported this effort, lasting about six months altogether, and rightly recognized it as a unique opportunity for promoting their goals.<sup>28</sup>

The most significant manifestations of political mobilization in both halves of the Baltic Provinces in 1905 were the two major congresses held at the height of the revolution in November: (1) the Latvian Congress of Rural Delegates in Riga on November 19–20, and (2) the All-Estonian Congress in Tartu on November 27–29. Under the chaotic conditions that prevailed during this year of upheaval, it is fair to say that neither congress could offer an accurate reflection of public opinion. The methods for delegate selection were by no means democratic, and an apparently large number of non-delegates participated in the Latvian congress.<sup>29</sup> Nevertheless, both congresses raised issues and concerns that had been debated all year and adopted important sets of resolutions that were widely distributed, serving to mobilize public opinion even more. The holding of these congresses demonstrated highly comparable levels of activism by both Latvians and Estonians.

---

<sup>26</sup> **Ascher, A.** *The Revolution of 1905. Russia in Disarray.* Stanford, Calif., Stanford University Press, 1988, 112–113.

<sup>27</sup> **Raun, T. U.** 1905 as a Turning Point in Estonian History. – *East European Quarterly*, 1980, 14, 328, 331.

<sup>28</sup> **Longworth, J. G.** Latvian Congress, 21–26; **Benz, E.** Revolution von 1905 (1), 99, 110; *Teataja*, March 3, 1905, 1; *Uudised*, May 13, 1905, 1.

<sup>29</sup> **Longworth, J. G.** Latvian Congress, 79.

If anything, the impact of the All-Estonian Congress may have been somewhat larger for the following reasons: (1) the broader range (the Latvian congress focused overwhelmingly on rural concerns) and more detailed nature of the published Estonian resolutions than was the case with those of the Latvian congress, and (2) the split into two wings, meaning that two sets of resolutions with differing emphases – those of the *Bürgermusse* and *Aula* meetings – competed for public support in the still turbulent atmosphere of the remaining “Days of Freedom.”<sup>30</sup>

A major contrast in political mobilization between the two halves of the Baltic Provinces occurred in the realm of local government in the rural townships (Lat. *pagasts*, Est. *vald*, Ger. *Gemeinde*, Russ. *volost'*), the key administrative institution in the peasant countryside. In the Latvian case, as we have seen, the rural population showed uncommon activism already early in 1905, certainly in part because of the LSDWP's long-term organizational efforts in the countryside. It also seems clear that the Latvian rural intelligentsia played a major leadership role: for example, 42 percent of the rural schoolteachers in Kurland and 31 percent of those in southern Livland were involved in revolutionary activity.<sup>31</sup> Above all, the goal of replacing the traditional local governments by democratically elected executive (Lat. *ričības*) committees became the major focus of the Latvian grass-roots rural movement in 1905. It is striking that fully 97 percent of the *pagasti* in Kurland and 94 percent in southern Livland elected such executive committees in the course of the revolutionary year, and a large proportion did so even *before* the Congress of Rural Delegates in November – 45 percent of the rural townships in Kurland and 33 percent in southern Livland. At that congress the only resolution actually adopted was a mandatory one, requiring all rural townships to elect executive committees by December 10.<sup>32</sup> Thus, in the Latvian areas this process acquired a massive momentum that culminated in the weeks following the Congress of Rural Delegates.

In contrast, in the Estonian areas, where the rural mobilization proceeded more slowly, this issue never became a central concern. At the All-Estonian Congress the *Bürgermusse* resolutions called for democratically elected local governments only as a goal, not a demand, while in the *Aula* resolutions the demand for the establishment of “revolutionary self-government” in both rural and urban areas was only one among many. In his memoirs Karl Ast, a leading young social democrat who gave numerous speeches in the countryside explaining

---

<sup>30</sup> **Krastinš, J. et al.** *Revoljutsiya 1905–1907 gg. v Latvii. Dokumenty i materyaly.* Riga, Latvijaskoje Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1956, 164–168; Tartu Ülemaalse Rahvaasemikkude Kongressi *Bürgermusse* koosolekute otsused and Tartu Ülemaalse Rahvaasemikkude Kongressi *Aula* koosolekute otsused. – Punased aastad, 220–230.

<sup>31</sup> **Švābe, A.** *Latvijas vēsture 1800–1914*, 2<sup>nd</sup> ed. Uppsala, Daugava, 1962, 645.

<sup>32</sup> **Berziņš, V. et al.** 20. gadsimta Latvijas vēsture, I: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918. Riga, Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2000, 366; **Benz, E.** *Die Revolution von 1905 in Estland, Livland und Kurland* (2). *Acta Baltica*, 1991–92, 29–30, 149–150; **Bilmanis, A.**, comp. *Latvian–Russian Relations.* Washington, D. C., Latvian Legation, 1944, 34–35.



the Aula resolutions, notes that his standard message advocated the takeover of rural self-government only “under certain circumstances” – clearly not a call to swift action. Finally, it should be recalled that an Estonian congress of rural representatives, parallel to the Latvian one held in Riga, never had a chance to meet in 1905 since the congress planned for Estland in December was preempted by the establishment of martial law in Tallinn. Thus, although the disparity in this matter between the two halves of the Baltic Provinces remains striking, the factors noted above provide a partial explanation for the fact that in Estland and southern Livland only a little over 10 percent of the rural townships actually reorganized their administrative structure through democratic elections during 1905.<sup>33</sup>

With regard to social mobilization the experience in the two halves of the Baltic Provinces was quite comparable. Perhaps the most ubiquitous form of unrest displayed during 1905 in both urban and rural areas was the strike, most often involving economic demands, but at times also political ones. Already at the beginning of the year the three Baltic Provinces were among the leaders in the strike movement. In January, for example, Livland ranked fifth, Estland seventh, and Kurland eighth among the provinces of the Russian Empire with regard to participation in industrial strikes. This trend continued throughout the entire year, as can be seen from data on the rate of repeated striking in the 50 provinces of European Russia in 1905: Kurland ranked first, Livland second, and Estland fifth (behind St. Petersburg and Grodno provinces).<sup>34</sup> From the example provided by the cities the wave of strikes gradually spread to the countryside. Another typical form of social mobilization was the formation of trade unions which became possible in the freer atmosphere following the October Manifesto. Once again aided by the organizational experience of the LSDWP, the trade union movement in the Latvian areas took off quickly during the “Days of Freedom.” In November 1905 in Riga, for example, trade union membership already reached 15,000. They included not only industrial workers, but also artisans (e.g., tailors and cobblers) and members of the intelligentsia (e.g., teachers and musicians). In comparison, the Estonian areas also displayed much activism in the establishment of trade unions, most notably in the larger cities of Tallinn (including unionization of the police) and Tartu, as documented, for example, by numerous reports in *Teataja* in November and early December 1905.<sup>35</sup>

In conclusion, it should be stressed that the Revolution of 1905 took both the tsarist government and the Baltic German elites by surprise. Failing to comprehend

---

<sup>33</sup> **Kruus, H.** Punased aastad, 223–224, 227; **Rumor, K. A.** Aegade sadestus. Olusid, iseloomustusi, hinnanguid, 2 vols. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1963–1965, II, 256; **Benz, E.** Revolution von 1905 (2), 172.

<sup>34</sup> **Benz, E.** Revolution von 1905 (1), 51; **Amal'rik, A. S.** K voprosu o chislennosti i geograficheskom razmeshchenii stachechnikov v Evropejskoj Rossii v 1905 godu. – Istoricheskie zapiski, 1955, 52, 162.

<sup>35</sup> **Bleiere, D. et al.** Istoriya Latvii, 63; **Rosenberg, T.** Krasnye gody. – Sovetskaya Estoniya, January 10, 1990, 4; **Lepp, M.** Mälestused, I: 1905. a. romantika. Tartu, 1922, 73; **Ames, E. O. F.** Revolution in the Baltic Provinces of Russia, 38.

the massive social changes brought about by industrialization and modernization, the authorities were neither prepared for a revolutionary upheaval nor for the forms that it took.<sup>36</sup> Nevertheless, the ruling elites, both in St. Petersburg and in the Baltic region, were greatly aided by the fact that 1905 was the *first* revolution in the Russian Empire, and under the circumstances the forces for change were highly fragmented as they pursued various agendas in trying to solve the broad range of political and social problems the country faced.<sup>37</sup>

In the Baltic Provinces the greater level of violence in the southern half was clearly related to its more advanced economic development and the earlier rise of a strong social democratic movement, focused above all in Riga, but also broadly present in the countryside. However, social factors also played an important role in this difference. The Latvian–German historical relationship was more troubled and hostile than the Estonian–German one, and social tensions were heightened by the confrontation in Riga and the larger German presence in the southern half of the Baltic Provinces. In this situation spontaneous violence was more likely to occur. On the other hand, if the focus is shifted to activism, i.e., political and social mobilization in various forms, the experience of the two halves of the Baltic Provinces proved to be much more comparable. With regard to such key phenomena as the petition campaign to the tsar, the national congresses held in November, the strike movement, and the creation of trade unions, the Latvians and Estonians displayed similar levels of engagement. One major contrast in political mobilization, however, was the much more sweeping reorganization of rural government in the Latvian areas, a result of the earlier mobilization of the Latvian countryside as well as a more single-minded focus on this specific issue throughout 1905.

---

<sup>36</sup> **Wittram, R.** Drei Generationen, 314; **Bosse, H.** Die gläserne Wand. Der lettische Mensch in der deutsch-baltischen Literatur.– Journal of Baltic Studies, 1986, 17, 337.

<sup>37</sup> **Ascher, A.** Revolution of 1905. Russia in Disarray, 343.

## VÄGIVALD JA AKTIIVSUS 1905. AASTA REVOLUTSIOONI AJAL BALTI PROVINTSIDES

Toivo U. RAUN

On keskendutud võrdlevalt kahele võtmeküsimusele Balti provintside kahes osas 1905. aasta revolutsiooni käigus: 1) vägivald, st isikuvastased rünnakud ja eraomanduse hävitamine; 2) aktivism kui poliitiline ja sotsiaalne mobiliseerumine. On selge, et vägivald oli palju suurem Kuramaal ja Lõuna-Liivimaal kui Eestimaal ja Põhja-Liivimaal, näiteks mõrvatud sakslaste hulga, mõisaomandi hävitamise ja baltisakslaste ning tsaarivõimu esindajatega relvastatud kokkupõrgete osas. Varasem baltisaksa ajaloolaste selgitus, mida seostatakse lätlaste ja eestlaste

rahvusliku iseloomu erinevusega, ei vasta praegusaja teaduse tasemele. Läti puhul oli sotsiaaldemokraatjal oluline roll. Tänu Riia kiirele arengule tööstuskeskusena hakkas sotsialistlik ideoloogia Läti aladel palju kiiremini levima kui Eesti aladel ja juba 1905. aasta jooksul oli Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei (LSDTP) loonud tiheda organisatsioonilise võrgustiku, mis hõlmas ka maapiirkondi. Lisaks sellele olid klassierinevused teravamad ja rohkem killustunud Läti kodanlus suutis radikaalsele vasakpoolsusele vähem vastukaaluks olla kui näiteks Jaan Tõnisson Põhja-Liivimaal. Lõpuks on piisavalt tõendeid, et etnilised suhted Läti aladel, eriti Kuramaal ja Riias, olid vaenulikumad kui Eesti aladel.

Kui võrrelda aga elanikkonna aktiivsust, on erinevused Balti provintside vahel tunduvalt väiksemad. Üks 1905. aasta varajase poliitilise mobiliseerumise vorme oli palvekirjade kampaania, mis algas 18. veebruari ukaasiga, millega lubati esitada tsaarile reformiettepanekuid. Selles aktsioonis ilmneb, et Eesti alad näitasid tegelikult kõrgemat mobiliseerumise taset, osalt sellepärast, et LSDTP ei toetanud aktiivselt seda kampaaniat. Novembris peetud rahvuskongressid Riias ning Tartus olid väga sarnased ja osutasid nii eestlaste kui lätlaste hästi võrreldavale aktiivsusele. Revolutsioonilises ja segases olukorras ei saanud kumbki kongress olla avaliku arvamuse täpne mõõt, kuid mõlemad peegeldasid selgelt suure osa elanikkonna aktiivset osalust. Üks suuremaid erinevusi poliitilise mobiliseerumise korral seisnes põhjapoolsete aladega võrreldes palju ulatuslikumas maaomavalitsuste ümberkorraldamises Balti provintside lõunapoolses osas. Seda kontrasti võib peamiselt selgitada Läti maaelanikkonna kiirema mobiliseerumisega. Sõjaseisukorra väljakuulutamise tõttu ei tulnud näiteks Eestimaa maasaadikute kongress kunagi kokku. Sotsiaalse mobiliseerumise aspektist oli olukord kahes regioonis küllaltki võrreldav. Eestimaa linnatöölise streikidest osavõtt oli juba jaanuaris suur ja jätkus umbes samal tasemel kui Liivimaal ja Kuramaal 1905. aasta jooksul. Ametiühingute organiseerimine, mis sai võimalikuks pärast oktoobrimanifesti, hoogustus mõlemas Balti provintside osas. Kui osavõttu mõõta pigem aktiivsuse kui vägivaldailmingute kaudu, kaovad erinevused Läti ja Eesti alade vahel suurel määral.

## WILSON, LANSING JA HOOVER – AMEERIKA VÄLISPOLIITIKA JA EESTI RIIGI TEKKIMINE

Olavi ARENS

Department of History, Armstrong Atlantic State University, Savannah, Georgia 31419 U.S.A.,  
arensola@mail.armstrong.edu

On käsitletud Ameerika Ühendriikide rolli Eesti ja teiste Balti riikide tekkimisel aastatel 1918–1920. Küsimuse selgitamiseks on analüüsitud Ameerika presidendi Woodrow Wilsoni vaateid avalikes kõnedes ja tema ideede rakendamist praktilises poliitikas. On käsitletud Wilsoni kõnesid ning nende ja Ameerika üldist tähendust maailma välispoliitikas Versailles' rahu läbirääkimistel.

Teatud mõttes oli kahekümnes sajand Ameerika sajand, nagu üheksateistkümnene oli Inglismaa sajand. Möödunud sajandil oli Ameerika Ühendriikide majandus maailmas domineeriv.<sup>1</sup> Sajandi algul oli Ameerika sõjaline jõud veel ainult potentsiaalne. Siiski asetasiid Saksa geopoliitikud Inglismaa ja Venemaa järele kolmanda maailmariigina Ameerika. Esimene maailmasõda tõmbas Ameerika maailmapoliitikasse ja näitas esimest korda, missugust sõjalist jõudu oli see riik võimeline maailmas mängu panema ja millist poliitikat ajama. Võib öelda, et Ameerika oli tähtsa rolli mängimiseks maailmapoliitikas veel ebaküps. Varasematel aegadel mõjutasid Euroopa riigid Põhja- ja Lõuna-Ameerika arengut. Esimesest maailmasõjast alates on Ameerika mõjutanud Euroopa riikide ja rahvaste poliitikat ning kultuuri. Võib küsida: kuivõrd mõjutas Ameerika poliitika Eesti riigi tekkimist?

Ameerika president Woodrow Wilson kuulutas Saksamaale sõja alles 2. aprillil 1917. Selleks ajaks oli sõda kestnud Euroopas peaaegu kolm aastat. “Ta hoidis meid sõjast eemal” (*He kept us out of war*). Sellise loosungi abil valiti Wilson 1916. aastal, viis kuud enne sõja kuulutamist, teist korda presidendiks. Sel ajal tutvustas ta sõdivatele Euroopa riikidele Ameerikat kui erapooletut rahu sobitajat. Oma 1917. aasta jaanuari kõnes “Rahu ilma võiduta” esitas Wilson oma vaateid, kuidas maailm võiks tulevikus rahu elada. Tema ideed pakuti välja kui Uue Maailma õpetust Vanale Maailmale. Wilson deklareeris oma vastuseisu vanale poliitikale, mis koosnes sõjalistest liitudest ja võimu tasakaalu poliitikast (*balance of power*), ega

---

<sup>1</sup> 1913. aastal moodustas Ameerika Ühendriikide tööstuskaupade toodang 32% maailma toodangust, Saksamaal oli see 14,8% ja Suurbritannias 13,6%. Venemaa oli neljandal kohal – 8,2% (Kennedy, P. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, Vintage Books, Random House, 1987, 202).

pakkunud välja püsivat rahu. Maailmasõda pidi lõppema võiduta, et kõik sõdijad oleksid võrdsed. Rahu tuli püstitada uuele, püsiva rahu vundamendile, mis oleks üles ehitatud demokraatlike riikide poolt ja rajatud rahvusvahelisele õigusele. Oli tarvis, et kõik riigid tuleksid kokku ja ühineksid rahuliiduks, mis garanteeriks maailmale rahu.<sup>2</sup>

Mis tõmbas Ameerika Ühendriigid otseselt maailmasõtta paar kuud pärast eelmainitud kõnet? Selleks oli Saksamaa allveelaevasõda, mis hõlmas ka erapooletute riikide merekaubandust, mis oli suunatud Inglismaale. Wilson õigustas sõja kuulutamist sellega, et sõditakse rahu eest ja et sõja lõppedes võiksid kõik vabad rahvad ühineda ja tagada tulevikus maailmale rahu.<sup>3</sup>

8. jaanuaril 1918 luges Wilson ette oma rahuprogrammi, mis koosnes 14 punktist. Kõne ja programm olid suunatud Saksamaa vastu, sest seal oli selgelt välja toodud, et ajal, kui Lenin soovis rahu Venemaale, pooldas Wilson sõja jätkamist. Et oma programmi Saksamaale peale suruda, oli vaja võita sõda. Olgugi et kõnes leidub sõnu, mis toetavad mõnel määral rahvaste enesemääramist, ei ole selles mingisugust rahvaste enesemääramisõiguse põhimõtte esitamist. On õige, et Wilson toetas Poola riigi taastamist, aga Austria-Ungari rahvastele nõudis ta ainult autonoomiat. Tšehhoslovakkia Rahvuskomitee esimees Thomas Masaryk, kes taotles Tšehhoslovakkia iseseisvust, oli pettunud.<sup>4</sup> Samuti lubas Wilson toetada Aasia rahvaste autonoomiat Ottomani impeeriumis. Venemaa suhtes oli Wilson kindel: Saksamaa peab evakueeruma enda poolt okupeeritud maa-aladelt ja taastama Venemaa piirid (välja arvatud Poola). Tuli taastada keskvoimude poolt vallutatud väikesed riigid nagu Belgia, Serbia ja Rumeenia. Kõige tähtsam punkt oli Wilsoni jaoks viimane: tuli asutada Rahvaste Liit.<sup>5</sup> Wilson kutsus maailma riike 1815. aasta Viini Kongressi poliitika juurde mitte tagasi pöörduma, vaid looma uut rahvusvahelist poliitikat, mis oleks rajatud universaalsetele õigusprintsipidele. Varem jagasid Euroopa suurriigid maid Ameerikas, nüüd esitas Wilson nõudmisi, mis puudutasid otseselt Euroopa riikide poliitikat.<sup>6</sup>

---

<sup>2</sup> **Link, A. S. et al.**, toim. *The Papers of Woodrow Wilson (PWW)*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1976–1988, 40, 533–539 (22. jaanuar 1917).

<sup>3</sup> PWW, 41, 519–527 (2. aprill 1917).

<sup>4</sup> **Unterberger, B. M.** *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1989, 96–97.

<sup>5</sup> PWW, 45, 534–539 (8. jaanuar 1918).

<sup>6</sup> Wilsoni poliitikat on hinnatud erinevalt. Negatiivselt: **Powell, J.** *Wilson's War: How Wilson's Great Blunder led to Hitler, Lenin, Stalin & World War II*. New York, Crown Forum, Random House, 2005; **Foglesong, D. S.** *America's Secret War against Bolshevism: U.S. Intervention in the Russian Civil War, 1917–1920*. Positiivselt: **Link, A. S.** *Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace*. Arlington Heights, Illinois, AHM Publishing Corporation, 1979; **Creel, G.** *The War, the World and Wilson*. New York, Harper & Brothers, 1920. Vahepealselt: **Chace, J.** 1912: *Wilson, Roosevelt, Taft & Debs – the Election that Changed the Country*. New York, Simon & Schuster, 2004; **MacMillan, M.** *Paris: 1919*. New York, Random House, 2003; **Heckscher, A.** *Woodrow Wilson*. New York, Charles Scribner's Sons, 1991. Lühemaid arvamusi: **Knock, T. J.** *Wilsonian Concepts, and International Realities at the End of the War*; **Boemeke, M. F. et al.**, toim. *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*. Washington, D.C., Cambridge University Press, 1998, 111–130; **Boemeke, M. F.** *Woodrow Wilson's Image of Germany, the War-Guilt*

Wilson täiendas oma nõudmisi järgmistes kõnedes. Ühe tähtsamatest pidas ta 1918. aasta veebruaris, mis on tuntud nn nelja printsiibi kõnena, milles Wilson rääkis rahvaste enesemääramise ideest.<sup>7</sup>

Rahvaste enesemääramine ei ole mitte sõnakõlks; ta on imperatiivne printsiip, mis tõukab tegutsema. Me peame austama rahvaste soove; rahvaid võime nüüd ainult valitseda nende enda nõusolekul.

Kõne oli suunatud Saksa välispoliitika ja eriti Venemaa-poliitika vastu Brest-Litovskis.<sup>8</sup> Oma varasemas, 14 punkti sisaldavas kõnes oli Wilson toetanud Venemaa territoriaalset ühtsust ja võtnud seisukoha Saksamaa anneksioonipoliitika vastu. 1917. aastal olid Ameerika ja Venemaa olnud liitlased. Wilson, kes soovis sõda jätkata, mõtles sel ajal, et ta saab oma Venemaa-poliitikaga mõjutada Nõukogude Venemaa jätkamist sõjas ka 1918. aastal ja samuti seda, et lõpetada Brest-Litovski rahuläbirääkimised Saksamaaga. Kuid ta eksis, näidates sellega, et ta ei saanud Lenini poliitikast aru.<sup>9</sup>

Wilsoni rahuprogramm ei puudutanud otseselt Eestit ja see ei mõjutanud eestlaste poliitikat. Eesti poliitikud nagu ka tšehhid olid Wilsoni programmis pettunud.<sup>10</sup> Wilsoni teadmised Euroopa maa-alast, mille üle Brest-Litovskis vaieldi, olid nõrgad. Talle oli see kõik osake Venemaast, mida Saksa imperialism soovis Venemaa käest ära rebida ja mis tuli, välja arvatud Poolale kuuluvad alad, Venemaale tagastada.<sup>11</sup> Nagu teame, ei ühinenud Ameerika Ühendriigid Inglismaa ja Prantsusmaaga, et tunnustada Eesti Maapäeva *de facto* ei 1918. aastal ega ka hiljem, sest (riigisekretär Lansingi sõnad): “Ühendriikide valitsus on mitu korda avaldanud teateid oma sõprusest ja lojaalsusest Venemaale ning Venemaa rahvale.”<sup>12</sup>

Siiski on vaja meeles pidada, et Ameerika sõttaastumine oli Eesti saatusele tähtis. On raske ette kujutada, et ilma Ameerikata oleks tühistatud Brest-Litovski rahu ja sellega ka Saksamaa võit Ida-Euroopas.<sup>13</sup> Lisaks Ameerika majanduslikule toetusele Entente'i riikidele laenude näol saatis Ameerika sõja lõpul Prantsusmaale kaks miljonit sõdurit. Kui sõda oleks kestnud veel aasta, oleks see arv

---

Question, and the Treaty of Versailles; samas, 603–614; **Kissinger, H.** Diplomacy. New York, Touchstone, Simon & Schuster, 1994, 218–245; **Steiner, Z.** The Lights that Failed: European International History 1919–1933. New York, Oxford University Press, 2005, 15–130; **McFadden, D. W.** Alternative Paths: Soviets & Americans, 1917–1920. New York, Oxford University Press, 1993, 33–54; **Davis, D. E., Trani, E. P.** The First Cold War: The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. – Soviet Relations. Columbia, University of Missouri Press, 2002.

<sup>7</sup> PWW, 46, 318–324 (11. veebruar 1918).

<sup>8</sup> **Seymour, C.** Intimate Papers of Colonel House. New York, Houghton Mifflin, 1928, 3, 365–372.

<sup>9</sup> **Arens, O.** The Estonian Question at Brest-Litovsk. – Journal of Baltic Studies, 25, 4, 1994.

<sup>10</sup> Uus Päevaleht, 1918, 17. jaan. Wilsoni vaateid Venemaa osas nimetati liiga romantilisteks.

<sup>11</sup> **Kennan, G. F.** Soviet–American Relations, 1917–1920: Russia Leaves the War. Princeton, Princeton University Press, 1956, 253–262.

<sup>12</sup> Lansing teatas sellega (27. novembril 1918), et Ameerika Ühendriigid ei ühine Inglise välisministri Arthur Balfouriga ega Inglise poliitikaga (Foreign Relations of the United States: Russia 1918. Washington, D.C., 1931–1932, 2, 852).

<sup>13</sup> **Lieven, D.** Empire: The Russian Empire and Its Rivals. New Haven, Yale University Press, 2000, 56–60.

tõusnud nelja miljonini.<sup>14</sup> Entente (ilma Ameerikata) ja Saksamaa olid võrdsed vaenlased. Ilma ameeriklasteta oleks olnud raske ennustada, kes oleks sõja võitnud. Sõda olekski võinud lõppeda võiduta. Olukord Ida-Euroopas olekski jäänud selliseks, nagu see oli 1918. aastal – Saksamaa võimu all. Inglastel ja prantslastel oli lahendada tähtsamaid probleeme kui Ida-Euroopa küsimus. Wilson astus oma 1918. aasta kõnedes kindlalt välja Brest-Litovski rahulepingu ja Saksamaa annekteerimispoliitika vastu. Seega nõudis Wilson, et Saksamaa pidi taanduma aladelt, mida ta oli okupeerinud, sealhulgas Eestist. Teiste sõnadega: Saksamaa oleks võinud jääda Baltikumis domineerima ainult sel juhul, kui ta oleks sõja võitnud, mis aga polnud pärast Ameerika Ühendriikide Saksamaa vastu väljaastumist enam reaalne.

Alles 1918. aasta suvel muutus Entente'i riikide ja Ameerika poliitika Austria-Ungari suhtes. Tehti otsus toetada Masarykki ja Tšehhoslovakkia Rahvuskomiteed. Selles muudatuses olid tähtsad Tšehhi leegioni roll Siberis ja võitlus bolševike vastu. Sellega otsustati Austria-Ungari keisririigi saatus. Masaryk väitis, et tulevikus võib Kesk-Euroopa iseseisvatel Slaavi riikidel olla Euroopa poliitikas tasakaalustav roll, hoides seeläbi Saksamaad idas kontrolli all. Kuid Austria-Ungari oli tema sõnul Saksamaast liiga sõltuv, et ta saaks tulevikus sama teha.<sup>15</sup> Tegelikult olid Ameerika Ühendriigid peale Itaaliat, Prantsusmaad ja Inglismaad viimased, kes tunnustasid Tšehhoslovakkia Rahvuskomiteed. Riigisekretär Robert Lansing põhjendas, et Ameerika poliitika muutus poliitilistel, mitte ideoloogilistel põhjustel: see oli samm, mis nõrgendas vaenlast. Wilsonile oli tähtis, et tšehhid võitlesid Siberis Entente'i nimel, näidates end sõjas liitlastena.<sup>16</sup> Ameerika otsus toetada tšehhide iseseisvust, mis avalikustati 2. septembril 1918, polnud tehtud rahvaste enesemääramisõiguse põhimõttel, vaid poliitilistel põhjustel. Kuu aega hiljem teatas Wilson, et tema kava 10. punkt (Austria-Ungari rahvaste autonoomia) oli muudetud. Nüüdsest peale toetasid Ameerika Ühendriigid Austria-Ungari rahvaste iseseisvuspüüdeid.<sup>17</sup> Kui palju mõjutas Wilsoni otsus Austria-Ungari sündmusi, on omaette küsimus. Väide, et Tšehhoslovakkia sai iseseisvuse tänu Wilsoni rahvaste enesemääramise printsiibile, ei pea aga paika. Võib öelda, et Wilsoni otsus toetada tšehhe ja teisi Austria-Ungari rahvaid ei põhinenud samuti eelnimetatud printsiibil.

Kes oli riigisekretär Robert Lansing?<sup>18</sup> Ta oli advokaat, kelle erialaks oli rahvusvaheline õigus, ja kauaaegne ajakirja *American Journal of International Law* toimetaja. 1915. aastal, kui Wilson nimetas ta riigisekretäriks, oli ta välisministriumini nõunik juriidilistes küsimustes. Oma varasemates suveräänsusteemalistes

---

<sup>14</sup> Keegan, J. *The First World War*. New York, A. Knopf, 1999, 410.

<sup>15</sup> Masaryk, T. *Pangermanism and the Zone of Small Nations*. – *The New Europe*, 1916, 14. det.

<sup>16</sup> Unterberger, B. M. *The United States*, 285–286.

<sup>17</sup> *PWW*, 51, 383 (19. oktoober 1918).

<sup>18</sup> Pratt, J. W. *Robert Lansing, Secretary of State, June 23, 1915 to February 13, 1920. The American Secretaries of State and Their Diplomacy*. New York, Cooper Square Publishers, 1963, 10, 47–175.

artiklites väitis Lansing, et rahvusvahelisel areenil on tegelikult ainult suurriigid suveräänsed, sest nad suudavad ise oma iseseisvust kaitsta. Väikeriigid eksisteerivad ainult tänu mõne suurriigi toetusele. Lansing järgis Thomas Hobbesi filosoofiat: poliitikas on otsustav reaalne võim.<sup>19</sup> Lansing oli küllalt lugenud Ameerika, Inglise ning Prantsuse ajaloo ja oma vaadetes tugines ta nende maade ajaloo kogemustele. Ta teadmised ei ulatunud aga Venemaa ajaloo tundmiseni. Sügava mulje oli talle jätnud Ameerika kodusõda, kus Ameerika föderaalvalitsus kaitses Ühendriikide ühtsust. Üldiselt ei pooldanud Lansing Versailles' rahuläbirääkimiste ajal ega ka hiljem rahvaste enesemääramise printsiipi.<sup>20</sup> Ta ei uskunud, et selle rakendamine aitaks maailmas stabiilset korda luua. Nagu mainitud, pooldas Lansing Tšehhoslovakkia tunnustamist poliitilistel põhjustel, et vaenlast nõrgendada.<sup>21</sup> Ta toetas bolševismivastaseid Vene valgeid, sest ta nägi bolševismis ohtu läänemaailma tsivilisatsioonile. Võib lisada, et Lansing pooldas Ameerika Saksamaa vastu sõttaastumist juba 1916. aastal, kui Wilson veel lootis, et Ameerikat saab sõjast kõrvale hoida. Oma vaadetes oli ta veel suurem anglofiil kui Wilson.

1918. aasta sügisel tunnistasid Bulgaaria, Türgi, Austria-Ungari ja Saksamaa, et olid sõja kaotanud, ja küsisid vaherahu tingimusi. Kindral Ludendorff teatas Hindenburgile juba 28. septembril, et Saksamaal ei olnud teist valikut.<sup>22</sup> Järgnes revolutsioon Saksamaal ja Ungaris. Vaherahu tingimused, millele Saksamaa alla kirjutas, olid suurel määral rajatud Wilsoni 14 punktist koosnevale programmile.<sup>23</sup> Selles oli üheks oluliseks tingimuseks Brest-Litovski rahu tühistamine ja Saksa sõjaväe evakueerimine okupeeritud aladelt. Lenini otsus tühistada Brest-Litovski rahuleping tuli alles pärast vaherahu vastuvõtmist Saksamaa poolt – pärast seda, kui Saksamaa oli omalt poolt juba lepingu tühistanud.

Wilson saabus Pariisi rahuläbirääkimistele päris suure delegatsiooniga, milles osalesid ka nn Inquiry liikmed, kes olid valitud Wilsoni nõuniku Edward House'i poolt ja kes olid terve aasta rahukonverentsi võimalikke teemasid uurinud.<sup>24</sup> Ekspertide hulgas oli näiteks hilisem Harvardi ülikooli ajaloo professor Samuel Morison, kellest sai Ameerika Balti-küsimuste ekspert. 1918. aasta oktoobris koostasid kaks Inquiry'ga seotud isikut Walter Lippmann ja Frank Cobb pikema

---

<sup>19</sup> **Lansing, R.** Notes on Sovereignty from the Standpoint of the State and of the World. Washington, 1921. Kolm peatükki ilmusid varem ajakirjas American Journal of International Law (kaks 1907. a ja üks 1921. a). Üks peatükk ilmus ajakirja The Proceedings of the American Political Science Association 1913. a 14. numbris.

<sup>20</sup> **Lansing, R.** The Peace Negotiations: A Personal Narrative. Boston, Houghton Mifflin, 1921, 93–105.

<sup>21</sup> 19. augustil 1918 kirjutas Lansing Wilsonile: “I feel strongly that Austria-Hungary as an Empire should disappear since it is the keystone of Mittel-Europa” (PWW, 49, 287–289).

<sup>22</sup> **Keegan, J.** The First World War, 412.

<sup>23</sup> **Schwabe, K.** Woodrow Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918–1919: Missionary Diplomacy and the Realities of Power. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1985, 30–117.

<sup>24</sup> **Gelfand, L. E.** The Inquiry: American Preparation for Peace, 1917–1919. New Haven, Yale University Press, 1963.



selgitava märgukirja Wilsoni 14 punktist koosneva programmi kohta. Märgukiri jäi sisemiseks dokumendiks, mida ei avaldatud, aga mida Ameerika rahukonverentsist osavõtjad tundsid. Venemaa-küsimuses (6. punkt) revideerisid Lippmann ja Cobb Wilsoni originaali järgmiselt:<sup>25</sup>

Esimene küsimus on, kas Venemaa territoorium võrdub endise Venemaa impeeriumi territooriumiga? See ei ole nii. See tähendab, et tuleb tunnustada rahukonverentsil rida *de facto* valitsusi, kes esindavad soomlasi, eestlasi, leedulasi, ukrainlasi.

Venemaa probleemi tuumik on see, et lähitulevikus tuleb ette:

- 1) ajutiste valitsuste tunnustamine;
- 2) abiandmine nendele ja ka nende valitsuste kaudu.

On teada, et Wilson nägi ja luges märgukirja läbi. Selle vaated aga teda ei mõjutanud: ta jäi Vene-küsimuses oma algkontseptsiooni juurde (pooldas Venemaa ühtsust).

Lippmanni ja Cobbi vaateid võib käsitada kui wilsonismi, mille üheks peamiseks osaks oli rahvaste enesemääramise õiguse toetamine, mida pooldas osa Ameerika rahudelegatsiooni liikmetest (näiteks Morison, Lippmann, Lord, ka Hoover jt), sidudes seda ajalooliselt Ameerika vabadussõjaga, kus Ameerika Ühendriigid lõid Briti impeeriumist lahti ja kuulutasid välja iseseisvuse. Teised delegatsiooniliikmed, sealhulgas riigisekretär Lansing, aga seisid rahvaste enesemääramisõigusele risti vastu. Kas Wilson ise oli wilsonist? Osa ajaloolastest on arvamusel, et Loyd-George, Clemenceau ja teised olid need, kes mõjutasid Wilsonit nii, et ta tihti unustas oma põhimõtted.<sup>26</sup> Kaldun arvama, et see seletus ei ole piisav. Wilson oli tegelikult väga keeruline ja vastuoluline isiksus.<sup>27</sup> Lord Robert Cecil, Inglise välisministri abi, kes töötas Wilsoniga Rahvaste Liidu põhiseaduse kallal, märkis, et Wilsoni kõned olid mõeldud teiste mõjutamiseks ja ei peegeldanud tegelikult seda, mis motiveeris Wilsonit.<sup>28</sup>

Ma arvan, et Wilsoni negatiivne suhtumine Iirimaa rahvusliikumisse näitas, kus ta tegelikult seisis. Rahukonverentsi ajal toimus Wilsoni ja Ameerika-Iiri aktivisti Robert Walshi vahel järgmine jutuajamine:<sup>29</sup>

Walsh /.../ luges väljavõtteid presidendi kõnedest, milles viimane oli rääkinud /.../ ikestatud rahvaste vabastamisest. “Aga,” jätkas president, “Teie oleks pidanud aru saama, et ma rääkisin ainult /.../ rahvastest, kes olid sõjas, ja eriti väikestest rahvastest, kes olid vallutatud keskviimude poolt. /.../ Siiaamaani on rahukonverents tegelnud probleemidega, mis sõda on esile toonud, ja väikeste rahvastega, kes on tekkinud sellepärast, et Austria-Ungari on lakanud eksisteerimast.”

<sup>25</sup> PWW, 51, 495–505 (29. oktoober 1918).

<sup>26</sup> Kõige parem näide: **Keynes, J. M.** *The Economic Consequences of the Peace*. New York, Harcourt, Brace and Howe, 1920, 39–55.

<sup>27</sup> Psühhoanalüütiline uurimus sellest: **George, A. L., George, J. L.** *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personality Study*. New York, Dover Publications, 1964.

<sup>28</sup> Lord Robert Cecil päevikust: “...I am coming to the conclusion that I do not personally like him. I do not know quite what it is that repels me: a certain hardness, coupled with vanity and an eye for effect. He supports idealistic causes without being in the least an idealist himself, at least so I guess...” (PWW, 54, 514) (6. veebruar 1919).

<sup>29</sup> Wilsoni arsti dr Graysoni päevik (11. juuni 1919) (PWW, 60, 386).

Siiski pakkus Wilson Versailles' konverentsil Eestile midagi tähtsat – Rahvaste Liidu põhikirja. Wilson ei olnud Rahvaste Liidu idee algataja, aga selle asutamine kujunes tema poliitikas kõige tähtsamaks ja olulisemaks punktiks. 1919. aastal tegeles Wilson Rahvaste Liiduga seotud küsimustega rohkem kui millegi muuga. Rahvaste Liit pidi garanteerima Versailles' rahulepingu ja ka selle üksikuid punkte hiljem parandama, kui see oleks vajalik olnud. Wilson soovitas Rahvaste Liitu just väikeriikidele: uus maailmaorganisatsioon pidi kaitsma nende julgeolekut, jagades seda kõikidele liikmesriikidele võrdselt. Rahurikkujaid lubati karistada sanktsioonidega. Kahekümnendal sajandil elati palju üle, aga tuleb tagasi minna 1919. aasta tasandile, et aru saada, kui uus oli see idee nendele, kes olid sõjast tüdinenud.

Ameerika toiduabi Euroopale ei olnud Wilsoni algatus. See oli tegelikult Ameerika hilisema presidendi Herbert Hooveri algatus, kes oli sõja algul noor insener Inglismaal. Hoover muretses toitu Ameerikast, komandeeris laevu ja korjas annetusi ning raha Inglise ja Prantsuse valitsuselt, et toita Belgia ja okupeeritud Prantsusmaad. Selleks töötas ta aktiivselt Saksa sõjaväevõimudega Belgias.<sup>30</sup> Kui Ameerika sõtta astus, nimetati Hoover, olgugi et ta oli republikaan ja Wilson demokraat, Ameerika toitlusküsimuste direktoriks. Pärast sõja lõppu korraldas Hoover Ameerika toiduvarude saatmist Lääne-Euroopasse, samuti ka toiduabi-programmi Kesk- ja Ida-Euroopas. Viimane oli n-ö pehme julgeolekupoliitika, mis pidi toetama Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaid kriitilisel ajal pärast sõda, samuti pidi see aitama uutel riikidel stabiliseeruda.<sup>31</sup> Programm oli sihilikult lühiajaline, aga selles oli ka midagi uut – see oli uus rahvusvaheline algatus. Ameerika majanduslik jõud aitas Euroopa riikidel jalule tõusta. Selles programmis käsitati Eestit, Lätit ja Leedut kui osa Euroopast ja mitte kui Venemaa osa.<sup>32</sup>

Nagu teame, oli Wilsoni (oma presidendiks oleku viimasel aastal oli ta haige-voonis) üks viimaseid välispoliitilisi otsuseid seotud Eestiga – nn Colby Note, mille peateemaks oli Nõukogude Venemaa mittetunnustamise poliitika.<sup>33</sup> Ta nõudis, et Venemaal peab olema demokraatlik valitsus, enne kui Ameerika seda tunnustab. Ta mõtles, et toetades Vene rahvuslikku programmi – Venemaa ühtsust ja piiri taastamist, välja arvatud Poola ja Soome –, variseb Nõukogude võim varsti kokku, sest venelased näeksid, et välisriigid ei toeta Venemaa tükeldamist. Kuid see oli naiivne arusaamine Venemaast: ta ülehindas venelaste demokraatia ning vene rahvusluse toetust ja alahindas bolševismi tõmbejõudu Venemaal ning mitte-vene rahvaste tähtsust. Wilson hindas Venemaad kitsalt – Suur-Vene rahvusliikumise perspektiivist.

<sup>30</sup> Hoover, H. The Memoirs of Herbert Hoover: Years of Adventure, 1874–1920. New York, MacMillan Co., 1955.

<sup>31</sup> Samas, 368–378.

<sup>32</sup> Samas, 370: “In our preliminary organization, I first annexed Estonia to Finland for relief purposes, placing it under Major Ferry Heath at Helsinki. I annexed Latvia and Lithuania to Poland under Colonel Grove at Warsaw. But as the situation became more strenuous I set up a separate mission for the three Baltic states under Colonel John C. Groome and a staff of thirty-six American officers.”

<sup>33</sup> PWW, 66, 19–25 (9. august 1920).

Kokkuvõttes võib öelda, et Ameerika mõju ja poliitika Euroopas, Balti riikides ja Venemaal Esimese maailmasõja ajal ning pärast sõda oli rohkem kui ainult Woodrow Wilsoni tunnustamise või mittetunnustamise poliitika.<sup>34</sup> Tähtis osa oli Ameerika majandusel, Ameerika mitteriiklikel organisatsioonidel ja toiduabi-programmidel, mis aitasid Euroopal pärast sõda jalule tõusta. Nüüd hakkas Ameerika mõjutama rohkem Euroopat ja mitte vastupidi nagu varem. Ameerika oli osa võtnud sõjast Euroopas ja otsustavalt mõjutanud sõja lõpptulemust, Brest-Litovski rahu tühistamist ja uute piiride paikapanemist Euroopas. Ameerika oli peamine uue rahvusvahelise organisatsiooni – Rahvaste Liidu – asutaja, kuigi ta sellest tööst ise osa ei võtnud. Sellel kõigil oli Eestile ja teistele Balti riikidele suur tähtsus. Ameerika poliitika Euroopas pärast Esimest maailmasõda aitas luua uut olukorda, mis andis ka Balti rahvastele võimaluse üles ehitada oma iseseisev riik. Wilsoni poliitika takistas kolmteist aastat Nõukogude Liidu tunnustamist Ameerika Ühendriikide poolt. Et Wilson pidurdas Balti riikide tunnustamist ainult kaks aastat, näitab, et küsimus oli osalt seotud tema isiklike vaadetega ja mitte Ameerika üldhuvidega. Juba Versailles' rahukonverentsil 1919. aastal leidis Eesti tunnustamise küsimus Ameerika delegatsiooni poolt küllalt palju toetust – märkimisväärselt rohkem kui Nõukogude Venemaa tunnustamine. Näitena võiks tuua Samuel Eliot Morisoni lahkumiskirja sooviga Ameerika delegatsiooni liikmeskonnast lahkuda. Selles astus ta selgelt välja Wilsoni Balti- (ja eriti Eesti-)poliitika vastu.<sup>35</sup> Wilson arvas millegipärast, et Venemaa ühtsuse toetamine oli Ameerika jaoks auküsimus.

---

<sup>34</sup> Viimast teemat ja Venemaa saadiku Boris Bakhmeteffi Balti riikide vastast poliitikat Washingtonis on käsitlenud **Tarulis, A. N.** *American–Baltic Relations, 1918–1922: The Struggle over Recognition*. Washington, D.C., Catholic University of America Press, 1965.

<sup>35</sup> Morisoni 1919. a 15. juuni kiri: “I have the honor to request the Commissioners to accept my resignation. /.../ The occasion /.../ is the adoption by the United States Government of a Russian policy fundamentally opposed to my conception of what is practical toward Russia as a whole, and what is just toward the Baltic states with which I have been especially charged...” (United States Department of State/Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, XI, 591).

## **WILSON, LANSING AND HOOVER – UNITED STATES FOREIGN POLICY AND THE EMERGENCE OF THE REPUBLIC OF ESTONIA**

Olavi ARENS

The article analyses the role of United States policy and specifically the policies of President Woodrow Wilson, Secretary of State Robert Lansing, and the Director of the American Relief Agency Herbert Hoover, in the establishment of the Baltic States at the end of the First World War. Although not directly

involved in the political developments inside the Baltic States, the impact of the United States, as the new rising world power on European events was important and crucial. In the larger sense the U.S. impact revolved around three facts: (1) the defeat of Germany and the abrogation of the Treaty of Brest-Litovsk and the ending of German military domination of the Baltic area, (2) the food aid programs promoted by the American Relief Agency in Eastern Europe that helped establish economic stability in Eastern Europe and the eastern Baltic area and (3) the establishment of the League of Nations that promised to support the existence and security of small states internationally. The rise of the United States to world power status thus created international conditions that helped make possible the emergence of small states in the eastern Baltic region. Of course, in a specific sense, the policies of Woodrow Wilson did not directly lead to independence of the Baltic States. In fact, considerable doubt can be directed to the commonly held view of Wilson as a supporter of the concept of “self-determination of nations.”

## ESTONIA, LATVIA, LITHUANIA AND THE EASTERN PACT PROJECT

Magnus ILMJÄRV

Institute of History of Tallinn University, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Estonia; magnus.ilmjarv@tlu.ee

The Locarno spirit did not survive the revival of right-wing German nationalism from 1930. Proposals in 1934 for an “eastern Locarno” pact securing Germany’s eastern frontiers foundered on German opposition and on Poland’s insistence that her 1920 territorial gains from the Soviets should be covered by any western guarantee of her borders. After concluding a trade agreement with Russia on January 11, 1934, as a first step, the French Foreign Minister, Louis Barthou, suggested a so-called Eastern Locarno, a pact of mutual guaranty in which the Soviet Union and Germany, as well as the smaller nations of East Central Europe would participate. When this plan, too, rejected by Germany, regarded with suspicion by Poland and never clearly defined, had to be abandoned, on May 2, 1935, France did indeed sign a mutual assistance treaty with Russia after sponsoring her admission into the League. But she delayed its ratification and her example was followed only by Czechoslovakia which also allied herself with the Soviet Union on May 16 of the same year.

In the middle of the 1930s the politicians and diplomats of the Baltic states encountered a serious diplomatic problem in the shape of the so-called Eastern Pact, also known as the Mutual Guarantee of the Eastern Locarno project. Soviet historians have claimed that the Eastern Pact project clearly demonstrated Moscow’s peace-promoting policies and its wish to expose aggressors of fascist bent to the whole world. They also have declared that at the time the Soviet government was ready to assist the Baltic states and that the Eastern Pact would have assured the security of these states totally. The failure of the Eastern Pact being concluded was blamed on the recalcitrance of Germany, France, Poland, Great Britain and even Estonia and Latvia.<sup>1</sup> Contemporary Russian historical literature treating the foreign policy of the Baltic states between the wars has not paid much attention to the Baltic states foreign policy. A few Russian historians have covered the Soviet-

---

<sup>1</sup> See **Sipols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul. Tallinn, Eesti Raamat, 1978, 40, 70; **Сиполс В.** Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав 1919–1940 гг. Рига, Лиесма, 1968, 217–240; **Pesti, M.** Rahvuslik reetmine “rahvusluse” sildi all. (Kodanliku Eesti välispoliitikast aastail 1934–1940.) Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, 52; **Vihalem, P.** Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse. Tallinn, Eesti Raamat, 1971, 13–14.

Baltic relations only as a sub-issue of the Soviet foreign policy.<sup>2</sup> In the Baltic states' historiography sufficient attention has been paid only to the planned Eastern Pact and the foreign policy of the Soviet Union but not to the standpoint of Estonia, Latvia and Lithuania. Therefore it would be necessary to study the subject in a wider context and specifically how the Baltic states were influenced by the international preparations for the Pact.

In this article the following questions will be examined: first, the emergence of the idea of the Eastern Pact and the position taken by Estonia, Latvia and Lithuania with respect to this pact will be considered; second, since the Soviet membership in the League of Nations became a reality because of haggling around the Eastern Pact, Estonian's position in this matter will be of interest and therefore will be studied; third, the attempts of Germany and Poland to wield anti-pact pressure on the Baltic states will be investigated.

## INITIAL NEGOTIATIONS FOR EASTERN PACT

The plans for an Eastern Pact appeared on the political horizon of Europe in two stages. So far the Baltic states had striven for an international guarantee of their sovereignty based on the statutes of the League of Nations. This guarantee was also related to the concept of Eastern Locarno which in its turn had been created with the signing of the Locarno Treaty in 1925.

At this point it would also be beneficial to recall the initialising of three groups of agreements in October 1925 held at Locarno conference, signed on December 1, 1925 in London. These Locarno agreements included: first, the so-called Pact of Rhine in which Great Britain, France, Germany, Belgium and Italy granted mutual guarantees to the valid borders at the time, while Great Britain and France stood as guarantors for French-German and German-Belgium borders; second, the arbitration agreement between German, France, Belgium, Poland and Czechoslovakia. In addition, France signed a mutual aid agreement between itself, Poland and Czechoslovakia whereas the arbitration-agreement between Germany and Poland-Czechoslovakia was not included in the Pact of Rhine. Thus the borders of Germany and Poland-Czechoslovakia were not guaranteed – Locarno agreements covered the security of the established foreign policy system in the Western direction only leaving the Eastern part of the continent to look at its security issues on their own volition.

At that time the goal of the Eastern Locarno represented the reconciliation between Germany and Poland as well as an assurance of security to the Baltic states.

The first stage of the proposed pact, started in 1925 by three outstanding diplomats from the Baltic region, advanced comprehensive designs for establishing

---

<sup>2</sup> See e.g. Белоусова З. С. Советский Союз и европейские проблемы: 1933–1934. – Вопросы истории, 1999, 10, 50–61.

an Eastern Pact, principally induced by the fears of Baltic people of the Soviet power in close neighborhood. In fact in November 1925, Professor Rafael Erich, the leader of Finnish delegation to the League of Nations, advanced a plan of the so-called Northern Locarno: it was essential to secure the signature of the Soviet Union to the agreement, as it should guarantee the borders of the Baltic states and Finland. Since at this time the Soviet Union was not a member of the League of Nations, according to Professor Erich it was up to Great Britain, France and Germany to convince the Soviet Union that, the League of Nations wished to preserve the peace in the whole world.<sup>3</sup>

In December 1925 also Hermanis Albats, the General Secretary of Latvian Foreign Ministry, proposed stretching the concept of the Locarno Treaty to include also Eastern Europe. Albats recommended establishing the Eastern Locarno Pact in three separate stages: first, to create an alliance with Latvia, Lithuania, Estonia, Finland and Poland participating; second, to conclude a guarantee agreement with the Soviet Union; and finally to sign a guarantee agreement between the Baltic states, the Scandinavian countries, the Soviet Union and Germany.<sup>4</sup>

In March 1927 Fēlikss Cielēns, the social-democratic Foreign Minister of Latvia recognizing the insufficiency of the planned non-aggression treaties with the Soviet Union, in his turn suggested a plan to the other Baltic states according to which two separate groups of states, Finland, Estonia, Latvia and if possible also Lithuania on the one side, and Great Britain, France, Germany and the Soviet Union on the other side would conclude a pact which would recognize the *status quo* in the Baltic region once more and in addition also would deliver the necessary guarantees to the Baltic states. Cielēns did not include Poland in relation to his proposed treaty nor did he specifically exclude it from joining the pact.<sup>5</sup> Finally, on September 17, 1927, Cielēns presented his idea of the Eastern Locarno Treaty to the Council of the League of Nations.

All these plans for establishing the Eastern Locarno failed because of the indifference of the League of Nations in the matter and because of the opposition of the Soviet Union to it. Indeed, at that time Ivan Lorents, the Soviet envoy in Riga, had declared at the Latvian Foreign Ministry that the Soviet government would consider any concrete steps taken to form the Eastern Locarno as an anti-Soviet act.<sup>6</sup> In fact, the Soviet diplomats, while standing on the sidelines, the Soviet

---

<sup>3</sup> Höltje, C. Die Weimarer Republic und das Ostlocarno-Problem 1919–1934. Würzburg, Holzner-Verlag, 1958, 2–4; Korhonen, K. Turvallisuuden pettäessä. Suomi neuvostodiplomatiasa Tartosta talvisotaan, II. 1933–1939. Helsinki, Tammi, 1971, 118.

<sup>4</sup> Сиполя В. Тайная дипломатия, 136; Rodgers, H. I. Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy, 1920–1934. Archon Books, 1975, 48–49.

<sup>5</sup> See Valdības Vēstnesis, March 27, 1927; Political Information of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, April 30, 1927. Eesti Riigiarhiiv (Estonian State Archive), Tallinn (ERA) 957-13-12, 2; Vaughan to Austen Chamberlain, March 8, 1927. Public Record Office, Foreign Office. London (PRO FO) 419/16; Rodgers, H. I. Search for Security, 59–71.

<sup>6</sup> Lorents' report, April 2, 1927. Архив внешней политики Российской Федерации (Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation), Москва (AVPR) 0150-19-31-1, 162–163.

Union not being a member of the League of Nations, did their very best to foil the efforts of all states involved. Also Great Britain, France and Germany were not in favor of guaranteeing the Baltic states. Thus in the 1920s and also 1930s many British politicians openly warned the representatives of the Baltic states against the cooperation and alliance with Poland, stating that it was impossible to defend and preserve Polish-German and Polish-Soviet borders in any future military conflict.<sup>7</sup> The ambiguous and slightly resentful opposition to the pact of Great Britain was notable also in the 1930s.

As the opposing forces succeeded in their endeavors, plans for establishing the Eastern Pact were shelved for the next seven years. The second stage of the effort started in 1934, instigated primarily by the Soviet Union and France for their individual but totally different reasons: France because of its growing sense of isolation in the European political community and the Soviet Union egged on by its desire to cause political mayhem in the Baltic region, and thus bringing these states to the increased dependency on itself. Also this diplomatic campaign did not carry fruit because of the constant squabble between the states involved and because of the clever countermoves of the opposing Germany and Poland.

But now to the detailed examination of available facts, known events and moves, as well as countermoves carried out by individual participants in the political and diplomatic battles fought around the issues of the Eastern Pact.

The proposal for the establishment of the Eastern Pact emerged at the beginning of 1934 and was directly tied to Hitler's rise to power in 1933; the formation of Four Power Pact; Germany leaving the League of Nations; the failure of the Conference on Disarmament in Geneva; and finally the normalization of German-Polish relations.

Resulting dissatisfaction over the induced uncertainty about the political situation in Europe was especially strong in France. In the fall of 1933 Maxim Litvinov, the Commissar of Foreign Affairs, together with the Soviet ambassador Valerian Dovgalevski met Joseph Paul-Boncour, the French Foreign Minister. The subject of discussions was concluding a regional mutual assistance pact for Eastern Europe. On December 28 1933, Dovgalevski informed Paul-Boncour that the Soviet Union was willing to conclude a regional mutual assistance pact which would include the Soviet Union, France, Poland, Czechoslovakia, Belgium, the Baltic states and Finland.<sup>8</sup> In February 1934 the negotiations for concluding the Eastern Pact broke off because of the fall of Prime Minister Édouard Daladier's government. On March 28, 1934 the new French Foreign Minister Louis Barthou approached the Soviets about resuming discussions for Eastern Pact again.<sup>9</sup> At

---

<sup>7</sup> **Tomaszewski, J.** Position of Poland in Inter-War Central Europe in Conceptions of Politicians. – *Acta Poloniae Historica*, 1983, 47, 113; Markus's report, September 28, 1934. ERA 957-12-551, 221–224.

<sup>8</sup> *Документы внешней политики СССР 1933*, Т. XVI. 1 январь–31 декабря 1933 г. Москва, 1970 (ДВП), 876.

<sup>9</sup> Rozenberg to Litvinov, March 28, 1934. – In: *ДВП*, Т. XVII. 1 январь–31 декабря 1934 г. Москва, 1971, 220–221.



the end of April he repeated his request for continuing discussions because the French had discovered that the Soviet Union had tried to improve its relations with Germany by proposing the so-called Baltic Protocol.<sup>10</sup> Consequently the French government concluded that in the developing situation with the normalization of relations between Germany and Poland in the focal point and efforts of the Soviet Union to keep the Rapallo era alive, France could find itself in the state of isolation.

On April 28, 1934, Alexis Legér, General Secretary of the French Foreign Ministry, informed the Soviet representative in Paris about the possible participation of Germany, Czechoslovakia, Poland and also the Baltic states in the regional non-aggression and mutual assistance pact. Participants of the pact were obligated to provide mutual aid and refrain from aggression against any of its imminent neighbors. Legér also suggested that France and the Soviet Unions should conclude a bilateral mutual assistance pact, while excluding the Baltic states from the possible help from France in case of their becoming victims of aggression.<sup>11</sup> Legér justified his refusal to include the Baltic states in the guarantee with the reluctant and dismissive attitude of the French public toward these states.<sup>12</sup>

By May 1934 the Soviet government had recognized that the era of Rapallo had come to an end. Consequently on June 3 at the Conference of Disarmament in Geneva Litvinov came up with the new scheme for the Eastern Pact. He disclosed new kinds of agreements and declarations composed by the Soviet Union which would enable the Great Powers to guarantee the independence of small states. This announcement of Litvinov restarted the first round of negotiations regarding the Eastern Pact. Litvinov and the French Foreign Minister Barthou had met on May 18 in Geneva, on which occasion one of the subjects discussed had been the French guarantee to the Baltic states. At first Barthou's reaction to Litvinov's proposal was uncertain. He understood, first that the Eastern Pact was to provide an unifying link between the new eastern security system and the existing western security system based on the Locarno Treaty, and second, that the Soviet Union would guarantee the Baltic states and France in its turn the Soviet Union. Therefore the Baltic states would benefit indirectly from the guarantee of France to the Soviet Union – a circumstance at variance with the French foreign policy notion of creating the Eastern Pact.<sup>13</sup> Consequently, on June 6 Barthou informed Litvinov,

---

<sup>10</sup> Referring to the fears in Moscow, caused by the announcements of the Nazi leadership concerning Eastern Europe, Litvinov handed the draft protocol to Rudolf Nadolny, the German ambassador in Moscow on March 28, 1934. The protocol's introductory section spoke of the need for maintaining peace in Eastern Europe, while stressing the point that the independence of the Baltic states, previously a part of the Russian empire, should be secured politically and economically. The proposal asked for two countries to sign the protocol, obligating them to honor the independence and inviolability of the Baltic states, to avoid actions that could directly, or indirectly, endanger those states, and to allow other countries to join the protocol, if they wished to do so.

<sup>11</sup> Rozenberg's telegram, April 28, 1934. – In: ДВП, Т. XVII, 309–310.

<sup>12</sup> Ibid.

<sup>13</sup> ДВП, Т. XVII, 340; Documents diplomatiques français 1932–1939, 1-er ser T, VI, 497.

that the French government having on previous day discussed the matter of a guarantee to the Baltic states, had decided to give up the idea.<sup>14</sup> Nevertheless, the French government according to Barthou agreed to support the proposed Eastern Pact, if it contained the regional agreement of mutual aid in which the Soviet Union, Germany, Poland, Czechoslovakia, Finland and the Baltic states participated.

Information concerning the negotiations about the Eastern Pact, initially based on rumors, reached the governments of the Baltic states in the spring of 1934. First, on June 1 Litvinov introduced general information about the planned Eastern Pact and the attitude of France toward it, to Foreign Ministers of Estonia and Lithuania and also to Jūlis Feldmanis, the Latvian representative to the League of Nations. The Commissar of Foreign Affairs declared that France had initiated the idea of the Eastern Pact, that Germany intended to annex the Baltic states, that the French did not want to guarantee the Baltic states because of their extremely unfavorable location and circumstances, because they certainly would require help in case of an aggression against them. Neither Feldmanis nor Julius Seljamaa, the Foreign Ministers of Estonia, gave the proposal with a negative or an affirmative answer. The Lithuanian Foreign Minister immediately agreed to the proposed scheme whereas the Finnish Foreign Minister Antti Hackzell stated promptly that Finland would not be interested in joining the pact.<sup>15</sup>

On June 7, 1934 the French government invited Germany to take part in the Eastern Pact. On the same day the Commissariat of Foreign Affairs ordered its envoys in Kaunas, Riga and Tallinn to inform the Baltic governments about the Eastern Pact and about the ongoing negotiations to bring it to life. Envoys were to be notified that the plan had been initiated by France and that the Baltic states could participate in the proposed pact on voluntary basis only. The Soviet representatives were to avoid detailed explanations of the matter. But if Baltic representatives were interested in the ongoing negotiations, the Soviet envoys were instructed to stress the fact that not the Soviet Union but France had initiated the plan and that concluding the Eastern Pact without the participation of the Baltic states would make matters easier for the Soviet Union.<sup>16</sup> Mikhail Karski, the Soviet envoy in Kaunas was initially advised also against informing the Lithuanian government that France, taking into account the Polish-Lithuanian relations, was unwilling to guarantee the Baltic states, including Lithuania, and was unwilling to accept any financial or material obligations in the region.<sup>17</sup> It seemed as if the Soviet Union did not wish the Baltic states to take part in the Eastern Pact but at the same time tried to avoid expressing this openly to the states in questions.

---

<sup>14</sup> Litvinov's telegram, June 6, 1934. – In: ДБП, Т. XVII, 375.

<sup>15</sup> **Sipols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul, 45; **Selén, K.** Genevestä Tukholmaan. Suomen turvallisuuspolitiikan painopisteen siirtyminen Kansainliitosta Pohjoismaiseen yhteistyöhön 1931–1936. Helsinki, Otava, 1974, 106–107; **Korhonen, K.** Turvallisuuden pettäessä, 47.

<sup>16</sup> Stomonjakov to Karski, June 7, 1934. AVPR 0151-24-48-2, 76–82; Ustinov to Stomonjakov, July 9, 1934. AVPR 010-9-47-179, 35.

<sup>17</sup> Stomonjakov to Karski, June 7, 1934. AVPR 0151-24-48-2, 76–82.

The reaction of Estonia and Latvia to the Eastern Pact is explained in reports of the Soviet envoy in Tallinn Aleksei Ustinov. When he informed Foreign Minister Seljamaa about Litvinov's proposal in Geneva, Seljamaa became alarmed about the new political situation on the international arena. According to Seljamaa the changed international circumstances would require changes of fundamental principles in the Estonian foreign policy: whether to go with Great Britain while still paying attention to Germany's views, or to side with France while taking the wishes of the Soviet Union into account.<sup>18</sup> On July 3 Seljamaa disclosed the position of the Estonian government regarding the Eastern Pact to Ustinov: if Germany and Poland decline taking part in the pact, Estonia is not interested in it either, and anyway Estonia in its calculations intends to take also the views of Great Britain into consideration.<sup>19</sup> Two days later Vilhelms Munters, General Secretary of the Latvian Foreign Ministry, informed Stefan Brodovski, the Soviet envoy in Riga, that the Eastern Pact without Germany's participation would constitute an anti-German league and therefore would be unacceptable to Latvia. Brodovski interpreted the Munters' declaration as a sign of the Latvian government's pro-German position: "The stand of the Latvian government in this matter underlines the fact that in case of a war with Germany, Latvia will not fight on our side. This position was, and still is, the basis of foreign policy of every Latvian government."<sup>20</sup>

On June 27 the French government finally informed also the British Cabinet about the plans for the Eastern Pact. In the view of French political leadership Great Britain should be one of the guarantors of the pact. The draft formula for the Eastern Pact, presented to the British government, consisted of three separate sections: regional mutual assistance treaties, Soviet-French mutual assistance pact, and general or guarantee agreements. According to this plan the Soviet Union was to guarantee France and France the Soviet Union against any attack by Germany. The system of regional mutual aid treaties were to include the Soviet Union, Germany, Poland, Czechoslovakia, Finland and the Baltic states. The proposal also foresaw the Soviet Union joining the League of Nations. In case of an international conflict and if the aggressor happened to be one of the members of the pact, the rest of the membership was supposed to start mutual consultations following the directions of Articles 10 and 16 of the League of Nations' statutes. Article 10 obligated each memberstate to recognize, and honor, the territorial integrity and independency of all states. In addition Article 10 called for starting negotiations for the support of all victims of the aggression. Article 16 declared the aggressor an enemy of all memberstates and obligated all members to apply economical and military sanctions voted by the Council of the League of Nations against a given aggressor. In case of military sanctions all memberstates were obligated to let the assisting military units pass through their territories.

---

<sup>18</sup> Ustinov to Litvinov, June 19, 1934. AVPR 010-9-47-179, 24.

<sup>19</sup> Ustinov's report, July 6, 1934. AVPR 0154-27-39-7, 43.

<sup>20</sup> Brodovski to Litvinov, July 10, 1934. AVPR 010-9-40-76, 68.

Continuing the story of the Eastern Pact, in the first half of July 1934 the French Foreign Minister Barthou visited London with totally unexpected results: on July 12 Great Britain announced its readiness to support the conclusion of the Eastern Pact but only on condition that Germany would participate on equal terms with the Soviet Union and France and that France would guarantee Germany in case of an attack by the Soviet Union, all guarantees being mutual. If these conditions were accepted, Great Britain would be willing to recommend the pact to Germany, Italy and Poland.<sup>21</sup> Additionally London requested that the notion of creating a bloc of states which will stand against another state or bloc of states should be avoided. Thus it seemed that regardless of the declared unofficial opposition of the Foreign Office to the Eastern Pact the British government had decided to keep its position in the midst of European political machinations so that its word in all circumstances could be heard loud and clear. But the opposing view regarding the newly established line of British foreign policy was probably best expressed by Anthony Eden, the Lord Privy Seal, when he stated that Great Britain did not intend to extend its obligations, taken on by the Treaty of Locarno, to these parts of Europe which did not interest Great Britain.<sup>22</sup>

Comparing the situation in the summer of 1934 to that of the mid 1920s, the attitude of the Western nations toward Balticum had essentially not changed. Great Britain, although supporting the conclusion of the Eastern Pact while demanding inclusion of Germany, in substance declined to assume any responsibilities regarding the Baltic states and Finland.<sup>23</sup> In the spring and summer of 1934 Paris viewed the Baltic League<sup>24</sup> as a part of the Eastern Pact. On June 14, on the request of his government, the French envoy in Riga told Munters that France welcomed the conclusion of the regional agreements in Eastern Europe in the framework of the League of Nations' statutes, which later would develop into a wider regional pact.<sup>25</sup> This meant that the Baltic states should not join the Eastern Pact singly, but as a Baltic bloc. It is not certain whether the French initiated the idea or whether it was prompted by the Lithuanians. According to Juozas Urbšys, the Head of Political Department of Lithuanian Foreign Ministry, this subject had been discussed in the corridors of the League of Nations during the Conference of Disarmament in the presence of Litvinov, Barthou and all the Baltic diplomatic representatives. The French believed that the existence of the Eastern Pact would

---

<sup>21</sup> ДВП, Т. XVII, 467.

<sup>22</sup> ДВП, Т. XVII, 467; Memorandum by the Estonian legation in London, October 12, 1934. ERA 957-14-2, 102–103.

<sup>23</sup> See Hjelt's report, July 14, 1934. Suomen Ulkoasiainministeriön Arkisto (Archive of the Finnish Foreign Ministry), Helsinki (UM) 7/B Itä Locarnon paktihanke, I.

<sup>24</sup> On September 12, 1934, the Treaty of Friendship and Cooperation of Estonia, Latvia and Lithuania (the Baltic League) was concluded in Geneva. This treaty concerned itself only with diplomatic and political collaboration, regardless of the fact that the crucial issue linked to the Baltic League was the desired military unity among the three countries.

<sup>25</sup> Memorandum by Urbšys, June 19, 1934. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Lithuanian Central State Archives), Vilnius (LCVA) 393-7-1557, 518; see also Kiss' report, February 27, 1934. Magyar Országos Levéltár (Hungarian State Archive), Budapest (OL) K63-1934-3/810.

make it easier for the memberstates to help other neighboring states involved in any possible conflict. Notably, Lithuania lacked a common border with the Soviet Union. Ristelhueber, the French envoy in Kaunas, talking with Urbšys in the summer of 1934 stressed that in case the Baltic League were formed to be united with the Eastern Pact, Lithuania, through the other Baltic states, would also become an immediate neighbor of the Soviet Union.<sup>26</sup>

But also France, although approving of the creating of the Eastern Pact, and even the Baltic League, refused to accept the responsibilities regarding the Baltic states. It was understood in Estonia that France was not interested in becoming involved in a conflict with the Soviet Union and Germany on account of the Baltic states. Apparently France encouraged the Baltic states to join the Eastern Pact only for the purpose of granting passage of the Soviet troops through their territories in case of war. Therefore the attitude of Estonian Foreign Minister Seljamaa was hostile toward France, as one of the initiators of the Eastern Pact idea. He did not hide his feelings from the Soviet envoy, who was pushing for creation of the Eastern Pact: "France, unlike Great Britain, has considered the Baltic states from the moment of their birth as a temporary and detrimental phenomena which prevents France from recovering its money loaned to the Czarist Russia. France looks at Estonia as a part of the former province of Pskov."<sup>27</sup>

Both Germany and Poland immediately commenced active diplomatic operations to foil the plans of creating the Eastern Pact. The ideology of Hitler-Germany called for the revision of the Versailles Treaty and for the subsequent growth of Germany at the expense of Eastern Europe and the Soviet Union. Therefore Germany in principle opposed all kinds of multilateral agreements. Consequently the *Auswärtiges Amt* warned Estonia against joining the Eastern Pact. On June 8 Friedrich Akel, the Estonian envoy in Berlin, reported to Tallinn: "Russia is not a part of Europe. We cannot come to terms with Russia, as all plans which indicate making friends with Russia are absolutely unacceptable to Germany."<sup>28</sup>

Similarly the Polish government was alarmed about France getting closer to the Soviet Union. Warsaw did not wish to militarily assist the Soviet Union or Germany. Poland declined to permit German as well as Soviet troops entering its territories, even if this invasion was made in aid of Poland against an external aggression, principally because both benefactors had territorial demands against Poland. Poland feared that once the assisting military units were in the country, they would refuse to leave when requested to do so. Another reason for Poland to decline the offer of alliance was the fear that its membership in the Pact might restrict the freedom of action in Polish foreign policies and transform the country into a tool in the hands of other states and thus letting the Soviet Union become powerful judge in Middle- and Eastern European matters. Furthermore Poland was

---

<sup>26</sup> Memorandum by Urbšys, July 25, 1934; Klimas' report July 18, 1934. LCVA 393-7-1557, 374, 451.

<sup>27</sup> Ustinov's report, July 8, 1934. AVPR 0154-27-39-7, 43.

<sup>28</sup> ERA 957-12-380, 47.

not interested in aiding Lithuania and Czechoslovakia in any possible manner because of its own territorial claims against Czechoslovakia and because the ongoing conflict with Lithuania about Vilnius. Consequently Warsaw viewed the plans for the Eastern Pact as Soviet Union's Machiavellian move against its neighbors.<sup>29</sup> Already in April 1934 Marshal Piłsudski informed the visiting French Foreign minister Barthou that the relations between Poland and Germany had improved which intimated that Poland did not intend to bind its fate to France's increasingly declining political fortunes.<sup>30</sup> All these circumstances created a paradoxical situation: although Poland recognized the danger Germany represented to its independence, it still joined Germany in opposition to the plans for creating the Eastern Pact project.

On July 23, 1934 the Polish Foreign Minister Colonel Józef Beck, coming from his visit to Riga, arrived in Tallinn. This event was interpreted by the Soviet press as Poland's attempt to retain its influence over Latvia and Estonia, and to prevent their joining the Eastern Pact.<sup>31</sup> This view was proven correct by Beck's talks with Seljamaa. According to Beck concluding the pact as prescribed by the Soviet Union and France would mean forming an anti-German alliance, a circumstance preventing to guarantee peace in Eastern Europe. Consequently Beck invited Estonia to contract a bilateral non-aggression pact with Germany. After returning to Warsaw, Beck informed the diplomats of Great Britain, France and Germany that he had done nothing to damage their political plans for Eastern Europe, but he advised them not to treat Estonia and Latvia in a supercilious manner. According to Beck Estonia and Latvia only feared falling under the control of the Soviet Union. At the same time the Polish press declared that the official attitude of Estonia and Latvia toward the Eastern Pact was identical to that of Poland.<sup>32</sup> Poland also attempted to influence the policies of Estonia and Latvia toward the Eastern Pact through its economical and trade policies. At the end of July, 1934 the director of one of the Polish armament companies arrived in Tallinn for business deals. In August a Polish delegation of leading industrialists visited Riga for the same purpose. On their agenda were various orders to Estonian and Latvian factories. In case of Estonia the *Ilmarine* plant owned by the Head of Government Päts and his financial group, by the Commander-in-Chief General Johan Laidoner and by the financial magnates brothers Puhk, were offered attractive contracts.<sup>33</sup>

---

<sup>29</sup> See **Wandycz, P. S.** The twilight of French eastern alliances, 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish relations from Locarno to the remilitarization of the Rhineland. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1988, 347–369; See also **Beck, J.** Final Report. New York, R. Speller, 1957, 69–70.

<sup>30</sup> **Морозов С. В.** Польско-чехословацкие отношения 1933–1939. Что скрывалось за политикой «равноудаленности» министра Ю. Бека. Издательство Московского Университета, 2004, 149.

<sup>31</sup> *Izvestija*, July 28, 1934.

<sup>32</sup> **Budurowycz, B. B.** Polish-Soviet relations 1932–1939. New York, Columbia University Press, 1963, 58.

<sup>33</sup> Special report by NKVD to Jagoda, September 9, 1934. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Estonian State Archive Branch), Tallinn (ERA(F)) 138-1-54, 146.

## VISITS TO MOSCOW

The plans for establishing the Eastern Pact, instigated by the Soviet Union and France, were received by the intended participants in a different fashion in each case, depending on each partner's interests. Next the behavior and actions of each individual nation will be examined in detail.

First, the Soviet Union and its actions with respect to the Eastern Pact will be examined. In connection with the negotiation of extending the non-aggression pacts in force the Soviet Commissariat of Foreign Affairs considered inviting Baltic Foreign Ministers, respectively Seljamaa, Kārlis Ulmanis and Dovas Zaunius, to Moscow. However, this plan did not realize.

On May 23–24 Seljamaa and his deputy Heinrich Laretei had visited Warsaw, after which the Commissariat of Foreign Affairs raised the question of Estonian and Latvian Foreign Ministers coming to Moscow. But the *coup d'état* in Latvia on May 15 caused doubts in the minds of Soviet authorities who assumed that the invitation forwarded to Ulmanis would be declined. In a letter of June 21 to Stalin, Litvinov asked for Stalin's consent to invite only Seljamaa and the new Lithuanian Foreign Minister Stasys Lozoraitis to Moscow. Litvinov pointed out that in connection with the Eastern Pact the policies of the Baltic states were of utmost importance to the Soviet Union. He justified the need of invitations by explaining that although Seljamaa had agreed to visit Moscow in connection with the negotiations of extending the non-aggression pact he had traveled to Warsaw instead, where he had mentioned his impending visit to Moscow. Litvinov also drew attention to the impact the two visits would have on the government of Ulmanis, seemingly slipping into the wake of Germany.<sup>34</sup> Subsequently, on June 26 the Politbureau agreed to Litvinov's proposal to invite Seljamaa and Lozoraitis to Moscow.<sup>35</sup> At the end of July the question of Ulmanis' visit to Moscow was raised again, but Riga refused to bite the bait. Instead Bīlmanis, the Latvian envoy in Moscow, informed the Commissariat of Foreign Affairs that Ulmanis did not intend to visit any foreign countries, not even Estonia, ever.<sup>36</sup>

Thus the Estonian Foreign Minister Seljamaa and the Lithuanian Foreign Minister Lozoraitis visited Moscow at the end of July 1934. Apparently the Commissariat of Foreign Affairs had provided guidelines for the Soviet press to be followed in reporting Seljamaa's visit. Therefore the Soviet press stressed the good-neighborly relations between Estonia and the Soviet Union: it stated that the Soviet initiative for assuring peace in Eastern Europe had found resonance in Estonia, and claimed that the visit of an Estonian Foreign Minister will lay the foundation for deepening friendly relations with all Baltic states.<sup>37</sup> Indeed,

---

<sup>34</sup> Litvinov to Stalin, June 21, 1934. AVPR 010-9-47-179, 28.

<sup>35</sup> Российский государственный архив социально-политической истории (Russian State Archives of Social and Political History), Москва (RGASPI) 17-162-16, 107. See Baltrušaitis' telegram, July 11, 1934; Memorandum by Lozoraitis, July 14, 1934. LCVA 383-7-1566, 74, 76a.

<sup>36</sup> Memorandum by Litvinov: Conversation with Bīlmanis, July 29, 1934. AVPR 010-9-47-179, 75.

<sup>37</sup> Guidelines to the Soviet press by the Commissariat of Foreign Affairs (Undated). AVPR 030-12-15-18, 47; see also Izvestija, July 28, 1934.

according to the Soviet press Estonia had through the past 14 years been a true friend of the Soviet Union and had worked together with the Soviet Union to defend the peace in Eastern Europe. The fact that in Moscow Seljamaa was also received by Mikhail Kalinin, the nominal Head of State and a previous resident of Estonia, signified the importance of the visit particularly by underlining the friendly relations between the Soviet Union and Estonia. Seljamaa talked with Litvinov on July 28–29. His notes as well as the report of the Latvian envoy in Tallinn sent to Riga concur with Litvinov's views and conclusions regarding Seljamaa's visit. Litvinov remarked on German threats aimed at the Soviet Union and the Baltic states, on rumors about the agreement between Poland and Germany, and about the future of the Baltic states – all rather disquieting issues. In addition, Litvinov also covered the following subjects: the Soviet Union having always considered Estonian-Polish political and military relations with mistrust, Lithuania having agreed to join the Eastern Pact, and France and the Soviet Union being willing, and capable, of establishing the Eastern Pact even without the participation of Poland, Germany and the Baltic states.<sup>38</sup> While alluding to issues presented above, but not proposing a concrete plan for the Eastern Pact, Litvinov nevertheless demanded a firm answer in the matter from the Estonian government – whether it was for or against the Pact. Seljamaa wavered in his answer, implying that the National Socialism was becoming less aggressive, that Estonia did not wish to become involved in world politics, and that Estonia would join the Eastern Pact only if Germany and Poland also participated.<sup>39</sup> In his memorandum about the talks with Seljamaa Litvinov reported that he had tried to apply direct pressure on Seljamaa: “I pointed out to Seljamaa that the use of word “if” is an insufficient term in the diplomatic exchange of ideas and inquired about his reservations and conditions in the matter... I stressed our right to get a direct answer from Estonia.”<sup>40</sup> In an attempt to prove Estonia's friendliness toward the Soviet Union, Seljamaa, acting in the name of Head of State Konstantin Päts, invited Litvinov to visit Tallinn.<sup>41</sup>

Based on the proclamations of July 29 by Seljamaa and Bīlmanis, the Latvian envoy in Moscow, *Izvestija* published a statement of TASS, entitled “The Idea of Regional Eastern Mutual Assistance Pact Takes Another Step Forward”. The article spoke about Estonian and Latvian governments having declared their favorable stand to the idea of a regional Eastern Pact, in which the Soviet Union, Poland, Germany, Czechoslovakia and the Baltic states would participate. Nevertheless Estonia and Latvia had reserved their right to examine the details of the proposed project, and to make necessary changes and improvements if required.

---

<sup>38</sup> Memorandum by Seljamaa (Conversations in Moscow), June 28–29, 1934. ERA 4940-1-2, 17–21; Liepiņš' report, August 6, 1934. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Latvia State Historical Archives), Rīga (LVVA) 2575-11-51, 98–101.

<sup>39</sup> Ibid.

<sup>40</sup> Memorandum by Litvinov (Conversation with Seljamaa), August 29, 1934. AVPR 010-9-47-179, 89–75.

<sup>41</sup> Ibid., 89.



Lozoraitis arrived in Moscow on August 1, 1934. Like Seljamaa, he was received with pomp and circumstance. At the same time TASS released an announcement which claimed that the alarming international situation required collective efforts from all Eastern European states, and therefore both Lithuania and the Soviet Union desired to partake in the planned agreement.<sup>42</sup> The Lithuanian Foreign Minister immediately supported the idea of the pact, but at the same time raised the question about the relations between Lithuania and Poland. Lozoraitis claimed that Lithuania could not sign the agreement as proposed because this means that Lithuania would give up its right to regain Vilnius.<sup>43</sup> It seemed likely that Lithuania wished to somehow compensate for its losses in the foreign policy field: in May 1934 the Soviet government had renounced the so-called Chicherin note<sup>44</sup> which had promised Vilnius to Lithuania. This interpretation seems to be supported by the demand of Lozoraitis in Moscow that the issue of Vilnius would be included in the Eastern Pact agreement. At the same time Kaunas did not seem to completely eliminate the possibility of normalizing its relations with Poland.

The final communiqué of Litvinov-Lozoraitis meeting did not include the conditions of Poland's and Germany's participation in the Pact. This seemed to indicate that Kaunas supported the idea of the Eastern Pact unconditionally, not taking the positions of Estonia and Latvia into account. In reality, Lithuania planned to utilize its agreement to join the Eastern Pact as an anti-Polish demonstration at the same time to convince the public opinion of Lithuania that allusions about the isolation of Lithuanian foreign policy were groundless. Lithuania feared that isolating itself from the Eastern Pact would mean losing the Soviet support in the matter of Vilnius and Memel for good.<sup>45</sup> At the same time Lithuania's agreement to join the Eastern Pact unconditionally furtively declared the concept of Baltic solidarity, a subject excessively discussed during the summer of 1934 by the press of all three Baltic states, null and void. This caused dissatisfaction and critique regarding Lithuanian politics among Estonian diplomats.<sup>46</sup>

Regardless of the condition set by Estonia and Latvia that also Germany and Poland join the planned pact, the Soviet press, while covering the visits of Seljamaa and Lozoraitis, began to distort the viewpoints of Estonia and Latvia by claiming

---

<sup>42</sup> *Izvestija*, August 3, 1934.

<sup>43</sup> Memorandum by Lozoraitis, August 22, 1934. LCVA 383-1-1566, 5. Harry Holma, the Finnish envoy in Paris, reporting his conversation with Petras Klimas, the Lithuanian envoy in Paris, confessed not having believed his ears when Klimas announced that Lithuania intended to join the Eastern Pact. Klimas had repeated his statement at least twice, and in a particularly categorical manner. See Holma's report, June 29, 1934. UM 7B Itä-Loarnon paktihanke, I.

<sup>44</sup> The note issued on the day of conclusion of the Soviet-Lithuanian Non-Aggression Pact by Georgi Chicherin, Commissar of Foreign Affairs declared Vilnius an occupied territory.

<sup>45</sup> Memorandum by Lozoraitis, August 22, 1934. LCVA 383-1-1566, 5. On July 19 Baltrušaitis, the Lithuanian envoy in Moscow, advised Lozoraitis to use the declaration of Litvinov in anti-Polish propaganda, in reference to the Peace Treaty of 1920 and to Chicherin's note attached to the Non-Aggression Pact of 1926, which denied Vilnius' belonging to Poland. See LCVA 383-7-1566, 62–63; Lozoraitis to Baltrušaitis, August 20, 1934. LCVA 383-7-1566, 2.

<sup>46</sup> Ivalo's report, August 9, 1934. UM 7B Itä-Loarno I.

that Estonia, Latvia and Lithuania had joined other supporters of the Eastern Pact – France, Czechoslovakia and the Soviet Union. According to the Soviet press Estonia and Latvia had begun to support the idea of the Eastern Pact. But only seemingly! In reality, the condition that both Germany and Poland should also be included in the pact, only meant that Estonia and Latvia retained an undecided position in the matter. But Litvinov achieved his goal in case of Lithuania. All in all, the seeming approval of the Eastern Pact by Estonia and Latvia and the agreement of Lithuania to join the pact, provided additional fuel for the Soviet propaganda machine.<sup>47</sup>

In fact, visits of Seljamaa and Lozoraitis had primarily been planned by the Soviet government as clever moves in their propaganda campaign. Thus Litvinov's view that the Eastern Pact could be established without including the Baltic states became mirrored in the position of Soviet foreign policy at the time. The Soviet government did not wish to go too far with its anti-German policies – in reality it had already reached its goal by publishing the declarations of Seljamaa, Alfrēds Bīlmanis and Lozoraitis with some alterations considered sufficient at the time. Finally, on August 5 Litvinov ordered his envoys in the Baltic capitals to cut off all further discussions regarding the Eastern Pact. The following excerpt from his instructions dispatched to Riga states: "The announcement of Bīlmanis satisfies our needs completely and therefore discussions of the matter with the Baltic states should temporarily be stopped."<sup>48</sup>

Next the position assumed by Germany with respect to the issue of the Eastern Pact will be considered. As expected, the declarations made by Seljamaa, Bīlmanis and Lozoraitis in Moscow raised questions at *Auswärtiges Amt*. Probably to the officials and experts of this venerable institution it seemed difficult in the middle of European political and diplomatic crises to react with sufficient force and successfully to the campaign, undertaken by the Soviet government for the benefit of the proposed Eastern Pact.

It was clear that the German diplomatic representatives paid close attention to how Estonian authorities reacted to the issue of the Eastern Pact. For example Otto Reinebeck, the German envoy in Tallinn, after analyzing the wavering and ill-defined statements of Seljamaa in Moscow, held Seljamaa only partly accountable for his pronouncements, believing that Seljamaa for the most part was only repeating the directives of the Head of State. He concluded for this reason that Seljamaa was not able to present his own views, that surely Päts alone decided all important political issues, and that he presently thought it advisable to keep the Litvinov-Barthou plan in his back pocket.<sup>49</sup>

On August 2 Seljamaa officially informed the Estonian press about his trip to Moscow. According to him the Estonian government did not intend to give up its

---

<sup>47</sup> See *Izvestija*, August 4, 1934.

<sup>48</sup> AVPR 010-9-40-76, 78.

<sup>49</sup> Reinebeck's telegram, August 1, 1934. Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1918–1945. Series C (1933–1937). *The Third Reich: First Phase*. June 14, 1934–March 31, 1935, Vol. III. Washington, 1959, 279–280.

present foreign policy direction or its principles regarding the country's security. Nevertheless Seljamaa declared that Estonia viewed the Eastern Pact project in a positive light, and would announce its position in the matter only after the list of participants and the exact conditions of the agreement had been made public.

Seljamaa's visit to Moscow and the negotiations for establishing the Eastern Pact, incited interchange of ideas concerning recent events that were also reflected in the writings of the Estonian press. Positions were taken both for as well as against the idea of the Eastern Pact. The paper of the Estonian liberal nationalists *ERK*<sup>50</sup>, referring to the increased armament rate the neighboring Soviet military forces wondered whether the peace campaign of the Soviet Union was not only a deceptive move used by its author to lull unsuspecting neighbors to sleep. *ERK* recommended to also keep a safe distance from Germany, not considered as dangerous as the Soviet Union. Instead *ERK* advised the government to cooperate with Great Britain, Finland and the Scandinavian countries.<sup>51</sup> The centrist *Päeva-leht* in its opinion articles preferred the Eastern Pact to individual bilateral treaties propagated by Germany and Poland. The nationalistic *Postimees* concluded that the cooperation between France and the Soviet Union will create a pre-war atmosphere in Europe. Nevertheless, the newspaper recommended joining the Eastern Pact because of its seemingly being a factor in a peaceful international political activity.<sup>52</sup> Both *Postimees* and *Rahva Sõna*, the organ of the Estonian socialists, deplored the fact that on March 12, 1934 the *coup d'état* executed by Päts had eliminated the Parliament's foreign policy committee, a circumstance that presently allowed the Foreign Minister, or perhaps the Head of State behind him, to conduct the policies of his own making.<sup>53</sup> *Postimees* also opined that following the Polish recommendations in the matter of the Eastern Pact, would mean ending its independent foreign policy and thereby accepting foreign influences for leading Estonia's actions outside its borders. Socialist *Rahva Sõna* warned that accepting Poland's views related to the Eastern Pact, seemingly influenced by the German interests, would cause a critical break in Estonia's foreign policy and create a danger of entering a political vacuum.<sup>54</sup> In general terms also the socialists' organ was favorable to the idea of the Eastern Pact: "Eastern Locarno in cooperation with Hitler's Germany would create a weapon which with the help from Hitler himself could be directed at the head of insane German fascism. Eastern Locarno without Hitler's Germany would represent a steel cage which eventually would contain the aggressive and quarrelsome German fascist imperialism."<sup>55</sup> On August 21 *Rahva Sõna* returned to the subject of the Eastern Pact with a changed and somewhat wavering position: "Robbers in paper chains are still a little less dangerous than the robbers totally free."

---

<sup>50</sup> Eesti Rahvuslaste Klubi – Estonian Nationalists Club.

<sup>51</sup> **Kulmar, E.** Idapaktist ja Eesti välispoliitikast. – In: *ERK*, 7/8, 1934, 126.

<sup>52</sup> *Postimees*, July 30, 1934.

<sup>53</sup> *Postimees*, July 27, 1934.

<sup>54</sup> *Rahva Sõna*, August 3, 1934.

<sup>55</sup> *Rahva Sõna*, July 31, 1934.

On September 8, 1934 the *Auswärtiges Amt* delivered a memorandum to the states intending to take part in the Eastern Pact. This message stated that Germany did not intend to join the multilateral security arrangements as long as Germany was denied the right to arm itself. Instead it stood ready to conclude bilateral treaties with all interested parties. As the Polish position became clear, on September 27, Poland in its turn issued a memorandum to France stating that Poland was refusing to join any kind of multilateral security system if Germany was not part of it, and that it also refused to assume any responsibilities concerning Lithuania and Czechoslovakia, countries still involved in unresolved territorial conflicts with Poland.<sup>56</sup> Prior to the afore-mentioned memorandums, the positions of Germany and Poland had been coordinated. In fact Konstantin von Neurath, the German Foreign Minister, wanted Poland to become an ally of the *Reich* by proposing that Poland, standing shoulder to shoulder with *Reich's* common defense of Europe against the East, and having resolved the question of the Polish Corridor by yielding to Germany, would be marching against the Soviet Union together with Germany.<sup>57</sup>

By aligning itself with Germany in regard of the Eastern Pact Poland tried to appear as a defender of the Baltic states. In fact, during their visit to Warsaw in the fall of 1934 Nikolai Reek, the Chief of Estonian General Staff, and Colonel Richard Maasing, the Chief of II Department of General Staff, were assured by the Polish authorities that Poland intended to prevent the expansion of both Germany and the Soviet Union, and would defend the sovereignty of the Baltic states aggressively.<sup>58</sup>

The French position in the matter of the Eastern Pact started to shift after the assassination of the French Foreign Minister Jean Louis Barthou and the Yugoslavian King Alexander in Marseille in October 1934. This tragic event signified the end of the first phase negotiations for establishing the Eastern Pact. Pierre Laval, the successor of Barthou, although continuing negotiations with the Soviet Union, at the same time commenced to draw nearer to Germany and Italy.

## SOVIET UNION JOINS LEAGUE OF NATIONS

In September 1934 the Soviet Union became a member of the League of Nations, supported by France, Czechoslovakia and the Little Entente. It is impossible to underestimate the importance of this event which granted the Soviet Union a voice in the politics of Europe. In the past Soviet attitude toward the League of Nations had been ordained by Lenin's views, and was rather superior

---

<sup>56</sup> See Meri's report, October 13, 1934. ERA 957-14-22, 88; Stomonjakov to Karski, October 7, 1934. AVPR 010-9-40-79, 170. The text of the Polish memorandum. DGFP, Series C, III, 446-449.

<sup>57</sup> Lipski's report, August 27, 1934. Документы и материалы по истории Советско-Польских отношений 1933-1938, Т. VI, 218.

<sup>58</sup> Ustinov's report, November 12, 1934. AVPR 0154-27-39-7, 84.

to it. Lenin had called the League a union of bandits and robbers nations where among members mutual violence, spurred by greed, was the norm.<sup>59</sup> As late as in the beginning of the 1930s the Soviet Union viewed the League of Nations as an off-spring of the Versailles Treaty, as an instrument for plotting anti-Soviet wars, and as an organ of international imperialism through which the Great Powers put their machinations and secret deals into effect.<sup>60</sup> The idea of the Soviet Union joining the League of Nations had first appeared on the international agenda in connection with the negotiations held for forming the Eastern Pact at the end of 1933 and had continued evolving in the course of the negotiations.

On September 15, 1934 on the initiative of the French Foreign Minister Barthou, thirty members of the League of Nations, among others also Estonia, Latvia and Lithuania, dispatched a telegram to Litvinov requesting the Soviet Union to enter as a member state. The Soviet government acquiesced to the request by agreeing to fulfill all responsibilities outlined in Article 1 of the League of Nations' statutes, but at the same time expressing reservations concerning many other articles. On September 18 the General Assembly of the League of Nations voted the Soviet Union into its fold. From this point on the Soviet Union became a defender of *status quo* in Europe with a slogan "Peace is indivisible!" on its masthead.

How did the Baltic states react to the Soviet Union joining the roster of the League of Nations? Ludvigs Sēja, the Head of Administrative-Juridical Department of Latvian Foreign Ministry, had already declared in August 1934, that the entrance of the Soviet Union into the League of Nations was welcomed by Latvia.<sup>61</sup> Also a number of Estonian politicians assured the Soviet envoy that the friendship between France and the Soviet Union was preferable to that of Germany and the Soviet Union.<sup>62</sup> Also Lithuania was happy about the Soviet Union joining the League of Nations, hoping that as a member the Soviet Union would obstruct Poland's efforts to unfavorably influence the issue of Vilnius in the League's Council and General Assembly.<sup>63</sup> At the same time, some individuals in the Baltic states feared that because of Germany and Japan leaving the League of Nations, the Soviet Union might secure for itself a too powerful position. For Estonia and Latvia, but particularly for the minds of their military establishments, the changing of Soviet position in the foreign policy field meant upsetting the balance between the Great Powers' forces and thus causing the insecurity in the position of the Baltic states, because of the need to allow the Soviet troops march through the Baltic territories on the basis of Article 16 of the League of Nations' Covenant.<sup>64</sup>

---

<sup>59</sup> Морозов Г. И. Лига Наций: взгляд через полвека. – Вопросы истории, 1992, 2–3, 163.

<sup>60</sup> Ibid.

<sup>61</sup> Morshtyn's report, October 8, 1934. AVPR 010-9-40-76, 100.

<sup>62</sup> Ustinov's report, September 27, 1934. AVPR 0154-27-39-7, 74.

<sup>63</sup> Karski to Stomonjakov, October 7, 1934. AVPR 010-9-40-79, 175.

<sup>64</sup> See Palin's report, January 14, 1935. UM 5C/16.

From sentiments prevailing in the Baltic states during the fall of 1934, two conclusions can be drawn: on the one hand the end of the Rapallo era, particularly in Eastern Europe, including in Estonia, where cooperation between Germany and the Soviet Union had been considered unhealthy to the security of small border states, caused a certain sense of relief. But on the other hand it was recognized that the enmity between Germany and the Soviet Union could also create an adverse situation for the border states by possibly becoming the battlefields for the two hostile Great Powers.

The press organs of the Latvian authoritarian regime dedicated favorable commentaries to the event of the Soviet Union joining the League of Nations. The most glorifying article of the Latvian press appeared in *Rīts*, a newspaper established after the *coup d'état* of Ulmanis.<sup>65</sup> Contrary to Latvian newspapers, the Estonian press published sharply critical articles that reminded readers of earlier attitudes of the Soviet government toward the League of Nations, pointing out that the Soviet Union had now joined the band of thieves and robbers of nations. The Estonian press wondered what would be the next undertaking of this powerful country. Recalling the liquidation of Georgia's independence, Estonian newspapers did not expect that the Soviet Union becoming a member of the League of Nations would change its character nor its foreign policy principles.<sup>66</sup>

### DEBATES ABOUT EASTERN PACT IN 1934–1935

The state of European politics from the end of 1934 to 1935 was characterized by the phenomenon of two separate groups of states being formed, and by the perpetually ongoing strife between the two groups. One cluster of states was led by Germany, whereas the opposing bloc, consisting principally of France, the Soviet Union and Czechoslovakia, were drawing ever closer to each other. Both groups, struggling to reach their specific political objectives, tried to fortify the positions of their respective factions by attempting to draw East European states into their particular folds.

The questions of security and the plan of the Eastern Pact became the principal subjects at the First Conference of the Baltic League Foreign Ministers, held in Tallinn from November 30 to December 2 1934. Munters, General Secretary of the Latvian Foreign Ministry, stressed the need of the Baltic states to preserve their neutrality and to avoid affiliating themselves with any kind of bloc-politics. Although in principle he spoke of readiness to join the Eastern Pact, he made this step conditional to the participation of Germany and Poland. The Estonian Foreign Minister Seljamaa's view concerning the matter of East European security was

---

<sup>65</sup> *Rīts*, September 13, 1934.

<sup>66</sup> *Postimees*, September 19, 1934; see also *Postimees*, September 25, 1934; *Rahva Sõna*, September 25, 1934; *Vaba Maa*, September 12, 18, 21, 22, 1934; *Vaba Sõna*, September 21, 1934; *Kaja*, September 19, 21, 22, 25, 1934.

pessimistic. He argued that Europe was facing new tensions as well as an arms race, and therefore the Baltic states should pursue their respective foreign policy goals independently. If the views of Estonia and Latvia concerning the Eastern Pact coincided, then Lozoraitis, Lithuanian Foreign Minister, was unconditionally supportive of the pact claiming that Lithuania did not make its joining the pact conditional to Germany's and Poland's participation.<sup>67</sup> In the matter of the Eastern Pact Lozoraitis had attuned his position to that of the Soviet Union. In fact, before leaving Kaunas for Tallinn, he had promised the Soviet envoy to influence Estonian and Latvian counterparts in joining the Eastern Pact and to make sure that at the conference the final position concerning the pact would be positive.<sup>68</sup>

Thus, regardless of differing opinions among the participants, the final communiqué of the conference underlined the benevolent attitude of all three states toward the project of Eastern Pact and toward the related problems. It also spoke of the readiness of the Baltic states to ensure peace and to continue the cooperation among themselves, initiated on September 12, 1934.<sup>69</sup> However, whereas the Baltic press covered the conference of their Foreign Ministers in a positive light and vowed allegiance to the Baltic solidarity, the reports of foreign representatives as well as foreign press viewed the results of the conference critically and pointed out the differences in opinions and discords in foreign policy questions spread among the Baltic states. Thus Hjalmar Palin, the Finnish envoy in Riga, when analyzing the actions of the Baltic League, found that the league formed on September 12, 1934 was not as strong as its official spokesmen had tried to make it.<sup>70</sup> At the same time the German press warned Estonia and Latvia against committing themselves to an alliance with the Soviet Union and also advised to keep a distance from Lithuania.<sup>71</sup>

On December 5, 1934 Litvinov and Laval contracted the so-called French-Soviet protocol. In this document both partners pledged themselves not to enter into any kind of negotiations which would prevent them from signing the Eastern Pact. A few days later Czechoslovakia joined the protocol as the third partner. The creation of the protocol was essentially caused by mutual distrust: Paris suspected Moscow of trying to reach an agreement between the Soviet Union and Germany through the negotiations for the Eastern Pact, while Moscow feared that France intended to utilize the same negotiations for the normalization of French-German relations.

On December 11 the Soviet envoys in the Baltic capitals informed the governments of Lithuania, Latvia and Estonia of the newly created protocol. The

---

<sup>67</sup> Minutes of the Conference of the Baltic Foreign Ministers in Tallinn, November 30 to December 1, 1934. ERA 957-14-72, 23–25.

<sup>68</sup> Karski to Stomonjakov, November 30, 1934. AVPR 010-9-40-79, 193.

<sup>69</sup> Resolutions of the First Conference of the Baltic Foreign Ministers (Undated). ERA 957-14-72, 103.

<sup>70</sup> Palin's report, February 23, 1935. UM 5C/16.

<sup>71</sup> See National Zeitung, December 6, 1934. Berliner Tageblatt, December 29, 1934.

Lithuanian government announced its readiness to join immediately. Also Munters, the General Secretary of Latvian Foreign Ministry, informed Moscow of Latvia's willingness to become a part of the protocol.<sup>72</sup> Consequently the Latvian press became flooded with self-congratulatory articles welcoming the occasion that the Soviet Union and France had bothered to inform Latvia of their action. The newspapers pointed out that the Great Powers considered the Baltic League of such an importance in the world politics that the international problems could no longer be solved without the cooperation of the Baltic states or against their wishes. Thereafter the Latvian press expressed readiness of the Latvian government to immediately sit down at the negotiation table. It also declared in the name of Lithuania and Estonia that all three Baltic states favor the conclusion of the Eastern Pact.<sup>73</sup>

To demonstrate its real support of the Eastern Pact, the Latvian government invited Litvinov to visit Riga on his return trip from Geneva to Moscow. But the Soviet government declined the invitation on the grounds that the visit of Georgi Chicherin, the Peoples' Commissar of Foreign Affairs, to Riga in 1925 had not so far been reciprocated and that Latvian Foreign Ministers Voldemārs Salnais, and later Ulmanis had not found time to visit Moscow on earlier occasions.<sup>74</sup> Possibly at this particular time Ulmanis and Munters, facing three political objectives, began playing a diplomatic game: the first objective required demonstrating that Latvia truly accepted Soviet peace overtures, the second consideration dealt with recommendation of Feldmanis, the Latvian representative in the League of Nations, that the Latvian government should join the Protocol on the grounds that by taking this step Latvia would become in political terms an equal partner of the Great Powers and consequently its opinions would be taken into account by the Soviet Union and France,<sup>75</sup> and the third objective was to acquire a seat in the Council of the League of Nations which would permit Latvia to partake in the grand politics of Europe. Latvia's leadership believed that by demonstrating its pro-Soviet position it would be compensated by the Soviet Union by supporting the candidacy of Latvia for a council seat at the League of Nations.<sup>76</sup> Nevertheless, the Latvian government did not want to join the French-Soviet Protocol before having reached an accord with other Baltic states in the matter.<sup>77</sup>

The Commissariat of Foreign Affairs was somewhat surprised by the request of Munters. Consequently the matter was discussed at the very highest level of the Soviet political establishment. Litvinov consulted with Stalin, Voroshilov and Molotov to decide how far the Soviet Union should go in the manoeuvre involving

---

<sup>72</sup> Brodovski's report, December 19, 1934. AVPR 0150-30-62-7, 122–115.

<sup>73</sup> See e.g. Brīvā Zeme, December 12, 1934. About the reaction of the Latvian press see also Palin's report, December 17, 1934. UM 5C/16.

<sup>74</sup> Morshtyn to Litvinov, March 11, 1935. AVPR 05-15-108-59, 64; Brodovski's report, December 19, 1934. AVPR 0150-30-62-7, 122–115.

<sup>75</sup> See **Sīpols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul, 54.

<sup>76</sup> Brodovski's report, December 19, 1934. AVPR 0150-30-62-7, 115.

<sup>77</sup> See **Sīpols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul, 54.



the Baltic states. Litvinov wrote to Stalin, about the answer to be given to Munters: “Regardless, we must take into account the possibility of all three Baltic states joining the project of the Eastern Pact [...] On the other hand, the Baltic states joining the protocol would narrow our capability to manoeuvre. Also, it is not exactly pleasant to keep a country like Latvia, possibly an agent of Poland and Germany, informed about our negotiations with France and Czechoslovakia. I recommend avoiding direct answers to the enquiries of Latvia, while at the same time pointing out our differences with Latvia with respect to the Eastern Pact.”<sup>78</sup>

Considerations presented by Litvinov to Stalin were not made known to the Soviet envoys in Tallinn and Riga. The Commissariat of Foreign Affairs, in instructing envoy Ustinov how to answer the inquiries of Estonians, declared the proposal of Munters to join the Litvinov-Laval Protocol a plot of espionage instigated by the Germans or by the Poles. The Commissariat argued that Germans and Poles intended, by using Munters in their deceptive plans, to find out the details of Soviet foreign policy, secondly that Estonia and Latvia might not participate in the protocol at all even if Moscow pleaded with them to join them in the effort. Consequently Ustinov was ordered to inform the Estonians that he had not as yet obtained necessary instructions from Moscow.<sup>79</sup> Later, the suitable answer having been approved by Stalin, Ustinov announced in Tallinn without any further diplomatic pussyfooting that Moscow did not expect an answer from Estonia regarding the French-Soviet Protocol. The Latvian government, by now aware of Ustinov’s statement in Tallinn, had to be appeased. Thus Brodovski, the Soviet envoy in Riga, told Munters that Ustinov’s statement was understandable since the Soviet government had not wished or proposed to Estonia to join the protocol, although the Soviets would have welcomed any kind of declaration by the Baltic League about securing peace in Eastern Europe.<sup>80</sup> The spinning of the issue of Litvinov-Laval Protocol gave the first sign of the Soviet government’s intentions to manipulate the Baltic states as pawns in the ongoing diplomatic game of chess – in its efforts to achieve the grand political goals of the Soviet Union without the Baltic states. Of course, it was a completely different matter whether Tallinn and Riga possessed enough perspicacity to see through the rhetorics and machinations of the Soviet government.

## **BALTIC DEMARCHE IN PARIS AND LONDON**

Already at the end of January it was known in Estonia that the failure to establish the Eastern Pact would initiate an attempt to create a comparable pact without Germany and Poland joining. On February 1, 1935 the Deputy Foreign Minister Laretei evaluated various options open to Estonia in a rapidly changing

---

<sup>78</sup> Litvinov to Stalin, December 16, 1934. AVPR 010-9-40-76, 118–119.

<sup>79</sup> Stomonjakov to Ustinov, December 15, 1934. AVPR 0154-27-38-2, 94–95.

<sup>80</sup> Brodovski’s report, December 19, 1934. AVPR 0150-30-62-7, 125.

European politics. He argued that the participation of Estonia in an international security system without Germany and Poland would damage its relations with Poland and undermine Estonian-German economic and trade relations. In Laretei's vision the strengthening of Lithuanian position in the Baltic League, as well as the postponement of settling the Vilnius issue definitely would bring about the deterioration of relations with the Soviet Union and France – in the worst case the splitting up of the Baltic League while in the best case the weakening of Baltic political cooperation beyond repair.<sup>81</sup>

On February 1–3, 1935 Pierre Flandin, the Prime Minister of France, and Pierre Laval, the Foreign Minister of France, visited London. The communiqué of the meeting, published on February 3, disclosed an extensive plan for reconciliation between contending parties involved in European politics. To calm down the Soviet Union and to placate Germany, the communiqué called upon states intending to join the Eastern Pact to conclude bilateral non-aggression treaties instead. According to the published plan France and Great Britain pledged to collaborate in defense of the European peace and to convince the neighbors of the Soviet Union that no aid will be forced on them against their will.

Germany reacted to the French-British communiqué on February 14. It welcomed the conclusion of the so-called Air-Locarno treaty, but declined to join the Eastern Pact in all its proposed combinations. However, Germany was keenly interested in concluding different bilateral non-aggression pacts with selected individual states. It interpreted the French-British proposal as a political maneuver with the Great Powers as partners: France intending to prevent the return of the Rapallo era and Great Britain seemingly not believing in the possibility of the Eastern Pact being activated and therefore lending its support to French allies only half-heartedly.

London's commentary nevertheless seemingly propped up the French self-serving position. In reality, the Foreign Office did not believe the efficacy of the proposed guarantee system. British diplomats did not hide their position in the matter from the envoys of the Baltic states.<sup>82</sup> For example at the beginning of February August Schmidt, the Estonian envoy in London, wrote to the Estonian foreign ministry that the Foreign Office did not consider the mutual assistance treaty covering Eastern Europe feasible. In Schmidt's opinion the political situation in the Baltic region was very complicated indeed. He personally did not believe in the value of a system of non-aggression treaties proposed by Germany which Great Britain seemed to support.<sup>83</sup> By observing the Estonian public opinion in the matter, the editorials of larger Estonian newspapers provided an overview of Estonian political notions. Basically the Estonian press expressed doubt about the successful utilization of plans preferred in London. The leading journalist and

---

<sup>81</sup> Laretei's unpublished diary, February 1, 1935. BA Laretei, 9; see also Circular of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, April 2, 1935. ERA 957-14-20, 89.

<sup>82</sup> Collier to Torr, March 16, 1935. PRO FO 371/19398, N 866/575/59.

<sup>83</sup> Schmidt's report, February 5, 1935. ERA 957-14-20, 47–48.

opinion-maker Harald Tammer feared that the Baltic states would soon have to decide which side of the international combination to join. He did not favor the choice of becoming united with the Soviet Union-France led alliance because of the threatening possibility of the Soviet military units arriving on Estonian territories on the pretext of offering assistance against an external aggressor, and at the end of the conflict refusing to return but continue occupying the whole region. Also in Tammer's opinion the choice of favoring the German-Polish combination was not in the interest of the Baltic states either because it would put them into the camp of Soviet enemies and therefore should be avoided at all cost.<sup>84</sup> On the other hand, an editorial in *Postimees*, entitled "Fight for Space in the East", recalled Alfred Hugenberg's memorandum<sup>85</sup> and the doctrines of Rosenberg, expressing an opinion that the communiqué from London offered no new options to the Baltic situation. The editorial stressed that Germany opposed all treaties that would tie its hands in Eastern Europe, and warned the Estonian government and other Baltic states against the bilateral non-aggression pacts offered by Germany.<sup>86</sup>

On February 19, 1935 Lozoraitis, the Lithuanian Foreign Minister, dispatched his government's instructions to his diplomatic representatives abroad starting with an assertion that the Eastern Pact project as written will not succeed because of the opposition by Germany and Poland. Further, he stressed that security in Eastern Europe being of utmost importance to the whole continent, and therefore also to Lithuania, and that any wavering in related negotiations would be equally damaging to all three Baltic states. In addition Lozoraitis, referring to the fact that all three – France, Czechoslovakia and the Soviet Union – having started mutual consultations for establishing suitable security systems in the region found only two possible choices for the Baltic states to follow: first, the Baltic states would refuse joining any of the proposed alliances and subsequently would stand alone in the crises spreading around them, facing a powerful aggressor; second, the Baltic states would join one of the offered alliances already firmly established. Thus debating the issue, he recommended for other Baltic states to make inquiries in Moscow to find out under what conditions the Baltic states would be admitted to the planned Eastern Pact. He asked the Lithuanian diplomatic representatives in

---

<sup>84</sup> *Postimees*, March 1, 1935.

<sup>85</sup> Namely, in London on June 12, 1933, Hugenberg, the German Minister of Finance and Agriculture, participating in the Conference of World Economy, handed a prepared memorandum to journalists interviewing him at the opening of the conference. Hugenberg proposed that Germany's pre-World War colonies should be returned to it, and that also territories in Eastern Europe should be granted to the Reich, where "people without land" could establish new colonies and living spaces. The British and also French press interpreted this memorandum as Germany's wish to colonize Poland, the Baltic states and the western part of the Soviet Union. See Unsigned memorandum, June 14, 1933. DGFP, Series C, Vol. I, 562-5567. About memorandum by Hugenberg see **Heineman, J. L.** Constantin von Neurath and German Policy at the London Economic Conference of 1933: Backgrounds to the Resignation of Alfred Hugenberg. – *Journal of Modern History*, 1989, **41**, 2.

<sup>86</sup> *Postimees*, March 1, 1935.

Estonia and Latvia to confidentially determine the reactions to his proposals by these governments.<sup>87</sup> In the present research it has been discovered that Lozoraitis had dropped some points included in his first draft according to the above described instructions. These points were: that a suitable moment for arranging the security-guarantees to Lithuania had arrived, and that even with only one of the Baltic states signing the treaty this step would be useful, and important, to the Baltic region as a whole.<sup>88</sup> With this discarded statement Lozoraitis indicated the readiness of Lithuania to join the France-Czechoslovakia-Soviet Union camp for common alliance. Therefore it appears that Lozoraitis, and Lithuania, attempted to start the formation of a mutual assistance pact even before the Soviets presented the French with their respective proposal.

On February 23 Jonas Vileišis and Bronius Dailide, the Lithuanian envoys in Riga and Tallinn respectively, raised the Lozoraitis question in Latvian and Estonian foreign ministries: “What is the official policy of each country with respect to approaching the Soviet Union, France and Czechoslovakia for concluding pacts of mutual assistance if case the proposed Eastern Pact falls through?” Lithuanian envoys offered in the name of Lozoraitis the proposition that all Baltic states declare their readiness to conclude a new pact together with the three named powers. The Estonian foreign ministry considered the proposed initiative premature, also declaring this step not being in harmony with Estonia’s traditional foreign policy, that instead of a straightforward treatment of foreign policy issue proposed perhaps deceptive political machinations and maneuvers were inadvisable, that Estonia preferred to use regular diplomatic channels in all its dealings with foreign powers, and finally that in principle all alliances with foreign states should be avoided. The conclusion of Estonia’s answer indicated that the joining of the Soviet Union, France and Czechoslovakia in an alliance would also damage Estonia’s foreign and trade relations with Germany and Poland, and therefore would be unacceptable to Estonia in its leadership’s view. Indeed, a day earlier, on February 22, Foreign Minister Seljamaa’s circular dispatched to his foreign representatives had again stated clearly the official Estonian stand regarding the Eastern Pact issue: Estonia either cannot or does not wish to choose sides in the struggle between contending foreign powers because it does not desire to become the object of any foreign state’s approval.<sup>89</sup>

In Riga Munters, General Secretary of Latvian Foreign Ministry, answering the Lithuanian envoy’s inquiry said the question was very important, that the subject being obscure enough, time should be taken to prepare the answer, and that consequently he intended to discuss the matter with Ulmanis, the Prime and Foreign Minister. Finally at the end of discussion Munters stated with utmost clarity that Latvia did not wish to be drawn into politics which sought to isolate Germany from the rest of European community. Then he offered his own solution

---

<sup>87</sup> LCVA 383-7-1512, 23–24.

<sup>88</sup> *Ibid.*, 27–28.

<sup>89</sup> ERA 1587-1-101, 6.

to the problem: to replace Lozoraitis' proposal with a political offensive executed by all Baltic states simultaneously in London and Paris where they would deliver a clarifying *démarche*, asking the Western superpowers to speed up diplomatic moves started in their February 3 communiqué. This proposition of Munters received the stamp of approval from the Estonian government and consequently even from the recalcitrant Lithuanian government who was forced to agree to participate in the united Baltic effort in Paris and London.<sup>90</sup> However, the Estonian government raised some objections to certain Lithuanian expressions in the *démarche* text, such as "mutual assistance", because it did not wish to tie its hands with any complicated new issues nor any combinations thereof.

Subsequently consultations between the three Baltic governments, lasting a few weeks, resulted in an agreement stipulating that the envoys of the three Baltic states would separately present identical diplomatic messages in Paris and in London.<sup>91</sup> On March 9 Estonia's, Latvia's and Lithuania's envoys presented collaboratively their respective declarations at the *Quai d'Orsay* in Paris, and on March 13 at the Foreign Office in London. The message delivered by the Estonian envoy stressed the need for ensuring peace in Eastern Europe, and expressed hope that the substantial influence wielded by the British government in laying a foundation for peace would be forthcoming for the benefit of this particular region. Furthermore, the Estonian declaration asked the Great Powers to keep the Baltic states informed about the content of agreements touching upon their sovereignty, in order to provide the Baltic states the opportunity to put forward their opinion in the matter.<sup>92</sup> Despite the Baltic states having reached the understanding about the content of their joint message, the Lithuanian declaration contained two forbidden terms: "Eastern Pact" and "mutual assistance" – which Estonia in its declaration had avoided from using in order not to give the impression that Estonia supported a specific treaty. Estonia really only wished to demonstrate its formal agreement with the underlining principles of the French-British communiqué, but not with the concept of the Eastern Pact.<sup>93</sup> In conclusion the declarations in London and Paris in the middle of March 1935 clearly demonstrated the weakness and disorganization of the Baltic diplomatic cooperation. Even Estonian diplomats were forced to come to this conclusion.<sup>94</sup>

It turned out that the French information agency Havas had forwarded the Baltic demarché delivered in Paris in the wording of the Lithuanian message. On March 10 Havas stated that Estonian, Latvian and Lithuanian envoys had in the

---

<sup>90</sup> Vileišis' report, February 22, 1935. LCVA 383-7-1770, 20–21.

<sup>91</sup> Schmidt's report, March 1, 1935. ERA 957-14-20, 64–67; Strandman's report, March 4, 1935. ERA 957-14-20, 61. Laretei to Schmidt and Strandman, March 5, 1935. ERA 957-14-20, 57.

<sup>92</sup> Laretei to envoys posted abroad, March 15, 1935. ERA 957-14-20, 79–80; Simon to Torr, March 13, 1935. PRO FO 371/19398, N 1284/575/59.

<sup>93</sup> See Schmidt's report, March 1 and 13, 1935 and Remark by Laretei (Undated). ERA 957-14-20, 64–67, 81–85.

<sup>94</sup> See Laretei to envoys posted abroad, March 15, 1935 and Strandman's report, March 11, 1935. ERA 957-14-20, 76, 78; Hynninen's report, March 30, 1935. UM 7/B Itä-Loconon paktihanke.

name of their respective governments congratulated the government of France on its success in the ongoing negotiations with Great Britain, it also referred to the communiqué of February 3 and to the interest the Baltic states had shown for the conclusion of a mutual assistance pact.<sup>95</sup> Fearing that Berlin and Warsaw would interpret the announcement of Havas as an anti-German and anti-Polish proclamation, the Estonian foreign ministry hurriedly declared that Estonia had not taken a stand regarding the proposed agreement, and that it had not changed its attitude toward the project of the Eastern Pact. But Soviet diplomats, basing their views on the Lithuanian version as forwarded by Havas, thus supporting their own vision of the issue, claimed in Berlin that all three Baltic states, having overcome their hesitations now supported the idea of the Eastern Pact, as well as the multilateral mutual assistance aspirations.<sup>96</sup>

The Commissariat of Foreign Affairs viewed the demarché of Estonia and Latvia, both allies of pro-Soviet Lithuania, in Paris and London as a shameful anti-Soviet diplomatic game. After the March demarché in Paris and London, Foreign Minister Seljamaa informed Ustinov, the Soviet envoy once more that an Eastern Pact without the guarantee of Western powers or with a French guarantee only, would be of no interest to Estonia. Seemingly, Moscow finally understood that it could not get Estonia and Latvia to join the Eastern Pact, regardless of the applied pressure. This point is proven by an excerpt from Litvinov's letter to the Soviet envoys in Riga and Kaunas: "Seljamaa's last statement clearly verifies that Estonia has retreated from its position in the matter as put forward by Seljamaa himself during his visit to Moscow last year."<sup>97</sup>

In February 1935 Moscow had discovered that Estonian and Latvian governments had warned the Lithuanian political leadership concerning its too close relations with the Soviet Union and had stated that this circumstance might eventually destroy the cooperation between the three Baltic states. As a result of this piece of information the Commissariat of Foreign Affairs ordered its envoy in Kaunas to warn the president, the Prime Minister and the Foreign Minister of Lithuania against any machinations of Munters, indicating Moscow's opinion of him as a henchman of German fascists and as a spreader of Polish influence in Balticum.<sup>98</sup>

The Commissariat of Foreign Affairs instructed its envoy in Riga on March 7 to inform the Latvian government that the Soviet Union was considering the possibility of concluding an agreement with France without the participation of the Baltic states.<sup>99</sup> Interestingly at the same time when Moscow was urging the Estonian government to take a stand regarding the Eastern Pact, Paris did not move

---

<sup>95</sup> See Torr's telegram, April 10, 1935; Memorandum by Dodds, April 10, 1935. DBFP, Second Series, Vol. XVII, 852–853.

<sup>96</sup> Meri's report, March 25, 1935. ERA 957-14-20, 86.

<sup>97</sup> Krestinski to Karski, March 17, 1935. AVPR 05-15-108-61, 6; Litvinov to Brodovski and Karski, March 27, 1935. AVPR 05-15-58-108, 7.

<sup>98</sup> Stomonjakov to Karski, February 26, 1935. AVPR 05-15-108-61, 4.

<sup>99</sup> Litvinov to Brodovski, March 7, 1935. AVPR 05-15-108-58, 5.

in this matter at all.<sup>100</sup> Therefore the Estonian political leadership suspected that France intended to surrender the Baltic states to the Soviet Union. Consequently Foreign Minister Seljamaa repeatedly remarked to the Soviet envoy that the passivity of the French indicates their lack of interest in the Eastern Pact and that in reality they are ready to “lease” the Baltic states to the Soviet Union.<sup>101</sup> Envoy Ustinov reacted to Seljamaa’s statement with his own humor: by accusing Estonians of being petty bourgeoisie – “this is a political version expressed by the petty bourgeoisie – if we continued our friendship with Germany then eventually we might “present” it with *Balticum* as a gift, or in case of our continuing friendship with France we might receive *Balticum* as a gift from the French.”<sup>102</sup>

In fact the attitude of Tallinn and Riga in regard of the Eastern Pact had not changed at all during the first months of 1935. But at this point differences between official and unofficial views in the matter should be pointed out. Unlike Poland and Finland, both openly opposing the Eastern Pact, Estonian and Latvian diplomats continued to announce to the world that they welcomed the idea of the Pact which would include the Soviet Union, Poland, the Baltic states and Germany. But the Estonian authorities fully understood that with the aid of Poland’s recalcitrancy the notion of the Eastern Pact would come to nought. This position was justified by the argument that one of the goals of the Soviet Union and France was under certain conditions to open the territories of border states to Soviet troops.<sup>103</sup>

## MOSCOW’S PROPOSAL

On Saturday March 16, 1935 the world was hit by a surprising news: Hitler had decreed a law which introduced obligatory military service for all male citizens of Germany, thus increasing the size of German army to 36 divisions – roughly half a million men. This action marked the end of military restrictions placed on Germany by the Versailles Treaty, the beginning of a new armament race and a notable change in the grand politics of Europe. At the same time Tallinn became aware of talks between Great Britain and Germany in naval matters. Eventually they agreed to a British-German naval treaty that set the German navy tonnage to one third of that of the British navy.

Georg Meri, the councillor of the Estonian legation in Berlin, in his secret report to the Estonian Foreign Ministry and the General Staff commented on the decree of March 16 and on the German plans for re-armament and predicted that

---

<sup>100</sup> **Champonnois, S.** *The Baltic States as an Aspect of Franco-Soviet Relations 1919–1934. A Policy or Several Policies?* – In: *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia*, 8. Symposium organized by the Center for Baltic Studies. October 12–14, 1989. University of Stockholm. Eds. J. Hiden, A. Loit. Uppsala, 1991, 411.

<sup>101</sup> Ustinov to Litvinov, March 26, 1935. AVPR 0154-28-40-3, 102.

<sup>102</sup> *Ibid.*

<sup>103</sup> See Palin’s report, January 14, 1935. UM 5/C16.

the Baltic Sea was becoming a German lake as the militarily powerful Germany would be able to prevent the British-French navy from entering and passing through the Danish Straits. According to Meri, Germany would turn into a militarily super-powerful state within the next five years.<sup>104</sup>

But at the same time it was not unknown to Tallinn, Riga and Kaunas, that also the Soviet Union was in full swing of strengthening its war machine. The Baltic states, as well as the rest of Europe understood that the steps taken by Germany and the speedy re-armament of the Soviet Union meant the end of the respite of post-World War era. In fact experts in the foreign policy field soon predicted that the pre-war system of leagues and alliances was going to return before long.

These world shaking events did not go unnoticed in Estonia or in other Baltic countries. The Estonian newspaper *Vaba Maa* in its March 18 issue aptly declared that “Versailles collapsed! Germany continuing the race of rearmament!” Contrary to the Estonian press announcements, the Latvian newspapers dealt with the March 16 decree rather discreetly with the related editorials and expressions of opinions almost totally absent. The only noteworthy commentary in the Latvian press appeared in *Rīts* on March 27, which stated that since Latvia could not prevent Germany from taking objectionable steps in its rearmament program, Latvia should be satisfied with only observing the course of world events impartially.<sup>105</sup>

The restoration of obligatory military service in Germany and the drawing close of German and Polish interests and policies prompted Moscow to continue propagating the Eastern Pact. Already on March 22 Elmar Kirotar, the councillor of Estonian legation in Moscow, was questioned by the officials of the Commissariat of Foreign Affairs about conclusions the Estonian government had drawn regarding the German March 16 decree and about Estonia’s reactions to an imminent aggression by Germany. A few days later also Colonel-General August Kork, an Estonian and Head of Soviet Military Academy, asked Kirotar the same questions.<sup>106</sup>

At an extraordinary meeting, held in the second half of March 1935, the Estonian government discussed the changes in the international situation, including Moscow’s intrusive foreign policy operations in Balticum. No written records of the discussions held on this occasion are available, but a report written by Reinebeck, the German envoy in Tallinn, describes his conversations with Foreign Minister Seljamaa on the subject. According to Seljamaa the Commander-in-Chief Laidoner had declared harshly that it was only the Soviet Union that threatened Estonia, because it desired to take over of the ice-free port of Tallinn, and consequently the most important duty of each Estonian soldier would be fighting against bolshevism in all its different forms. Seljamaa had added that the Minister of Finance Karl Selter and the Minister of Agriculture Nikolai Talts had supported

---

<sup>104</sup> Meri’s report, April 4, 1935. ERA 957-14-10, 27–28b.

<sup>105</sup> Jakutis’ report, April 4, 1935. LCVA 929-2-1030, 11.

<sup>106</sup> Kirotar’s report, March 30, 1935. ERA 957-14-171, 1–3.



Laidoner's viewpoint. Selter and Talts had stressed the economic aspect of the issue: Germany as a market for Estonian agricultural products was irreplaceable. No agreement was reached by the meeting: the Minister of Interior and the Deputy Head of State, Karl Einbund, saw also Germany as an enemy of Estonia. In addition Seljamaa, commenting to Reinebeck on the meeting described above, foresaw two power centers being formed in Europe – in London and in Moscow – adding that if the Berlin-Warsaw axis strengthened further, and if some kind of *modus vivendi* in relations with France were found by the Baltic states, the choice for Estonia would not be difficult.<sup>107</sup>

On April 3, 1935 the Commissariat of Foreign Affairs informed its ambassador in Paris that the Soviet government was ready to conclude a mutual assistance agreement with France, Czechoslovakia and the Baltic states participating, but without Germany and Poland. Consequently on April 6, the Soviet envoys accredited to Tallinn, Riga and Kaunas proposed to the respective governments to conclude a mutual assistance pact with the Soviet Union. They requested speedy answers to their proposal by April 9 while admitting that their proposals were only unofficial to be followed by official offers on some later date.<sup>108</sup> This new proposal by the Soviet Union did not come as a total surprise. Already earlier Soviet representatives accredited in Paris and London had alluded to the possibility of an Eastern Pact with only the Soviet Union, France, Czechoslovakia and the Baltic states participating.<sup>109</sup>

The Foreign Minister of Estonia, Seljamaa, reacted negatively to this offer from the very beginning. In his preliminary answer to the Soviet envoy he made Estonia's response dependent on that of Latvia and stressed Estonia's wish to retain its neutrality as well as normal relations with all other states. Nevertheless, Soviet envoy Ustinov continued to push Seljamaa into officially declaring Estonia's stand in regard of the mutual assistance pact.<sup>110</sup> The reaction of the Latvian government to the Soviet proposal was identical to that of Estonia, while stating that the "actions of Estonia and Latvia should be similar and coordinated". A few days later the Estonian and Latvian governments announced that Moscow's proposal will be debated on May 6–8 in Kaunas at the Baltic League's Foreign Ministers Conference.<sup>111</sup>

On April 8 another extraordinary meeting of the Estonian government was called to discuss the proposal of the Soviet Union. No detailed information has been found about discussions, and standpoints taken by specific members of the government, at this particular meeting. On the next day, April 9, Seljamaa informed

---

<sup>107</sup> Reinebeck's report, March 30, 1935. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632382.

<sup>108</sup> Memorandum by Seljamaa (Conversation with Ustinov), April 6, 1935; Memorandum by Seljamaa (Conversation with Liepiņš), April 6, 1935. ERA 4940-1-2, 57–58; Memorandum by Lozoraitis, April 8, 1935. LCVA 383-7-1673, 56; Baltrušaitis' report, April 11, 1935. LCVA 383-7-1673, 35.

<sup>109</sup> Čarneckis' report, December 21, 1934. LCVA 383-7-1557, 51.

<sup>110</sup> Ustinov's report, April 16, 1935. AVPR 05-15-112-112, 63, 67.

<sup>111</sup> Brodovski's report, April 17, 1935. AVPR 05-15-59-108, 96–98.

Ustinov about the position taken by the Estonian government: before making the final decision, Estonia wishes to consult with Latvia and Lithuania. After listening to Seljamaa, Ustinov referred once more to the aggressiveness of Hitler's Germany and demanded a quick positive answer to the Soviet April 6 proposal. Seljamaa reacted to the remarks of Ustinov with assurance that a treaty without Germany's participation would probably lead to war, and that Estonia would not want to become involved in international politics on behalf of any Great Power.<sup>112</sup> Subsequently, the stand taken by Latvia in the matter was identical to that of Estonia.<sup>113</sup> On the other hand the Lithuanian Foreign Minister, although also declaring his intention to consult with other Baltic states, announced that Lithuania supported the idea of the Eastern Pact even without Germany and Poland and was totally in favor of the principle of mutual assistance.<sup>114</sup> All foreign representatives accredited to Kaunas were informed about the stand taken by the Lithuanian government in the matter.<sup>115</sup> Several Lithuanian diplomats like Jurgis Baltrušaitis, the envoy to the Soviet Union, and Petras Klimas, the envoy to France, encouraged the Lithuanian government to conclude the proposed mutual assistance pact.<sup>116</sup>

To find out Berlin's attitude toward the proposal, Seljamaa informed the envoy Reinebeck about the Soviet proposal already on the next day, on April 10.<sup>117</sup> Germany offered a proposal to counter the Soviet diplomatic move. Two days later Reinebeck informed Seljamaa that the *Reich* opposed Paris-Moscow plans but was willing to conclude bilateral, if necessary even multilateral, non-aggression agreements with all East European countries provided that all participants agreed to withhold assistance to an aggressor state.<sup>118</sup> Under the term of "aggressor state" the Germans meant the Soviet Union. On April 6, the same day when the Soviet Union had proposed establishing a mutual assistance pact, Akel, the Estonian envoy in Berlin, had provided an account of his conversation with Richard von Meyer, Head of Eastern Department of *Auswärtiges Amt*, to his government. Meyer had stated categorically that Germany firmly opposed the principle of mutual assistance, that Estonia should not affiliate itself with pro-Soviet and anti-German Lithuania, and that nobody should have doubts about the expansionist military intentions of the Soviet Union.<sup>119</sup>

---

<sup>112</sup> Ustinov's report, April 16, 1935. AVPR 05-15-112-112, 63, 67; see also Memorandum by Seljamaa (Conversation with Ustinov), April 9, 1935. ERA 4940-1-2, 63-64.

<sup>113</sup> Brodovski's report, April 7, 1935. AVPR 05-15-59-108, 98.

<sup>114</sup> Memorandum by Seljamaa (Conversation with Liepiņš), April 6, 1935. ERA 4940-1-2, 57-58; Liepiņš's report, April 6, 1935. LVVA 2575-8-38, 242-245; Lozoraitis to Baltrušaitis, April 7, 1935. LCVA 383-7-1673, 59.

<sup>115</sup> Zechlin's telegram, April 14, 1935. DGFP, Series C, Vol. IV, 21. Preston's report, April 16, 1935. PRO FO 371/19386, N1993/19/59.

<sup>116</sup> Klimas' report, April 12, 1935. LCVA 383-7-1673, 38.

<sup>117</sup> Reinebeck's telegram, April 7, 1935. DGFP, Series C, Vol. IV, 20.

<sup>118</sup> Memorandum by Seljamaa (Conversation with Reinebeck), April 9, 1935. ERA 4940-1-2, 60.

<sup>119</sup> ERA 957-14-10, 30-31b; see also Circular of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, April 12, 1935. ERA 1587-1-101, 14-15; Schmidt's report, April 25, 1935. ERA 957-14-167, 34.

Poland in its turn had taken certain steps already prior to the Soviet government's proposal for establishing the Eastern Pact by trying to influence the foreign policy actions of both Estonia and Latvia. Warsaw did not doubt whom to label as "enemy number one", clearly it was the Soviet Union. It seems that political pressure was applied against Estonia and Latvia at the end of February and in the beginning of March 1935 when General Janusz Gašiorowski, the Chief of Polish General Staff, visited Riga, Tallinn, and Helsinki. The official announcement of the visit denied that it had any political meaning but instead represented only a courtesy visit reciprocating earlier visits to Warsaw of Estonian and Latvian Chiefs of the General Staff. Only the newspaper *Kurier Poranny* the organ of Marshal Pilsudski's camp, hastened to declare that "only Poland is able to defend Balticum from foreign aggressors".<sup>120</sup> The subjects of discussions, particularly in connection with the Soviet Union-France-Czechoslovakia pact, held in Riga and Tallinn by General Gašiorowski have remained unknown. But some references made in the Estonian press, for example in *Vaba Maa*, allow to presume that the proposed Eastern Pact and its variations were on the agenda of the talks held in both Baltic capitals. *Vaba Maa* in its lead article dedicated to Gašiorowski's visit commented that proceeding from the historical percepts the passing of foreign troops through one's territory should not be an unsolvable problem.<sup>121</sup> Meanwhile, on April 6 Colonel Beck, the Polish Foreign Minister, invited Miķelis Valters, the Latvian envoy in Warsaw, to his office and tried to convince him that the Eastern Pact had already expired. Beck also demanded Latvia to cease paying attention to any retrenched version of the dead pact. In addition to political pressure, Poland also attempted to apply economical levers to influence the policies of Estonia and Latvia concerning the issue of the Eastern Pact.<sup>122</sup> On March 28 the Polish-Estonian trade agreement was signed in which Poland offered Estonia relaxed custom-regulations and assigned improved quotas to a number of Estonian wares and materials allowed to be imported to Poland.<sup>123</sup>

Considering the part Germany was playing in the Eastern Pact question in Estonia, the following should be of interest. It is difficult to determine to what extent the viewpoints of Berlin influenced Estonia's attitude toward the proposals of the Soviet government in the spring of 1935. Estonia's stand in relation to its eastern neighbor, not very trusting in the first place, could hardly be changed by the views of Berlin.

On April 10–11, 1935 representatives of Estonian, Latvian and Lithuanian foreign ministries met in Riga to discuss the proposal of the Soviet Union and the

---

<sup>120</sup> Circular of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, March 15, 1935. ERA 957-14-13, 18; *Vaba Maa*, February 28; March 5, 1935; *Päevaleht*, March 5, 1935.

<sup>121</sup> *Vaba Maa*, March 6, 1935.

<sup>122</sup> **Stranga, A.** Latvia and the Baltic Policies of the USSR, Poland and Germany in late 1930s. Part I: Competition among the USSR, Poland and Germany 1934 to 1938. – *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1993, 11, 11.

<sup>123</sup> Circular of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad, March 15, 1935. ERA 957-14-13, 18; *Postimees*, March 29, 1935.

security question of the Baltic states. The discussions of this meeting are recorded in the diary of Laretei, the Estonian Deputy Foreign Minister, and in the memorandum of Urbšys, Head of Political Department of Lithuanian Foreign Ministry. The described points of view clearly demonstrate the difference between the opposing camps in the Baltic community. Munters, the Latvian representative at the meeting, announced that Latvia's government, having joined the supporters of February 3 communiqué, was not going to prevent the Soviet proposal from becoming a reality. Munters also stated that Latvia could not relate to Poland in a similar manner it associated itself with Germany's interests and that Latvia would sooner or later become a victim of German aggression, and that Latvia would never permit Soviet troops enter its territory. Analyzing the Soviet proposal, Munters pointed out that it had been compiled in ambiguous form with a purpose to gain a better prospect for the conclusion of the French-Soviet mutual assistance pact. On the other hand Urbšys stated that concluding a mutual assistance pact would after all provide a certain kind of guarantee and therefore Lithuania would be ready to sign such an agreement. In his turn Laretei stressed that in reality no direct threat coming from Germany could be detected, that Germany was primarily interested in Austria and South-Eastern Europe, that Germany was willing to conclude a non aggression agreement with the Baltic states, Lithuania included, that if Lithuania signed a mutual assistance pact with the Soviet Union, the latter would eventually not be able to assist it, that Poland, Latvia and Estonia would not permit the Soviet troops to pass through their territories in order to support Lithuania, and finally that helping Lithuania from air would be insufficient, perhaps impossible. In Laretei's view agreeing with the Soviet proposal to form an anti-German bloc would aggravate the Baltic states' relations with Germany and Poland.<sup>124</sup> Interestingly, during the recess of the conference in Riga the Polish legation tried to prevent Estonians and Latvians from agreeing to the Soviet plan, and to foil the intentions of Lithuanians. Only on one point was unanimity with Lithuanians reached: the Soviet government was to be informed that the issue of joining the mutual assistance pact was going to be discussed at the May 6 meeting of Baltic Foreign Ministers.<sup>125</sup> In general, the views of Estonia and Latvia were opposed to those of Lithuania, although Estonia and Latvia differed in their individual attitudes toward a possible German aggression.

At the same time also Great Britain, France and Italy became enmeshed in the matter of the Eastern Pact. British, French and Italian prime and foreign ministers met on April 11–14 in Stresa where the following subjects were discussed: the violation of the Versailles Treaty was condemned; the support of Austrian sovereignty and of the Locarno Pact was endorsed; it was decided to continue ensuring security of Eastern Europe; the plan for the formation of the Eastern Pact

---

<sup>124</sup> Laretei's unpublished diary. Conversations in Riga, April 11, 1935. BA Laretei, 9; Memorandum by Urbšys: Meeting of the Lithuanian, Latvian and Estonian representatives in Riga, April 10–11, 1935. LCVA 383-7-1673, 40–45; see also Torr's telegram, April 13, 1935. PRO FO 371/19398, N1896/575/59.

<sup>125</sup> Ibid.

was put aside, because of strong opposition displayed by Germany and by Poland. At the time of the Stresa Conference Germany announced its readiness to conclude bilateral non-aggression treaties with its eastern neighbor-states, while at the same time German diplomats had stated orally that Lithuania was not included in the group of neighbors mentioned in their statement. This standpoint showed that Germany did not wish to assume any obligations concerning the Baltic region. A few days later the Council of the League of Nations condemned the member states that had introduced laws requiring military restraint while at the same time not penalizing Germany for its rearmament programs. Also it seemed that the Western powers had somehow created a “peace front”, specifically against Germany. However, even this constrictive instrument ceased to exist already in October 1935, when Italy commenced its aggression against Abyssinia.<sup>126</sup> Meanwhile the political events in Europe developed quickly. On April 17 Litvinov and Laval met in Geneva and agreed in principle to conclude the proposed mutual assistance pact.

After the discussions held recently in Riga by the Baltic foreign policy experts, and after the conclusion of the Stresa Conference, Estonian, Latvian and Lithuanian envoys in Great Britain raised a question at the Foreign Office about the British government’s view of the Soviet Union’s proposal.<sup>127</sup> Plausibly with this diplomatic move the Baltic states hoped to make the British government initiate an effective argument that the Baltic states could use in justifying their rejection of the Eastern Pact. Available documents prove that officials of the Foreign Office pondered the question raised by Baltic diplomats thoroughly. On the one hand the British officials argued that since London had given its blessing to France and the Soviet Union drawing close, it would be inconsistent, and wrong, to react negatively to the April 6 proposal of the Soviets regardless of the fear that the new treaty might move the Baltic states into the Soviet camp. But on the other hand, the British authorities believed that if only four participants signed the treaty, the Soviet proposition to the Baltic states would mean a contract between a group of mice and an elephant. It was concluded that the proposed mutual assistance pact would introduce a Soviet protectorate over the Baltic states and provide the Soviet Union with the right of passage for their troops to the Balticum whenever they decided to claim that the independence of these states was being jeopardized.<sup>128</sup> The official answer, delivered on May 1 to August Schmidt, the Estonian envoy in London, by Laurence Collier, the Head of Baltic and Scandinavian Department of the Foreign Office, was a disappointing surprise to the Estonian Foreign Ministry as it proved the attitude of Great Britain toward the fate of the Baltic states to be totally indifferent. Collier announced that the British government would find

---

<sup>126</sup> See **Taylor, T.** *Munich: the Price of the Peace*. New York, Vintage Books, 1979.

<sup>127</sup> Memorandum by Collier, May 1, 1935. PRO FO 371/19399, N 2137/575/59; Balutis’ telegram, May 1, 1935. LCVA 383-7-1673, 9.

<sup>128</sup> Memorandum by Baxter, April 24, 1935; Memorandum by Dodds, April 25, 1935; Memorandum by Sargent, April 26, 1935. PRO FO 371/19399, C3251/55/18.

it difficult to protest the conclusion of mutual assistance agreements by East European states. He added that it was the business of the Baltic states themselves to determine whether or not they should assume contractual responsibilities through named agreements, and that the British government did not wish to tie itself with any kind of mutual assistance arrangements in Eastern Europe.<sup>129</sup>

### **Pacts Between the Soviet Union, France and Czechoslovakia**

On May 2, 1935 the Mutual Assistance Pact between France and the Soviet Union was signed in Paris. The fourth clause of the treaty's appendix mentioned also the Baltic states and declared that their plan to establish the Eastern Pact was still alive. At the time of the signing the pact Laval, the French Foreign Minister, and Vladimir Potjomkin, the Soviet representative, stressed in their speeches that the *entreprise diplomatique* should be the preferred means for all states who sincerely wished peace.<sup>130</sup> Soon after, on May 16, the Mutual Assistance Pact between the Soviet Union and Czechoslovakia was concluded. But on June 1 Litvinov asked the Soviet ambassador in Paris to recommend the *Quai d'Orsay* to forward a memorandum to the *Auswärtiges Amt* urging resuscitation of the Eastern Pact idea with the participation of the Soviet Union, Poland, Germany, France, Czechoslovakia and those Baltic states who wished to join.<sup>131</sup> It appears from Litvinov's declaration that the Soviet government wished to conclude the pact with the Baltic states as suggested at earlier times. At the same time various memorandums of the Commissariat of Foreign Affairs stressed that taking into account the present political situation any reason to render special attention to Estonia and Latvia was lacking.<sup>132</sup>

The question of bringing the Baltic states into the system of the Eastern Pact continued officially to be in focus of the Soviet government during the spring and summer of 1935. But in the fall of the same year the Commissariat of Foreign Affairs removed the subject from its agenda.

On May 2 and 16 the concluded mutual assistance pacts between the Soviet Union and France and between Soviet Union and Czechoslovakia only touched upon the military conflicts in Europe and only in case the victim-state was one of the participants in the agreement, while not influencing the earlier treaties of France with other states. All this meant that a Soviet-Polish conflict would not activate the *casus foederis*' clause. Of course, each concluded alliance would contribute to

---

<sup>129</sup> Memorandum by Collier, May 1, 1935. PRO FO 371/19399, N 2137/575/59; see also Schmidt's report, May 3, 1935. ERA 4940-1-2, 75.

<sup>130</sup> ДБП СССР, Т. XVII, 309–310; see also Natkevicius' report, May 4, 1935. LCVA 383-7-1700, 4–5.

<sup>131</sup> ДБП СССР, Т. XVII, 362.

<sup>132</sup> See Stomonjakov to Morshtyn, June 7, 1935. AVPR 05-15-108-58, 17; Morshtyn to Stomonjakov, June 21, 1935. AVPR 05-15-59-108, 119.

the security of the continent. But they all remained artificial creations of a multitude of individual political and economic interests – the mosaic of different nations and their states who all had their own different interests and political goals. The matters were further complicated by the fact that all three partners contained forces which opposed the concluded alliances and tried to use these for their own benefit only. Lacking unity in the described alliances was partially determined also by different domestic political situations, as well as any further political developments coming along in each national entity. The French government delayed for almost a year before ratifying its treaties, because the French military leadership was lacking a desire for cooperating with the Soviet military. Namely in 1936 the Soviet government started its frightening season of repression and killing of selected victims, among others prominent and most experienced generals of the Red Army – a circumstance that made the French generals uncertain of the quality of Soviet military leadership in the approaching battles.

In the historical investigation of the pre-war situation in Europe and the machinations of each of the Great Powers, the Soviet historians found that this period represented an era of Soviet efforts to create peaceful conditions on the continent while at the same time France was only playing a vile political game – the French government had concluded its three treaties to bring itself closer to Germany.<sup>133</sup> This post-war evaluation of the pre-war situation made by the Soviet historians was highly biased in Soviet favor. The fact that the Soviets played a similar double-game for the same reason was obviously ignored by the Soviet historians intentionally. This is clear from the contacts between the Soviet and German officials found in documents stored at various archives. For example David Kandelaki, the leader of Soviet trade delegation, meeting in the middle of July 1935 with Hjalmar Schacht, the President of the *Reichsbank*, told him that Stalin and Molotov wished to improve the relations with Germany.<sup>134</sup> Subsequently also Marshal Tukhachevsky, the Deputy Commissar of War, in discussing matters of mutual interests declared to the representatives of the German embassy in Moscow that different ideologies should not prevent cooperation between their two countries. According to Tukhachevsky their cooperation could dictate peace to the whole world.<sup>135</sup> As a matter of fact, Georg Meri, the councilor of Estonian legation in Berlin, had only a couple of days before the Kandelaki-Schacht meeting reported to Tallinn that the German military leadership did not share the hostility of their political standard-bearers toward the Soviet Union but worried about the deterioration of relations between the two countries – it was obviously yearning for the return of the Rapallo era.<sup>136</sup>

---

<sup>133</sup> See **Sipols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul, 62–63; **Шейнис З.** Максим Максимович Литвинов: Революционер, дипломат, человек. Москва, Издательство политической литературы, 1989, 335.

<sup>134</sup> Memorandum by Schacht, July 15, 1935. DGFP, Series C, Vol. IV, 453–454.

<sup>135</sup> Schulenburg's report, October 28, 1935. DGFP, Series C, Vol. IV, 778–779.

<sup>136</sup> Meri's report, July 13, 1935. ERA 957-14-172, 46.

Nevertheless, a completely new situation in European politics was created by the Soviet Union which entered for the first time ever into a military alliance with two European states on the basis of the League of Nations' Covenant. In respect of talking about the concluded agreements, another important event has to be considered. In the summer of 1935 the international communist movement gave its blessing to the concluded mutual assistance pacts of the Soviet Union. The Comintern's VII Congress declared the formation of an anti-fascist popular front, also presenting its political agenda.

Treaties with France and Czechoslovakia meant a continuous growth of the Soviet influence in European politics and in the geographical and legal conditions therein. If the Soviet Union would want to aid its allies in case of war with Germany without being sanctioned by the League of Nations, it would be confined only to the war in the Baltic Sea. Also for the Soviet Union conducting an air-war, particularly above Latvian and Lithuanian territories, would prove unrealistic and inefficient without these countries' prior agreement which at this time was not available. Similarly, the employment of its land armies would require their marching through the southern part of Latvia, also through Lithuania, Poland and Roumania. Considering the possibility of naval war and assuming that the German navy would try to use the coast of Estonia and Latvia and the islands in the Baltic Sea as its strongholds, the Soviet Union, in order to forestall the German invasion, would have to occupy Estonia or request on the basis of Article 16, the right to march through the territories of the Baltic states.

The pacts of the Soviet Union with France and Czechoslovakia caused confusion in Estonia and Latvia but did not come as a total surprise – they were expected. Already in August 1934 Foreign Minister Seljamaa, referring to his visit to Litvinov, suggested to the Latvian envoy in Tallinn that if the Eastern Pact came to nothing, a pact between France and the Soviet Union would be signed instead – an agreement that would radically influence the position of the Baltic states.<sup>137</sup> In his turn Munters, the General Secretary of Latvian Foreign Ministry, in the ongoing muddle still supported the idea of the Eastern Pact. In an interview printed in *Segodnja's* May 9 issue he declared that all states interested in maintaining the *status quo* in Eastern Europe should join the Eastern Pact.

On the other hand a memorandum, compiled by the Finnish Foreign Ministry, analyzing the sentiments prevalent in the Baltic states after the signing of the Soviet-French mutual assistance agreement claimed that the populations in all three states believed in an eventual occupation, either by Germany or the Soviet Union, as the final outcome of the current political struggle: "Faith in the future has also disappeared because nobody can build hopes on Poland in the Baltic question [...] Concerning Great Britain nobody believes that this country would lift even its little finger if the sovereignty of the Baltic states became an issue."<sup>138</sup> The same Finnish memorandum also reflected on the difference between Latvia

---

<sup>137</sup> Liepiņš' report, August 6, 1934. LVVA 2575-11-51, 98–102.

<sup>138</sup> Unsigned memorandum to Palin, Erich, Hynninen and Vuorimaa, May 16, 1935. UM 12 L Viro.



and Estonia in relation to their individual attitudes toward Germany and the Soviet Union: “Initially the communist ideology of the Soviet Union seemed to have prevented the neighboring nations expressing a desire to join it. But after the Soviet Union had joined the League of Nations and after France had concluded a military alliance with it, this fear seemed to disappear. Particularly the Latvian businessmen and industrialists, and not necessarily only the Jews, were now expressing an unconcealed desire for dependency on the Soviet Union, but only for the reason of financial profits expected from the political transformation in the region.<sup>139</sup> Also the observations made by Captain Uno Larsson, the Swedish navy attaché to the Baltic states are illuminating: “The holding on to the independence in the continually changing situation in Eastern Europe continues to be as a burning question in the Baltic states as never before: Lithuania timidly swimming in the wake of the Soviet Union whereas Estonia and Latvia attempt to appear more independent and creative in their approach to the issue. The Baltic states do not expect assistance from anywhere: they do not have any hopes regarding Poland. France is faraway and incapable of providing any aid military or otherwise. Great Britain is not interested in the Baltic states – the British military attaché here in Riga announced recently that although Great Britain will shed a tear on the grave of the Baltic states, it would not do anything to prevent the burial of their independence. Therefore the Baltic states have only two alternatives – to become incorporated either by the Soviet Union or by Germany. And it seems obvious that they are going to choose the worst of these two possibilities – the Soviet Union.”<sup>140</sup> Captain Larsson’s opinion was clearly correct, particularly in retrospect, in the case of Latvia, Lithuania and partly Estonia – the latter’s military leadership decidedly opposing the last mentioned undesirable choice. Related to the matter, the views of Brodovski, the envoy of the Soviet Union in Riga, expressed in his report to Litvinov written two days after the conclusion of the Soviet-France mutual assistance agreement are enlightening. “At the beginning the signing of the Soviet-French mutual assistance agreement produced some dissatisfaction. This was caused by the fact that France, indirectly also Great Britain, had not guaranteed the integrity of Latvia and had thereby ignored the interests of all three Baltic states in respect of military aid to and from the Soviet Union. The outcome of this situation was that in order to offer military assistance to France the Soviet troops, one way or another, would have to pass through the Baltic territories.”<sup>141</sup>

The attitude of the Lithuanian government in the matter of the Soviet-French and Soviet-Czechoslovakia mutual assistance pacts was different from those of the Estonian and Latvian governments. The Lithuanian Foreign Minister Lozoraitis had already declared before the signing of the Soviet-French treaty to the Soviet envoy in Kaunas that allowing the Soviet troops to reach the borders of Germany was of utmost importance. Also that France should assume some responsibility

---

<sup>139</sup> Ibid.

<sup>140</sup> Unsigned memorandum, May 9, 1935. KA EK VALPO I, 698.

<sup>141</sup> Brodovski to Litvinov, May 11, 1935. AVPR 05-15-59-108, 100.

with respect to the well-being of the Baltic states as a compensation for their permission to allow the passage of Soviet troops through their territories in order to aid France.<sup>142</sup> When in the winter of 1936 the French parliament had ratified the Soviet-French agreement, Lozoraitis viewed this event positively: "...the international situation required individual mutual assistance guarantees to prop up the general policies of the League of Nations. It seems that nobody should have any doubts in the matter."<sup>143</sup> But to expose the confusing international situation to a sharp public opinion, eventually Tallinn and Riga asked the Soviet diplomats to clarify how the Soviet Union would be able to assist France and Czechoslovakia if it did not have common borders with the state that might become an aggressor. The Baltic officials wondered if the Red Army had to march through the small Baltic states in order to reach the borders of Germany. The Soviet representatives were unable to answer this question in a satisfactory manner. At the beginning various naïve explanations were put forward: that the pact served the purpose of peace and that the issue of troop-transit was only an embarrassing theoretical question.<sup>144</sup> As the questions did not stop coming, the Soviet diplomats were finally forced to turn to the Commissariat of Foreign Affairs for guidance. Consequently Litvinov advised his representatives that the matter involved France and the Soviet Union only and nobody else. He judged the questions raised by Estonians and Latvians strange, and even impertinent: "We are not obligated to answer Latvia from whom we seek agreement to the transit of our military units and airplanes. As this question would primarily interest France, Latvians should approach the envoy of France with this question."<sup>145</sup>

On May 6–8 1935, the Second Conference of Baltic League's Foreign Ministers was held in Kaunas. Estonia was represented by its Foreign Minister Seljamaa, Latvia by Munters, the General Secretary of Latvian Foreign Ministry, and Lithuania by the Foreign Minister Lozoraitis. Before the opening of the conference, the foreign ministers of Estonia and Latvia were taken by surprise by Lozoraitis who announced that on May 4 the Soviet government had retracted its proposal to the Baltic states for participation in the mutual assistance pact because the Baltic states had not immediately accepted the proposal.<sup>146</sup> Subsequently the Soviet proposal was no longer examined at the meeting. Estonia and Latvia promised to assist Lithuania in its negotiations for concluding a non-aggression pact with Germany. They promised not to sign a treaty with Germany without including Lithuania in the deal, thus hoping to prevent Lithuania from drawing closer to the Soviet Union. Lozoraitis was persuaded to promise that Lithuania would discuss all foreign policy questions with Estonia and Latvia, and would not sign any

---

<sup>142</sup> Memorandum by Lozoraitis, April 12, 1935. LCVA 383-7-1770, 6.

<sup>143</sup> Memorandum by Lozoraitis, March 6, 1936. LCVA 383-7-1894, 236.

<sup>144</sup> Brodovski to Berjozov, May 20, 1935. AVPR 05-15-59-108, 103.

<sup>145</sup> Litvinov to Brodovski, July 4, 1935. AVPR 05-15-108-58, 15.

<sup>146</sup> Ustinov's report, May 24, 1935. AVPR 05-15-112-112, 79–80; Memorandum by Seljamaa, May 21, 1935. ERA 957-14-181, 32; Lithuanian Foreign Ministry to Baltrušaitis, April 29, 1935. LCVA 383-7-1673, 13.

agreements with the Soviet Union without consulting the other Baltic states.<sup>147</sup> The communiqué of the conference contained contradictory statements. On the one hand, the participants noted that the attempts to conclude a collective security pact had, not ceased and that by joint effort the desired goal could still be reached. But on the other hand the communiqué declared that the Baltic states had declined to join any kind of political alliances or blocks, offered by various European powers.

After the conference Seljamaa informed Ustinov, the Soviet envoy, that the Baltic states were orienting toward the League of Nations and were also drawing closer to each other in order to secure their sovereignty. At the same time Seljamaa worried about the German press which according to him had started to distort the true political situation in the Baltic region, appraising the Estonian foreign policy actions incorrectly.<sup>148</sup> In the spring 1935 *Völkischer Beobachter*, the Nazi Party newspaper, had published several articles devoted to the foreign policies of the Baltic countries. These articles criticized Lithuania and highly praised Estonia while at the same time calling upon the Baltic states to develop closer political and economic relations with the *Reich*. For example, the April 19 issue of this newspaper expressed hope that “the childish fear” of Germany’s *Drang nach Osten* would ebb and that both Latvia and Estonia would finally recognize *Reich*’s true nature for peace, and the need to develop excellent economic relations with Germany.

Considering the above presented background information, it must be asked whether the Soviet Union truly and honestly looked for the participation of the Baltic states in the Eastern Pact and for the conclusion of mutual assistance pacts with them? Or, on the contrary, played some kind of deceptive diplomatic games with the innocent, weak and powerless dwarfs for its own secret reasons? Available archive materials answer this question quite clearly: the Soviet government used its so-called “Baltic Card” to take part in the game of Grand Politics. This aspect of Soviet foreign policy operations was exemplified by the correspondence between Karski, the Soviet envoy in Kaunas, and the Commissariat of Foreign Affairs during the spring and summer of 1935. Respective memorandums record continuous readiness of the Lithuanian government to become a member of the proposed mutual assistance pact thrust at it by the Soviet envoy. It should be added that the Soviet envoys were often not aware of the true goals of their own government, but most of them believed in the integrity of the instructions received from Moscow and therefore performed their duties in good faith. At first the

---

<sup>147</sup> Reinebeck’s report, May 7, 1935. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632470; Preston’s telegram, May 9, 1935. PRO FO 371/19399, N 2381/575/59; see also **Anderson, E.** *The Baltic Entente 1914–1940 – Its Strength and Weakness.* – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 3. *The Baltic in International Relations between the Two World Wars.* Symposium organized by the Centre for Baltic Studies. November 11–13, 1986. University of Stockholm. Eds. J. Hiden, A. Loit. Uppsala, 1988, 83.

<sup>148</sup> Memorandum by Seljamaa, May 21, 1935. ERA 957-14-181, 33; see also Ustinov’s report, May 25, 1935. AVPR 05-15-112-112, 79.

Commissariat of Foreign Affairs did not react to Karski's memorandums but eventually after repeated inquiries from Karski it was forced to state its views in the matter. The Commissariat's August 11, 1935 instructions to the legation in Kaunas clearly admitted the Soviet government's principled stand against concluding the mutual assistance pact and is enlightening: "You wish that we could offer to the Balts, or even inform them in writing, of our readiness to establish a mutual assistance pact. That, however, would not benefit us at all but would tie our hands with the obligation to help the Balts if and when Germany or Poland attacks them. If, however, such an attack took place the Soviet Union could, if necessary and also if advantageous, offer voluntary aid to the victims of aggression [...] It is incomprehensible to us why we should pre-emptively tie our hands."<sup>149</sup> In reality the Soviet envoys in Tallinn and Riga never incited the Commissariat to continue its efforts to establish the mutual assistance pact. Consequently, there was no reason to inform these Soviet diplomats about correspondence between the Commissariat and Karski. Instead, the instructions of the Commissariat to Tallinn and Riga legations only continued to accuse the Estonian and Latvian governments, with the assistance of Germany and Poland, of the collapse of the Eastern Pact project.<sup>150</sup> "We have unrefutable evidence that all discussions about Estonia's and Latvia's readiness to join the Eastern Pact have been only clever and deceptive maneuvers of Ulmanis, Munters, Laidoner and Pääts to mislead the Soviet Union. We know now that Estonia and Latvia decided already in the early stages of the project that they will not join under any circumstances. Obviously the Germans and Poles were able to convince both governments that the Eastern Pact would be useless without the right of Soviet Army to enter the Baltic states who by then had recognized that this right given to Soviet troops would sooner or later mean the death blow for the independence of the Baltic states. This interpretation of the effects of the pact on Balticum is by now so generally and firmly settled that nobody even bothers to re-examine the issue."<sup>151</sup>

The Soviet government considered peace with the capitalist world a temporary compromise only and was convinced that the latter would attempt by using military means liquidate the new state of peasants and workers together with the prevailing socialist order.

The intentions and state of the Soviet military planning is provided by a memorandum sent to the Soviet State Plan (Gosplan) in April 1930 dealing with the character of the coming war, and with the tasks to be faced. As for the part of memorandum touching the Baltic states, a following scenario in case of the European war was considered: the Soviet Union would be attacked by Poland and by a coalition led by it. This coalition would consist of Finland, Estonia, Latvia and Roumania, with possible support from Sweden. Lithuania was expected to fight on the side of the Soviet Union. Nevertheless the author of the memorandum

---

<sup>149</sup> AVPR 051-26-49-2, 85–87.

<sup>150</sup> Stomonjakov to Ustinov, September 16, 1935. AVPR 0154-28-40-2, 23.

<sup>151</sup> Ibid.

supposed that the bourgeois sector of the Lithuanian society, fearing revolution, would quite likely move over to the enemy camp. It was further assumed that the above coalition under Poland's leadership would deploy an army of approximately 5 million men. Presumably this coalition would be materially supported by Great Britain, France and Italy, with armaments supplied by the Czechoslovakian war industry. Bulgaria, Austria, Hungary, Yugoslavia, Greece and Germany were not expected to support the enemies of the Soviet Union. The total length of the war front in Europe was estimated to extend approximately 3000 kilometers: against Finland 1500, Estonia 170, Latvia 210, Poland 800 and Roumania 320 kilometers. The Soviet Union foresaw two powerful military attacks by the Red Army for defeating the coalition forces in Estonia, both starting in Narva: one directed over Tallinn toward Haapsalu in order to prevent Finland and Sweden from joining the ensuing land battle, and the other one moving over Valga to Riga. In addition the plan also contemplated the invasion of Estonian northern coast by the Soviet naval forces. It was estimated that it would take about two days to defeat the coalition forces in the Balticum.<sup>152</sup> The author of the memorandum suggested that the Baltic states should be Bolshevized immediately after the invasion and conquest by the Red Army, whereas Finland and Sweden should be hit by such a strong blow that they would only be able to fend off the attack. The author foresaw the political difficulties rising in case the Baltic states would decline joining the Polish coalition and would declare themselves neutral: "At this point the precedent of Belgium should be remembered and dependence on the actual political circumstances should be kept in mind."<sup>153</sup> In this context the author's apprehension was justified: at the outbreak of the First World War Germany, one of the guarantors of the Belgian neutrality, had presented an ultimatum to Belgium for the right of the German military forces to pass through the country. But Belgium rejected the ultimatum because it did not wish to violate its neutrality. Subsequently, Germany's attack against Belgium turned the public opinion of the whole world against Germany. But the vision of a Polish-led coalition was of theoretical nature only, constructed by the Soviet political and military planners, and had no realistic foundation in fact. In reality the imagined coalition of states could be formed only if the Red Army had attacked the borderstates first.

In the NKVD dossier of Marshal Mikhail Tukhachevski, the former Deputy Commissar of War and Navy, a handwritten outline concerning the coming war was found. Marshal Tukhachevski, politically repressed in 1937, drafted the document entitled "The Plan for Defeat" in jail. Of course, it dealt with the defeat of Germany and its allies. It is quite likely that Tukhachevski, a former passionate

---

<sup>152</sup> A memorandum concerning the character of the coming war and the foreseeable problems of defence, presented to the Chairman of the Defence Sector of Soviet State Plan, April 4, 1930. RGAE 4372-91-1271, 29-10; see also **Samuelson, L.** Soviet Defence Industry Planning. Tukhachevski and Military-industrial Mobilisation 1926-1927. Stockholm, Stockholm Institute of East European Economies, 1996, 111-116.

<sup>153</sup> Ibid.

supporter of the Rapallo Treaty, wished to prove to Stalin his irreplaceability as a military theoretician. In his outline he speculates that in the coming war Germany would fight together with Poland against the Soviet Union, that in the coming war Germany, in order to establish a base for attacking the north-western Soviet Union and Leningrad, would immediately attempt to occupy the Baltic states, while expecting that Finland would allow the German troops enter its territory.<sup>154</sup> According to Tukhachevski the Red Army could forestall Germany's planned actions by destroying the Estonian, Latvian and Lithuanian armies and occupying these states thus moving the action of war to enemy's territory. Tukhachevski also touched upon the operations of the Soviet navy and assessed its actions, proceeding from the navy harbors of Kronstadt and Luga, as extremely difficult in case of war. That was another reason for having to occupy the Baltic states: "The navy needs harbors in the open sea. All suitable ports are located in Estonia and in Latvia, specifically in Tallinn, Riga, Ventspils and Liepāja."<sup>155</sup> In conclusion, Tukhachevski assumed that the Baltic neutrality, even if defended, would not last more than two weeks – a dangerous situation viewed from the position of Soviet political-military planning.

On March 24, 1938, General Boris Shaposhnikov, the Red Army's Chief of General Staff, sent a strategic plan for the future operations of the Red Army to Marshal Voroshilov for his evaluation. The Soviet Military Council, after discussing its contents, approved it on November 13, 1938. This plan speculated on the possible magnitude of Germany's military manpower and available equipment technique. Shaposhnikov concluded that the Soviet Union ought to be prepared to fight in Europe simultaneously with Germany, Italy, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia and Finland, and in the Far East with Japan, and that it had to be capable of delivering a destructive blow on all enemies right at the beginning of the war. Also this strategic plan foresaw quickly pushing the military operations onto the Baltic territories by occupying the navy bases in Estonia and Latvia, thus securing the supremacy of the Soviet navy on the Baltic Sea.<sup>156</sup>

## MUTUAL POLITICAL CONVERGENCE OF GERMANY AND POLAND IN 1934–1935

The political project of the Eastern Pact, proposed by the Soviet Union and France, had caused the drawing closer of Germany and Poland. This proposal also introduced diverse speculations with respect to the possibilities of cooperation between the two countries. At the beginning of 1935 the continuing process of

---

<sup>154</sup> 1937. Показания маршала Тухачевского. – Военно-исторический журнал, 1991, 8, 46–47.

<sup>155</sup> Ibid., 9, 60.

<sup>156</sup> **Захаров М. В.** Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, 1989, 125–131; see also **Leskinen, J.** Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 1997, 388–391.

conciliation, of mutual understanding, and also of cooperation in Eastern Europe were widely discussed. On January 22 Hitler talking with Józef Lipski, the Polish ambassador in Berlin, raised the question of danger approaching from the east. He directed the attention of the ambassador to the ongoing military preparations in the Soviet Union and warned that a day might come soon when both countries were forced to defend each other against Soviet aggression. A few days later the infamous Hermann Goering, President of *Reichstag* and the commanding general of German airforce, spent a few days in Poland on a hunting trip. During this unofficial visit Goering and Polish representatives met and discussed matters of common interest that usually could not be done through normal diplomatic channels. In the course of these secret talks Goering introduced the idea of “crusade” against bolshevism and the Soviet Union. In his enthusiasm he even went so far as to offer Ukraine to Poland while claiming the North-Western Russia for Germany. Further, he predicted that in case Poland declined his generous offer, later a new division of Poland might occur as a result of the German-Soviet political-military collaboration.<sup>157</sup> Subsequently on February 5 Lipski reported about his new discussions with Hitler, who had repeated Goering’s offer, to Warsaw. Hitler had stated that the German expansion with Polish consent in the east would deliver Ukraine into the Polish sphere of interest, whereas the North-Western Russia would be claimed by the Germans. As for Lithuania, Hitler asserted that Germany was ready to make certain concessions to Poland on condition it agreed to Hitler’s plans.

News about the further strengthening of the German-Polish combination reached Tallinn through the memorandums of Estonian envoys almost instantly. This information brought serious doubts about the real intentions of the Polish government. This caused deepening suspicions supported by the remarks made by Soviet diplomats who for example treated Goering’s “hunting trip” and his pushing the German-Polish friendship idea as an attempt to create a pro-German bloc and a subsequent alliance. At the end of January Otto Strandman, the Estonian envoy in Paris, wrote about his discussions with his Soviet counterpart who had stated that Germany, Poland and Japan had concluded a triple agreement with attacking the Soviet Union in mind.<sup>158</sup> Also Hans Markus, the Estonian envoy in Warsaw, had heard rumors that Germany had requested surrendering the Polish corridor in trade for the permission to Poland to occupy Lithuania. In the view of Markus, because the Poles assured him that the German-Polish relations had not progressed past the existing non-aggression treaty, these rumors reflected only odd ideas of certain political quarters. He recommended the Estonian authorities not to take these rumors seriously, at least not yet.<sup>159</sup> Also in the opinion of Valters, the Latvian envoy in Warsaw, the idea of closer relations between Germany and

---

<sup>157</sup> **Budurowycz, B. B.** Polish-Soviet relations 1932–1939, 67.

<sup>158</sup> Strandmans’ report, January 29, 1935. ERA 957-14-3, 43; see also Schmidt’s report, February 5, 1935. ERA 957-14-20, 48.

<sup>159</sup> Markus’ report, April 4, 1935. ERA 957-14-176, 3.

Poland presented a prominent political issue only in the Polish political circles, but he doubted that it would be utilized by the government's official policies.<sup>160</sup> Other Estonian and Latvian diplomatic memoranda expressed opinions that Poland would not dare to join Germany in its political escapades, specifically in its *Drang nach Osten* projects.

Nevertheless, the idea that Germany and Poland together might occupy certain territories in the east was reflected in the press of both countries. In February 1935 the *Völkischer Beobachter* of the German Nazi party, published a serialized article *Politische Kräfte im Osten*. This article expressed the following thoughts: that the year 1918 had not brought a final solution to Eastern Europe and that Poland could not take advantage of the Soviet-Japan conflict in the Far East to end the supremacy of the Soviet Union in Eastern Europe. This newspaper also proposed that since Poland lacked sufficient strength in political as well as in economic terms, it should seek assistance from Germany which was also interested in solving the East-European problem.<sup>161</sup> Similar thoughts were found also in Estonian press.<sup>162</sup> Soon the Polish press reacted to the publication of the afore-mentioned article series in the *Völkischer Beobachter*. The idea of a German-Polish collaboration was supported by some Polish political circles. In the *Seim* Dmytro Łewycki, the leader of UNDO<sup>163</sup> group demanded the initiation of active participation of government in "the ongoing re-organization of Eastern Europe." And *Czas*, a conservative newspaper, published in Krakow and standing close to the government, supported the idea of Poland's drawing closer to Germany and collaborating with it, going as far as to publish a list of territories Poland should take over from the Soviet Union.<sup>164</sup>

The aggressive articles in the Polish press did not remain unanswered by the Soviets. On April 20, 1935 *Pravda* and *Izvestija*, borrowing informational material from one of the French provincial newspapers, presented the official viewpoint of Soviet political leadership in the matter. The columns of both Soviet newspapers suggested that the information offered by the French papers had become available because of the secret German-Polish agreement concluded on April 20, 1935. According to this information presented by the Soviet press, Poland had promised to reconcile its foreign policy moves with those of Germany while guaranteeing the free passage of German troops through its territories in case of a looming military crisis in the region. To counter the Polish pledge, Germany had vowed to defend the Polish borders against any aggression.

In Poland various books being published were also propagating the mutual approach of Germany and Poland. At the beginning of 1935 *System polityczny Europy a Polska*, a scandalous book by Władysław Studnicki was published, and

---

<sup>160</sup> Valters' report, January 18, 1935. LVVA 2575-15-94, 631.

<sup>161</sup> *Völkischer Beobachter*, February 3; February 4; February 13; February 15, 1935.

<sup>162</sup> *Vaba Maa*, February 25, 1935.

<sup>163</sup> Ukrajińske nacionalno-demokratyczne objednannia – National Democratic League of Ukraine.

<sup>164</sup> **Budurowycz, B. B.** Polish-Soviet relations 1932–1939, 82.



in 1937 *Miedzy Niemcami a Rosja*, a book by Adolf Bochenski, appeared. These books did not represent the ideas of any particular Polish political party, but the ideas of the authors presented in these two books influenced the public opinion in Poland, particularly its conservative circles, to a notable degree. Studnicki had worked in the Polish foreign ministry in the 1920s and was now a well-known publicist, known for his pro-German and anti-Czechoslovakian views. It was rumored, because his book had appeared under the tutelage of a pro-government publisher, that it had been supported by the Polish foreign ministry. The Germans appreciated this book so highly that they published it also in the German language.<sup>165</sup> In this book Studnicki recommended an amputation of the Soviet Union in the west, south and east for the sake of security in Europe. To accomplish this operation Studnicki asked Poland, first, to forget the injustices committed against it by Germany, second, to renounce its alliance with France, third, to join Germany in a pact, and fourth, to instantly attack its eastern neighbor when it stumbles into a military conflict with Japan. In addition to the mentioned goals, he also suggested the Anschluss of Austria and the dismemberment of Czechoslovakia, which he foresaw as the first steps in creating the so-called Middle-European bloc. His book also examined the birth of independence of the Baltic states and their relations with Poland. Concerning Balticum, he expressed the following ideas: first, militarily weak Estonia and Latvia with their long eastern borders could not become the allies of Poland in a war against the Soviet Union, second, he considered the neutrality of the Baltic states in any approaching military conflict an impossible posture because the Soviet Union would ignore it and attack these countries without further ceremony. He also characterized the sense of independence of these states as feeble, with the Latvian social democrats being naïve stooges of Bolsheviks, but considered it at least advisable to prevent the Baltic states from coming under the influence of the Soviet Union. In describing the economic relations of the Baltic states with Germany, Studnicki noted that Germany and Poland should be united in defending the Baltic states against any aggressor. He concluded that the Baltic states should draw nearer to Poland and Germany, should economical terms bind themselves tighter to these countries, and finally should eliminate all underground forces that are craving for the invasion from the east.<sup>166</sup>

At this time the German publishing industry and press were expressing similar recommendations to the Baltic states: *Der deutsch-polnische Ausgleich*, a pamphlet published in 1934 by E. von Reibnitz, concluded that neither Germany nor Poland could remain indifferent to the events in the Far East and in the Soviet Union, and that to counter the danger emanating from bolshevism, an alliance between Germany and Poland should be created. He recommended that Ukraine and Lithuania should be delivered to Poland while Germany would absorb the Polish corridor, Danzig, Upper Silesia, Pommerania and Poznan.

---

<sup>165</sup> Studnicki, W. *Polen im politischen system Europas*. Berlin, E.S. Mittler & Sohn, 1936.

<sup>166</sup> Studnicki, W. *System polityczny Europy a Polska*. Warszawa, Gebetner i Wolff, 1934.

In its turn the Estonian press reacted to the critical articles in the *Völkischer Beobachter*'s February 1935 issues and to the book of Studnicki with some trepidation. For example the Estonian liberal newspaper *Vaba Maa* appraised both publications as a re-introduction of Alfred Rosenberg's ideology concerning the division of Eastern Europe into respective zones of interest.<sup>167</sup> But somewhat later *Vaba Maa* remarked that Studnicki did not represent any recognized political party but only himself as an individual.<sup>168</sup> The Estonian socialists' organ *Rahva Sõna* defined its position with a rhetorical question: "What to believe about the new course of Poland?" The journalistic answer to this question was probably the most apt analysis of the Polish foreign policy: "Alliances between nations and states are created and smashed with equal regularity – they appear and the disappear at monthly or even at weekly intervals [...] This process is simply a giant poker game in which each participant hopes to make some profit at the expense of his neighbor. This game is dangerous because instead of winning it, one can lose it with equal ease..." The paper concluded that Warsaw's clever game with Berlin could turn out to be excessively damaging for the Baltic region. It also recognized that as a result of the ongoing political struggle the influence of Poland had been considerably reduced in the Baltic region.<sup>169</sup>

Indeed, the fears expressed in the Estonian public opinion did not slip by unnoticed by the local Polish diplomats who noted it in their diplomatic memoranda: "Concerning our reputation in the Baltic states, our collaboration with Germans has already for one-and-half years been locally a source of political irritation, and fears. The French and Czechoslovakians have skillfully exploited these anxieties which are constantly discussed in the Estonian press."<sup>170</sup>

Clearly the new direction of the Polish foreign policy has caused some surprise as well as misunderstanding, particularly among the foreign diplomats accredited to Warsaw. It has been covered in the foreign press and because of the ideas promoted by Studnicki's book it has given rise to some nervousness in Latvia and also in Lithuania.<sup>171</sup> Perhaps the comments of Richard Vreeman,<sup>172</sup> Director of the State Police made in the spring of 1935 to Jerzy Radomski, deputy Polish Military attaché: "How about the Germans? Estonians feel sympathy toward the Poles, but presently their trust in them has disappeared. Poland's political positions are similar to those of the Baltic German upper ranks."<sup>173</sup> In his report to the Polish foreign ministry Radomski blamed the Soviet legation in Tallinn for disseminating anti-Polish propaganda in Estonia – a representative of the Soviet Union had

---

<sup>167</sup> *Vaba Maa*, February 25; February 26, 1935.

<sup>168</sup> *Vaba Maa*, March 4, 1935.

<sup>169</sup> *Rahva Sõna*, April 10, 1935.

<sup>170</sup> Radomskis' report, March 29, 1935. Центр хранения историко-документальных коллекций (Historical-Documental Collection Holding Center), Москва (TsHIDK) 308-12-159, 2.

<sup>171</sup> See Shipp Riiast, March 8, 1935. US National Archive I. Washington, D.C. (NA I) RG-165, M-1508, R-10, 007.

<sup>172</sup> Later Veermaa.

<sup>173</sup> Radomskis' report, March 29, 1935. TsHIDK 308-12-159, 2.

bought more than ten copies of Studnicki's book in Polish and had distributed these to local Polish-speaking individuals for perusal and dissemination among the local population, while at the same time starting the translation of the book into Estonian.<sup>174</sup> Coincidentally the Polish politicians and diplomats were spreading rumors in Moscow and Kaunas that Poland had signed a military alliance with Estonia and Latvia in order to foil the plans for the Eastern Pact, and to intensify the stress in the Baltic community, and thus to reduce the effects of regional cooperation. In fact, some politically known individuals in Moscow believed that many rumors spread in Moscow came directly from the local Polish embassy.<sup>175</sup>

To get an inkling of the moods prevailing in the Baltic states in 1935, reading the memoranda of Otto Reinebeck, the German envoy in Tallinn, is recommended for the description of the situation in Estonia during the February-March period: "Uncertainty and fear in respect to German political goals related to the East since the rising of nazis to power are ruling the Estonian society stealthily, but with a sure hand. The phenomenon of mistrust has become a particularly notable symptom of these times. When trying to determine the reasons for its occurrence, then sooner or later the issue of floating rumors that are spread almost instantly comes up. The rumors that Germany after having solved the Saarland problem, will next take care of the Memel question and then tackle the issue of Balticum as a whole, always seem to find a grateful ear. Finally, the book of Władysław Studnicki and the notorious article-series of *Völkischer Beobachter* has provided some additional fodder for Estonian distrust. Thus Estonian newspapers keep stressing the importance of the Anschluss of Austria by Germany, the creation of new borders between Poland and Hungary, the division of Czechoslovakia between Germany, Poland and Hungary, the creation of the Hungarian-Roumanian union for the governance of Transylvania, Germany's giving up the demand for Polish corridor..."<sup>176</sup>

Also Jaan Tõnisson, a well-known Estonian politician and editor of *Postimees*, analyzed in his editorial titled "Requirements for Domestic Policies in Light of Foreign Policy Conditions and Demands" the danger of Germany meddling in the affairs of the Baltic countries. He pointed out that the *Völkischer Beobachter* propagated the German-Polish friendship and close relations at the expense of the Baltic states and thereby disclosed the political goals of the *Reich*. Therefore no reason existed which would stop the nazi-Germany pursuing its East European ambitions at the expense of the Baltic states: "It is clear that the intentions and plans of Hitler-Germany's main political organ becoming involved in the "Space of

---

<sup>174</sup> Ibid.

<sup>175</sup> Dailide's report, April 5, 1935. LCVA 383-7-1649, 20; Stomonjakov to Ustinov, March 5, 1935. AVPR 0154-28-40-2, 9; Ustinov to Stomonjakov, March 8, 1935. AVPR 0154-28-40-3, 103; Litvinov to Brodovski, April 5, 1935. AVPR 05-15-108-58, 10.

<sup>176</sup> Reinebecks' report, March 9, 1935. US National Archive II. College Park, Maryland (NA II) RG-242, T-120, R-3507, E632462-E632469.

Balticum” mean actual danger to all Baltic states, including Estonia.”<sup>177</sup> In addition Tõnisson also raised the question about Estonia’s ability to defend itself against the threat. In his opinion the answer rested on the democratic administrative rules and laws of the state and not on personal ideologies and actions of politicians and military persons in power.<sup>178</sup>

The rumors about the drawing closer of Germany and Poland grew in the summer of 1935. Namely Colonel Beck, the Foreign Minister of Poland, visited Berlin at the beginning of July, providing fuel for continuing the rumors which, however, may also have been launched by the Soviet press. For example *Pravda*, with reference to the disclosures in the French press, announced that the object of Beck’s discussions in Berlin had been the division of Lithuania simultaneously with the question of exchange of Danzig for Memel.<sup>179</sup>

The improved relations between two European superpowers, Germany and Poland, did not go unnoticed in the capitals of the Baltic states. For example, Georg Meri, the councilor of the Estonian legation in Berlin, raised the question of Beck’s visit and its goals at the *Auswärtiges Amt*. Also Markus, the Estonian envoy in Warsaw, made similar inquiries to Beck himself. Neither official received adequate replies to their queries. Beck tried to convince Markus of the peaceful attitudes of Germany, while Meri informed Tallinn about the rumors that Hitler had proposed to Poland to conclude a pact with Germany similar to the one signed between France and the Soviet Union.<sup>180</sup> This rumor turned out to be true: Hitler had said to Beck that the relations between Poland and Germany should be “insured”, and keeping in mind the common peril, both countries should establish a state of *Freundschaft* to counter the threatening external aggression. Therefore the final official communiqué of the meeting spoke of “far-reaching mutual understanding” of issues concerning the special interests of both countries, regardless of Beck’s promise that Poland will never become a “simple tool of Soviet policies.”<sup>181</sup>

In closing, it seems correct to assume that the Estonian press – with the appearance of Studnicki’s book and *Völkischer Beobachter* articles – had already drawn the necessary conclusions about the state of European politics in the year of 1935. Therefore it can be claimed that Goering’s “hunting trip” in Poland, the discussions in the press about German-Polish relations, and the collaboration in the East had also strongly influenced the foreign policy of the Baltic states, particularly that of Estonia whose foreign policy fundamental principles, and objects, were radically re-defined in the process.

---

<sup>177</sup> Postimees, March 2, 1935.

<sup>178</sup> Ibid.

<sup>179</sup> Pravda, July 8, 1935.

<sup>180</sup> Markus’ report, July 23, 1935. ERA 957-14-176; Meris’ report, July 13, 1935. ERA 957-14-10, 58.

<sup>181</sup> See Memorandum by Lipski, July 3, 1935. Документы и материалы по истории Советско-Польских отношений, Т. IV, 1933–1938, 272–274; **Budurowycz, B. B.** Polish-Soviet relations 1932–1939, 75.

## CONCLUSION

The story of the Eastern Pact, taking place on the European political arena in the 1920s and 1930s, was a long, confusing and tortuous affair which at the end did not accomplish anything positive. It only caused a general diplomatic brawl across the Eastern and Central Europe.

The proposal to conclude the Eastern pact gave the Baltic states a choice to orient either toward the Soviet Union and France or toward Germany and Poland, or to stay neutral. Lithuania had almost immediately declared the Eastern Pact unconditionally acceptable and was ready to sign a mutual assistance pact with the Soviet Union. Estonia and Latvia were willing to join the pact on condition that Germany and Poland would also participate. It was of course possible to answer negatively there and then, but Estonia and Latvia tried to manoeuvre and play along with Moscow, showing appreciation for Soviet offers. At the same time Finland had assumed a stand against the Eastern Pact at the very start. Finnish diplomats in Tallinn and Riga pointed out that joining the pact would eventually obligate the Baltic states to open their borders to the Red Army. In this context it should be pointed out that this time Finland did not recognize the danger coming from Germany. It should also be stated that Estonia's and Latvia's standpoints regarding the Eastern Pact may partly have been influenced by the desire to calm down public opinion in their own respective countries realizing that their populations were well aware of the approaching danger from Germany.

If in 1927 the Latvian Foreign Minister Felikss Cielēns and also some Estonian politicians had wished for a multilateral guarantee covering their independence and security, Estonia and also Latvia were working against the idea in the 1934–1935 period. If the Soviet Union would become a member of the League of Nations, a German attack against Poland would open the borders of East European states for the Red Army to march through. On the other hand, according to an alternative view of international political developments entertained by France, the conclusion of the Eastern Pact would make Finland and the Baltic states entirely dependent either on Germany or on the Soviet Union and Poland. Finally, in case Germany's collaboration with the Soviet Union determines the borders of their respective zones of interest, the Polish guarantee would become worthless. If the Soviet Union, however, would attack the small border states, Germany would become their defender, whereas France would have no right to attack Germany. Therefore under certain circumstances the Soviet Union could occupy the Baltic states under the pretext of defending their sovereignty. In conclusion, from the standpoint of the Baltic states' desiring to secure their independence, the idea of the Eastern Pact was totally meaningless and unacceptable.

What did the Soviet Union actually aspire to achieve with the project of the Eastern Pact? Several possible objectives might be worth looking into. For example, Walter Krivitsky, the Soviet resident in Western Europe, has argued in his memoirs that the Eastern Pact was simply a political maneuver of the Soviet government. He called the Eastern Pact a game of Stalin played with Hitler to make

him recognize the need for the continuing of the Rapallo policies. But this might be a rather one-sided explanation. Russian historian Z. Belousova views the situation of the year 1934 in a wider scope and finds that the participation of the Soviet Union in European diplomatic maneuvers provided the Soviets with a chance to appear as an equal to the Great Powers in the interwar period, thus raising the esteem of the Stalinist leadership. But Belousova concludes that Moscow understood from the very beginning that the Eastern Pact, including France, Czechoslovakia, Germany, Poland, the Baltic states and Finland in addition to the Soviet Union would not work and was an unachievable pipedream as it in fact turned out to be. The Soviet Union benefited from the circumstance that as the Soviet propaganda machine was fed with issues concerning the Eastern Pact, the Soviet Union was able to demonstrate its role as a defender of peace and small nations.

When the Soviet Union asked the Baltic states to join the mutual assistance pact, the Commissariat of Foreign Affairs was fully aware that Estonia and Latvia would reject the offer. This point is proven by the analysis of numerous memorandums, sent to Moscow by Soviet legations in Tallinn and Riga in 1934 and in the early 1935.

In conclusion, the plans for collective security failed, not because of the rejection of the idea by one or another small nation, but primarily because of the persistent antagonism between the Soviet Union and Germany on the one hand, and between France and Great Britain on the other hand. The dictatorial states, spurred on by egoistic goals, strove to change the prevailing *status quo* established by the Versailles Treaty, whereas the Great Democratic Powers continued to display inconsistency and impotence in their efforts to retain, and revive, the *status quo*. All the above presented ideological and political factors jointly caused the failure of the infamous Eastern Pact.

## ACKNOWLEDGEMENT

The research was financially supported by the **Estonian Science Foundation** grant no 2905, 3817, 5095, 9896. My special thanks go to translators **Eino** and **Maia Saaremaa** in the United States of America.

## EESTI, LÄTI, LEEDU JA IDAPAKTI KAVA

Magnus ILMJÄRV

Üks keeruline, palju kõneainet tekitanud probleem, mille ees seisid Balti riikide diplomaadid 1930. aastate keskel, oli nn Idapakti või Ida-Locarno kava. Nõukogude ajalooteaduses väideti, et Nõukogude välispoliitika kaasaminek Idapakti kavaga demonstreeris ilmekalt kogu maailmale Nõukogude Liidu rahupoliiti-

kat ja et Idapakti kava realiseerumine oleks täielikult kindlustanud Balti riikide julgeoleku. Idapakti nurjumises süüdistasid Nõukogude ajaloolased Saksamaad, Prantsusmaad, Poolat, Inglismaad, aga ka Lätit ja Eestit.

Artiklis on vaadeldud Idapakti kava üleskerkimist, Balti riikide suhtumist sellesse ja Nõukogude Liidu ettepanekusse sõlmida vastastikuse abistamise leping. Üheks uurimisobjektiks on ka see, kuidas suhtusid Saksamaa ja Poola Balti riikide võimalikku Idapaktiga ühinemisse.

1925. aasta oktoobris toimunud Locarno konverentsil oli parafeeritud kolm lepingute gruppi: Reini Pakt – Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Belgia ja Itaalia andsid vastastikku garantii hetkel kehtivatele piiridele, kusjuures Inglismaa ja Prantsusmaa esinesid Prantsuse-Saksa ja Saksa-Belgia garantidena. Reini Pakti täiendasid arbitraazilepingud Saksamaa, Prantsusmaa, Belgia, Poola ja Tšehhoslovakkia vahel. Lisaks sellele sõlmis Prantsusmaa Poola ja Tšehhoslovakkia vastu vastastikuse abistamise lepingu. Kuid Saksamaa arbitraazilepinguid Poola ja Tšehhoslovakkia vastu ei seotud Reini Paktiga. Saksamaa piiri Tšehhoslovakkia ja Poolaga ei garanteeritud. Seega garanteeris Locarnos välja kujundatud süsteem julgeoleku ainult Lääne-Euroopas, aga mitte Ida-Euroopas.

Idapakti kava kerkis üles 1934. aasta algul ja see oli otseselt seotud nende sündmustega, mis toimusid 1933. aastal: Hitleri võimuletulekuga, Nelikpakti allakirjutamisega, Saksamaa lahkumisega Rahvasteliidust, Genfi desarmeerimiskonverentsi ebaõnnestumisega ja Saksa-Poola suhete normaliseerumisega. 1933/34. aastal said Idapakti kava algatajateks Nõukogude Liit ja Prantsusmaa. Idapakti kava nägi ette regionaalse multilateraalse vastastikuse abistamise pakti sõlmimist, milles pidid osalema Nõukogude Liit, Prantsusmaa, Tšehhoslovakkia, Saksamaa, Poola, Balti riigid ja Soome. Kuid Prantsusmaa ei nõustunud Balti riike garanteerima juhul, kui neist saanuksid agressiooni ohvrid.

Saksamaa ja Poola alustasid kohe aktiivset diplomaatilist tegevust Idapakti kava nurjamiseks. Auswärtiges Amt hoiatas Balti riike Idapaktiga ühinemise eest. Poola ei soovinud võtta endale Nõukogude Liidu või Saksamaa sõjalise abistamise kohustust. Poola polnud nõus laskma Nõukogude Liidu või Saksa vägesid oma territooriumile isegi siis, kui oluks tegemist abiga vaenlase sissetungi korral. Varssavis oldi veendunud, et abistajad ei lahku pärast seda, kui vajadus abi järele on lakanud olemast. Ka Poola välispoliitika püüdis mõjutada Eestit ja Lätit Idapakti kavale vastu tegutsema. Vaatamata sellele et Poola nägi Saksamaas ohtu maa iseseisvusele, tegutses ta koostöös Saksamaaga Idapakti kava vastu.

Kui Läti välisminister Felikss Cielēns ja ka mõned Eesti poliitikud olid 1927. aastal soovinud saada suurriikidelt multilateraalset garantiid, siis 1934/35. aastal töötasid Eesti ja Läti sellele vastu. Nad püüdsid manööverdada, teatades, et juhul kui Saksamaa ja Poola keelduvad Idapaktis osalemast, ei paku pakt neile huvi. Leedu oli valmis Idapaktiga ühinema ja sõlmima Nõukogude Liiduga ka bilateraalset vastastikuse abistamise lepingu. 1934. aastal esilekerkinud Idapakti kava ei olnud Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahele jäävatele riikidele soodne. Olukorras, kus Nõukogude Liit sai Rahvasteliidu liikmeks, andnuks Saksamaa kallaletung Poolale või Prantsusmaale Nõukogude Liidule võimaluse kasutada piiririikide terri-

tooriume läbimarsiks. Ka Tallinnas ja Riias mõisteti, et Balti riikde territooriumile sattunud Nõukogude väed ei pruugi siit enam lahkuda. Idapakti kaval polnuks seega Balti riikide julgeoleku kindlustamise seisukohalt erilist tähendust.

Mida taotles Nõukogude Liit Idapakti kavaga? See oli Nõukogude valitsuse diplomaatiline manööver, mille eesmärgiks oli panna Saksamaad mõistma Rapallo poliitika jätkamise vajadust. Nn Balti kaart oli Nõukogude valitsusele vajalik suurpoliitiliseks manööverdamiseks. Idapakti kavast sai toitu ka Nõukogude propaganda, mis sai näidata, et Nõukogude Liit on rahu ja Balti rahvaste kaitsja. Kuid oleks ülekohtune väita, et ainult Nõukogude valitsus soovis Idapakti abil manööverdada. Seda soovisid teha ka Inglismaa ja Prantsusmaa. Prantsusmaa ei nõustunud andma Balti riikidele mingit garantiid. Inglismaa ei soovinud, et Prantsusmaa ja Nõukogude Liit sõlmiksid vastastikuse abistamise pakti, ja andis seepärast Idapakti kavale õnnistuse. See võimaldas rahustada ka Inglismaa avalikku arvamust, mis nõudis, et ohjeldataks Saksamaa agressiivsust. Prantsusmaa soovis Idapakti kavaga avaldada Saksamaale survet, et korraldada temaga oma suhted. Idapakti kavast kokkuvõtet tehes tuleb tõdeda, et see näitas ilmekalt Euroopa, eriti Ida-Euroopa riikide suhtumist oma ning teiste riikide julgeolekusse ja riikidevahelisi vastuolusid. Kollektiivse julgeoleku poliitika nurjus, kuid seda mitte ühe või teise väikeriigi – Eesti ja Läti – soovimatuse tõttu sellega ühineda, vaid eeskätt diktaatoririikide Nõukogude Liidu, Saksamaa, aga ka Prantsusmaa ja Inglismaa vastuolude tõttu.



## TÖÖPUUDUSEST EESTI VABARIIGIS AASTAIL 1918–1940

Maie PIHLAMÄGI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On käsitletud tööpuudusega seotud probleeme Eesti Vabariigis 1920. ning 1930. aastail ja püütud välja selgitada tööpuuduse tase. Samuti on keskendunud tööjõupoliitikale ja uuritud, milliseid abinõusid Eestis tööpuuduse probleemi lahendamiseks rakendati.

### TÖÖBÖRSIDE JA NEIS REGISTREERITUD TÖÖOTSIJATE ARV

Tööpuudus tekkis koos turumajandusega. Majandusleksikonis defineeritakse tööpuudust kui tööta olekut ühiskondliku nähtusena, mis väljendub töötamisvõimaluste puudumises inimestel, kes võivad ja tahavad töötada.<sup>1</sup> Kuna turumajanduse areng toimub tsükliliselt, võib nõudlus tööjõu järele teatud tingimustes (kriisid, tehniline progress) järsult väheneda ja siis paisatakse tööjõuturule täiendavalt suur hulk inimesi, kes on ilma jäänud oma elatusallikast. Kuid ka majanduse tõusuaastail esineb mõnel perioodil töötuse ajutist suurenemist ja see on tingitud teatud tootmisharude sesoonsusest. Elanikkonna kiire juurdekasv aga põhjustab töötute alatise armee tekkimise, sest majanduse erinevad sfäärid ei suuda neid tööga hõivata.

Tööpuuduse vastu alustasid esmalt võitlust ametiühingud, kes asutasid Suurbritannias juba 19. sajandi keskel oma tööta liikmeile töövahendamiseks tööbörsid ja toetasid töötuid ka väikese abirahaga. Alles 20. sajandi algul, kui tööpuudus oli juhtivates tööstusriikides muutunud teravaks sotsiaalseks probleemiks, sekkus selle lahendamisse ka riik. Peamine töötute “tootja” oli tööstus, kuid seoses elanikkonna kiire juurdekasvuga oli tööhõive probleem muutunud üldiseks. Esimene riik, kes asus valitsuse tasandil tööpuudusega võitlema, oli Suurbritannia, kus 1909. aastal võeti vastu tööbörside seadus (“Labour Exchange Act”), mis jõustus 1. jaanuaril 1910 ja mille alusel loodi töövahendamiseks 61 tööbürood üle kogu riigi.<sup>2</sup> Suurbritannia oli samuti esimene riik, kus 1911. aastal võeti vastu

<sup>1</sup> Majandusleksikon, II. N–Y. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, 444.

<sup>2</sup> Colyer, W. T. An Outline History of Unemployment. London, N.C.L.C. Publ. Society, 1936, 24.

kohustuslik töötuskindlustusseadus. See hõlmas vaid kahe kõige enam kriiside käes vaevleva tööstusharu – metalli- ja ehitustööstuse töölisi. Paralleelselt osalise kohustusliku kindlustusega eksisteeris vabatahtlik töötuskindlustussüsteem.<sup>3</sup>

20. sajandi algul oli Suurbritannia valitsuse tegevus tööturu reguleerimisel erandnähtus. Enamik riike uskus nii majanduse kui ka tööturu iseregulatsiooni. Kuna tööpuudus ei mõjutanud otseselt majanduse üldist seisundit, siis ei peetud riigi tasandil vajalikuks pöörata tööpuudusele tähelepanu. Vaid mõnes üksikus riigis nagu Austria, Holland ja Saksamaa tegelesid omaalgatuslikult tööpuuduse probleemidega suuremad kohalikud omavalitsused. Võitlus tööpuudusega oli aga kõikides riikides suuremal või väiksemal määral kutseühingute tegevuse keskmes.

Tsaari-Venemaal, kus teiste Euroopa riikidega võrreldes algas industrialiseerimine suhteliselt hilja, ei pidanud keskvalitsus samuti vajalikuks tööpuudusele tähelepanu pöörata. Mõni üksik linnaomavalitsus, mille territooriumil asusid suured tööstus- ja kaubandusettevõtted ning ametiasutused, selle probleemiga siiski tegeles. Riia ja Helsingi linnavalitsus avasid tööbörsid tööotsijate ja vabade töökohtade registreerimiseks 1903. aastal.<sup>4</sup> Tallinna linnavalitsus avas tööliste 1905. aasta streigivõitluse survele 1907. aastal tööbüroo ehk nagu seda tol ajal nimetati – Töö Kättejhatamise Kontor. 1911. aasta algul võeti tööbüroos kasutusele Helsingi linna töökontori süsteem, st registreeritud tööotsijad ning tööpakkumised süstematiseeriti kutsealade järgi ja kanti registreerimislehtedele, mis võeti kasutusele raamatute asemel. Tööotsijatelt nõuti passi ja viimasest töökohast tunnistust. Büroo nõudis, et tööotsija teatab talle ka büroo vahenduseta leitud töökohast.<sup>5</sup>

Paralleelselt tegelesid töötuse probleemiga ka Eesti ametiühingud, mille asutamisele avas tee 1906. aasta seadus ühingute kohta. Kõigi ametiühingute juurde loodi oma tööbüroo, kes tegeles aktiivselt tööotsimisega töötuile ametiühinguliikmeile, samuti toetasid ametiühingud töötuid liikmeid ka väikese abirahaga. Kuna ametiühinguliikumine Eestis nagu Tsaari-Venemaal tervikuna oli suhteliselt tagasihoidlik – sellega oli hõivatud maksimaalselt kuni 3000 inimest –, siis ei suutnud ametiühingud töötuse vähenemist oluliselt mõjutada. Enamasti tuli töötuil ise tööpakkumiskulutuste kaudu töö leidmiseks vaeva näha. Alles Esimese maailmasõja ajal, kui ühelt poolt töö- ja teisalt töökäte puudus muutus teatud tööstusharudes ja piirkondades teravaks probleemiks, kehtestas Vene Ajutine Valitsus 1. augustil 1917 määruse<sup>6</sup> töbörside asutamise kohta. Määrus nägi ette töbörside avamise keskvalitsuse (töoministeeriumi) kontrolli all ja finantseerimisel kõigi omavalitsuste juures, mille territooriumil elas vähemalt 50 000 inimest. Tööbörsi ülesanne oli registreerida nii tööotsijaid kui ka vabu töökohti, pidada

---

<sup>3</sup> **Fraser, D.** The Evolution of the British Welfare State: A History of Social Policy Since the Industrial Revolution. 3rd ed. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003, 180; **Jones, K.** The Making of Social Policy in Britain: From the Poor Law to New Labour. London, 2005, 81.

<sup>4</sup> **Laati, I.** Social Legislation and Activity in Finland. Helsinki, OY Suomen kirja, 1939, 22.

<sup>5</sup> Tallinna Teataja, 1910, 4. aug. 10. sept; Городское хозяйства Ревеля 1905–1915. Ревель, 1916, часть III, 20–21.

<sup>6</sup> Eesri Riigiarhiiv (ERA), f 50, n 1, s 2631, l 104, 132.

arvestust tööjõu ning töökohtade liikumise üle ja koguda infot tööturu seisukorra kohta. Registreerumine tööborsil oli vabatahtlik ja tasuta.

Koos teiste Eesti territooriumil enne 25. oktoobrit 1917 kehtinud õigusaktidega kuulutati 1918. aasta novembris Eesti Vabariigis maksvaks ka eelnimetatud määrus. Selle alusel hakati 1918. aasta detsembris töö- ja hoolekandeministeeriumi<sup>7</sup> juhtimise ja järelevalve all omavalitsuste juures tööbörse avama. Esimesena alustas tegevust 19. detsembril 1918 Tallinna linnavalitsuse tööbors.<sup>8</sup> Tartu tööbors alustas tegevust 1919. aasta veebruaris, Kuressaare tööbors aprillis. Aasta lõpuks vahendasid tööd ka Narva, Valga ja Pärnu linnavalitsuse tööbors.<sup>9</sup>

1925. aasta algul tegutsesid tööborsid 8 omavalitsuse juures. Aastail 1925–1929, kui Eesti majandus oli tõusuteel ja vajati uusi töökäsi, avati riigi erinevates piirkondades töövahendamiseks veel 7 uut tööborsi. Nii vahendas 1929. aastal tööd 15 tööborsi, millest aastaringelt tegutsesid 8 linnaomavalitsuse tööborsid, maaomavalitsuste juures tegutsesid tööborsid ainult sügis-talvel ja esimestel kevadkuudel, ajal, mil põllutöid ei tehtud. 1933. aastal oli tööbörse kokku 28, neist 12 linna, 5 linna ja maakonna, 3 maakonna ja 8 alevi tööborsi.<sup>10</sup> 1934. aasta algul tegutses Eestis 31 tööborsi. Sama aasta suvel läbi viidud tööborside reformi tulemusena jäi tegutsema 17 tööborsi, mis asusid kõik linnaomavalitsuste juures ja teenindasid linna ning selle lähiümbruskonna elanikke.

Lisaks omavalitsuste tööbüroodele vahendasid 1920. aastail väikese tasu eest tööd, peamiselt majateenijatele, kolm eratöökontorit, mis asusid Tallinnas. 1930. aastate lõpul oli selliseid erakontoreid 6, neist viis tegutses Tallinnas ja üks Tartus.<sup>11</sup> Peamiselt majateenijate töövahendusega tegeles 1936. aastast ka Tallinna Kristlike Noorte Naisühingu kohakuulamis- ja teadetebüroo.

Töövahendamiseks meremeestele avati 1928. aastal spetsiaalne meremeeste tööbüroo. Kui 1937. aasta kevadel nappis põllutöölisi mitmes maapiirkonnas, siis avati tööturu paremaks korraldamiseks maal Põllutöökoja juures tööbüroo ja kohalikud tööbürood 72 konvendi juures.<sup>12</sup>

Tööborside 1919. aasta statistilised andmed<sup>13</sup> näitavad, et Tallinna linnavalitsuse tööbüros, mis avas ukseid 19. detsembril 1918, oli 10. jaanuariks 1919 registreeritud 3458 töötut, neist 1535 naist ja 1923 meest. Sellel ajavahemikul oli tööbüroo kaudu tööd saanud 183 meest ja 28 naist, kokku 211 töötut. Tööd oli saanud suh-

---

<sup>7</sup> Seoses töö- ja hoolekandeministeeriumi reorganiseerimisega läks 1. juulist 1929 tööborside juhtimine üle haridus- ja sotsiaalministeeriumile. Aastail 1933–1937 oli tööborside juhtimine ja järelevalve jaotatud kahe ministeeriumi – haridus- ja sotsiaalministeeriumi ning teedeministeeriumi vahel, alates 1. detsembrist 1937 läks see funktsioon sotsiaalministeeriumile (asutati 1936. aastal).

<sup>8</sup> ERA, f 20, n 1, s 16, l 24.

<sup>9</sup> ERA, f 2000, n 1, s 1226, l 2.

<sup>10</sup> ERA, f 969, n 2, s 174, l 141.

<sup>11</sup> **Ahelik, S.** Tööpuudusest kodanlikus Eestis. – Eesti tööliklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul. Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1987, 146.

<sup>12</sup> Riigi Teataja (RT) 1937, 9, 72; 10, 84.

<sup>13</sup> ERA, f 2000, n 1, s 1005, l 11. Töötud, kes polnud tööd saanud, registreeriti iga kuu uuesti.

teliselt väike osa, vaid 6% registreeritud töötutest. Kevadel, kui algasid hooajata tööd, vähenes töötajate arv rohkem kui poole võrra. Samal ajal suurenes tööpakkumiste arv. 1919. aasta juunis oli Tallinna tööborsil registreeritud 1184 töötut, kellest 539 ehk 45% leidis tööborsil vahendusel töökoha.<sup>14</sup> Tartu tööborsil registreeriti esimese tegevuskuu (1919. aasta veebruari) jooksul 2312 töötut, kellest tööd sai vaid 140 ehk 6%. Juunis Tartu tööborsil registreeritud 831 töötat töölisest leidis 823 endale maakonnas töökoha peamiselt põllutöödel. Kuressaare tööborsil registreeriti esimesel tegevuskuul, 1919. aasta aprillis veidi üle 1300 töötut. Neile polnud tööborsil tööd pakkuda. Mais, kui maatööd algasid täie hooga, jäi tööborsil arvele vaid 193 töötut, kellest 62-le ehk kolmandikule muretses tööborsil töökoha. 1919. aasta juunis oli 5 linnavalitsuse – Tallinna, Tartu, Narva, Valga ja Kuressaare – tööborsil kokku registreeritud 5386 töötut, kellest 1517 ehk 28% said tööd tööborsil vahendusel.

Andmeid tööborsil registreeritud töötute kohta hakati regulaarselt avaldama 1922. aastal, kui loodi Riigi Statistika Keskbüroo, kelle ülesannete hulka kuulus tööborside statistiliste aruannete kogumine, töötlemine ja avaldamine. Statistika pidamine töötute kohta võimaldas ka Eestil ühineda 1922. aastal Rahvusvahelise Töö Organisatsiooni (International Labour Organization) konventsiooniga tööpuuduse kohta<sup>15</sup>, mis oli vastu võetud Washingtonis esimesel rahvusvahelisel töökonverentsil 29. oktoobril 1919. Konventsioon tugines suuresti Suurbritannia 1909. aasta tööborside seadusele, mida sooviti konventsiooni kaudu muuta üldiseks standardiks.<sup>16</sup> Konventsiooniga ühinemisega võttis Eesti endale kohustuse saata rahvusvahelisele töötoimkonnale järjekindlalt teateid registreeritud töötute ja tööpuuduse vähendamiseks rakendatud abinõude kohta ning ühtlustada omavalitsuslike ja eratööstuste tegevust.

Tabelist 1 nähtub, et 1922. aastaga võrreldes suurenes 1924. aastal tööborsidel registreeritud töötute arv 2,4 korda, 1923. aastaga võrreldes aga kolm korda. Huvi suurenemine töötuteks registreerimise vastu oli tingitud kahest põhjusest: tööjõu nõudluse vähenemisest seoses majanduskriisiga ja riigipoolse abi käivitumisest tööborsidel registreeritud töötutele.

Kuni 1931. aastani oli tööturu seisukord suhteliselt stabiilne. Omavalitsuse tööborsidel registreeriti kuus keskmiselt 2000–3000 töötajat (tabel 1). Suvekuudel (juunist septembrini) oli registreeritud töötajate arv kõige väiksem ja kõikus 500–1900 vahel, sügis-talve- ja kevadkuudel (oktoobrist maini) aga suurenes mitmekordseks, ulatudes mõnel kuul koguni 8000-ni. Suurema osa nendest moodustasid hooajata töölised, kes pärast põllu- ning ehitustööde ja sesoonsete tööde lõppu turbatööstuses, kaevandustes, lubja- ja telliskivitehastes ning saeveskites registreerisid end töötuna tööborsil lootuses leida rakendust hädaabitöödel kuni järgmise aasta hooajata tööde alguseni. Nii oli tööpuudus Eestis põhiliselt hooajalise iseloomuga.

<sup>14</sup> ERA, f 2000, n 1, s 1005, l 11.

<sup>15</sup> <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?Coo2>; RT 1922, 141/142, 89.

<sup>16</sup> Peep, V. Eesti sotsiaalpoliitilise õigusloome arengujooned 1. omariiklusajal. Tallinn, Argo, 2005, 32.

**Tabel 1.** Omavalitsuse tööbörsidel registreeritud töötisjate arv\*

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Jaanuar	971	894	2 476	3 684	3 543	4 841	4 421	6 329	5 608	5 246	9 318	16 511	7 720	1 873	959	1 250	1 130	1 133
Veebruar	1 021	1 000	4 159	3 757	2 444	4 734	4 113	4 624	4 580	4 070	9 096	15 437	6 149	1 843	857	951	693	928
Märts	1 303	661	5 085	2 867	1 916	4 405	3 134	4 165	3 575	2 765	8 395	14 512	6 005	1 518	695	693	651	663
Aprill	1 280	812	3 657	2 209	2 249	2 970	2 162	3 014	2 216	2 424	6 029	10 760	3 062	992	358	266	492	560
Mai	1 319	817	2 074	1 783	1 839	2 337	1 470	2 169	1 515	1 368	4 896	4 848	1 990	412	113	172	215	128
Juuni	1 278	865	1 463	1 771	1 051	1 907	883	1 110	910	931	3 137	2 822	903	209	77	74	118	62
Juuli	677	528	1 372	1 260	893	729	486	780	762	634	2 022	1 580	493	150	51	81	97	65
August	505	507	1 183	941	731	809	467	609	1 039	933	3 258	2 046	838	197	138	102	159	56
September	528	507	957	883	811	1 201	706	902	1 414	2 096	5 957	3 881	1 016	152	224	99	191	97
Oktoober	749	619	1 325	1 904	2 309	2 864	1 561	3 065	3 282	5 425	8 901	6491	1 796	354	577	250	409	474
November	915	926	1 974	4 607	4 157	4 526	4 369	5 288	5 675	7 554	10 715	10 375	2 927	849	1 045	730	909	1 064
Detsember	793	777	2 156	3 213	3 807	4 437	7 770	6 116	6 497	9 055	13 727	9 215	2 739	962	1 072	808	972	1 200
Keskmine	955	743	2 323	2 407	2 146	2 980	2 628	3 181	3 089	3 542	7 121	8 207	2 970	793	514	456	503	536

\* ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 1; Eesti Statistika (ES), 1934, 54, 170, 224, 274, 338, 420, 421, 488, 554, 602, 670; ES, 1935, 54, 110, 170, 228, 278, 338, 662; ES, 1936, 62, 116, 167, 219, 283, 347, 429, 430, 483, 555, 605, 679; ES, 1937, 48, 104, 163, 216, 329, 432, 433, 556, 557, 624, 694; ES, 1938, 58, 112, 160, 209, 272, 320, 417, 485, 540, 591, 656; ES, 1939, 107, 110, 220, 221, 336, 433, 495, 548, 590, 594, 656, 656; ES, 1940, 97, 100; **Sõrmus, R.** Avalikud tööd 1932/33–1933/34. a. talvel. – ES, 1934, 364.

Erinevalt omavalitsuste tööbörsidest majateenijatele tööd vahendavates erakontorites registreeritud töötute arv selliseid muutusi läbi ei teinud ja püsis aastaringelt 250 ja 400 vahel kuus.<sup>17</sup>

Tööturg hakkas järsult muutuma ülemaailmse majanduskriisi mõjul 1931. aastal, kui tegevus ahenes kõigis majandusharudes. Tööjõu nõudluse vähenemise tagajärjel suurenes 1931. aasta septembrist alates omavalitsuste tööbüroodes registreeritud töötajate arv kiiresti ja tõusis detsembri lõpuks 9100-ni, ületades 1930. aasta lõpu seisuga 2600 inimese võrra (tabel 1). 1932. aasta esimeste kuude töötute arvuks (koos perekonnaliikmetega) prognoositi 45 000 inimest.<sup>18</sup>

Kuna majanduskriisi aina süvenes, muutus olukord tööturul üha raskemaks ja jõudis madalseisu 1932. aasta lõpul. 1933. aasta jaanuaris tõusis registreeritud töötajate arv 16 500-ni. Ka järgmised kuud püsis see väga kõrgena: 14 500–15 400 piirimail. Olukorda tööjõuturul aitas parandada hooajatööde algus, peamiselt aga krooni devalveerimine 1933. aasta juunis, mis pani aluse majanduse elavnemisele ja ühtlasi tööjõu nõudluse suurenemisele. 1933. aasta lõpul, kui hooajatööd nii tööstuses kui põllumajanduses olid lõppenud, ruttasid tööst ilma jäänud taas end tööbörsil registreerima. Omavalitsuste tööbörsidel ja töövahenduse erakontorites oli 1933. aasta detsembri lõpul arvel vastavalt 9200 ja 340 töötut, seega kokku 9540 töötut.<sup>19</sup> See arv oli 4550 võrra väiksem 1932. aasta detsembris tööbüroodes registreeritud töötute arvust.

1934. aasta algul jätkus töötuse vähenemise tendents ja märtsi lõpul, enne hooajatööde algust oli omavalitsuste tööbüroodes registreeritud 6000 töötut – 3200 töötut ehk 35% vähem kui eelmise aasta detsembris.

Suvekuudel vähenes registreeritud töötute arv veelgi ja kõikus 500–900 vahel. Traditsiooniliselt kasvas töötajate arv pärast hooajatööde lõppu. 1934. aasta detsembri lõpul oli omavalitsuste tööbörsidel arvel 4900 töötut (koos hädaabitöölisega).<sup>20</sup> Eesti Pank hindas aasta teisel poolel kujunenud olukorda tööturul rahuldavaks.<sup>21</sup>

Tööbörsidel registreeritud töötute arvu vähenemise peamiseks põhjuseks oli majanduse seisukorra paranemine, kuid oma mõju oli ka valitsuse määrusel<sup>22</sup>, mis kehtestas töötute registreerimise uue, range korra.

Kuni 1934. aasta augustini kehtivate eeskirjade järgi pidid maatöötud end tööbörsil registreerima iga kuu uuesti, linnatöötud aga iga kahe nädala tagant. Juhul, kui töötute eeskirjast kinni ei pidanud, kustutati ta töötute nimekirjast.<sup>23</sup> Vastavalt 3. augustil 1934 kehtima hakanud uuele korrale lõpetati maatöötute registreerimine. Tööbörsidel võisid end töötuna registreerida 16–60-aastased Eesti Vabariigi

<sup>17</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 1.

<sup>18</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 159.

<sup>19</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 1.

<sup>20</sup> Economic Conditions in Estonia, December 1935. Report by W. H. Gallienne, C. B. E. His Majesty's Consul, Tallinn. London, 1936, 20.

<sup>21</sup> Eesti majandus 1934. Eesti Panga aastaraamat. Tallinn, 1935, 35.

<sup>22</sup> RT 1934, 65, 562.

<sup>23</sup> ERA, f 50, n 1, s 2608, l 18. Kuni 1. maini 1933 pidid ka linnatöötud end tööbörsil iga kuu uuesti registreerima.

kodanikud, samuti kodakondsuseta isikud, kes olid Eesti Vabariigis elanud vähemalt 10 aastat või võtnud osa Vabadussõjast. Töötuks registreeritav isik pidi olema elanud kohaliku tööbörssi tegevuspiirkonnas vähemalt kaks aastat. Töötuks ei registreeritud isikuid, kel oli õigus saada elatist teistelt isikutelt või kes oli kaotanud oma töövõimest üle 60%. Samuti ei tohtinud töötuks registreerida vallalisi, kel oli kuus 25-kroonine või suurem sissetulek, ja perekonnainimesi sissetulekuga vähemalt 35 krooni kuus. Töötuks registreeritu oli kohustatud talle pakutud töö vastu võtma, vastasel korral kustutati ta kaheks aastaks töötute nimekirjast. Töötuks registreerimine jäi endiselt vabatahtlikuks.

Määruse ideoloogia lähtus seisukohast, et kuna tööbörstil registreeritud töötule, kes pole vabal tööturul suutnud endale tööd leida, organiseeritakse riigi ja omavalitsuse kaasabil hädaabitöid, tuleb kindel olla, et need on isikud, kes tegelikult abi vajavad.

1935. aastal koostas valitsus majanduse arengukava, mis nägi ette loodusvaradel põhineva tööjõumahuka kriisidele vastupidava tööstuse forsseeritud arengu ja asundustegevuse. Selle eesmärgiks oli saavutada Eestis maksimaalne tööhõive. Järgnevatel aastatel toimus selle kava elluviimine. Majanduse üldine aktiviseerumine 1936. aastast ja seoses sellega toimunud töömahu laienemine hõivas majanduskriisi aastail rakendamata tööjõu. Vähe sellest, tänu tööstuse ja põllumajanduse intensiivsele arenemisele tekkis töökäte puudus. Eriti suuri probleeme oli tööjõuga põllumajanduses ja seetõttu sai Põllutöökoda 1937. aastal seadusliku õiguse avada kohalike konventide juures tööbürood. Nende ülesanne oli registreerida põllumajanduse alal tööpakkumisi ning tõeõndumisi ja korraldada töövahetust koostöös linnade tööbörsidega.<sup>24</sup> Töökäte defitsiiti suvekuudel leevendati põllutöölise sissetoomisega Poolast ja Leedust.

Hooajatööde vaheajal, kui töömaht aastas oli kõige väiksem, oli omavalitsuste tööbörssidel ja eratööbüroodes registreeritud nii 1937. kui ka 1938. aastal veidi alla 2000 töötisija.<sup>25</sup> See ei tähendanud, et ülejäänud töövõimelised isikud Eestis olid kõik tööga hõivatud. Töötisijate arv oli suurem kui tööbörssidel registreeritute arv. Teatud rakendamata tööjõu reservi olemasolu on igati normaalne. Praktikas ei ole võimalik saavutada riigis 100%-list tööhõivet ja see pole ka ratsionaalne. Iga hetk võib vaba tööjõudu vaja minna kas seoses tootmise laiendamise või uute ettevõtete avamisega. Selleks et ettevõtjad saaksid palgata parimad töötajad, peab olema valikuvõimalus, seega konkurents tööjõuturul. Teatud tööjõu reserv mingil ajahetkel on paratamatult seotud töökoha vahetusega. 1938. aasta lõpul moodustasid tööbörssil registreerituist 40% töökohta vahetada soovijad ja 60% need, kes polnud pikema aja jooksul suutnud endale tööd leida ehk töötud.<sup>26</sup>

Töötute arvu väike suurenemine 1938/39. aasta kevad-talvel oli tingitud külmast, mis takistas hädaabitööde korras tehtavaid ehitus- ja kanalisatsioonitöid.<sup>27</sup>

---

<sup>24</sup> RT 1937, 9, 72; 10, 84.

<sup>25</sup> Eesti majandus 1938. Eesti Panga aastaraamat. Tallinn, 1939, 43.

<sup>26</sup> Eesti majandus 1938, 43.

<sup>27</sup> Valitsusasutiste tegevus 1938/39. a. Tallinn, 1939, 114.

Seevastu suvekuudel leidis enamik töötajast endale töökoha: tööbörsidel oli arvel alla 100 töötaja. Olulise muutuse tööturul tõi kaasa Teise maailmasõja valla-pääsemine 1939. aasta septembris. Sõjategevus Euroopas põhjustas raskusi töös-tusliku tooraine hankimisel ja toodangu müügil välisurul, mille tulemusena tuli tootmist kokku tõmmata. 1940. aasta esimese viie kuu jooksul oli tööbörsil regist-reeritute arv 200–300 töötaja võrra suurem kui 1939. aasta samal perioodil.<sup>28</sup> 1940. aasta 1. juuni seisuga oli omavalitsuste tööbörsil registreeritud 507 töötajat, ligi neli korda rohkem kui 1939. aastal ja seda olukorras, kus hädaabitöödega oli hõivatud ligi 1000 töötut.<sup>29</sup> Reeglina lõpetati hädaabitööd aprillis.

Töötute arv Eestis oli tööbörsidel registreeritud töötute arvust märkimisväärselt suurem, mida näitavad loenduste materjalid. Töötuid loendati 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse ajal, 1926. aasta aprillis Tallinnas ja 1927. aasta veebruaris Tartus korraldatud korterite loenduse käigus. Lisaks toimus maatöötute vabatahtlik regist-reerimine 1932. aasta veebruaris.

1922. aasta 28. detsembri rahvaloenduse andmeil oli majanduslikult aktiivsete elanike hulgas 11 944 töötut: 7714 meest ja 4230 naist.<sup>30</sup> See tähendas, et Eesti majanduslikult aktiivsest elanikkonnast oli 2,7% töötat, mis on suhteliselt madal tase. Riigi Statistika Keskbüroo töötaja Richard Sõrmuse andmeil olid loendusest välja jäänud rahvaloenduse ajal töötat olnud 15 000 hooajalist põllutöölis. Kui põllutöölised arvesse võtta, oli töötat 6% majanduslikult aktiivsest elanikkonnast.<sup>31</sup> Eestis oli tööpuudus mõnevõrra suurem kui Soomes, kus töötute osatähtsus töö-ealise elanikkonna hulgas oli kuni 1928. aastani 2%.<sup>32</sup>

Rahvaloenduse ajal vahendasid Eestis tööd 7 omavalitsuse tööbörsi (Tallinna, Tartu linna ning maakonna, Valga, Pärnu, Viru maakonna, Narva ja Kuressaare ning Saaremaa) ja kaks erakontorit. 31. detsembril 1922 oli omavalitsuste töö-börsil registreeritud 793 ja erakontorites 186 töötut, seega kokku 979 töötut.<sup>33</sup> Kolm päeva varem toimunud rahvaloenduse järgi oli nende tööbörside tegevus-piirkonnas 6490 töötut. Seega moodustas tööbörsidel registreeritud töötute arv vaid 15,1% tegelikust töötute arvust. Tallinnas ja Tartus oli see näitaja kõrgem. Rahvaloenduse andmeil oli Tallinnas 2890 töötut, tööbörsidel oli registreeritud aga 647 töötut ehk 22,4% töötutest. Tartus oli 1877 töötust registreerinud end tööbörsil 296, mis moodustas 16% kõigist töötutest. Narvas oli 638 töötust regist-reerinud end tööbörsil 12 ja Pärnus 527-st vaid 8. Saaremaal loendati 81 töötut, neist polnud ükski end tööbörsil registreerinud.<sup>34</sup> Sellest nähtub, et huvi tööbörsil

<sup>28</sup> Arvutusalus: Eesti Statistika, 1940, 97, 100, 159, 211, 264, 317.

<sup>29</sup> Eesti Statistika, 1940, 317.

<sup>30</sup> 1922. a üldrahvalugemise andmed. Vihk III: Rahva tööala ja ühiskondline kihitus. Tallinn, 1925, tabelid: Üleriikline kokkuvõte tööhäruude ja ühiskondliste kihtide järele, 82.

<sup>31</sup> **Sõrmus, R.** Töötaolek Eestis 1922–1924 a. – Eesti Statistika, 1925, lisad, 17; **Sõrmus, R., Gutman, A.** Töötaolu Eestis. Töötaolu ulatus, põhjusi ja lahendamisevõimalusi. Tallinn, 1933, 34.

<sup>32</sup> **Antila, K., Nenonen, M.** Relief Works, the World Bank and Private Business: Building Highways in Finland. – Scandinavian Economic History Review, 2000, 48, 2, 59.

<sup>33</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 1.

<sup>34</sup> **Sõrmus, R.** Töötaolek Eestis 1922–1924 a., 17.



registreerimise vastu oli väga väike, seda võis täheldada üksnes kahes suuremas majanduskeskuses – Tallinnas ja Tartus. Väikese huvi peamiseks põhjuseks oli see, et töbörside vahendusel leidis tööd vaid 20–30% registreerituist.<sup>35</sup> Suuremaid võimalusi töö leidmiseks pakkusid ajalehekuulutused.

Tallinna korterite loenduse käigus võeti 1926. aasta 8. aprilli seisuga arvele 2290 töötut: 1242 meest ja 1048 naist.<sup>36</sup> Rahvaloendusega võrreldes oli töötute arv Tallinnas 600 võrra väiksem. Sellest ei saa siiski järeldada, et tööpuudus oli Tallinnas vähenenud. Vastupidi, kuna 1922. aasta detsembris toimunud rahvaloenduse ajal olid hooajatööd lõppenud, 1926. aasta korteriloenduse ajal aga nende käivitamisega algust tehtud, võib järeldada, et Tallinna tööjõuturul polnud olulisi muutusi paremuse poole toimunud. Pealegi jäi R. Sõrmuse väitel üsna suur arv töötuid 1926. aastal arvele võtmata. Nii registreeriti loenduse ajal töötuna 8. aprillil hädaabitöödel viibinud 839 töötust vaid pooled ja töbörsil registreeritud 617 tööotsijast vaid 480. Selle põhjuseks oli loenduse pikk kestus – 8. aprillist juuni keskpaigani –, mille jooksul osa 8. aprillil tööta olnud isikutest oli endale töökoha leidnud ja ei pidanud vajalikuks lasta end töötuna loendada.<sup>37</sup> Meessoost tööotsijate hulgast kasutasid töbörsi vahendust kõige rohkem liht- ja ehitustöölised, kellest oli töbörsil registreeritud vastavalt 40,2% ja 35,9%. Kolmanda suurema grupi moodustasid metallitöölised, kellest 33,9% soovis tööd leida töbörsi abiga. Naissoost tööotsijatest kasutasid töbörsi vahendust samuti kõige enam lihttöölised (38,5%), neile järgnesid kehakattetöölised (26,9%) ja kolmanda suurema grupi moodustasid majateenijad (20,9%).<sup>38</sup>

Tartus loendati töötuid 16. veebruaril 1927. Loenduse käigus võeti arvele 3186 töötut: 1023 meest ja 854 naist.<sup>39</sup> 28. detsembri 1922. aasta rahvaloendusega võrreldes oli töötute arv 1214 võrra suurem. Nii nais- kui meestöötute hulgas olid enamikus lihttöölised, kelle osatähtsus oli vastavalt 76,0% ja 57,4%. Teise suurema grupi moodustasid naistöötute hulgas tekstiilitöölised (10,9%), meestöötute hulgas aga ehitustöölised (9,7%). Kolmandal kohal olid meestöötute hulgas metallitöölised (4,9%), naistöötute hulgas aga kantselei- ja kontoriametnikud (5,5%). Loenduse andmeil oli 6,9% töötuist tööta olnud kuni üks kuu, 26,6% 1–2 kuud, kõige suurem osa – 42,3% töötutest 2–6 kuud, 11,6% 6–12 kuud ja 12,6% töötutest oli tööta olnud aasta või rohkem.<sup>40</sup> Kõrvutades loendusandmeid töbörsil registreeritud töötute arvuga, selgub, et töbörsil oli registreeritud ligikaudu 50% töötutest.<sup>41</sup> Oma artiklis korrigeerib Salme Ahelik seda protsenti, hinnates töbörsil registreeritud töötute osa 30%-le kõigist Tartu linna ja maakonna töötuist.<sup>42</sup>

<sup>35</sup> Sõrmus, R. Töötaolek Eestis 1922–1924 a., 24.

<sup>36</sup> Sõrmus, R. Töötaolu Tallinnas 8. aprillil 1926 a. – Eesti Statistika, 1927, 9.

<sup>37</sup> Sõrmus, R. Töötaolu Tallinnas 8. aprillil 1926 a., 9.

<sup>38</sup> Sõrmus, R. Töötaolu Tallinnas 8. aprillil 1926 a., 17.

<sup>39</sup> Töötaolu Tartus 16. veebruaril 1927. – Eesti Statistika, 1927, 464.

<sup>40</sup> Töötaolu Tartus 16. veebruaril 1927, 466.

<sup>41</sup> ERA, f 2000, n 1, s 1383, l 51.

<sup>42</sup> Ahelik, S. Tööpuudusest kodanlikus Eestis, 153.

Abinõude väljatöötamine tööpuuduse vähendamiseks ei olnud võimalik, omamata ülevaadet tööpuuduse ulatusest riigis. Kui töbörsidel registreeritud töötute arv oli tööpuuduse indikaatoriks linnades, siis info maatöötute kohta puudus. See tõttu korraldati 1932. aasta veebruaris maal töötute registreerimine, mille käigus täideti 16 856 registreerimislehte. Viimaste töötlemisel Riigi Statistika Keskbüroos jäeti kõrvale nende isikute lehed, keda ei loetud töötuteks. Maatöötute lõplikuks arvuks saadi 16 195 inimest.<sup>43</sup> Üleskirjutus ei täitnud täielikult oma eesmärki, sest valla- ja alevivalitsustes registreeriti vaid need isikud, kes tulid end ise vabatahtlikult registreerima. Osa töötuist hoidis end registreerimisest kõrvale, sest suhtus sellesse umbusklikult.

Järgmine töötute loendus toimus 1. märtsil 1934. aasta rahvaloenduse käigus. Loenduse andmeil oli Eestis 40 768 töötut, kellest pooled – 20 420 – elasid linnades.<sup>44</sup> Töötute osatähtsus töövõimeliste elanike hulgas oli 3,6%.<sup>45</sup> Soomes oli majandus paremal järjel kui Eestis, töötud moodustasid vaid 1,1% töövõimelisest elanikkonnast.<sup>46</sup>

1934. aasta 1. märtsi seisuga oli omavalitsuste töbörsidel ja töövahenduse erakontorites registreeritud töötute arv koos hädaabitöölisega 11 861.<sup>47</sup> Seega oli end registreerinud vaid 29,1% töötuist.

Andmed töötute tegeliku arvu kohta puudusid ka teistel riikidel. Suurem osa riikidest opereeris nii nagu Eestigi töbörsidel registreeritud töötute arvuga või siis töötute arvuga tööpuuduse vastu vabatahtlikult või kohustuslikult kindlustatute hulgas. Ladina-Ameerika, Aafrika ja enamikus Aasia riikides ja isegi Ameerika Ühendriikides ei peetud töötute kohta üldse mingit arvestust.<sup>48</sup>

Eesti suuremateks töbörsideks kujunesid nende loomisest alates Tallinna ja Tartu linnavalitsuse töbörsid. Eesti tööstus- ja kaubanduskeskuse Tallinna töbörsil registreeriti tavaliselt üle poole, suurema põllumajandusliku piirkonna keskuses Tartus 1/3 tööotsijaist.

Ametialaselt oli töötute koosseis kirju. Arvukuselt kõige suurema rühma moodustasid nii meeste kui naiste hulgas lihttöölised ehk ilma kindla kvalifikatsioonita isikud. Siiski oli siin ka oma “aga”: nimelt õppinud töölised, kel polnud lootust oma erialal tööd leida, registreerisid end viimases hädas töbörsil lihttöölisena.<sup>49</sup> Lihttööliste järel oli teine suurem kategooria tööotsijaid tavaliselt ehitustöölised, kelle töö oli sesoone iseloomuga. Järgnesid põllu- ja aiatöölised. Kvalifitseeritud tööstustöölised enamasti töbörsilt tööd ei otsinud. Töbörsidel polnud 1934. aastani ka erilist autoriteeti ei töötsijate ega ka tööpakkujate hulgas eelkõige selle

<sup>43</sup> ERA, f 1831, n 1, s 592, l 62.

<sup>44</sup> **Reiman, H.** Töötaolu 1933/34. a. talvel. (1. III 1934. Rahvaloenduse andmeil). – Eesti Statistika, 1935, 2.

<sup>45</sup> Arvutusalus: Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn, 1937, 35.

<sup>46</sup> Arvutusalus: Suomen tilastollinen vuosikirja vuonna 1940. Helsinki, 1941, 11; Bank of Finland. Monthly Bulletin, 1936, XVI, 12, 20.

<sup>47</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1184, l 137.

<sup>48</sup> Labour Research. The Monthly Circular of the Labour Research Department, 1931, XX, 5, 108.

<sup>49</sup> **Sõrmus, R.** Töbörside tegevus ja töötaolu 1924–1926 a. – Eesti Statistika, 1927, 527.

tõttu, et lootus tööbörsi kaudu alatist tööd saada oli imeväike. Tööstööbörside tegevus oli taandunud peamiselt töötute registreerimisele ja nende saatmisele hädaabi-töödele ehk teisisõnu: neile hoolekandlise abi osutamisele. Tööpakkumiste registreerimine ja töötajate teavitamine töö leidmise võimalustest oli jäänud täielikult tagaplaanile. Tööpakkujate silmis oli tööstööbörst koht, kus registreeriti ühiskonnaheidikuid, ja seetõttu ei rutanud nad tööstööpakkumisi börsil registreerima.

Madal maine ja tööstöövahendamise unarusse jätmine olid põhjuseks, miks tööstööbörstid 1934. aastal reformiti. Selle tulemusena hakati eraldi registreerima töötuid ning töökohta vahetada soovijaid ja alustati kutsenõustamisega. Loomulikult ei toonud see üleöö kaasa tööstööbörstide prestiiži kasvu, kuid Eesti tööstööbörstide tegevus ühtlustati teiste Euroopa riikide tööstööbörstide tegevusega.

## TÖÖPUUDUSE VASTU VÕITLEMISE ABINÕUD

Kahe maailmasõja vahelisel perioodil puudus Eestis tööstöökindlustus. Siiski ei saa öelda, et see küsimus poleks üldse päevakorras olnud. Soovides järgida Rahvusvahelise Tööstööorganisatsiooni soovitusi riikidele rajada efektiivselt toimiv tööstöökindlustuse süsteem, lubas Otto Strandmani valitsus 1919. aasta mais välja töötada ja maksma panna seaduse kõigi palgatöölise riiklikust kindlustamisest tööstööpuuduse vastu ja korraldada avalikke töid tööstööpuuduse leevendamiseks.<sup>50</sup> 1922. aasta novembris Riigikogu Sotsialistliku Tööstööpartei rühma esitatud “Vanaduse, tööstöövõimetuse ja tööstöötaoleku vastu kinnitusseaduse”<sup>51</sup> eelnõu takerdus tööstöökaitsekomisjonis, kes pidas seaduse kehtestamist enneaegseks ja rahanappuse tõttu Eestile ka üle jõu käivaks. Tööstöökindlustuse sisseviimine muutus uuesti aktuaalseks ülemaailmse majanduskriisi aastail, kui tööstöövõimalused järjest ahenesid ja tööstööpuudus suurenes. Tööstöökindlustuse sisseseadmist nõudsid valjuhäälselt nii tööstöötud, kohalikud ametiühingud kui Eestimaa Tööstöölisühingute Keskliit.<sup>52</sup>

Järgmine tööstöökindlustuse seaduse eelnõu tööstööutati välja haridus- ja sotsiaalministeeriumis. Tööstööpuuduse vastu võitlemise komitee arutas 27. veebruaril 1933 tööstöökindlustuse seaduse eelnõu ja otsustas selle tagasi lükata kaalutlusel, et Eestil pole kriisiajal seaduse rakendamiseks ressursse ega pole neid ka tulevikus ette näha.<sup>53</sup> Majandusministeerium ei toetanud samuti tööstöökindlustuse kehtestamist ja pidas rahvamajanduse seisukohalt produktiivset tööd kõige otstarbekamaks viisiks tööstööpuuduse vastu võitlemisel.<sup>54</sup>

Samal ajal laienes Euroopas jõudsalt nii kohustuslik kui ka vabatahtlik tööstöökindlustus. 1919. aastal oli kogu maailmas tööstööpuuduse vastu kohustuslikult kindlustatud 4,5 miljonit tööstöölist, neist 3,7 miljonit Suurbritannias, ja vabatahtlikult ligi

<sup>50</sup> Asutava Kogu protokollid, 1. istungjärk 1919, prot nr 12, veerg 461.

<sup>51</sup> Vt ERA, f 80, n 1, s 981, 14–11.

<sup>52</sup> ERA, f 50, n 1, s 2631, 115, 116.

<sup>53</sup> ERA, f 50, n 1, s 2607, 1237.

<sup>54</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, 1161.

pool miljonit töelist. Pärast Esimest maailmasõda järgnesid Suurbritannia eeskujule Itaalia (1919), Austria (1920), Venemaa (1922), Poola (1924), Bulgaaria (1925), Saksamaa (1927) ja teised riigid. 1930. aastaks oli maailma 10 riigis kohustusliku töötuskindlustusega hõlmatud veidi üle 36 miljoni töölise. Arvesse ei ole võetud 10 miljonit NSV Liidu töelist, sest 1930. aasta 9. oktoobril suleti NSV Liidus kõik tööbörsid ja lõpetati töötü abiraha maksmine seoses tööpuuduse täieliku likvideerimisega. Ainuüksi Saksamaal hõlmas kohustuslik riiklik töötuskindlustus 15,6 miljonit töelist, Suurbritannias 12,4, Itaalias 4,5, Austrias 1,2, Poolas 1,0 miljonit jne. Paralleelselt kohustusliku töötuskindlustusega arenes ka vabatahtliku kindlustuse süsteem, mida riigivõimud toetasid subsiidiumidega. Kui Esimese maailmasõja eel olid Belgia, Taani, Prantsusmaa ja Norra ainukesed, kes toetasid riigi tasandil vabatahtlikke töötufonde, siis pärast sõda lisandusid neile Holland, Soome, Hispaania, Tšehhoslovakkia ja Šveits. Neis 9 riigis oli 1930. aastal vabatahtliku kindlustusega hõlmatud ligi 3 miljonit töelist.<sup>55</sup>

Eestis oli esialgu töötuse vähendamiseks ainuke abinõu töö vahendamine töötutele läbi tööbörside. Tööstörside ülesanne oli registreerida nii tööotsijaid kui ka vabu töökohti, pidada tööjõu ja töökohtade liikumise üle jooksvat arvestust ja koguda infot tööturu seisukorra kohta. Registreerumine tööbörsil oli vabatahtlik.

1924. aastal, kui majanduskriisi tagajärjel vähenes tööjõu nõudlus järsult, teadvustas valitsus probleemi tõsidust ja pani aluse töötutele abiandmise süsteemile. 1924. aasta riigieelarvest eraldati töö- ja hoolekandeministeeriumile töötute abistamiseks 25 miljoni marga suurune krediit.<sup>56</sup> Raha kasutati peamiselt tasuta lõunate ning toiduainete ja riiete ning jalanõude jagamiseks abivajajatele, samuti hädaabitööde organiseerimiseks. Selles osas järgiti Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni 1919. aasta soovitusi organiseerida tööpuuduse perioodil avalikke töid. Petseri maavalitsus ja Valga linnavalitsus abistasid töötuid neile hädaabitööde korraldamisega 1924. aasta kevadel. Tallinnas alustati hädaabitöid 16. juulil 1924. Nende organiseerijaks oli Raudteevalitsus ja töid teostati Järve jaama ehitusel. Aasta lõpul korraldasid esmakordselt hädaabitöid ka Tartu, Narva ja Pärnu linnavalitsus.<sup>57</sup>

Tööpuuduse probleem leevendus, kui algasid hooajatööd tööstuses ja põllutööd maal. Kuna sügisel, pärast hooajatööde lõppu oli taas oodata tööotsijate arvu suurenemist, moodustas valitsus 26. novembril 1924 tööpuuduse vastu võitlemise komisjoni, mille koosseisus olid töö-hoolekande-, raha-, teede- ja põllutööminister. Komisjoni ülesanne oli välja töötada abinõud tööpuuduse vähendamiseks. Esimesel koosolekul 9. detsembril 1924 asus komisjon seisukohale, et tööpuudusega ei ole võimalik võidelda, toetades töötuid materiaalselt toiduainete, riiete ja jalanõudega. Ainuke tõhus abinõu on hädaabitööd, mis annavad töötutele võimaluse ise elatist teenida.<sup>58</sup> Tööpuuduse vastu võitlemise komisjon oli hädaabitöid korraldavaks kes-

<sup>55</sup> International Labour Office. Unemployment Problems in 1931. Geneva, 1931, 60. – Studies and reports. Employment and Unemployment, 16; The Ministry of Labour Gazette, January–December 1931, XXXIX. London, 1932, 339.

<sup>56</sup> RT 1924, 48, 12.

<sup>57</sup> **Sõrmus, R.** Hädaabitööd 1924–1926. – Eesti Statistika, 1927, 455, 456.

<sup>58</sup> **Sõrmus, R.** Hädaabitööd 1924–1926, 455.

kuseks kuni 1926. aasta oktoobrini, mil valitsus tegi hädaabitööde korraldamise, järelevalve ja vastavate krediitide taotlemise ja jagamise ülesandeks teedeministeeriumile.<sup>59</sup> Hädaabitööde organiseerimine oli kohalike omavalitsuste ülesanne.

Tööpuuduse vastu võitlemise domineerivaks abinõuks muutusidki omavalitsuste ning riigiasutuste ja vähesel määral ka erafirmade poolt korraldatud hädaabitööd. Neid organiseeriti novembrist aprillini, perioodil, mil tööpuudus oli kõige suurem, sest põllumajanduses, ehituses ja teatud tootmisharudes (telliskivi-, lubja-, tsemendi-tööstus, saeveskid) oli hooajatööde vaheaeg.

Kuna riigil puudusid vahendid hädaabitööde organiseerimiseks sellises ulatuses, et tööga oleks saanud hõivata kõik töbörsil registreeritud töötajad, määrati kindlaks tööle paigutamise järjekord. Selleks liigitati töötud kolme kategooriasse. Esimesse kuulusid mees- ja naistöötud, kellel oli perekond ülal pidada. Teise kategooriasse liigitati üksikud nais- ja meestöötud, kelle ülalpidamisel oli abikaasa. Kolmanda kategooria moodustasid üksikud meestöötud ja abielunaised, kelle abikaasa oli töövõimeline.<sup>60</sup> Esmajärjekorras võimaldati tööd esimesse kategooriasse kuuluvatele töötutele. Juhul kui töömaht seda lubas, nähti ette teise ja kolmandasse kategooriasse kuuluvate töötute tööle paigutamine. Praktikas oli kahe viimase kategooria töötute jaoks töö saamine hädaabitööde väikese mahu tõttu nullilähedane.

1925. aasta detsembrist kehtis hädaabitöödele pääsemiseks paiksustsensus: hädaabitöödele võis paigutada vaid neid töötuid, kes olid “vähemalt üks aasta linnas korterit pidanud”. Üksikuid ja neid, kelle ülalpidamisel kedagi polnud, soovitas tööpuuduse vastu võitlemise komisjon üldse mitte tööle võtta.<sup>61</sup>

Need nõudmised ahendasid niigi ahtaid töö saamise võimalusi läbi töbörside veelgi. 1925. aastal (jaanuarist maini) sai hädaabitööle keskmiselt 51,7%, 1926. aasta samal perioodil 37,9% ja 1927. aastal 34,2% töbörsidel registreeritud töötajate üldarvust.<sup>62</sup> Seega jäi suurem osa töösooviavaldustest siiski rahuldumata. Kuna hädaabitöödena tehti peamiselt mullatöid, siis leidsid seal rakendamist põhiliselt mehed.

1927. aasta detsembris ametisse astunud riigivanem Jaan Tõnissoni valitsus pidas üheks oma prioriteediks elanike tööhõive tõstmist majanduse arendamise kaudu.<sup>63</sup> Selleks et välja selgitada, millised võimalused on majanduse erinevate sfääride arenguks ja uute töökohtade loomiseks, kutsus riigivanem 12. jaanuaril 1927 kokku laiapärgjalise nõupidamise. Sellest võtsid osa valitsuse ning Riigikogu liikmed, kaubandus-tööstuskoja, põllumeeste ning linnade esindajad ja teised. Nõupidamisel jäid kõlama mõtted, et töövõimaluste laiendamiseks ja tööjõu paremaks rakendamiseks tuleb piirata importkaupade sissevedu ja sama kaupa võimaluse korral Eestis toota, suurendada eksporttoodangut, anda riiklike tellimuste täitmine

<sup>59</sup> Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn, 1934, 246.

<sup>60</sup> **Sõrmus, R.** Hädaabitööd 1924–1926, 457.

<sup>61</sup> ERA, f 2000, n 1, s 1214, l 12.

<sup>62</sup> **Sõrmus, R.** Hädaabitööd 1924–1926, 458.

<sup>63</sup> III Riigikogu protokollid, 4. istungjärk 1927, prot nr 113, veerg 851.

Eesti ettevõtetele, korraldada ümber tööbörside tegevus, panna suuremat rõhku kutseharidusele jms.<sup>64</sup> Konkreetsete abinõude väljatöötamiseni siiski ei jõutud. Tutvumaks teiste riikide tööbörside tegevusega ja tööpuuduse vähendamiseks rakendatud meetmetega külastasid töö- ja hoolekandeministeeriumi ametnikud 1929. aasta suvel Lätit, Poolat, Austriat, Taanit ja Saksamaad.

1920. aastate teisel poolel maailmaturul valitsenud kõrgkonjunktuur võimaldas Eesti tööstuslikku ja põllumajanduslikku ekspordi tunduvalt suurendada, andes võimaluse uute töökohtade loomiseks. Seetõttu polnud vajadust ka erilisteks abinõudeks peale traditsiooniliste hädaabitööde korraldamise kevad-talveperioodil. Kui 1930. aastal hakkas ülemaailmne majanduskriis Eesti majandust mõjutama ja tootmise kokkutõmbamise tagajärjel suurenes kiiresti tööbörsil registreeritud töötute arv, suurendas riik summasid hädaabitööde korraldamiseks, kuid samas muutis ka karmimaks hädaabitöödele pääsemise tingimused. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 26. novembri 1930. aasta ringkirja<sup>65</sup> kohaselt võisid tööbörsid hädaabitöödele saata vaid neid töötuid, kes olid Eesti Vabariigi kodanikud, elanud tööbörsi piirkonnas vähemalt aasta ja teinud viimase aasta jooksul vähemalt 12 nädalat palgatööd (välja arvatud hädaabitööd) ning olnud ilma tööta vähemalt ühe kuu. Juhul kui töötü oli abielus, ei tohtinud abikaasa sissetulek kuus ületada 25 krooni. Hädaabitööde piiratud mahu tõttu olid tööle paigutamisel eelistatud töötud, kelle ülalpidamisel olid alaealised lapsed ja töövõimetud perekonnaliikmed.

Ministeeriumi kehtestatud sätted mõjutasid töøjõuturgu tervikuna, eriti aga Narva piirkonda, kus 15–20% registreeritud tööotsijaist oli kodakondsuseta. Et hädaabitöödele pääsemist kitsendava ministeeriumi ringkirja vastu saabus hulgaliselt protestikirju, pehendas ministeerium eeskirja, lubades teha erandeid Eestis vähemalt 10 aastat elanud kodakondsuseta isikute suhtes.<sup>66</sup>

Üheks tööpuuduse leevendamise abinõuks oli tööaja lühendamine tööstusettevõteteis 8 tunnini päevas alates 1. septembrist 1931.<sup>67</sup> Selle sammuga loodeti tõsta tööhõivet, sundides tööstureid palkama lisatööjõudu, et kõigi vajalike töödega toime tulla. Üsna drastiliseks abinõuks kujunes aga 1932. aasta 1. aprillil jõustunud “Tööpuuduse vastu võitlemise otstarbel teenistusvahekordade korraldamise seadus”<sup>68</sup>, mis nägi ette, et kui riigi- või omavalitsusasutuses, kaasa arvatud õppeasutuses, töötavad mõlemad abikaasad, tuleb vallandada naine, juhul kui tema abikaasa teenib linnas vähemalt 140 krooni ja maal 80 krooni kuus. Keelati ühe isiku töötamine riigi- või omavalitsusasutuses või ettevõttes kahel kindlaltalgalisel ametikohal. Samuti andis seadus õiguse vallandada riigi- ja omavalitsuse teenistusest pensioniõiguslikke isikuid, kes olid vanaduspensioni välja teeninud.

1932. aasta alguseks kujunenud muret tekitav olukord sundis hetkeseisu põhjalikult analüüsima ja väljapääsuteid otsima. Eesti Majandusteadlaste Selts kuulutas välja võistlustööde konkursi teemal “Töötaolu ulatus, iseloom ning lahenda-

<sup>64</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, 141–115.

<sup>65</sup> ERA, f 50, n 1, s 2608, 19–10.

<sup>66</sup> ERA, f 50, n 1, s 2681, 194–95; **Ahelik, S.** Tööpuudusest kodanlikus Eestis, 148.

<sup>67</sup> RT 1931, 61, 487.

<sup>68</sup> RT 1932, 30, 258.

misvõimalused Eestis”. 15. maiks 1932 laekunud kaheksast tööst kaks – Richard Sõrmuse ja August Gutmani töö – hinnati teise auhinna vääriliseks ja avaldati raamatuna<sup>69</sup> haridus- ja sotsiaalministeeriumi, majandusministeeriumi, kaubandus-tööstuskoja, konjunktuuribüroo ja Eesti Majandusteadlaste Seltsi ühiste rahaliste vahenditega. Samal ajal tellis valitsus analüüsi Eesti majanduse seisukorra ja arenemise võimaluste kohta konjunktuuribüroolt, kes usaldas selle ülesande J. Janussonile.<sup>70</sup> Mitme analüüsi põhjal jõuti järeldusele, et Eestis on tööpuudus muutunud alatise iseloomuga nähtuseks ja selle peamiseks allikaks ei ole tööstus, nagu see on tavaliselt tööstusriikides, vaid põllumajandus. Maareformi põhjustatud struktuurse muutuse tagajärjel oli maalt välja tõrjutud ligi 46 000 inimest, kes suundusid linnadesse. Linnamajandus polnud aga sel määral kasvanud, et seda rahvahulka tööga hõivata. 1932. aastal linnade töötute hulgas läbi viidud uurimus näitas, et ligi 1/3 neist oli hiljuti maalt tulnud.<sup>71</sup> Majanduskriis suurendas töötaolu veelgi ja mitte ainult linnades, vaid ka maal.

Teine oluline järeldus, milleni jõuti, oli see, et Eestis puuduvad eeldused tööturu küsimuse positiivseks lahendamiseks eramajanduse vaba arengu teel. Põllumajandus polnud suuteline tootmisbaasi laiendama ja töömahtu suurendama ei kriisi ajal ega ka pärast seda. Tööstusliku tootmise kasvuks nähti potentsiaali, kuid mitte lisatööjõu palkamise, vaid tootmise ratsionaliseerimise ja olemasoleva tööjõu parema kasutamise teel. Kaubandus oli üleküllastatud nii inimitööjõu kui ka sisseseadete ja kaupade alla investeeritud kapitali poolest. Sama kehtis ka transpordi kohta. Selline arutluskäik viiski järeldusele, et Eestis puuduvad vabaturumajanduse tingimustes eeldused tööjõumahu suurendamiseks tööstuses või teistes rahvamajanduse sfäärides.<sup>72</sup>

Tööjõuturu normaliseerimise konkreetsete abinõude väljatöötamiseks moodustas valitsus oma otsusega 1. septembrist 1932 komitee, mille koosseisus olid teede-, haridus- ja sotsiaal-, majandus- ning põllutööministeeriumi, kaubandus-tööstuskoja, põllutöökoja, Eestimaa Töölisühingute Keskkliidu (Tööliskoja), Linnade Liidu ja Maakondade Liidu esindajad.<sup>73</sup> Pärast pikki arutelusid ja vaidlusi jõudis komitee üksmeelsele otsusele, et tööpuuduse vastu võitlemisel tuleb rõhk asetada elamis- ja töövõimaluste laiendamisele maal. Komitee töötas välja ja esitas valitsusele järgmised soovitusel:<sup>74</sup>

riigi- ja omavalitsusasutused peaksid korraldama avalikke töid majanduslikku kasulikkust silmas pidades hooajatööde vaheajal – kevad-talve- ja sügis-talvekuudel, mil töötus on kõige suurem;

hädaabitöid tuleks korraldada kavakindlalt;

avalikele töödele ja hädaabitöödele tuleks palgata töölisi tööbörsidel;

<sup>69</sup> Sõrmus, R., Gutman, A. Töötaolu Eestis. Töötaolu ulatus, põhjusi ja lahendamisevõimalusi. Tallinn, 1933.

<sup>70</sup> Vt Janusson, J. Eesti majanduslik areng. Tallinn, 1932.

<sup>71</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 159.

<sup>72</sup> ERA, f 1831, n 1, s 1160, l 159.

<sup>73</sup> ERA, f 31, n 2, s 210, l 427.

<sup>74</sup> ERA, f 969, n 5, s 2530, l 113–119.

tööpuuduse ulatusest ülevaate saamiseks ja tööturu paremaks organiseerimiseks tuleks tööbörsid ümber korraldada, luues üleriigilise tööbörside võrgu koos kutse- nõustamisega;

töbörsid tuleks muuta passiivsetest tööotsijate registreerijatest aktiivseteks töövahetalitajateks ja töövõimaluste otsijateks;

tööpuuduse ulatuse selgitamiseks tuleks korraldada rahvaloendus töötute haritlaste tööjõuga;

tööjõu maalt linnadesse voolamise takistamiseks tuleks keelata pärast 1. jaanuari 1932 linnadesse elama asunud töötute paigutamine hädaabitöödele;

kõikidele tööliste tuleks välja anda tööraamat, kuhu oleks sisse kantud nende ametikäik ja töötasu;

tööpuuduse vastu võitlemiseks tuleks luua erifond, kelle ülesanne oleks avalike tööde korraldamine;

tuleks selgitada tööstuse töömahu suurendamise võimalusi;

tuleks arendada asundustegevust, mis annab elatist suurele hulgal inimestele;

töölube välismaalastele tuleks väljastada vaid äärmisel vajadusel;

tuleks lühendada tööpäeva pikkust hädaabitöödel, mis annaks võimaluse suurendada hädaabitööliste arvu.

Need soovitusel olid üldjoontes valitsusele vastuvõetavad, millest annab tunnistust 21. detsembri 1932. aasta otsus.<sup>75</sup> Sellega tegi valitsus haridus- ja sotsiaalministeeriumile ülesandeks kaaluda tööbörside ümberkorraldamist eesmärgiga muuta need passiivsetest tööotsijate registreerijatest aktiivseteks vahetalitajateks ning töövõimaluste otsijateks ja luua nende juurde kutsenõustamine, mis teeks tihedat koostööd koolidega. Majandusministeerium sai ülesande uurida tööstusettevõtete töömahu suurendamise võimalusi. Mõlemale ministeeriumile tehti ülesandeks välja selgitada tööaja lühendamise võimalused riigi- ja eraettevõtetes.

Esimesena viidi ellu soovitus luua avalike tööde korraldamiseks erifond. See loodi valitsuse otsusega 13. jaanuarist 1933 teedeministeeriumi juurde.<sup>76</sup> Fondi summad olid ette nähtud uute töövõimaluste loomiseks ja puudust kannatajate abistamiseks. Erifondi summad saadi kaubanduslikele ning tööstuslikele ettevõtetele ja isikutele kehtestatud erimaksust, lõbustusmaksust, riigi eelarve korras erifondi täiendamiseks määratavatest summadest ja annetustest ning kingitustest. Erifondi käsutamiseks moodustati teedeministeeriumi juurde komitee teede-, majandus-, haridus-, sotsiaal- ja kaitseministeeriumi esindajaist Riigikontrolli esindaja osavõtul. Alates 1. veebruarist 1933 korraldati avalikke töid erifondi summadest. Selleks et fondist raha saada, tuli avalike tööde korraldajal esitada tööde kava ja põhjendada selle vajalikkust, samuti ära näidata tööde teostamiseks vajalik tööliste arv.

1932/33. aastal, kui tööpuudus oli saavutanud haripunkti, tehti hädaabitöid 2,4 miljoni krooni eest. See summa oli ligi viis korda suurem 1930/31. aastal hädaabitöödeks kulutatud summast (419 000 krooni<sup>77</sup>). Sellele vaatamata suudeti häda-

<sup>75</sup> ERA, f 50, n 1, s 2611, 19.

<sup>76</sup> RT 1933, 7, 48.

<sup>77</sup> Valitsusasutiste tegevus 1918–1934, 247.



abitöödele paigutada maksimaalselt 30–40% tööbörsidel registreeritud töötajatest.<sup>78</sup>

Töötute abistamisega ei tegeldud mitte ainult riigi- ja omavalitsustasandil. Kodanikualgatuse korras moodustai 1931. aasta novembris organisatsioon Ühisabi, kes korraldas töötute abistamiseks mitu riide- ja rahakorjandust. Samuti saadi töötute abistamiseks vahendeid heategevuskontsertide ja pidude organiseerimisest ning annetustest.<sup>79</sup>

1933. aasta 18. mail ametisse astunud riigivanem J. Tõnissoni valitsuskabinet pidas peamiseks tööpuuduse vähendamise abinõuks tootmistegevuse elustamist ja arendamist, mitte aga sotsiaalhoolekande iseloomu omavate hädaabitööde organiseerimist.<sup>80</sup> Eesti krooni devalveerimine 1933. aasta juunis avaski tee tööstuse ning põllumajanduse elavnemisele ja koos sellega tööhõive suurenemisele, mille tulemused olid näha juba 1933. aasta teisel poolel. Kui 1932. aasta 31. detsembril oli tööbörsidel registreeritud töötajaid ligi 14 000, siis aasta hiljem, 31. detsembril 1933 oli neid 9200 ehk 35% vähem (tabel 1). Valitsus kärpis tunduvalt ka hädaabitöödeks ettenähtud summasid. 1933/34. aastal eraldas töökorralduse fond avalike tööde korraldamiseks vaid 948 000 krooni.<sup>81</sup> Majanduse olukorra paranedes kadus vajadus korraldada hädaabitöid eelmiste aastate mahus.

Järgmise valitsuse, riigivanem Konstantin Pätsi valitsuse majandusminister Karl Selter jagas seisukohta, et valitsuse esimeseks mureks peab olema tööpuuduse likvideerimine ja et riiklike ressursside kasutamine avalike tööde organiseerimiseks ainult tööpuuduse likvideerimise eesmärgil, pidamata silmas majanduslikku kasu, on ebaefektiivne. 16. jaanuaril 1934 Riigikogus peetud kõnes seadis majandusminister tööpuudusega võitlemise abinõuna esiplaanile laiaulatusliku sisekoloniasatsiooni, uute maa-alade kasutuselevõtmise, et avada uued võimalused elamiseks ja püsivaks tööks maal. Minister rõhutas, et rahvamajanduse seisukohalt on otsustav suunata viimastel aastatel linna valgunud tööjõud, kes polnud suutnud endale tööd leida, tagasi maale.<sup>82</sup> Selter märkis, et seadnud prioriteediks asundustegevuse, plaanib valitsus luua aastas keskmiselt 800–1000 uut majapidamist, mis rahva juurdekasvu arvestades tagab normaalsed töö- ja äraelamisvõimalused.<sup>83</sup> Teisele kohale tööpuuduse vastu võitlemisel seadis valitsus tööstuse ratsionaliseerimisega seotud tellimuste ja tööde algatamise.

Oma kõnes peatus minister ka probleemil, mis seisnes selles, et suur hulk töötuid saboteeris tööd. Lahendustena pakkus ta välja tööraamatu sisseseadmist ja radikaalse abinõuna töösundust. Ta märkis, et kui riik peab toitma isikuid, kes ei taha tööst kinni haarata, peab riigil olema õigus neid tööle sundida.<sup>84</sup>

<sup>78</sup> Arvutusalus: Valitsusametite tegevus 1918–1934, 247.

<sup>79</sup> **Sõrmus, R.** Avalikud tööd 1930/31–1932/33. a. talvel. – Eesti Statistika, 1933, 325.

<sup>80</sup> V Riigikogu protokollid, IV istungjärk 1933, prot nr 68, 835.

<sup>81</sup> Valitsusametite tegevus 1918–1934, 247.

<sup>82</sup> V Riigikogu protokollid, IV istungjärk 1934, prot nr 101, 1223.

<sup>83</sup> V Riigikogu protokollid, IV istungjärk 1934, prot nr 101, 1225.

<sup>84</sup> V Riigikogu protokollid, IV istungjärk 1934, prot nr 101, 1225.

Kiiret lahendamist vajavaks teravaks probleemiks pidas minister haritlaste ületootmisest põhjustatud tööpuudust nende hulgas. Riigi- ja rahvamajanduse huvidest ja puht inimlikust seisukohast lähtudes kavatses valitsus panna haritlaste ületootmisele kindla piiri. Selleks kavatseti tunduvalt vähendada riigitoetust keskkoolidele ja tõsta õppemaksu, et kiirendada keskkoolivõrgu koondamist, samuti kohustada ülikooli kulutusi kärpima; ka kutsehariduse võrk kavatseti välja arendada.<sup>85</sup> Neid kavasisid hakati realiseerima juba 1934. aastal.

Põhjalik uuendus võeti ette ka tööbörside suhtes, et tõsta nende prestiiži ja tugevdada riiklikku järelevalvet. 1934. aasta 20. juuli "Töbörside ja riiklikkude, kogukondlikkude ning ühiskondlikkude tööde korraldamise seadus"<sup>86</sup>, mis vahetas välja Vene Ajutise Valitsuse 1917. aasta 1. juuli töbörside korraldamise määruse, sätestas tööturu korraldamise alused ja töbörside tegevuse uued põhimõtted. Omavalitsuste töbörside tegevus allutati teedeministeeriumi juhtimisele ja kontrollile. 1. maist 1934 tegeles sellega teedeministeeriumi uus osakond – avalike tööde osakond. Töbörsi tegevuses eraldati selgelt kaks suunda: töötute registreerimine ning nende suunamine hädaabitöödele ja töökohta vahetada või töbörsi vahendusel alatist tööd leida soovijate (töövõtjate) registreerimine ning nendele töö vahendamine avalikel või eratööl. Töövõtjalt, kes soovis registreerida end kutsetöölisena, nõuti kutsetunnistust või viimasest töökohast tõendit kutseoskuse kohta. Sel moel oli võimalik tagada, et tööandja sai soovitud oskusega töölise. See omakorda tõstis tööandjate usaldust töbörsi vastu ja suurendas vabade töökohtade ehk tööpakkumiste registreerimist töbörsil.

Seadus eristas avalikke ja ainult talvel organiseeritavaid abistava iseloomuga hädaabitöid. Avalikke töid tehti riigihangetena riigiasutustes ning -ettevõtetes ja riigi toetusega omavalitsusasutustes ning ka eraettevõtetes. Töötasustamine toimus teedeministri kehtestatud tariifide alusel. Oluliseks uuenduseks oli kutsenõustamine töbörside juures.

Töbörsil registreeritu oli kohustatud talle pakutud töö vastu võtma. Keelduda võis ainult mõjuvatel põhjustel. Kui töötu keeldus ilma mõjuva põhjuseta tööd vastu võtmast, ei ilmunud hädaabitööle või rikkus töödistsipliini, kustutati ta töötute nimekirjast kuni kaheks aastaks. Avalikelt töödelt lahkumine ilma ette teatamata, töödistsipliini rikkumine või tööandja vara rikkumine tõi kaasa töölt kõrvaldamise ja keelu registreerida end kahe aasta jooksul töbörsil tööotsijana. Isik, kes oli aastas töötanud avalikel töödel vähemalt 8 kuud, võis töbörsil end uuesti töötuks registreerida pärast 12 kuu möödumist.

Seaduse V peatükk (sunduslikud tööd) sätestas, et töbörsi poolt pakutud tööd mõjuva põhjuseta mitte vastu võtnud ja avalikelt või hädaabitöödelt kõrvaldatud isikud mõistetakse rahukohtuniku otsusega sundkorras tööle ühest kuni kuue aastani. Sundtööde teostamiseks nähti ette töölaagrite asutamine hädaabitööde krediitide arvel.

---

<sup>85</sup> V Riigikogu protokollid, IV istungjärk 1934, prot nr 101, 1228.

<sup>86</sup> RT 1934, 56, 495.

Kuna aga Eestis töölaagrid puudusid, ei olnud võimalik seaduse sätteid sundtööle rakendamise osas ka täita ja nendel oli vaid hirmutamise funktsioon. Seaduse V peatükk tunnistati kehtetuks 1938. aastal, kui jõustus tööpõlgurite laagri seadus.<sup>87</sup> Viimane ei puudutanud töøbörsidel registreeritud tööotsijaid.

Registreeritud töötud jaotati kahte liiki. Esimesse liiki kuulusid Vabadussõjast osavõtnud, kelle ülalpidamisel oli kolm ja rohkem alaealist või töövõimetut perekonnaliiget (lapsed kuni 16. eluaastani või õppimise korral 20. eluaastani ja 60% töövõimest kaotanud lapsed, vanemad ja abikaasa). Teise kategooriasse kuulusid kõik ülejäänud. Töötute töölepaigutamisel olid töøbörsid kohustatud andma töösaamise eesõiguse I liiki kuuluvaile töötuile II liigi töötute ees.

Pärast ümberkorraldusi suurenes usaldus töøbörside vastu ja paranes nende maine. Aasta-aastalt suurenes töøbörsi poole pöördunud nende isikute arv, kes soovisid töökohta vahetada või leida alatine töökoht töøbörsi vahendusel. Suurenes ka töøbörsil registreeritud vabade töökohtade arv, samuti töösoovide rahuldamise arv.

Teise maailmasõja puhkemine 1939. aastal hakkas peagi ka Eesti tööturгу mõjutama, sest sõjategevus Euroopas ei ahendanud üksnes tööstusliku tooraine importturgu, vaid ka Eesti toodangu müügiturgu ja tõi kaasa tootmise kokkütömbamise ning tööliste vallandamise. See tõi tööturule hulga tööotsijaid, nagu näitab tabel 1.

Valitsus püüdis tootmistaset säilitada ja vältida tööjõu pakkumise hüppelist kasvu. Majandusministri määrusega<sup>88</sup> 4. detsembrist 1939 moodustati majandusministeeriumi juurde tootmise korraldamise komisjon, kelle ülesanne oli kontrollida ja reguleerida tööturgu. Ilma selle komisjoni loata keelati tootmisega tegelevail riigi- ja eraettevõttele lühendada tööpäeva ning -nädalat ja vallandada töölisi. Ajavahemikul 8. detsembrist 1939 kuni 30. märtsini 1940 andis komisjon loa 1900 töölise vallandamiseks kokku 87 ettevõttest ja töönädala lühendamiseks 1–3 päeva 40 ettevõttes, kus oli hõivatud kokku 4650 töölisi.<sup>89</sup> Aprillis-mais algas töö hooajalistes tootmisharudes – tellise-, turba-, lubja- ja ehitustööstuses, mis suurendas töövõimalusi.

## KOKKUVÕTE

Kahe maailmasõja vahelisel perioodil on valitsuse tööturupoliitikas märgata kolme etappi. Esimesel perioodil, aastail 1918–1924, riik tööpuuduse probleemi lahendamisse ei sekkunud ja 2,7%-line töötute osatähtsus töövõimelise elanikkonna hulgas seda ka ei nõudnud. Tööjõuturu korraldamine oli jäetud omavalit-

<sup>87</sup> Vt RT 1938, 62, 614. See seadus nägi ette paigutada töölaagrisse tööpõlguritena hulkureid, kerjuseid ja alkohoolikuid, samuti neid, kes hoidusid kõrvale perekonnaliikmete ülalpidamiskohustusest. Tööpõlgurite laagri kohta vt **IIm, U.** Eesti Vabariigi tööpõlgurite töölaagrid. – Eesti Jurist, 1994, 12, 35–39.

<sup>88</sup> RT 1939, 110, 849.

<sup>89</sup> ERA, f 969, n 1, s 554b, l 26; s 573, l 296.

suste juurde loodud töøbörside hoolde. Töøbörssidel registreeris end siiski vaid väike osa, mitte rohkem kui 30% töötutest, seetõttu ei kajasta töøbörssidel registreeritud töötute arv tegelikku töötute arvu riigis.

1923. aasta rahandussfäärist alguse saanud kriis vähendas tööjõu nõudlust ja sundis valitsust teadvustama probleemi teravust ja leidma lahendusteid. II etapi algust 1924. aastal tähistab riigipoolse abiandmissüsteemi käivitumine töötuile. Hädaabitööde organiseerimise kõrval toetati esimesel paaril aastal töötuid ka materiaalselt toiduainete, rõivaste ja jalanõude jagamisega. Selline abi tunnistati aga tööpuuduse vastu võitlemisel ebaefektiivseks ja peamiseks abinõuks jäi hädaabitööde korraldamine kevad-talvisel perioodil, hooajatööde vaheajal, mil tööjõu nõudlus oli väike. Ülemaailmse majanduskriisi aastail, kui töötute arv suurenes, suurendati ka hädaabitööde mahtu, majanduse olukorra paranedes aga vähendati seda taas, uskudes, et vabal turul on võimalik suhteliselt kiiresti tööd leida. Töötute abistamisega tegelesid Eestis kodanikualgatuse korras ka vabatahtlikud organisatsioonid.

III etapi alguseks võib lugeda 1934. aastat. Sel aastal korraldati ümber töøbörside tegevus, mille tulemusena tõusis nende prestiiž töövahendusasutusena, ja pandi alus kutsenõustamisele.

Eesti valitsuse seni suhteliselt passiivne tööhõivepoliitika muutus aktiivseks. Valitsus ei pidanud töötuskindlustuse kehtestamist Eestis otstarbekaks ja rahaliste vahendite puudusel ka võimalikuks. Valitsuse tegevuse aluseks tööpuuduse küsimuse lahendamisel sai ideoloogia, et kõige mõjuvam töötuskindlustuse liik on majanduse arendamise ja uute töökohtade loomise teel võimalikult kõrge tööhõive tagamine riigis. 1930. aastail tegeles valitsus aktiivselt mitte üksnes majanduse arenguks soodsa keskkonna loomisega, vaid ka ise ettevõtjana ja uute töökohtade loojana. Selle tulemusena tekkis Eestis 1930. aastate teisel poolel tööjõu puudus, eriti hooajatööde perioodil. Seda leevendati Poola ja Leedu põllutöölise sissetoomisega.

## **UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF ESTONIA 1918–1940**

Maie PIHLAMÄGI

Unemployment emerged as an economic and social phenomenon along with industrialization. Before World War I unemployment was already known in every capitalist country, including tsarist Russia. As the number of unemployed persons was quite small, the central government did not pay attention to this problem. Only some local municipalities in Finland, Latvia and Estonia took initiative and established labour exchanges to help find employment. The legal organization of labour exchanges was introduced in 1917, when a decree to this effect was passed. Labour exchanges were run by the municipalities under the supervision and financing of the government. Registration at the labour exchanges was voluntary.

At the end of 1919 there were six municipal labour exchanges in Estonia, by 1929 their number increased to fifteen. During the next four years the number of labour exchanges doubled. After the reorganization under the new labour exchange law of 1934, only 17 from 31 labour exchanges continued operate, all in towns. In addition to the municipal labour exchanges, in the 1920s three and in the 1930s six private employment agencies operated for finding employment for domestic servants.

In the first post-war years the number of registered unemployed persons fluctuated around an annual average of 800–900. The unemployment figure soared at the end of 1923 and in a short time unemployment became widespread mostly because of economic crises. Also the established unemployment aid system was responsible for the rise in the number of registered unemployed persons at the labour exchanges in 1924. Until the world economic depression the labour market was relatively stable. The number of newly registered unemployed persons at the municipal labour exchanges averaged 2000–3000 per month. As seasonal fluctuations were characteristic of employment conditions in Estonia, unemployment increased during the winter months and decreased in summer months.

Profound changes took place in the economic system of Estonia during the second half of the 1930s. The first effect of the intensive growth of industry and agriculture was a rapid increase in the demand for labour. It led to full employment in 1936. The situation continued unchanged through 1937 into 1939 until World War II.

The Estonian statistics determined unemployment according the registered unemployed at the labour exchanges. The problem was that statistics was incomplete; still these figures indicated the general trend. Not more than 30% of the unemployed persons registered themselves at the labour exchanges because the possibilities of finding a permanent job through the exchanges were very small indeed. The censuses of 1922 and 1934 gave the actual number of unemployed persons. According to the 1922 census there were 12 000 unemployed persons or 2.7% among the economically active persons. The figures for 1934 were 41 000 and 3.7%.

As unemployment was practically non-existent at the beginning of the 1920s, there was no need for the government to take steps concerning the labour market until the mid-1920s when the situation worsened because of the economic crisis. In 1924 a system of aiding the unemployed was established. Instead of paying unfruitful benefits to the unemployed, the government preferred to allow the advantages of voluntarily organized work to the community. For the first time relief work for unemployed was organized by local municipalities in 1924 and gradually the relief (public) work system became the main tool of Estonian employment policy. The road and construction works gave employment to the highest number of unemployed persons. Though a compulsory unemployment insurance had been several times under discussion, it was never introduced. The Estonian government followed the idea that the most effective method to reduce the unemployment rate was to develop economy and thus achieve full employment.

## KULTUURIGENOTSIID EESTIS: KIRJANIKUD (1940–1953)\*

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@mail.ee

On kirjeldatud, kuidas aastail 1940–1953 vaenati Eesti kunstiintelligentsi Nõukogude ja natsi-Saksa okupatsioonivõimude poolt. Lähema vaatluse all on literaadid, esmajoones professionaalsed kirjanikud, kriitikud ja tõlkijad, kes kuulusid kirjanike loomingulistesse liitudesse. Nende tagakiusamist on jälgitud isikutasandil ja erinevate repressioonivormide (hukatud, vangistatud, väljasaadetud jm) lõikes. Eesti sovetiseerimise käigus purustati tsiviilühiskond ja likvideeriti kirjanike kutseühendused. Nende asemel loodi partei, valitsuse ja julgeolekuorganite poolt kontrollitud Eesti Nõukogude Kirjanike Liit, millest väljaspool polnud avalik loominguline tegevus võimalik. Suuremad repressioonid tabasid kirjanikkonda 1941. aastal nii Nõukogude kui ka Saksa võimude poolt. Sõjajärgse hilisstalinismi kõige rängemad aastad olid 1944–1945 ja eriti 1949–1951, kui ühiskonnaelust kõrvaldati peaaegu kõik need kirjanikud, kes olid seotud iseseisva Eesti kultuurieluga. Siis taheti luua täiesti uus nõukogude kirjandus eesti keeles vene mallide järgi. Stalini ajal arreteeriti umbes 80 literaati, neist kümme kaotas elu. Natside okupatsiooni ajal arreteeriti umbes 35 literaati, neist neli hukati või hukkus. Kümneid kirjanikke heideti Kirjanike Liidust välja, vallandati töölt, jäeti ilma elatusvahenditeta ja sunniti aastateks vaikima. 1944. aastal põgenes Läände umbes kolmandik sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmetest. Stalini surm ja “sula” päästis eesti kultuuri, sh kirjanduse, täielikust hävingust.

### EESTI KIRJANIKUD-KOLLABORANDID

Aastail 1965–1991 Eesti NSV-s välja antud viieköiteline “Eesti kirjanduse ajalugu” (peatoimetaja Endel Sõgel) kirjutab Nõukogude okupatsiooni esimesest aastast nii: “Kirjanike sotsiaal-poliitiline aktiivsus oli erakordselt kõrge ja avaldus ennekõike vahetus osavõtus riigi ja kultuurielu juhtimisest. /.../ Demokraatlikud kirjanikud ja kirjanikud-revolutsionäärid asusid Eestit ja tema kultuurielu sotsialismi teele juhtima juunipäevadest alates.”<sup>1</sup> Asjasse mittepühendunule võib niisugune nõukogulik propagandavale esmapilgul isegi tõesena näida. Okupeeritud Eestis Stalini lähikondlase ja Leningradi parteijuhi Andrei Ždanovi juhtimisel Nõu-

\* Artikkel on kirjutatud sihtasutuse Eesti Teadusfond (grant nr 6896) toel.

<sup>1</sup> Eesti kirjanduse ajalugu, V, 1. Eesti nõukogude kirjandus. (Eesti kirjanduse ajalugu viies köites.) Peatoim E. Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, 19.

kogude saatkonnas kokku seatud ja nukupresidenti Konstantin Pätsi poolt ametisse nimetatud marionettvalitsuse (“rahvavalitsus”), s.o okupatsioonivõimu kohaliku kõrgema administratsiooni koosseisu kuulus tõepoolest kolm tuntud literaati: Johannes Vares-Barbarus (peaminister), Johannes Semper (haridusminister) ja Nigol Andresen (välisminister). Eesti iseseisvuse hävitamise legitimeerimiseks kavandatud 80-liikmelise Riigivolikogu, mis “valiti” Moskva stsenaariumi järgi 1940. aasta juulis, koosseisus oli kümme tuntud või vähem tuntud literaati.<sup>2</sup> Ent vaid neli neist (Aadu Hint, Mihkel Jürna, J. Semper, J. Vares-Barbarus) kuulusid Eesti Kirjanikkude Liitu, kus 1939. aastal oli 48 liiget.<sup>3</sup> Lisaks kuulus Eesti Rahvuskirjanike Liitu veel veerandsada kirjanikku.

Nõukogude uurijad on kinnitanud, et kirjanikud olid kunstiintelligentsi hulgas esimesed, kes ajakirjanduse veergudel uut valitsust nii üksikisikutena kui Kirjanikkude Liidu juhatuse poolt tervitasid.<sup>4</sup> Need, kes nõukogude propagandavõtteid tunnevad, teavad, kuidas niisuguseid “heakskiitvaid” läkitusi sepitseti ja üllitati. 1940. aasta juunis–juulis käsutati töötajad koosolekutele kokku, kus mõni pahempoolne aktivist varem koostatud ja kooskõlastatud teksti ette luges. Sellele järgnesid mõned kõvahäälsed sõnavõtted, mis “tõelist rahvavõimu” ülistasid ja iseseisvat Eestit maha tegid. Kui üldse mingi hääletamine käetõstmisega toimus, siis ei julgenud keegi avalikult vastu olla, sest hääletu alistumine ja hirm olid vastupanu juba eos paralüüsinud.<sup>5</sup> Kuidas muidu said Eesti Ajakirjanike Liidu juhatuse ja üldkoosolek ennenägematu üksmeelega vastu võtta pretseedenditult rumala otsuse astuda välja Rahvusvahelisest Ajakirjanike Föderatsioonist, ühineda Eestimaa Ametiühingute Keskliiduga ja toetada uue riigivolikogu “valimistel” okupatsioonivõimu poolt moodustatud Eesti Töötava Rahva Liidu platvormi.<sup>6</sup> Muidugi ei saa välistada, et tuntud literaatide kuulumine “rahvavalitsusse” tekitas mõnes poliitiliselt naiivses kunstiinimeses illusiooni, et riiki juhivad intellektuaalid ja nii võidavad lõpuks mõistus ja õiglus. Olid ju sellest unistanud intellektuaalide paljud põlvkonnad kogu maailmas.<sup>7</sup>

Pärast anneksiooni vormistamist 6. augustil 1940 asus kohaliku administratsiooni, mida nimetati ENSV Rahvakomissaride Nõukoguks (RKN), etteotsa “proletaarne kirjanik” Johannes Lauristin (Madarik), tema asetäitjaks sai venemaaestlane Eduard Päll (Hugo Angervaks). Hariduse rahvakomissariks määrati juuni-valitsuse välisminister Nigol Andresen, kes vahetas sellel kohal välja sama juuni-

<sup>2</sup> Riigivolikogu II koosseis. I istungjärk. 1.–13. koosolek. Stenograafilised aruanded. Riigivolikogu väljaanne, 1940, lk [I–II]; Eesti kirjanduse ajalugu, V, 1, 20.

<sup>3</sup> **Auli, T.** Eesti haritlaskond 1920–1940. Kujunemine ja dünaamika. – Rmt: Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest Eestis. Eesti hariduse ajaloo, I. Koost J. Kiili. Tallinn, Tallinna Pedagoogikakool, 1993, 89.

<sup>4</sup> **Elango, Õ.** Eesti kunstiintelligents pöördelaastal (1940/41). Tallinn, Eesti Raamat, 1979, 23.

<sup>5</sup> Vt **Ilmjärv, M.** Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, Argo, 2004, 762–829 jm.

<sup>6</sup> **Lauk, E.** Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanike Liit (1919–1940) ja selle tegevus. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995, 242–243.

<sup>7</sup> Vt **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, Argo, 2001, 245–250.

valitsuse haridusministri Johannes Semperi. J. Semper jäi tema asetäitjaks kuni määramiseni ENSV Kunstide Valitsuse juhatajaks 1941. aasta algul, kuhu ta jäi pidama kuni 1948. aastani. Kohe pärast juunisündmuse kutsus J. Semper haridusministeeriumi tööle poliitilise luuletaja August Alle, kes esialgu oli teaduse ja kultuuri osakonna nõunik, seejärel ENSV Kunstide Valitsuse juhataja asetäitja. Kirjanikke määrati mitmesugustesse riiklikesse ja parteilistesse ametitesse. Näiteks nimetati Evald Tammlaan Moskvasse pressiaatašeeks, seejärel sealsamas ENSV esinduse juhatajaks.

Ajakirjanduses, mis nüüd oli komparteiline, ja kirjastamisega seotud ametites töötasid Eesti Kirjanikkude Liidu esimees 1939. aastast August Jakobson (kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetaja), Mihkel Jürna (kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst direktor), Friedebert Tuglas (Loomingu toimetaja), Aadu Hint (Varamust Viisnurgaks tehtud ajakirja toimetaja), Anton Vaarandi (Rahva Hääle, Noorte Hääle ning Sirbi ja Vasara toimetaja), Debora Vaarandi (Sirbi ja Vasara toimetaja), Max Laosson (Tartu Kommunisti peatoimetaja), Ralf Parve (Pioneeri toimetaja), Rudolf Sirge (ETA direktor), Aleksander Antson (Noorte Hääle vastutav sekretär), Aira Kaal (Tartu Kommunisti toimetaja), Paul Rummo (Riikliku Kinokeskuse ülem, Estonia teatri direktor, Teatri ja Muusika toimetaja), Johannes Ruven (Sirbi ja Vasara vastutav sekretär), Erni Hiir, Oskar Urgart, Jaan Kärner, Arnold Tulik, Enn Kippel, Erni Krusten ja Karl Taev (sai TRÜ dotsendiks).<sup>8</sup> Paljud ajakirjanikud jäid oma endisele töökohale. Valdav osa eelnimetatud kirjandus-inimestest oli juba iseseisvusajal selgelt pahempoolse maailmavaatega ja etendas hiljem Nõukogude tagalas ja sõjajärgse Eesti kultuurielu sovetiseerimisel aktiivset rolli. Ent töötamise jätkamine oma erialal ei tähendanud veel seda, et kõik need literaadid oleksid olnud okupatsiooni veendunud pooldajad ja aktiivsed kol-laborandid.

Märksa paremaks orientiiriks uue võimuga kaasainemise astme kindlaks-tegemisel on suhe komparteiga. Venemaaestlase Eduard Pälli parteistaaž ulatus EKP loomisaega (1920), endistel poliitvangidel Paul Keerdol ja Anton Vaarandil loeti staaži 1922. aastast. Mõned kuud enne vabariigi lõppu jõudis tookord veel põrandaaluse EKP-ga liituda M. Laosson, kes ei jätnud seda hiljem rõhutama.<sup>9</sup> 1940. aasta juunis astusid tuntud literaatidest kompartesse N. Andresen, J. Vares-Barbarus, J. Semper, M. Jürna, A. Kaal, A. Hint, D. Vaarandi ja K. Taev. Neid on kirjanduses nimetatud juunikommunistideks. 1941. aastal ühinesid parteiga A. Alle, E. Kippel ning J. Ruven, 1942. aastal A. Jakobson ning Eduard Männik, 1944. aastal E. Hiir, 1945. aastal Mart Raud, Ilmar Sikemäe, A. Tulik ning O. Urgart, 1946. aastal Paul Viiding, 1947. aastal Manivald Kesamaa ning R. Parve, 1949. aastal Leida Tigane ja 1951. aastal Juhan S(ch)muul.<sup>10</sup> Osvald

<sup>8</sup> Eesti Entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Peatoim Ü. Kaevats. Tallinn, Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2000; Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim E. Nirk, E. Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1975; Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim O. Kruus. Tallinn, Eesti Raamat, 1995.

<sup>9</sup> Vt EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm, VII. – Akadeemia, 1999, 6, 1322.

<sup>10</sup> ERA, f 1205, n 2, s 636, l 4–5; f R-1765, n 1, s 158, l 10, 52–58; R-1765, n 1, s 203, l 51–55; f R-1765, n 1, s 227, l 1–5; Eesti kirjarahva leksikon.



Toominga parteisse astumise aeg on ebaselge, välja heideti ta 1951. aasta veebruaris. Enne seda oli ta jõudnud ühe kuu olla isegi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu (ENKL) parteialgorganisatsiooni sekretär kuni asendamiseni Hans Leberechtiga.<sup>11</sup> J. Kärner, Mart Lepik, P. Rummo, F. Tuglas jt tuntud literaadid olid kultuurihalduse süsteemis tähtsal kohal, kuid parteisse ei kuulunud. Siingi tuleb arvesse võtta seda, et tol ajal parteisse mitte lihtsalt ei astunud, vaid kutsuti. Kommunistide kõrval pidi alati olema ka parteituid aktiviste, sest muidu polnuks “kommunistide ja parteitute väärmatu blokk” võimalik.

## PIITS JA PRÄÄNIK

Eesti kultuurielu sovetiseerimisel oli esialgu juhtiv asutus Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse ja Kunsti Osakond. 15. novembril 1940 moodustati Moskva käsul ENSV RKN-i juurde ENSV Kunstide Valitsus, mis põhimääruse järgi oli NSVL-i Kunstnike Komitee vabariiklik organ. Selle kaudu allutati Eesti kunstielu Moskva juhtimisele ja kontrollile. Kunstide Valitsuse teine osakond tegeles kujutavate kunstide ja ilukirjandusega (juhataja A. Alle). Põhimääruse järgi kuulus Kunstide Valitsuse kompetentsi allasutuste repertuaari kontroll ning kinnitamine, riikliku kontrolli kehtestamine kõigi kunstiteoste üle, näituste, konkursside jms korraldamine, kunstiteoste omandamine, loominguliste liitude tegevuse kontrollimine, aunimetuste taotlemine, kaadri ettevalmistamine jm.<sup>12</sup>

Sõjajärgse kõrgstalinismi ajaga võrreldes oli esimene nõukogude aasta kirjanduse ja kunsti osas suhteliselt leebe. Kirjanikke ja kunstnikke meelitati pigem präänikuga, kui anti piitsa. Variserlikult püüti jätta muljet, et uus juhtkond hoolitseb kultuurielu ja loovharitlaste eest paremini, kui seda tehti iseseisvas Eestis. Seejuures kasutati ära kunstnike boheemlikku naiivsust ja rahulolematust K. Pätsi autoritaarse valitsuse bürokraatliku kultuuripoliitikaga. Illusioone aitas levitada tõsiasi, et nn rahvalitsusse kuulus nimekaid kultuuritegelasi, keda vaevalt sai rahvuslike huvide kahjustamises kahtlustada. Uus võim püüdis haritlasi meelitada populistlike lubadustega ja mitmesuguste moraalsete ja materiaalsete hüvede jagamisega. Juunivalitsuse haridusminister J. Semper ja tema abi, nimekas muinas-teadlane Harri Moora kinnitasid, et kunstielu korraldamine jäetakse kunstnike endi hooleks. Intellektuaalide seas ebapopulaarse Voldemar Pätsi (vabariigi presidendi vend) asemele määrati Kujutava Kunsti Sihtkapitali valitsuse esimeheks kunstnik Johannes Greenberg. Teaduse ja kunsti alal töötajatele laiendati haiguskindlustuse seadust. Õpetajad ja “vaimutöölised” hakkasid kuuluma Haridus- ja Kunstiteadlaste Ametiühingusse, mis kuulus Eestimaa Ametiühingute Keskliitu.

<sup>11</sup> Olesk, S. Peatükk ajaloost: ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandamise märgid. (Collegium litterarum, 16.) Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Eesti TA Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, 118.

<sup>12</sup> ERA, f R-1, n 1, s 36, l 130–135; Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Tallinn, Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus, ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, 1982, 4.

Nad hõlmati riiklikku sotsiaalkindlustussüsteemi ja neile hakati maksma riikliku tähtsusega personaalpensiooni, näiteks Aleksander Lätele, Oskar Lutsule, Miina Härmale, Anna Haavale ja Aino Tammele, mis kõik pidi demonstreerima partei “väsimatut hoolitsust töötajate heaolu eest”.

Uus võim suurendas kunstile eraldatud vahendeid laia žestiga ja järsult. 1941. aasta riigieelarves oli selleks ette nähtud 6,5 miljonit rubla.<sup>13</sup> Kirjanike autori-honorarid kasvasid kordades. Kirjanike Liidu 1941. aasta eelarves olid ette nähtud preemiasummad (0,4 miljonit rubla) ja kopsakad reisi-, töö- ning õppetipendiumid. Kuidas neid vahendeid kulutati, pole teada, sest uudisloomingut peaaegu ei ilmunud. Kirjanikud elatusid peamiselt nõukogude kirjanduse tõlkimisest eesti keelde vene keele vahendusel.

1940. ja 1941. aasta vahetusel tehti kokkuvõtteid muutustest Eesti kultuuri-elus. Sirbi ja Vasara juhtkirjas “Pool aastat ENSV kultuuri” kirjutas anonüümne autor tohutust huvist “EK(b)P ajaloo lühikursuse” vastu, mille esmatrüki hiiglaslik 25 000-ne tiraaž olevat lühikese ajaga läbi müüdnud. Samas kostis juba ka ähvardavat kriitikat vana intelligentsi aadressil: “Loomulikult kerkib meil siinjuures esile noorte kirjanike kaadrite kasvatamise küsimus. Ideoloogiline murrang, mis toimus alates juunipäevadest, jätab siia teatava lünga. Vanema põlve kirjanike juures võtab ideoloogilise ümbersündimise protsess palju aega: mitme puhul jääb see tulemata. Uuele sotsialistlikule kirjandusele nad jäävad surnuks. Ent kirjanduslikuks loominguks loodud avarad võimalused peavad selle tühiku täitma ja uus kirjanikepõlv neid asendama. Riiklik Kirjastuskeskus plaanikindla tööga kirjastamise ja raamatulevitamise alal loob selleks kõik eeldused.”<sup>14</sup>

Sirbi ja Vasara 1941. aasta esimeses numbris avatud rubriigis “Sotsialistliku kultuuri töölistel on sõna” kirjutasid juhtivad kollaborandid uue aasta plaanidest ja ülesannetest kultuuri valdkonnas. Hariduse rahvakomissar N. Andresen kõneles Stalini geniaalse väljenduse “kirjanik on inimhingede insener” õigest mõistmisest ning praktilisest rakendamisest ja kutsus “kultuuritöölisi” üles õppima tööstustöolistelt: “...tuleb õppida töötama plaanikalt, sihiteadlikult, lõõktöolistena, ühe sõnaga, enamlikult.” Samas kinnitas ta, et minevikus loodud väärtuslikku ei visata üle parda.<sup>15</sup> O. Urgart seadis sihiks jõuda kriitiliselt realismilt sotsialistlikku realismi ja pidas uue aasta peajooneks vene nõukogude kirjanike tööde massilist tõlkimist eesti keelde.<sup>16</sup> Tartu Ülikooli rektor H. Kruus kõneles sellest, et maailmas esikohale tõusnud nõukogude teadus võlgneb oma edusammude eest tänu marksismi-leninismi teooria tundmisele ja kõrgemates õppeasutustes tuleb pearõhk asetada poliitilisele kasvatusel.<sup>17</sup> Kunstnike orgtoimkonna liige Richard Sagrits

<sup>13</sup> **Lamp, E.** Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940.–1941. aastal. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1965, **15**, 2, 191; **Elango, O.** Eesti kunstiintelligents pöördeaastal, 28, 32.

<sup>14</sup> Pool aastat ENSV kultuuri. – Sirp ja Vasar, 1940, 28. dets.

<sup>15</sup> **Andresen, N.** Suur tööaasta kultuurilises sektoris. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

<sup>16</sup> **Urgart, O.** Eesti kirjanduse lähemaid sihte. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

<sup>17</sup> **Kruus, H.** Kõrgemais õppeasutuses pearõhk poliitilisele kasvatusel. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

agiteeris endist kodanlikku pärandit põhjalikult ümber hindama.<sup>18</sup> Küllap oleks “vana pehkinud ehitise mahakiskumiseni” (O. Urgart) peatselt jõutudki, kui sõda poleks vahele tulnud.

## KIRJANIKE ÜHINGUTE SULGEMINE

Iseseisvas Eestis oli loovharitlastel rohkesti seltse, liite ja ühinguid, mis oli kodanikuühiskonna loomulik osa, võimaldades neil oma professionaalsete huvide eest seista.<sup>19</sup> 1940. aasta suvel püüdsid kunstiharitlaste ühendused muutunud oludega kohaneda. Sellest ei tulnud midagi välja, sest nõukogude loomeliitude põhimõtted olid teised. Nõukogude süsteem ei sallinud rahva isetegevust ega demokraatlikele alustele rajatud kodanikualgatusi. Seetõttu kuulus vabatahtlike ühenduste laiaulatuslik võrk, mis hõlmas kogu Eesti ühiskonda (iseseisvusajal oli registreeritud kokku ligi 12 000 ühingut), hävitamisele.<sup>20</sup> 1940. aastal suleti peaaegu kõik seltsid ja ühendused, sh kultuuri- ning haridusseltsid, üliõpilasühendused ja elukutseseltsid.

Tsiviilühiskonna lammutamisega oli kiire. Vana struktuur hävitati veel enne uue loomist. 9. oktoobril 1940 võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu määruse poliitharidustöö korraldamise kohta Eesti NSV-s, mille järgi kuulusid iseseisvusajal juriidiliste isikutena tegutsenud ühingud likvideerimisele.<sup>21</sup> Muude ühenduste hulgas suleti auväärse minevikuga Eestimaa Kirjanduse Ühing (1842) ning Eesti Kirjanduse Selts (1907), Eesti Ajakirjanike Liit (1919), Eesti Kirjanikkude Liit (1922), Eesti Akadeemiline Kirjandusühing (1924), Eesti PEN-klubi (1927), Eesti Rahvuskirjanike Liit (1933), Eesti Kirjastuse Kooperatiiv (1934) ja Eesti Haridusliit (1935). Suleti ka Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing (1923), Tallinna Kirjanikkude Ühing, Tallinna Raamatusõprade Ühing, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Selts Võrus, E. Vilde Mälestuse Jäädvustamise Selts Tallinnas ja mitmed teised kirjanduse ja raamatutega seotud ühendused. Nende varandused võttis uus võim järk-järgult üle. Ainsana jäid alles teadusseltsid (Õpetatud Eesti Selts, Emakeele Selts, Eesti Loodusuurijate Selts). Iseseisvusaegsete kunstiorganisatsioonide likvideerimist seletab okupatsiooniaegne “Eesti kunsti ajalugu” (1970) sellega, et need olid “sotsialistliku riigi kunstieluga sobimatud”<sup>22</sup>, ja nii see tõepoolest oli.

<sup>18</sup> **Sagrits, R.** Kodanliku pärandi põhjalik ümberhindamine. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

<sup>19</sup> Vt **Elango, Õ.** Eesti loova intelligentsi organisatsioonid 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni eel. – Revolutsioonist revolutsioonini 1905–1940. Toim H. Arumäe. Tallinn, ENSV TA Ajaloo Instituut, 1975, 212–244; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 193–212.

<sup>20</sup> **Aarelaid, A.** Eesti kodanikualgatusi ajaloolised juured. – Rmt: Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost A. Aarelaid. Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996, 28.

<sup>21</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 84.

<sup>22</sup> Eesti kunsti ajalugu kahes köites, II. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Peatoim I. Solomõkova. Tallinn, Kunst, 1970, 11.

## ORGANISEERIVAD TOIMKONNAD

Suletud vabatahtlike ühenduste asemel hakkas nõukogude parteiriik looma oma institutsioonide võrku, mis pidi näima kodanikualgatusena. Niisuguseid kvaasivabatahtlikke ühendusi, mis olid partei ja valitsuse ning julgeolekuorganite mitmekordse kontrolli all, nimetati ühiskondlikeks organisatsioonideks. Sellesse kategooriasse kuulusid ka loomeliidud kui vastavate üleliiduliste organisatsioonide kohalikud osakonnad. Oma eesmärged vaimuelu sovetiseerimisel, kirjanike ja kunstnike suunamisel ning kontrollimisel ja sotsialistliku realismi juurutamisel lootis võim saavutada just institutsionaalsete sunnivahenditega.<sup>23</sup>

7. oktoobril 1940 tegi ENSV RKN otsuse Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamise kohta. Selles dokumendis kõneldakse vajadusest koondada “kõiki Eesti NSV kirjanikke ja kunstnikke, kes valmis on oma loominguga aktiivselt osa võtma sotsialistlikust ülesehitustööst”.<sup>24</sup> Sõna-sõnalt kordas seda sõnumit hariduse rahvakomissar N. Andresen 1940. aasta oktoobrikuu Loomingus, kui ta kõneles ülesandest “organiseerida kirjanikud ja kunstnikud Nõukogude süsteemi kohaselt, organiseerida ka nende kunstiline tegevus Nõukogude korrale vajalikus laadis”.<sup>25</sup> Seega ei plaanitud nõukogulikesse liitudesse vastu võtta kõiki kirjanikke ja kunstnikke nende kutsemeisterlikkuse põhjal, vaid üksnes neid, kes vastasid režiimi kehtestatud poliitilistele kriteeriumidele. Liidud pidid saama aktiivsete kollaborantide ühenduseks ja taimelavaks. Vaevalt said kõik tolle aja kunstiinimesed aru taoliste üldiste fraaside tegelikust tähendusest ja sellest, et kirjanikuks või kunstnikuks tunnustamise eeltingimuseks oli poliitilise tendentsiga looming ja et väljaspool liite polnud loometegevus Nõukogude riigis mõeldav.

Sellesama 7. oktoobri otsusega asutati ENKL-i ja Eesti Nõukogude Kujutatavate Kunstnike Liidu organiseerivad toimkonnad. Nende ülesandeks sai liitude loomise eeltöö tegemine, tuginedes üleliidulistele eeskujudele ja Moskva juhistele. Organiseerivad toimkonnad täitsid juba ka kavandatavate liitude ülesandeid, tegelesid poliitilise kasvatustööga ja loomingu ideelise suunamisega. Demokraatia ja loovharitlastele lubatud iseotsustamise-omavalitsuse mängimine oli seekord järsult lõpetatud ja toimkondade koosseisud määras ametisse okupatsioonivõimu kohalik täidesaatev organ Rahvakomissaride Nõukogu.

Kui analüüsida organiseerivate toimkondade isikkoosseise, siis torkab kirjanike ja kunstnike juures kohe silma disproportsioon pahempoolsete ja (pro)kommunistlike tegelaste kasuks, keda uus võim usaldas ja eelistas loomulikult rohkem. Kirjanike orgtoimkonnas olid A. Jakobson (esimees), A. Alle, E. Hiir, M. Jürna,

<sup>23</sup> Vt **Nugin, R.** Institutsioonide roll nõukogude kunstipoliitikas ning neist lahtirakendamise mõjud 1990. aastatel. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2004, 8, 61–76.

<sup>24</sup> ERA, f R-1, n 2, s 1, l 422; Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamine. – 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Peatoim V. Maamägi. Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1960, 311–312.

<sup>25</sup> **Andresen, N.** Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel. – *Looming*, 1940, 8, 795. Vt ka Vaimse loomingu alal töötajate organiseerimise alused. – *Sirp ja Vasar*, 1940, 12. okt.

P. Keerdo, F. Tuglas ja O. Urgart.<sup>26</sup> Selle tuumiku moodustasid iseseisvusaegse kirjandusliku rühmituse Kirjanduslik Orbiit tegelased, kes olid konsolideerunud eluläheduse nõude põhjal ja paistnud 1930. aastatel silma kirjandusliku käremeel-susega, sh rünnakutega Noor-Eestiga seotud kirjanike (Tuglas, Suits) vastu. Tollal ENSV rahanduse rahvakomissari ametis olnud P. Keerdo oli kirjanikuna täiesti tundmatu nimi. Tuntuks oli ta saanud sõjaväe poliitilise peajuhina 1940. aasta juulis-augustis, kui algas Eesti sõjaväe nõukogustamine ja ohvitseride represseerimine. Peale Loomingu toimetaja Tuglase olid kõik asjaosalised partei liikmed või astusid sinna lähiaastail. Tollal sündis kummalisi asju. Nii töötas parteitu A. Jakobson mõnda aega partei häälekandja Kommunist toimetuses kirjandus-osakonna juhatajana. Parteitu O. Urgart oli 1941. aastal koguni EK(b)P Keskkomitee kirjandus- ja kunstiküsimuste instruktor (!), kui uskuda teatmeteoseid.

“Kirjanikkonna aktiviseerimiseks, noorte talentide kaasatõmbamiseks ja poliit-haridustöö korraldamiseks” moodustati 1941. aasta märtsis orgtoimkonna juurde veel kultuurikomisjonid. Tallinnas arvati sinna M. Jürna (esimees), R. Sirge, J. Ruven, E. Tammlaan ja A. Antson; Tartus O. Urgart (esimees), M. Laosson, J. Parijõgi ja P. Krusten. Need komisjonid ei jõudnud praktiliselt midagi ära teha.<sup>27</sup>

Võttes aluseks “vanema venna”, s.o NSVL-i Kirjanike Liidu põhikirja (1934), tulid eesti kirjanikud uue liidu põhikirja koostamisega üsna kenasti toime ja juba 1941. aasta veebruaris sai see NSVL-i Kirjanike Liidu juhatuselt Moskvas heak-skiidu. Veidi enne sõja puhkemist jõuti niikaugale, et 7. juunil 1941 esitas Kunstide Valitsuse juhataja J. Semper Moskvas heaks kiidetud põhikirja kinnitamiseks ENSV RKN-ile.<sup>28</sup> Teistel andmetel arutati loodava liidu põhikirja kõigil orgtoim-konna koosolekutel, ent see jäi vastu võtmata.<sup>29</sup> Arhiivist pole põhikirja teksti leitud.<sup>30</sup> Nii või teisiti jäi ENSV Kirjanike Liit 1941. aastal moodustamata, sest juunis algas sõda. Loomeliitude nagu muudegi nõukogulike asutuste ja organisat-sioonide loomine pidi läbi tegema töötajate obligatoorse lojaalsuse kontrolli. Liidu potentsiaalse liikmeskonna isikuandmete läbivaatamine-kontrollimine julgeoleku-organites ja kooskõlastamine parteiorganites nõudis liialt palju aega. Pealegi oli Moskvas käsil kultuuriasutuste üldine reorganiseerimine ja provintsis polnud kohane kõrgtasemel üles näidata liigset innukust, ilmutada n-ö “kohalikku initsia-tiivi”. Sest keegi ei teadnud, kas selle eest saab kiita või karistada.

Loomeliitude põhikirjade projektid andsid tunnistust Stalini aja retoorilise sõna-kasutuse kiirest omandamisest nende koostajate poolt. Nii seadsid eesti nõu-kogude heliloojad oma ülesandeks “väljajuurida inimeste hingedest kapitalistlike

<sup>26</sup> Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamine, 312.

<sup>27</sup> **Elango, Õ.** Eesti kunstiintelligents pöördeaastal, 33; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I: murrang kodu-maal. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid, 1999. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, 152.

<sup>28</sup> **Elango, Õ.** Eesti kunstiintelligents pöördeaastal, 31.

<sup>29</sup> **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 151–152.

<sup>30</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V. Loomingulised liidud ja ühingud 1940–1970. Tallinn, Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus, ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Üles-ehituse Riiklik Keskarhiiv, 1986, 31.

pärandite jäänused ja kasvatada uus inimene – kommunismi eest võitleja”.<sup>31</sup> Eesti loovinimesed ei kiirustanud “ümberkasvamisega”. Paljud tuntud kirjanikud piirdusid vaid tõlketöödega, millega teenisid ära võimude etteheited.

Iseseisvas Eestis olid loomeliidud peamiselt kunstnike kutse- ja majanduslike huvide väljendajad ja kaitsjad. Nõukogude süsteemis oli aga nende ülesandeks kunstniku loomingu kunstilis-ideoloogilise taseme hindamine, juhtimine, suunamine ja järelevalve. Seega ka vastutus oma liikmete lojaalsuse ja poliitiliselt “õige” käitumise eest – omamoodi ringkäendus. Nüüd oli kirjanik või kunstnik kinnistatud asutuse juurde, millest sõltus tema kui looja karjäär nii loomingulises kui majanduslikus mõttes. See oli omaette kinnine maailm, kus kehtisid teatud mängureeglid, riitused ja hüvede-karistuste jagamise mehhanismid, n-ö “distsiplineeritud tõde” (Michel Foucault).<sup>32</sup> Liitu kuulumine oli äravalitute privileeg, mis tuli loominguga välja teenida. Väljaspool liite polnud kunstiloomingu avalikkuse ette toomine mõeldav. Liidust väljaheitmine tähendas ühtlasi ka avalikust elust väljatõrjumist, avaldamiskeeldu ja elatusvahenditest ilmajäämist. Võim valitses kunstnike üle liitude kaudu, luues seejuures illusiooni, justkui valitseksid loovinimesed end ise. Erilise tähenduse omandas niisugune kamuflaaž liidust väljaviskamise juures, mis vormistati kolleegide otsusega, jättes tegelikud otsustajad kulisside taha.

## ESIMESED REPRESSIOONID

Zentralstelle zur Erfassung der Verschleppten Esteni (ZEV) koondtabeli järgi viidi Venemaale või tapeti Eestis aastail 1940–1941 43 ajakirjanikku, 5 kirjanikku ja 21 ajalehe- ning ajakirjatoimetajat.<sup>33</sup> Need andmed ei saa olla kuigi täpsed ega ammendavad. Tõenäoliselt oli literaate ka teistes ZEV-i poolt kokku arvatud ametigruppides (näiteks kõrgkoolide õppejõud, kooliõpetajad). Samuti pole võimalik kindlaks teha, keda viidi ära vägisi ning mobilisatsiooni korras ja kes läksid Venemaale vabatahtlikult. Võib eeldada, et pahempoolse sotsialistliku ning (pro)kommunistliku reputatsiooniga tegelased ja Nõukogude okupatsioonivõimudega aktiivset koostööd teinud kirjanikud, sh nn juunikommunistid, kuuluvad viimati nimetatud rühma ja neid võib käsitada poliitiliste põgenikena. Ka ei sisalda need arvud juute, keda sakslased ei lubanud ZEV-i ametnikel kirja panna.

Lastekirjanik Jüri Parijõgi oli üks neist, kes Tartu vanglas 192 mõrvatu hulgas 9. juulil 1941 ilma kohtuotsuseta maha lasti. Lastekirjaniku ja luuletaja Julius Oengo-Õngu (J. Oro) vangistasid punaväelased augustis 1941 ja hukkasid ta tõenäoliselt Paldiskis vahetult enne Saksa üksuste kohalejõudmist. Kirjanik, advokaat ning ühiskonnategelane Karl Ferdinand Karlson ja koolikirjanik ning -õpetaja Jaan Ainelo arreteeriti 1941. aasta juunis; nad surid sama aasta novembris Sevrallagis

<sup>31</sup> Põldmäe, M. Muusikaelu kroonikast: hooaeg 1940–41. – Teater. Muusika. Kino, 1989, 5, 83–84.

<sup>32</sup> Nugin, R. Institutsioonide roll, 63–67.

<sup>33</sup> Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941, I. (Studia Estonia Fennica Baltica, IV.) Koost ja toim V. Salo. Scarborough, Maarjamaa, 235.

Sverdlovski oblastis. Proosakirjaniku Johannes Hiimetsa arreteeris NKVD 1941. aasta juunis ja ta suri Gorki oblasti vangilaagris 1942. aastal. Mitmekülgne ja väga viljakas literaat, ajaloolane ja ühiskonnategelane Eduard Laaman arreteeriti ja lasti maha 1941. aastal. Publitsist ja advokaat Leonid Kahkra arreteeriti 1941. aastal ja lasti maha oktoobris 1941. Saatuse iroonia on selles, et kaks viimati nimetatut avaldasid koos 1938. aastal raamatu “Tänapäeva Saksamaa”, mis oli kriitiline rahvussotsialismi ja Kolmanda Riigi suhtes.<sup>34</sup> Kirjastaja Hans Männik võeti kinni 1940. aastal ja saadeti 1941. aastal Venemaale, enamat pole temast teada.

Osa aastail 1940–1941 arreteerituist jäi ellu. Aastail 1940–1951 oli vangis aja- kirjanik ning följetonist Evald-Abram Jalak (Eesav Edvard Puuslik) ja 1941–1946 teatrikriitik ning kirjamees Rudolf Aller (asumisel 1949–1954). Ajalookirjanik ja kõrge sõjaväelane kolonel Georg Leets sai 1941. aastal kümme aastat; koju pääses ta Norilskist 1957. aastal. Kirjandusteadlane, tõlkija ja diplomaat Georg Peeter Meri arreteeriti juunis 1944 ja mõisteti surma veebruaris 1942; 1944. aastal asendati surmaotsus 10-aastase vangistusega, ta vabanes 1945. aasta lõpul. Näitekirjanik Heinrich Lilienberg (Enn Vaigur) oli vangis aastail 1943–1953. Näitekirjanik ning ajakirjanik Elmo Ploom (Elmo Ellor) arreteeriti 1941. aastal ja sai 1942. aastal 10 aastat, vabanes 1959. aastal. 1941. aastal küüditati memuaarikirjanik Rutt Eliaser (teist korda küüditati 1949. aastal), tulevane tõlkija ning näitekirjanik Hans Luik sen, tulevane kirjanik Lennart Meri ja tõlkija Jelena Pozdnjakova (Kašneva, uuesti küüditati 1950) (vt lisa).

Kõige levinum süüdimõistmise paragrahv oli tollal Vene NFSV Kriminaal-koodeksi § 58-13: “Aktiivsed teod või aktiivne võitlus tööliklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mida on avaldatud tsaristliku korra ajal või kontrrevolutsiooniliste valitsuste juures kodusõja perioodil...”<sup>35</sup>

## NATSI-SAKSA OKUPATSIOON

Saksa okupatsioonivõimud panid Eestis toime inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid, milles osalesid ka eestlased. Massiliselt vahistati isikuid, keda kahtlustati koostöös nõukogude võimuga, kommunistlikus (pahempoolses) meelsuses või kes kuulusid teatud rahvusse (juudid, mustlased), kes tuli hävitada. Osa ligi 20 000 kinnipeetust vabastati, osa saadeti koonduslaagritesse, umbes 7800 Eesti Vabariigi kodanikku (tsiviilisikut) hukati või hukkus Eestis.<sup>36</sup> Kommunistide ja nendele

<sup>34</sup> Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, 50.

<sup>35</sup> VNFSV Kriminaalkoodeks. Tartu, Teaduslik Kirjandus, 22. Dokument publitseeritud: **Karjahärm, T., Luts, H.-M.** Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Tallinn, Argo, 2005, 382–386.

<sup>36</sup> Estonia 1940–1945, 639–650; **Rahi, A.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: Allikad ja uurimisseis. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 9.) Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, II, 16.

kaasatundjate kõrval koostas SD nimekirju ka aktiivsete rahvuslaste, nn anglofiilide ja defetistide kohta.<sup>37</sup>

Lastekirjanik ja tõlkija Edur Tasa hukati Tartu tankitõrjekraavis juulis 1941. Proosakirjanik Kaster Kaselo tapeti koos abikaasaga Kiviõlis eesti omakaitselaste poolt 1941. aasta septembris. Prosaist Johannes Ruven, kes oli olnud ENKL-i orgtoimkonna aktivist ja komparteilane, hukati Tallinna keskvanglas 1942. aasta aprillis. Publitsist ja näitekirjanik Evald Tammblaan suri 1945. aasta märtsis Stutthofi vangilaagris. Tema peamiseks süüks olid ametikohad Moskvas (pressiatašee ja ENSV esinduse juhataja). Kogu juudi rahvuse hävitamisega Eestis tapeti ka siia jäänud literaadid ja kunstnikud (peamiselt muusikud-orkestrandid).

Saksa okupatsiooni ajal arreteeritud ja vangis olnute nimekiri on üsna pikk ning esinduslik: Valmar Adams, Heino Ahven, Villem Altoa, Aleksander Antson, Eduard Järs, Rasmus Kangro-Pool sen, Alfred Kiviste, Jaan Kross, Oskar Kuningas, Juhan Käosaar, Herta Laipaik, Viktor Mellov, Alma Ostra-Oinas, Voldemar Raidaru, Richard Roht, Eduard Roos, Jaan Rummo, Hendrik Saar, Henrik Sepamaa, Rudolf Sirge, Juhan Sütiste, Aksel Tamm, Romulus Tiitus, Terje Tõeveer, Enn Uibo ja Rein Vellend. Hella Wuolijoki pandi Soomes vangi kui Moskva käsilane, Aleksander Kurtna istus vangis Mussolini-Itaalias (vt lisa).

Saksa võimud panid keelu alla esmajoonelise juudi, vene (ka klassika) ja Saksa maaga sõjas olevate maade uuema kirjanduse, antifaašistliku ning kommunistliku kirjanduse ja kõik selle, mis kuidagi võis natse, sakslasi ja Suur-Saksamaad halvav valguses näidata. Juhendid lubasid ka erandeid, näiteks inglise draamakirjandus, Shakespeare ning Shaw, Bizet' "Carmen" ja Chopin. "Luikede järve" etendati Estonias keelule vaatamata. On väidetud, et Eesti oli teiste Ostlandi kindralkomissariaatidega võrreldes paremas olukorras tänu kindralkomissari Karl-Siegmund Litzmanni kohalikke olusid rohkem respektiivale suhtumisele.<sup>38</sup> Okupeeritud aladel soositi tarbekirjandust ning praktilisi käsiraamatuid, sõjakirjandust ja Saksamaa ajalugu ning missiooni ülistavaid teoseid. Kõigepaelt anti välja n-ö lojaalsed kooliõpikud.

Saksa okupatsioonivõimud Eestis loomingulistes küsimustes otse ei sekunud ega surunud jõuga peale natsionaalsotsialistlikke kunstiideale,<sup>39</sup> mis on vormi poolest sarnased nõukogude kunstiga. Niisugust "mandunud kunsti" tagakiusamist ja maalide ning raamatute massilist põletamist nagu Saksamaal Eestis ette ei tulnud. Seetõttu said kodumaale jäänud kirjanikud ja kunstnikud jätkata iseseisvusaegseid loomingulisi traditsioone. Natside kultuuri- ja rassipoliitilised seisukohad olid eesti haritlaskonnale tuttavad juba 1930. aastaist ja suhtumine neisse oli läbinisti eitav.<sup>40</sup>

<sup>37</sup> Vt Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeoleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. (Ad Fontes, 11.) Koost T. Noormets. Tallinn, Riigiarhiiv, 2002.

<sup>38</sup> **Annist, S.** Kultuur ja prefektuur. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogika-ülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 21–30.

<sup>39</sup> Vt **Walter, H.** Rahvussotsialistlik kultuur kui propaganda element. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944, 9–20.

<sup>40</sup> **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 367–373.



Kirjastamisküsimustega tegelesid paralleelselt nii Saksa kui Eesti asutused. Kõrgem instants oli Riias asuv Riigikomissariaadi Ostland propagandaosakond, kes sai juhiseid otse Berliinist. Kõigepealt vaadati käsikiri läbi Saksa võimude poolt moodustatud Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsuse Kirjastusametis. Kui otsus oli positiivne, siis lähetati käsikiri koos saksakeelse annotatsiooniga Saksa Kirjastusametile (Amt für Verlagswesen) Eesti Kindralkomissariaadi juures Tallinnas, 1942. aasta lõpust aga Riias, kus langetati lõplik otsus. 1942. aastal esitati 500 taotlust, neist said trükiloa vaid 168 käsikirja. Tavaliselt põhjendati äraütlemist viisakalt paberipuudusega.<sup>41</sup>

Aastail 1941–1944 oli Eestis väga vilgas kultuurielu. Paberipuudusele ja tsensuurile vaatamata kirjutati ja kirjastati eesti kirjanduse väärtteoseid. Märkimisväärsed saavutusi oli heliloojatel ja kunstnikel, toimus palju näitusi, kontserte ja teatrietendusi, õitses kunstiturg, avaldati rohkesti kirjandus-, kunsti- ja muusikakriitikat, seejuures vältides rahvussotsialistlikku ja antisemiitlikku fraseoloogiat. Kirjanduse ja kunsti peamine finantseerija Saksa ajal oli eesti rahvas, sest eraisikud ostsid palju raamatuid ja tellisid palju kunsti. Ilmselt oli kultuuri tarbimine üheks *Reichsmark*'ade kulutamise vahendiks kaubavaesel tšekimajanduse ajal, kuid kindlasti nägi publik eesti kunstis ka rahvusliku ja riikliku iseolemise väljendajat.<sup>42</sup> Kolme okupatsiooniaastaga ilmus umbes 900 trükist. Ilukirjandust ilmus 86 teost, neist 79 eesti autoritelt, peamiselt kordustrukid. Eesti proosast ilmus 15 esmatrükki, luulest viis. Nende hulgas olid mitmed väljapaistvad teosed, nagu K. A. Hindrey “Taaniel Tümmi tähelend”, K. Ristikivi “Rohtaed”, A. Mälgu “Hea sadam” ja “Kadunud päike”, A. Gailiti “Ekke Moor” (ilmus 3 trükki), F. Tuglase “Unelmate maa”, A. Kivika “Karuskose”, M. Underi “Mureliku suuga”, H. Visnapuu “Tuule ema” ja K. Merilaasi “Kallis kodu”. Ilukirjanduse tiraažid olid umbes 3000–4000 eksemplari, millest ei piisanud suure nõudluse rahuldamiseks.<sup>43</sup>

Sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmeskonnast põgenes Läände umbes kolmandik, lisaks parkümmend isikut, kes olid Eestis ilukirjanduslikke teoseid avaldanud, samuti keeleteadlasi, õppejõude ning kirjandustegelasi ja hulk ajakirjanikke. Nende seas olid elavad klassikud ja vanema põlve esindajad Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, Artur Adson, August Gailit, August Mälk, Albert Kivikas, Karl Ast (Rumor), Pedro Krusten, Voldemar Õun, Helmi Mäelo, Johannes Aavik ja Andrus Saareste. Parimas loomeas põgenesid välismaale Bernard Kangro, Karl Ristikivi, Ain Kalmus (Evald Mänd), Gert Helbemäe, Valev Uibopuu, Ants Oras, Arvo Mägi, Arno Vihalemm, Aleksis Rannit, Aleksander

<sup>41</sup> **Tomingas, J., Pärt, S.** Kirjastustegevus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – Uurimusi tsensuurist. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, IV.) Koost P. Lotman. Tallinn, 1995, 91.

<sup>42</sup> Vt **Kirme, K.** Eesti sõjaeegse kunsti tonaalsus. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 31–41.

<sup>43</sup> **Möldre, A.** Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis Saksa okupatsiooni tingimustes. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 117–118.

Aspel, Felix Oinas, Julius Mägiste jt. Peatselt lülitusid kirjandusellu ka 1920. aastatel sündinud Raimond Kolk, Ilmar Talve, Kalju Lepik, Arvo Mägi, Ilmar Laaban, Ivar Grünthal, Arved Viirlaid, Ivar Ivask, Ilmar Jaks, Ilmar Külvet jt.<sup>44</sup>

## NÕUKOGUDE TAGALAKIRJANIKUD

Sõja algul astusid hävituspataljonidesse M. Laosson (oli seal komissar), P. Kuusberg ja M. Raud ETA rindekorrespondendina. J. Sütiste mobiliseeriti Tallinna töölispolku. Eesti laskurkorpuses teenisid R. Parve, M. Kesamaa, J. Smuul jt.

Nõukogude tagalasse jõudis umbes veerand iseseisvusaegsesse Eesti Kirjanikude Liitu kuulunud kirjanikest. Enamasti olid need pahempoolsete vaadetega tege- lased ja aktiivsed kollaborandid, juunikommunistid ja Nõukogude okupatsiooni- administratsiooni funktsionärid, kellel polnud Saksa võimudelt ega Eesti Oma- kaitselt midagi head oodata.

ENSV kõrgemate partei ja haldusorganite asukohaks oli esialgu Tšeljabinsk, 1942. märtsist koliti üle Moskvasse. Seal asusid ka loomeliitude orgtoimkonnad. 1942. aastal taastati Kunstide Valitsus NSVL-i Kunstide Komitee loal.<sup>45</sup> Kohe asuti koguma andmeid ja koostama kartoteeki isikutest, keda nimetati “evakueerunu- teks”. Esmajäjekorras tunti huvi parteilaste, nõukogude aktivistide ja kultuuripro- ninentide vastu.<sup>46</sup> August Jakobsoni 1942. aasta 31. jaanuari kirjas parteijuhile Nikolai Karotammele on Nõukogude Liidu territooriumil asunud eesti kirjanikena nimetatud järgmisi isikuid: A. Alle, E. Hiir, A. Hint, A. Jakobson, M. Jürna, A. Kaal, P. Keerdo, E. Kippel (suri Leningradi blokaadis 1942. aastal), J. Kärner, E. Päll, M. Raud, M. Raudsepp (Hint, Minni Nurme), J. Semper, O. Urgart ja J. Vares-Barbarus.<sup>47</sup> See nimekiri ei sisalda kõiki Venemaale läinud-viidud lite- raate, puuduvad algajad ja vähem tuntud kirjanikud, samuti pole arvestatud aja- kirjanikke ja kirjandustegelasi.

Kirjanike orgtoimkond koostas 1942. aasta algul NSVL-i Kirjanike Liidu Pre- siidiumiga ja EK(b)P Keskkomiteega kooskõlastatult nimekirja eesti nõukogude kirjanikest, kellel olid kirjanike liidu liikme õigused. Nimekiri kinnitati orgtoim- konna koosolekul 29. märtsil 1942. Lisaks eelnimetatuile figureerivad selles nime- kirjas (kokku 19 inimest) veel N. Andresen, P. Rummo, K. Taev ja Liidia Toom. Neile hakati makma stipendiumi kuni 1000 rubla kuus.<sup>48</sup> Seega oli Moskva lahen-

---

<sup>44</sup> Vt **Mägi, A., Ristikivi, K., Kangro, B.** Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund, Eesti Kirja- nike Kooperatiiv, 1973; Eesti kirjanike leksikon. Koost O. Kruus, H. Puhvel, toim H. Puhvel. Tallinn, Eesti Raamat, 2000; **Valmas, A.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000, I–II. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 2003.

<sup>45</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 5.

<sup>46</sup> **Purge, S.** Katsumused ja karastumine. Eesti NSV-st evakueerunud töötajad Nõukogude tagalas 1941–1944. Tallinn, Eesti Raamat, 1986, 17–19.

<sup>47</sup> ERAF, f 1, n 1, s 386, l 6.

<sup>48</sup> ERAF, f 1, n 1, s 386, l 7, 12.

danud dilemma, mis A. Jakobsoni sõnul rippus õhus veel 1942. aasta jaanuaris: "...kus on need üksikud inimesed kasulikumad, kas püssiga rindel või propagan- daks rakendatuina (ja seega tulevikuks säilitatuina!) tagalas?"<sup>49</sup>

Sõja ajal viidi Venemaal lõpule nõukogulike loomeliitude moodustamine, mis oli alanud 1940. aastal Eestis. Selleks asutati 1942. aastal uued organiseerimis- toimkonnad, mida nüüd nimetati organiseerimisbüroodeks. Kirjanike Liidu org- toimkonna asemele loodi 1942. aastal 3-liikmeline orgbüroo (Vares-Barbarus, Jakobson, Urgart), kelle ülesandeks oli eesti kirjanike efektiivne rakendamine Moskva poliitilise sõjapropaganda teenistusse ja eesti nõukogude kirjanike konve- rentsia ettevalmistamine. Tolleaegset temaatikat iseloomustavad teoste pealkirjad: "Relvastatud värsid" (J. Vares-Barbarus), "Viha, ainult viha" (J. Kärner), "Pruun katk" (P. Rummo) ja "Partisani poeg" (A. Jakobsoni ning M. Raua ühistöö).

8.–9. oktoobrini 1943 toimus Moskvast eesti nõukogude kirjanike I konverents kongressi õigustes, kus võeti vastu põhikiri ja valiti juhatus: A. Jakobson (esimees), J. Kärner (esimehe asetäitja), O. Urgart (sekretär), J. Vares-Barbarus ja J. Semper. Revisjonikomisjoni valiti P. Keerdo, E. Hiir ja M. Raud. Veel osalesid A. Alle, N. Andresen, A. Hint, M. Jürna, A. Kaal, M. Hint (Nurme), R. Parve, E. Päll, P. Rummo, K. Taev, A. Tulik ja D. Vaarandi.<sup>50</sup> Kõneldi sellest, et kirjanike kutse- organisatsioonist peab saama nõukogulik "võitlusorganisatsioon". Põhikirjas toonitati parteitute kirjanike asumist nõukogude võimu platvormile: "Kirjanduse, selle kunstilise meisterlikkuse, ideelis-poliitilise külluse ja tegeliku mõjukuse tõusu otsustavaks tingimuseks on kirjandusliku liikumise tihe ja vahenditu side partei ja nõukogude võimu poliitika aktuaalsete küsimustega, kirjanike rakendamine aktiiv- seks tööks sotsialistliku ülesehituse alal ja konkreetse tõelisuse tähelepanelik ja sügav uurimine kirjanike poolt."<sup>51</sup> Põhikirja järgi oli ENSV Kirjanike Liidu koos- seisu kuuluva liidu kõrgemaks organiks kahe aasta järel toimuv kongress. Tege- likult toimus Stalini eluajal vaid üks kongress 1946. aastal ja järgmine oli alles 1954. aastal. Sama lugu oli NSVL-i Kirjanike Liidu kongressiga, mis toimus alles 1954. aasta detsembris, kui oldi üle saadud juhi surmaga kaasnenud esimesest ehmatusest ja peataolekust.

### Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse esimehed ja sekretärid\*

1943–1946	August Jakobson	Oskar Urgart
1946–1950	Johannes Semper	Paul Viiding (kuni 1949)
1950–1953	August Jakobson	Magnus Mälk (1949–1952)
1953–1971	Juhan Smuul	Lembit Remmelgas (1953–1960)

\* Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 31–36.

<sup>49</sup> ERAF, f 1, n 1, s 386, l 10.

<sup>50</sup> Sõjasarv, IV. Moskva, ENSV Riiklik Kirjastus, 1944, 121–122.

<sup>51</sup> Annus, E., Epner, L., Järv, A., Olesk, S., Süvalep, E., Velsker, M. Eesti kirjanduslugu. Koolibri, 2001, 347.

## ESIMESED SÕJAJÄRGSED AASTAD 1944–1947

Muude operatiivgruppide kõrval moodustati 15. detsembril 1943 ENSV RKN-i poolt ENSV RKN-i juures asuv Kunstide Valitsuse operatiivgrupp, mis hakkas kavandama nõukogulikke ümberkorraldusi Eestis ja mille liikmed pidid saama vastavate valitsusorganite tuumikuks. Pärast Võru vallutamist Punaarmee poolt 1944. aasta augustis viidi sinna suur osa operatiivgruppidest, sh ka Kunstide Valitsuse oma. Septembris siirdus see Tallinna.<sup>52</sup>

23. juunil 1945 kinnitas ENSV RKN oma määrusega Kunstide Valitsuse uue põhimääruse, mille kohaselt oli Kunstide Valitsus NSVL-i RKN-i juures asuva Kunstide Komitee vabariiklik organ, mis juhtis ENSV-s kõiki kunstialasid, v.a kinoasjandus. See kordas 1940. aasta põhimääruse printsiipe ning kinnitas režiimi soovi taaskehtestada totaalne kontroll kunstiloomingu üle ja seada kirjanikud ning kunstnikud täielikku sõltuvusse riigivõimust, sh materiaalselt tellimuste kaudu. Nagu 1940. aasta põhimääruses oli ka nüüd esiplaanile tõstetud kontroll teatrite ning kontserdiorganisatsioonide repertuaari ja kunstinäituste, samuti loominguliste liitude üle.<sup>53</sup>

1944. aasta sügisel algas Eestis uus arreteerimiste laine julgeolekutöötajate poolt kaasa toodud nimekirjade põhjal. Arvele võeti umbes 50 000 potentsiaalset vaenlast. “Rahvavaenlaste” nomenklatuur laienes üha: “isamaa reeturid”, “okupantide käsilased”, “natsionalistid”, “bandiidid”, “bandiitide käsilased”, “kulakud”, “jehhivistid”, “sakslased”, “ingerisoomlased” jt. Aastail 1944–1945 vangistati umbes 10 000 meest, kellest pooled surid kahe esimese aasta jooksul. Hinnanguliselt saadeti aastail 1944–1953 sunnitöö- ja vangilaagritesse 25 000–30 000 meest, kellest 11 000 tagasi ei tulnud.<sup>54</sup> Viidi läbi uus sundmobilisatsioon ja jätkusid küüditamised. 1949. aasta märtsis küüditati Eestist Venemaale 20 700 “rahvavaenlast” ja “kulakut”, kellest enamik olid naised, lapsed ja vanurid. Teekonnal ja asumisel suri neist 3000. Relvastatud vastupanuvõitluses sai kuni 1953. aastani surma tuhandeid metsavendi. Hukkunute üldarvuks teisel nõukogude okupatsiooni perioodil on pakutud 16 000–22 000.<sup>55</sup>

Lisas on toodud sõjajärgseil aastail vangis surnud, arreteeritud, (sõja)vangis ja sundasumisel olnud kirjanike nimekiri. Luuletaja Heiti Talvik arreteeriti NKVD poolt 1945. aasta kevadel. Sotsiaalselt ohtlikuks elemendiks tunnistatuna saadeti ta viieks aastaks Siberisse, kus suri 1947. aasta juulis. Sõjavangis olid kultuuri-tegelane ning filoloog Heino Ahven, luuletaja Kalju Ahven (suri seal kopsutiiskusse 1946. aastal), luuletaja ning proosakirjanik Harri Asi, kirjanik ning ajakirjanik Karl Eerme, noorsoo- ning näitekirjanik Voldemar Raidaru, tõlkija Harald

<sup>52</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 6–8.

<sup>53</sup> ERA, f R-1, n 3, s 6, l 232–238; Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 8–9.

<sup>54</sup> World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Tallinn, Perioodika Publishers, 1991, 40.

<sup>55</sup> **Rahi-Tamm, A.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis, II, 9–11, 16; VI, 15–57.

Rajamets, proosakirjanik Heino Susi, proosa- ning näitekirjanik Albert Uustulnd ja kirjandusteadlane Otto Alexander Webermann. Muude pattude eest pandi aastail 1944–1947 vangi(laagrisse) kirjandusteadlane ning tõlkija August Annist, keeleteadlane Paul Ariste, kirjandustegelane Herman Evert, luuletaja, kriitik ning tõlkija Ain Kaalep, näite- ning lastekirjanik Boris Kabur, proosa- ning näitekirjanik Raimond Kaugver, tõlkija Helga Kross, kirjanik, publitsist ning tõlkija Jaan Kross, tõlkija Aleksander Kurtina, kirjandusteadlane Mart Lepik, prosaist ning ajakirjanik Alma Ostra-Oinas, kirjandusteadlane August Palm, raamatuteadlane Friedrich Puksoo, kirjandusteadlane ning kultuuriloolane Rudolf Põldmäe, kultuuri- ning kirjandusloolane Eduard Roos, kirjandusloolane Jaan Roos, tõlkija Henrik Sepamaa, luuletaja Juhan Sinimäe, kirjanik ning tõlkija Eduard Suursepp, luuletaja ning lastekirjanik Venda Sõelsepp, luuletaja ning tõlkija Jüri Šumakov, filoloog ning luuletaja Helmut(h) Tarand (Annus Rävälä) ja luuletaja Enn Uibo, kes hiljem, juba sulaaajal uuesti vangipanduna suri seal 1965. aastal. 1946. aastal läks vabaturma Johannes Vares-Barbarus.

Tavalisteks süüdimõistmise paragrahvideks said pärast sõda § 58-1a (isamaa reetmine), millele võidi juurde komponeerida veel näiteks § 58-2 (relvastatud ülestõus, relvastatud jõukude tungimine nõukogude territooriumile, võimuhaaramine), § 58-10 (nõukogudevastane propaganda) või § 58-11 (osalemine nõukogudevastases organisatsioonis).

Punaarmee 1944. aastal Eestisse jõudes oli Eesti Nõukogude Kirjanike Liidul 17 liiget. 1. aprilliks 1945 võeti arvele 25 kodumaale jäänud kirjanikku. Individuaalkorras lubati neil ühineda ENKL-iga. 1945. aastal võeti liitu Feliks Kotta, Eduard Männik, Ralf Parve, Debora Vaarandi, Oskar Luts, Anna Haava, Ernst Särgava, Friedebert Tuglas, Karl Eduard Sõöt, Rasmus Kangro-Pool sen, Peet Vallak, Betti Alver, Leida Kibuvits, Rudolf Sirge, Richard Roht, Paul Viiding ja August Sang.<sup>56</sup>

Uued loomingu orientiirid pandi paika kohe: kirjanduse parteilisus, ideelikus ja sotsialistlik realism.<sup>57</sup> Esimesel Eesti intelligentsi kongressil 1945. aasta jaanuaris sõnas kohalik parteijuht N. Karotamm: “Meie kirjanikelt, nii poetidelt, proosakirjanikelt kui näitekirjanikelt, ootab rahvas uusi teoseid, mis väärivad meie suurt ajastut. Suur Isamaasõda, eesti rahva ja kõigi Nõukogude rahvaste võitlus saksa okupatsiooni vastu, seltsimees Stalin suure rahvaste juhina, meie rahva minevik ja ta progressiivne võitlus – kõik need ja paljud, paljud teised teemad annavad teile ainet suurteks ja väikesteks teosteks, olgu siis mitmekõitelisteks romaanideks või mõnesalmilisteks luuletusteks.”<sup>58</sup> Üldiselt oli kohalike võimukandjate väljendus-

<sup>56</sup> Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 60; **Annus, E. jt.** Eesti kirjanduslugu, 347; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 155.

<sup>57</sup> **Semper, J.** Eesti Nõukogude kunst sotsialistliku realismi teel. – Looming, 1945, 5/6, 531–542.

<sup>58</sup> **Karotamm, N.** Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. – Eesti NSV intelligentsi esimene kongress. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1945, 31.

viis intelligentsist kõneldes mõõdukas ja kompromissialdis kõigi nendega, kes olid “nõukogude võimu platvormil”.<sup>59</sup>

Detsembris 1945 oli ENKL-il 47 liiget, sh 8 liikmekandidaati. 30. detsembril 1945 toimus liidu üldkoosolek, kus valiti uus juhatus: J. Semper (esimees), M. Raud (esimehe asetäitja), P. Viiding (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär), O. Luts, F. Tuglas, D. Vaarandi, R. Sirge ja O. Urgart. Revisjonikomisjoni valiti P. Keerdo, L. Kibuvits ja R. Parve.<sup>60</sup> Juhatuses oli Venemaalt tulnud 2/3, neile kuulusid tähtsamad ametid, kuigi liidu liikmeskonnas olid nad vähemuses. Niisugune juhatuse kokkuseade kõneleb sellest, et jäme ots liidus jäi Venemaal olnud kirjanike kätte, kellel oli selge kogemus sellest, mis on nõukogude kirjandus ja mida nõukogude võim vaimult ootab. Kolme Saksa ajal kodumaale jäänud kirjaniku kaasamine juhatusse kõneleb Eestisse jäänud kirjanike tunnustamisest ja soovist teha nendega koostööd. Sama tendentsi võib märgata ka teistes liitudes, kus juhatusse pääsesid üksikud Saksa ajal Eestis olnud tegelased. Liidu uue põhikirja järgi oli ENKL NSVL-i Kirjanike Liitu kuuluv organisatsioon (sinna kuuluti tegelikult juba sõja ajal), mille liikmeks võisid olla nii kirjanikud kui arvustajad, kes seisid nõukogude võimu (s.o kompartei) platvormil, olid avaldanud teoseid trükis ja kes tegelesid vastuvõtmise ajal loominguga.<sup>61</sup> Esialgu tõlgendati niisuguseid nõudeid üsna vabalt. Loomingu hulka arvati ka tõlked, publitsistika, kordustrükkide redigeerimine jms. 1946. aastal võeti liikmeks Hugo Raudsepp, Aleksander Tassa, Mait Metsanurk (Edvin Hubel), Leo Anvelt, Valmar Adams ja Kersti Merilaas.

1946. aasta augustis-septembris ilmus Moskvast järjest kolm ÜK(b)P Keskkomitee otsust: “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad””, “Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks” ja “Kinofilmist “Suur elu””, mis juhatasid sisse loovintelligentsi represseerimise uue kampaania.<sup>62</sup>

24.–26. novembril 1946 koos olnud ENKL-i II kongress (formaalselt esimene) tegeles üldise ajupesuga. Seal kõneles J. Semper taas kirjanike liidust kui võitlusorganisatsioonist, kus kodumaale jäänud kirjanikud peavad tõusma Nõukogudemaal käinute tasemele.<sup>63</sup> Kongressi resolutsiooni peateljeks oli ideoloogilis-poliitilise töö tõhustamine.<sup>64</sup> Esteetilisi suuniseid jagati vähe ja ega uus meetod esteetilisi kvaliteete soosinudki, pigem vastupidi: vormiga tegelemine võidi kvalifitseerida formalismiks. Liitu kuulus siis 48 liiget ja liikmekandidaati. Juhatusse said A. Alle, E. Hiir, A. Jakobson, M. Raud, J. Semper, K. Taev, F. Tuglas, O. Urgart ja P. Viiding. Revisjonikomikomisjoni arvati P. Keerdo, R. Parve ja M. Nurme (Hint).

<sup>59</sup> Sirk, V. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast. – Tuna, 2004, 1, 54–55.

<sup>60</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 32.

<sup>61</sup> ERA, f R-1, n 3, s 89, l 6–12.

<sup>62</sup> ÜK(b)P Keskkomitee otsused “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad””, “Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks”, “Kinofilmist “Suur elu”” ja “V. Muradeli ooperist “Suur sõprus””. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.

<sup>63</sup> Vt Semper, J. Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. – Looming, 1947, 1, 6–30.

<sup>64</sup> Esimese Eesti Nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon. – Looming, 1947, 1/2, 113.

Esmakordselt moodustati juhatus presiidium: J. Semper (esimees), O. Urgart (esimehe asetäitja), P. Viiding (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär) ja A. Alle (Loomingu toimetaja).<sup>65</sup> Üheksast juhatus liikmest oli Nõukogude tagalas olnuid seitse, presiidiumi viiest liikmest neli. Presiidium koosnes eranditult parteilastest. Juhatuses oli F. Tuglas ainus parteitu.

Kirjanike II kongressi otsusega hakati moodustama erialasektsioone ja töögrupe, tõhustamaks kontrolli literaatide tegevuse üle. Loodi vene keeles kirjutatavate autorite (1946), algajate kirjanike (1947), kriitikute, noorte ning lastekirjanduse ja tõlkijate sektsioon (1948). Tartus asutati Kirjanike Liidu osakond (1945), kriitikasektsioon (1949) ja noorte autorite sektsioon. Sektsioonides toimus loomingu n-ö esialgne ekspertiis, mis ei välistanud teoste uut arutelu ja kriitikat kõrgemas instantsis.

Kui sõja eel ei jõutud nõukogulikku tööstiili loovharitlaskonnas veel kuigi palju juurutada, siis juba 1945. aastal nõuti kirjanikelt individuaaltööplaan, kus oli märgitud nn toodang, s.o teosed, kirjutamise tähtajad ja ideelis-poliitilise harimise ülesanded. Plaanide täitmist kontrolliti ja arutati Kirjanike Liidu ja selle parteiorganisatsiooni koosolekul. Tavaliseks töövormiks sai valminud käsikirjade kollektiivne arutelu, hakati korraldama lugejate konverentse, et “lähendada kirjandust sotsialismi ehitavate töötajate hulkadele”, eriti tähtsaks peeti tööliisklassi kuuluvate inimeste arvamust.

Aastad 1944–1947 olid loomingu mõttes hilisematega võrreldes siiski suhteliselt leebed, sest kaanon ei juurdunud otsekohe. Eesti-aegseid kirjanikke ei saanud areenilt massiliselt kõrvaldada, sest neid polnud võimalik nii kiiresti noortega asendada. Pisut vabamatele oludele vaatamata jõudis eesti kirjandus, nagu muugi kuntilooming kodumaal, väljasuremise piirile. Ajakirjanikega oli asi rangem, kuna kogu ajakirjandus oli kuulutatud parteiliseks ja ideoloogiarinde eesliinil olevaks. Seal valiti kaadrit eriti hoolikalt ja jälgiti, et kodanluse- ja Saksa-aegsed ajakirjanikud ei pääseks nõukogude propagandaaparaati tööle. Siiski oli 1946. aastal Raadiokomitee süsteemis 35 toimetajast neli töötanud samas ametis ka Saksa okupatsiooni ajal.<sup>66</sup>

## PATUKAHETSUS JA ENESEKRIITIKA

“Enesekriitikat” sai teha mitmel moel. Võis endale loomeliidu (presiidiumi, juhatus, sektsiooni jms) ja parteialorganisatsiooni koosolekul tuhka pähe raputada. See oli enesepiitsutamise suhteliselt pehme vorm, mida laialt praktiseeriti. Üldise nõiajahi ajal pääsesid sellest vähesed. J. Semper ja P. Viiding tunnistasid oma “varasemaid vigu” 1949. aasta aprillis kokku kutsutud literaatide koosolekul.<sup>67</sup>

<sup>65</sup> Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 33.

<sup>66</sup> ERAF, f 1, n 4, s 71 (1946), l 74.

<sup>67</sup> Vt Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast, [II]. – Keel ja Kirjandus, 1990, 4, 230–232.

Kulus veel aasta, enne kui J. Semper EK(b)P Keskkomitee bürool 17. aprillil 1950 kui kodanlik natsionalist parteist välja heideti.<sup>68</sup> P. Viiding pidi veel korduvalt end mitmesugustel foorumitel piisutama, enne kui ta 20. aprillil 1950 Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosolekul kui kodanlik natsionalist ja “Andreseni sabarakk” parteist ja peagi ka liidust välja visati. Kõnekas on seejuures P. Viidingu sõnavõtt kolleeg M. Raua personaalküsimuse arutamisel samal koosolekul: “VIII pleenumi otsus täidab rahuldusega iga kommunisti südant. See annab juhendi, kuidas välja juurida mäda meie kirjanduselist. Kui läinud aastal mind pehmelt karistati, jäid juured välja tõmbamata. Minu süda ütleb, et Raud on häbematu karjerist, et ta on end sügavalt maskeerinud, on teeninud rahvavaenulikke sihte.”<sup>69</sup> Teenekas M. Raud sai küll valju noomituse hoiatusega, kuid jäi parteisse ja liitu edasi.

Mõnitamise raskem vorm oli näidiskohtumõistmine, kirjaniku või kunstniku avalik häbiposti panek, kui “süüdlasi” sunniti esinema vabariiklikes ajakirjandusväljaannetes pikkade patukahetsuskirjadega. Kui palju oli niisugustes iseenda kohta kirjutatud paskvillides autorite, kui palju toimetaja teksti, seda on raske öelda. Koorijuhtide ja heliloojate Tuudur Vettiku ja Riho Pätsi “avalikud kirjad” jõudsid Sirbi ja Vasara veergudele juba 1948. aasta oktoobris.<sup>70</sup> 1949. aasta Loomingus märkame patukahetsejate erirubriiki “Kirjanduse- ja kunstipärandi enesekriitikat”. Ajakirja veebruarikuu numbris nuhtlevad ennast ägedalt Mait Metsanurk ning Hugo Raudsepp ja vähema innuga Peet Vallak.<sup>71</sup>

Nn enesekriitika, poliitiliste süüdistuste omaksvõtt ja oma loomingust lahtiütlemine “süüdlasi” edasisest represseerimisest ei päästnud, vaid oli sageli üheks lüliks nende vastu suunatud kampaaniast, mis mõne puhul lõppes vangipanemisega (T. Vettik, R. Päts, K. Kask, H. Raudsepp).

## KIRJANDUSE PARTEILINE JUHTIMINE

Eesti kirjanike ohjamisel ja parteilisel juhtimisel oli käsuliine mitu ja need dubleerisid üksteist: partei ning valitsus, ÜK(b)P Keskkomitee, NSVL-i Kirjanike Liit ja EKP koos oma allorganisatsioonidega.<sup>72</sup> Kommunistliku partei ladviku silmis olid kirjanikud esmajoones ideoloogiatöötajad ja kirjandus oli ideoloogia-

<sup>68</sup> **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn, Varrak, 2005, 256–257.

<sup>69</sup> **Olesk, S.** Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim & kultuur. Koost A. Krikmann, S. Olesk. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, 516.

<sup>70</sup> **Karjahärm, T., Luts, H.-M.** Kultuurigenotsiid Eestis, 104–106.

<sup>71</sup> **Metsanurk, M.** Ideoloogilises labürindis. – Looming, 1949, 2, 223–228; **Raudsepp, H.** Kriitilist tagasisaadet minu kodanliku aja kirjanduslikule loomingule. – Looming, 1949, 2, 228–236.

<sup>72</sup> Vt **Kreegipuu, T.** Nõukogude kultuuripoliitika printsüübid ja rakendused Eesti NSV-s aastail 1944–1954 kirjanduse ja trükiasjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2005.



relv. Seetõttu kuulus kirjanduse ja kunstielu juhtimine kompartei propaganda ning agitatsiooni osakonna kompetentsi. EK(b)P Keskkomitee vastava osakonna kohta on andmeid 1940. aasta septembrist. Osakond oli allutatud keskkomitee sekretäri Neeme Ruusile. 1941. aasta kevadel loodi propaganda ja agitatsiooni osakonnas ajakirjandussektor. Teravale kaadripuudusele vaatamata edenes parteiliste struktuuride väljaarendamine pärast sõda täie hooga. 1945. aastal lisati propaganda ja agitatsiooni osakonda kirjastuse ja trüki sektor. EK(b)P Keskkomitee büroo 1948. aasta 29. detsembri otsusega aparaat reorganiseeriti. Propaganda ja agitatsiooni osakonnas loodi ajakirjanduse ja kirjastuse sektori kõrvale kirjanduse ja kunsti sektor.<sup>73</sup> Osakond allutati 1948. aastal propagandasekretäriks tõusnud Ivan Käbinile, kellest sai Nikolai Karotamme pearivaal võitluses võimu pärast kohalikus hierarhias.

Pärast EK(b)P VIII pleenumit (märtsis 1950) hakkas propaganda ja agitatsiooni osakonda juhtima uus propagandasekretär – käbinlane ja äge stalinist Aleksander Kelberg, kelle vahetas 1951. aastal välja venemaaestlane Leonid Lentsman. Kirjanduse ja kunsti osakonda juhtis aastail 1950–1951 Moskvas kõrgema parteikooli lõpetanud Jaan Rebane, hiljem filosoof ja akadeemik. 1950. aasta suvel pandi Ülo Taigro asemele Kunstide Valitsuse etteotsa Max Laosson, kes partei hääletoruna oli eesti loovharitlaskonna vaenamise ja rahvuskultuuri väljasuretamise peaideoloog. Kirjanike Liidus oli võim parteikoolist tulnud endise tekstiilitöölise, kirjanduses täiesti tundmatu nime Magnus Mälgu käes. See seltskond eesotsas esimese sekretäri Ivan Käbiniga oligi Moskvas kavandatud pogrommi kohapeal organiseerija, kes omakorda kasutas tööriistadena reakommuniste, liitude aktiviste, karjeriste ja muidu intrigante, kellest sel paranoilsel hirmuajastul polnud puudust.

### **Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Kunstide Valitsuse juhatajad\***

1940–1948	Johannes Semper
1948–1949	Kaarel Ird
1949–1950	Ülo Taigro
1950–1953	Max Laosson
1953	Viktor Akinfijev (ajutine kohusetäitja)
1953–1957	Lembit Rajala

1947. aastal kuulus ENSV MN-i juures asuvast Kunstide Valitsusest kõrge-  
masse, s.o ÜK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri, valitsuse juhataja. Juhataja ase-

\* Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Tallinn, 1982, 11–12; **Peirumaa, R.** Hruštšovi “sula” ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö. Juhendaja J. Kangilaski. Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool. Tartu, 2004, 28–29.

<sup>73</sup> **Liivik, O.** Eestimaa Kommunistliku Partei keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu, Tartu Ülikool, 2006, 39, 43, 48, 92, 198, 200, 202, 204.

täitja ja kolme osakonna (vaatemängude ja repertuaari kontrolli, kaadrite, teatrite) ülemad kuulusid EK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri. 1953. aasta ametinimekirja on tekkinud loomeliidud, mille lülitamist nomenklatuuri 1947. aasta nimekirja ei peetud vajalikuks. Nüüd olid siin esindatud kirjanike, heliloojate, kunstnike ja arhitektide liidu esimehed. Tähtsaimal kohal oli neist Kirjanike Liit, mille juhatuse esimees kuulus NLKP Keskkomitee arvestusnomenklatuuri, s.o oli Moskva valvata, ja sekretär EKP Keskkomitee nomenklatuuri.<sup>74</sup>

Stalinismi kõrgperioodi paranoilikkude õhustikku illustreerib ka Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni tegevus, mida on lähemalt uurinud Sirje Olesk. Nagu Kirjanike Liidus valitses ka parteiorganisatsioonis hüsteeriline õhkkond, käis äge sõnastõda, pilluti süüdistusi, mis olid täiesti absurdsed. S. Oleski poolt publitseeritud Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni koosoleku protokoll 19.–20. aprillist 1950<sup>75</sup> esindab tänapäeva lugejale puhast absurdikirjandust. On raske uskuda, et täie mõistuse juures olevad lugupeetud inimesed võivad rääkida niisuguseid rumalusi, mille kõrval anekdoodidki kahvatuvad.<sup>76</sup> Toon siin mõned nopped Mart Raua personaalküsimuse arutamise kohta. “Raua suhtes on minul ammu selge, et ta ei ole aus inimene. Koosolek näitas, et asi on hoopis hullem, kui oskasin ette kujutada. Raua vastused jätsid mulje, et kogu aeg vilgub rebase saba ees, pühkides oma musti jälgi. /.../ Raud on olnud Andreseni staabiülema kirjanduse alal.” (A. Alle.) “Raud on meie kirjanduse üks suuremaid mädapaiseid, mis saab üldse olla.” (O. Urgart.) “On olemas ilmne side Andreseni ja Raua seisukohtade vahel. Andreseni poeg, kes oli suur sõber Raua pojaga, heideti välja Tartu ülikoolist ja komsomolist. See kõik on väike Andreseni agentuur Tartu ülikoolis.” (A. Kaal.)

Parteisse kuulumine tagakiusamisest ei päästnud. 1951. aastal oli Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioonis arvel olnud 16 liikmest ja liikmekandidaadist parteiline karistus koguni üheksal inimesel. Karistusi (märkusest kuni valju noomituseni koos hoiatusega ja arvestuskaardile kandmisega) määrati peamiselt poliitiliseks kvalifitseeritud eksimuste, elulooliste faktide varjamise, joomise-laamen-damise, mõnikord ka liiderdamise-abiellurikkumise (kui üks abikaasast parteile kaebuse esitas) eest. Sageli arutati parteikoosolekutel seda, kes kellega joob ning miks joob ja mis on selle poliitilised tagajärjed: napsivennad hoiavad kokku ning minetavad printsiipaalsuse, nende seas valitseb kambavaim ja purjus peaga lobisetakse välja parteilisi saladusi ning need võivad ulatuda rahvavaenlaste kõrvu. Joomise eest visati parteist harva välja, sest paljud jõid, kuid ankeedi “rahvavaenulike” episoodide mahavaikimine oli juba väga tõsine poliitiline patt, eriti kui see oli seotud Saksa ajal ilmunud kirjatöödega.

Need parteilased, kes poliitiliste süüdistustega sihikule võeti, visati kõigepealt parteist välja, sest parteisse kuulus üksnes “inimkonna eesrindlikum osa”. Sellele

<sup>74</sup> **Tammela, H.** Eesti NSV nomenklatuur (1944–1953). Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2005, 22, 34; **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d, 51–52.

<sup>75</sup> **Olesk, S.** Võim kirjanduse kallal, 481–525.

<sup>76</sup> Samas, 11.

järgnes tavaliselt ka liidust väljaheitmise, kusjuures ettepaneku tegi parteikoosolek ja mitte ainult parteilaste kohta. Parteilast liidust välja heita polnud ilma eelneva parteist väljaheitmise võimalik. Lahtistel parteikoosolekutel partei liikmete “eksimusi” ei arutatud, sest see oli partei siseasi ja saladus.<sup>77</sup> Tähtsamate tegelaste personaalküsimusi arutati kõrgemates parteiorganites, mille parteiorganisatsiooni või nomenklatuuri nad kuulusid. “Kodnatside” H. Kruusi, N. Andreseni ja J. Semperi personaalküsimusi arutati EK(b)P Keskkomitee bürool. Seal langetati ka otsus nende juhtivalt kohalt mahavõtmise kohta. N. Andreseni küsimust arutati kahel, H. Kruusi asja koguni kolmel büroo koosolekul.<sup>78</sup> Osa ametist mahavõtmisi delegeris Keskkomitee ülemnõukogule ja valitsusele. Aeg-ajalt arutati keskkomitee bürool ka parteitute asju, näiteks Valmar Adamsi ja Johannes Käisi juhtumid.<sup>79</sup>

### KULTUURIGENOTSIIIDI TIPP

Kõrgstalinismi aja üldisesse pilti sobitub suurepäraselt kurikuulus EK(b)P VIII pleenum (21.–26. märtsini 1950) kui “näidispoomine”, mida Moskva aeg-ajalt korraldas. Tõenäoliselt mõjutas siinseid sündmusi kursimuutus Kremli Ida-Euroopa poliitikas (nõukogude mudeli pealesurumine) ja terav rahvusvaheline olukord. Vene uurija Jelena Zubkova on asetanud nn Eesti süüasja ühte ahelasse poliitiliste protsessidega Ida-Euroopas ja võimuvõitlusega Moskvast, mille üheks markantsemaks ilminguks on nn Leningradi süüasi. 1950. aasta algul saabus Eestisse ÜK(b)P Keskkomitee kontrollbrigaad, kes tuvastas, et kohalikud juhid polnud suutnud Eesti elu nõukogulikus laadis ümber korraldada ega puhastada riigiparaati “vaenulikest elementidest” ja “koodanlikest natsionalistidest”. See avas tee juhtkonna vahetuseks.<sup>80</sup>

EK(b)P VIII pleenumil tehti patuoinaks sõja ajal kohalikuks parteijuhiks saanud Nikolai Karotamm. Temaga koos kõrvaldati võimu juurest nn juunikommunistid, kelle koorekiht pandi koguni vangi. Kremli kohapealseks satraabiks sai osav laveerija Ivan Käbin, kes pani peagi ametisse oma mehed – venemaaestlased ja venelased.

Pleenumikõnedes said loomingulise intelligentsi esindajatest kõige enam nahutada N. Andresen, H. Kruus ja J. Semper kui “paadunud koodanlikud natsionalistid” (Aleksander Ansberg) ja “koodanlik-menševistliku ideoloogia kolm vaala” (Max Laosson). Samuti F. Tuglas: “eesti sümbolistide peamees, kirjanik-dekadent” (I. Käbin), “reaktsioonilise intelligentsi iidol ja juht” ning “koodanluse paavst

<sup>77</sup> Olesk, S. Peatükk ajaloost, 116–118.

<sup>78</sup> Vt Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d, 234–236, 250–252, 256–257.

<sup>79</sup> Samas, 176–180.

<sup>80</sup> Vt Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, 21; Tannberg, T. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. “Eesti süüasi” (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna, 2001, 3, 120–125.

ja peaiidol kultuurivallas” (M. Laosson).<sup>81</sup> Pleenumi otsuse konstateerivas osas öeldi: “Teaduste Akadeemias, Välisministeeriumis, Nõukogude Kirjanike Liidus ja teistes teaduse, kultuuri ja kunsti asutustes juhtivail kohtadel asudes pidurdasid kodanlikud natsionalistid Kruus, Andresen, Semper, Vettik, Karindi, Päts, Kangro-Pool, Kleis, Laja, Oengo, Võrk ja mõned teised aktiivselt eesti nõukogude rahvuskultuuri arenemist, takistasid noorte andekate eesti kirjanike, kunstnike ja teiste kunsti alal töötajate kasvu ja edutamist, mõnitasid ja kiusasid taga vana intelligentsi eesrindlikke esindajaid, kes olid aktiivselt sotsialistlikku ülesehitustöösse lülitunud, arendasid aktiivselt õõnestustööd, tehes määratud kahju Nõukogude Eesti majanduslikule ja kultuurilisele ülesehitustööle”.<sup>82</sup>

Vaimuinimeste tagakiusamine võimuvahetusega ei lõppenud, pigem oli see signaaliks repressioonide hoogustumisele. Juba varem alanud iseseisvusaegse kultuuripärandi ümberhindamine ja kultuuritegelaste vaenamine võttis nüüd kolossaalsed mõõtmed. Paeaegu täielikult vahetati välja kõrgkoolide juhtkonnad, vallandati massiliselt õppejõude ning teadureid ja eksmatrikuleeriti üliõpilasi. Kui palju oli neid loominguilise intelligentsi esindajaid, kes said otseselt selles kampanias kannatada, on raske täpselt öelda. Ajaloolane Õie Elango on pakkunud umbes 400 teadlast, kõrgkooli õppejõudu, kirjanikku, kunstnikku ja muusikut.<sup>83</sup>

J. Kahki komisjoni raportis (1991) on märgitud, et enne ja pärast 8. pleenumit eemaldati kuni 15 aastaks töölt ligi 200 teadlast, 20 kirjanikku, 15 kunstnikku, 10 heliloojat ja 20 näitlejat, mis moodustab 20–25% nende professionaalsete gruppide liikmeskonnast. 50 vabakutselist kunstiharitlast pandi vangi. Poliitilistel põhjustel keelati erialal töötamine pooltel õpetajatel, kultuuritöötajatel ja tehnikaspetsialistidel, kokku ligi 5000 inimesel. 1950. aastate algul oli erialasel tööl Eestis ainult kuni viiendik iseseisva Eesti haritlastest. Tartu Ülikool kaotas selle raporti järgi 95% humanitaarala õppejõududest.<sup>84</sup> Sellega anti Eesti Bolševiku sõnul Moskva abiga kodanlikele natsionalistidele purustav hoop.<sup>85</sup>

1948. aasta teisel poolel ja 1949. aastal kasvas EN-i Kirjanike Liidu liikmeskond (koos liikmekandidaatidega) 46-lt 55-le.<sup>86</sup> Järgmistel aastatel, kuni 1950. aastate keskpaigani liikmete arv ei kasvanud ja jäi keskmiselt 50 piiridesse, vaatamata sellele et uusi liikmeid võeti innukalt juurde, sh vene sõjaväelasi, sest väljahoidetuid oli rohkem.<sup>87</sup> Aastail 1949–1951 võeti liitu: Vladimir Beekman, Fjodor Einbaum, Johannes Feldbach, Villem Gross, Manivald Kesamaa, Karl Kivi, Ivan Kurtšavov, Paul Kuusberg, Max Laosson, Hans Leberecht, Magnus Mälk, Egon

<sup>81</sup> EK(b)P VIII pleenumi stenogramm, VII. – Akadeemia, 1999, 6, 1314, 1333.

<sup>82</sup> EK(b)P VIII pleenumi stenogramm, XI. – Akadeemia, 1999, 10, 2246.

<sup>83</sup> **Elango, Õ.** EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum (märts 1950) ja loovintelligents. – Sirp ja Vaasar, 1989, 14. apr.

<sup>84</sup> World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report, 76–77.

<sup>85</sup> Intelligentsi ideelis-poliitiline kasvatamine olgu parteiorganisatsioonide tähelepanu keskpunktis. Juhtkiri. – Eesti Bolševik, 1950, 14, 9.

<sup>86</sup> ERA, f R-1205, n 2, s 636, l 5–6; ERA, f R-1765, n 1, s 49, l 54–56.

<sup>87</sup> ERA, f R-1765, n 1, s 158, l 52, 54, 56, 58; ERA, f R-1765, n 1, s 203, l 51–55.

Rannet, Lembit Rimmelgas, J. Rozanov, Ants Saar, Ilmar Sikemäe, Aleksei Sokolov, Endel Sõgel, Leonid Zaitsev, Mai Talvest, Aino Tigane, Hardi Tiidus, Heinrich Tobias, Tamara Tomberg, Arnold Tulik, Valmen Vaida, Muia Veetamm ja Valeeria Villandi.<sup>88</sup> 1952. aastal kinnitas ENKL-i liikmed NSVL-i Kirjanike Liidu juhatus, kes arvas “loomingulise passiivsuse tõttu” liidust välja kaheksa liiget.<sup>89</sup> Loomeliitude liikmeskond hakkas kiiresti kasvama alles viiekümnendate teisel poolel pärast NLKP 20. kongressi. 1956. aasta lõpul oli ENKL-is 62 liiget, neist 35 parteilast.<sup>90</sup> 1958. aasta detsembris, kui toimus liidu neljas kongress, oli liikmeid 81.<sup>91</sup>

1948. aastal pandi vangi luuletaja ning helilooja Otniell Jürissaar ja uuesti Juhan Sinimäe, 1949. aastal tõlkija Artur Alliksaar, kirjandusteadlane Paul Ambur, luuletaja ning muusikateadlane Eduard Visnapuu, tõlkija ning prosaist Rein Sepp ja esseist Friido Toomus. 1949. aasta suurküüditamisega viidi koos perega Siberisse tulevased kirjanikud Erik Püvi, Arvo Valton ja Rein Saluri, välja saadeti tõlkija Armand Tungal. 1950. aastal läksid vangi Nigol Andresen, Rasmus Kangro-Pool sen, proosakirjanik Leida Kibuvits, teatriteadlane ja -kriitik Karin Kask, kirjandusteadlane Oskar Kuningas, ajaloolane Hans Kruus, lastekirjanik Elmar Kuusik (Elar Kuus), kirjanik, kriitik ning tõlkija Marta Sillaots, välja saadeti proosa- ning noorsookirjanik Herta Laipaik. 1951. aasta mais arreteeriti näitekirjanik, prosaist ning kriitik Hugo Raudsepp (Milli Mallikas), kes suri Siberi vangilaagris 1952. aasta septembris. 1951. aastal lisandusid vangide nimekirja ajakirjanik, näite- ning lastekirjanik Tõnis Braks, kirjandustegelane, esseist ning tõlkija Bernhard Linde, kirjandusteadlane Erna Siirak, prosaist, näitekirjanik ning publitsist Osvald Tooming, 1952. aastal tõlkija ning pedagoog Paul Viires ja 1953. aastal prosaist ning publitsist Heino Tominga.

Lisaks vangi pandud kirjanikele heideti 1950. aastal Kirjanike Liidust välja veel J. Semper, P. Viiding, A. Sang, K. Merilaas, B. Alver, M. Metsanurk, L. Anvelt, A. Kajara-Taar, A. Tassa, F. Tuglas ja 1951. aastal O. Tooming. Seega kustutati liidu nimekirjast peaaegu kõik Saksa okupatsiooni ajal kodumaal olnud kirjanikud.

Suured muudatused leidsid aset ENKL-i juhatuses. 16. jaanuaril 1950 toimus liidu konverents, kus valiti uus juhatus: A. Jakobson (esimees), E. Männik (esimehe asetäitja), M. Mälk (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär), O. Urgart, A. Alle, H. Leberecht, M. Raud, J. Feldbach, J. Smuul ja I. Sikemäe. Partei Keskkomitee suunas Kirjanike Liitu Vabariikliku Parteikooli lõpetanud Magnus Mälgu, kes 3. septembril võeti liidu liikmeks ja kohe ka vastutavaks sekretäriks. Samal koosolekul valiti uus juhatuses presiidium, kuhu peale M. Mälgu kuulusid veel J. Semper, A. Alle, O. Urgart ja E. Hiir.<sup>92</sup> 1950. aastal oli M. Mälk

<sup>88</sup> ERA, R-1205, n 2, s 636, l 4–5; Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 63; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 164.

<sup>89</sup> Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 35.

<sup>90</sup> ERAF, f 1, n 168, s 10, l 29.

<sup>91</sup> Eesti NSV Kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 37.

<sup>92</sup> Eesti NSV Kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 34.

veel ka parteiorganisatsiooni sekretär ja praktiliselt oli võim liidus tema käes kuni tema mahavõtmiseni 1952. aasta lõpul (asemele tuli L. Rummelgas). Kui jaanuaris 1953 määrati A. Jakobson Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks, sai ENKL-i esimeheks Juhan Smuul.

## LUBATUD KIRJANIKE NIMEKIRI (1950)

Neid eesti kirjanikke, keda 1950. aastate algul avaldada tohtis, polnud palju. 1950. aastal eesti kirjanduse dekaadiks Moskvas avaldatud venekeelne trükis “Писатели Советской Эстонии” (koostaja M. Mälk) sisaldab 35 autori nimed: A. Jakobson, H. Leberecht, A. Alle, A. Antson, J. Barbarus, V. Buk, D. Vaarandi, A. Kaal, P. Keerdo, M. Kesamaa, F. Kotta, E. Krusten, J. Kärner, M. Laosson, J. Lilienbach, O. Luts, J. Lauristin-Madarik, O. Münther, E. Männik, R. Parve, M. Raud, P. Rummo, A. Saar, I. Sikemäe, R. Sirge, J. Sütiste, E. Tammlaan, A. Tigane, L. Tigane, O. Tooming, A. Tulik, O. Urgart, E. Hiir, A. Hint ja J. Schmuul.<sup>93</sup> Neist üheksa, sh “proletaarsed kirjanikud” ja Saksa ajal representeeritud, olid juba surnud. Suur on selles nimekirjas noorte ning vähetuntud literaatide ja parteis, Punaarmee, hävituspataljoni, Nõukogude tagalas olnute, Venemaal ja parteikoolis õppinute osakaal. Nõukogude Eesti kirjanikkonna uue koosseisu “kujundamisel” on siin tunda VIII pleenumiga võimule tulnud Ivan Kåbini meeskonna suunavat kätt.

“Laine põhjas” (S. Oleski väljend) olid eestikeelse nõukogude kirjanduse soositud teemad Ameerika imperialismi paljastamine ja suure vene rahva kiitmine. Vaid üksikutel tol ajal kirjutatud teostel on üldse mingi kirjanduslik tähendus.<sup>94</sup> N-õ näidiskirjanikuks väljaspool kriitikat oli A. Jakobson, kes sai kaks aastat järjest (1947, 1948) Stalini preemia ja teise kirjanikuna (F. Tuglase järel) ENSV rahvakirjaniku tiitli. Tema teenis üleliidulist kuulsust just Läänt mustades värvides näitavate näidenditega. A. Jakobsoni ja H. Leberechti tööde (“Elu tsitadellis”, “Valgus koordis”) filmilavastuse eest sai kaks Stalini preemiat Herbert Rappaport.<sup>95</sup> Nõuded ametlikule kirjandusele ja kunstile olid kõrgstalinismi ajal eriti ranged. Need pidid olema optimistlikud ja tulevikku vaatavad.

## KOKKUVÕTE

Pole võimalik ammendavalt kirjeldada seda hirmu ja hüsteeria õhkonda, mis loomeinimesi ümbritses, ka neid, keda ei pandud vangi ega heidetud liitudest välja. Inimeste hingelisi kannatusi pidevas psühhoterrori ja hirmu õhkkonnas ei

<sup>93</sup> Писатели Советской Эстонии. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.

<sup>94</sup> Olesk, S. “Laine põhi”. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Võim & kultuur, 465–479.

<sup>95</sup> Karjahärm, T., Luts, H.-M. Kultuurigenotsiid Eestis, 191–192.

saa kajastada arvude keeles, seda ei saa mõõta vangis või asumisel oldud aastatega. Kõiki kammitstes teadmine, et igauhele võidakse esitada poliitiline süüdistus kodanlikus natsionalismis, formalismis ning kosmopolitismis ja kuulutada rahvavaenlaseks.

Tihti peale on raske leida mõistuspärast seletust, miks just need kultuuritegelased represseriti. Karistatute ring ja karistuste suurus tundub sageli juhuslik. Väline lojaalsus okupatsioonirežiimile, aktiivne kollaboratsioon, komparteisse kuulumine, Nõukogude tagalas viibimine, avalik enesepiitsutamine ja isegi innukas režiimi vaenlaste paljastamine-pealekaebamine polnud isikliku julgeoleku tagatiseks. Löögi all olid need, keda süüdistati, kui ka need, kes süüdistasid, ja peagi võisid viimased ise süüdlaste nimekirja sattuda. Igal alal leiti mõni inimene, kelle suu või sule läbi sai nõiajahti korraldada. Mõned võtsid niisuguse ülesande enda peale vabatahtlikult, lootes teha karjääri või lihtsalt hirmust, sest ametlikult apoliitilisust ja erapooletust ei sallitud. Keeldumine tähendas riski sattuda rahvavaenlaste nimekirja ja seega ka repressiivorganite huviorbiiti. Kompartei liikmetel ja kommunistlikel noortel ning režiimi usaldusalustel (tegelikel või kujuteldavatel) oli keeldumine praktiliselt võimatu. Seetõttu oli haritlaste seas küllalt palju neid, kes andsid nõusoleku koostööks KGB-ga, ent tegelikult püüdsid sellest kõrvale hoida.<sup>96</sup> Avaldati survet, ähvardati, viidati metsas olevatele või välismaale põgenenud sugulastele ja lubati mitmesuguseid hüvesid. Sageli kasutasid parteiorganid oma hääletorudena mitte oma ala tipptegijaid, vaid teisejärgulisi tegelasi nagu Magnus Mälk. Järsud edutamised ja langused karjääriredelil olid tol ajal tavalised nähtused.

Kunstiharitlastele esitatud poliitilised süüdistused olid sageli tuletatud nende ühiskondlikust tegevusest iseseisvuse ja Saksa okupatsiooni ajal, maailmavaatest ja hoiakutest, samuti kuuluvusest teatud organisatsioonidesse (näiteks Veljesto), mõnikord ka loominguilisest tegevusest, eriti kui loomingu oli võimalik tagantjärele politiseerida. Saksa ajal Eestis avaldatud tööd said tihti peale autoritele saatuslikuks. Aga seegi polnud kindel reegel. M. Metsanurk, kes oli avaldanud teravalt nõukogudevastased novellid “Kalmud metsas” ja “Dora Praats”, pääses arreteerimisest, kuigi langes ajutiselt põlu alla ja pidi töötama öövahina. Heiti Talvik, kes polnud Nõukogude režiimi kohta midagi taunimisväärset kirjutanud, kaotas aga elu. Hirmutada ja karistada taheti kogu eesti rahvast ja siin polnud eriti tähtis kellegi personaalse süü tõestamine.

Stalinismi ajal käis “karistamine” kampaniatena, kus massilise represserimise lained vaheldusid suhteliselt rahuliku, n-ö hingetõmbeajaga. Niisuguseks suhteliselt rahulikuks ajaks võib pidada aastaid 1947–1948. Vangi pandi siis vaid üksikuid ja leidis aset suhteliselt rahvuslik laulupidu. Inimelusid õgiv moolok justkui kogus jõudu, et siis uue hooga tööle hakata. Inimestes tekitas see petlikke lootusi rahulikule elule ja uued repressioonid tabasid neid ootamatult. Tõenäoliselt nii see

---

<sup>96</sup> Vt Jürjo, I. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996.

kavandatud oligi. Terrorist Stalin kasutas vana põrandaalust bolševistlikku taktikat tabada inimesi ootamatult. Arreteerimised toimusid ikka öösiti, samuti ülekuulamised. Sõjajärgsete repressioonide teine laine ja intelligentsi vaenamise kõrgpunkt langeb aastatesse 1949–1951.

Aegade vältel on uurijad otsinud massirepressioonidele ratsionaalseid seletusi. Alustada tuleb süsteemist, mis tugines massilisele vägivallele, üldisele hirmule ja tingimusteta kuuletumisele. Sellele lisandub juhi maniakaalne verejanu ja paranoia.

Kaadrivahetus oli Stalini üldine põhimõte, mida praktiseeriti suures ulatuses parteis, sõjaväes, riigiparaadis ja julgeolekus: peamiselt selleks, et kaua aega üheskoos töötanud inimesed ei saaks organiseerida vandenõud, mida Stalin paaniliselt kartis.

Üleriiklikud mallid olid kohtadel üldraamiks. Kui Stalin suunas oma karistava käe vanade ja ustavate võitluskaaslaste vastu, siis pole midagi imestada, et Eestis langesid tagakiusamise ohvriks juhtivad kollaborandid H. Kruus, J. Semper ja N. Andresen, kelle sotsialistlik poliitiline minevik oli enamlaste silmis rohkem kui kahtlane. Nende varasemad teened ei lugenud kuigi palju. Aga aeg oli siiski muutunud: sõjaeelses NSV Liidus oleksid nad kaotanud elu nagu Jaan Anvelt ja Hans Pöögelmann.

Hirmuõhkkonna hoidmiseks tuli vaenlasi pidevalt juurde tekitada. Baltimaades oli sobiv ettekääne kodanlik natsionalism. Nn vanades liiduvabariikides oli natsionalismiga manipuleerimine raskendatud, kuna kodanlus kui klass oli seal ammu likvideeritud, “kultuurirevolutsioon” teostatud ja sotsialism “täielikult võitnud”. Üldine foon oli rahvusvahelise olukorra kiire muutumine, külma sõja eskaleerimine endiste liitlaste vahel, Korea sõja algus ja Stalini enda väidetavad ettevalmistused suureks sõjaks imperialistidega. Arvesse tuleb nn Leningradi süüasi ja juhi võimalike järeltulijate Aleksei Kuznetsovi ning Nikolai Voznessenski kõrvaldamine.<sup>97</sup>

Üleliidulistele kampaaniatele pidid kohalikud võimud igal juhul reageerima. Ka kohtadel tuli leida ja hukka mõista formaliste, kosmopoliite, Lääne ees lömitajaid jne. Kui seda ei tehtud piisava innuga ja süüdlasi kohe ei leitud, siis ähvardas kohalikke võimureid paremal juhul ametist tagandamine (kaadrivahetus). Kui Moskvast ÜK(b)P Keskkomitees ja üleliidulise loomeliidu juhatuses oli arutatud olukorda mõnes provintsis (liiduvabariigis) ja tehtud kriitiline otsus (aga otsus oli alati kriitiline), siis oli asi päris hull.

Oma olemuselt olid ideoloogilised kampaaniad täiesti absurdseid, kuid Kremli seisukohalt motiveeritud. Kosmopolitism, mida internatsionalismi katte all propageeris leninism-stalinism, kuulutati nüüd laostunud Läänele omaseks jooneks. Samal ajal ülistati venepärast nõukogude patriotismi ja materdati kodanlikku natsionalismi. Internatsionalismi propaganda põimus läbi antisemitismiga. Need

---

<sup>97</sup> Montefiore, S. S. Stalin. Punase tsaari õukond. Tallinn, Varrak, 2005, 545–547.



paradoksid ja kõnealuste lööksõnade sisuline mõtestamine võimalolijaid ei huvitanud.

Sõjajärgne praktika näitab, et hirmuõhkkonna eskaleerimist alustas Stalin tuntud inimestest, intelligentsist. Zvezda ja Leningradi otsuse (1946) märklauaks olid demonstratiivselt valitud Leningradis erakordset populaarsust nautivad Anna Ahmatova ja Mihhail Zoštšenko. 1947. aasta veebruari otsuses said pihta Läänes tunnustatud Sergei Prokofjev, Aram Hatšaturjan ja Dmitri Šostakovitš. Oma naha päästmiseks kirjutas 20. sajandi üks suuremaid heliloojaid muusika kõige ideologiseeritumatele kinofilmidele “Kohtumine Elbel”, “Berliini langeamine” jt.

Mida tuntum oli löögi alla sattunud inimene, seda kiiremini ja laiemalt levis teave tema saatuse kohta ja seda suurem oli hirm, et keegi pole kaitstud. Kui Stalin käskis laagrisse saata oma sugulasi, siis küsisid paljud, kas pole kätte jõudnud uus 1937. aasta.

1990. aastal avaldas Oskar Kruus oma uurimuste tulemused eesti kirjameeste represseerimise kohta erinevate riigivõimude poolt alates eestlaste ärkamisajast. Tema arvutuste järgi kaotas 125 aasta jooksul poliitiliste süüdistuste tõttu vabaduse umbes 150 eestlasest literaati, mis moodustab umbes 15 protsenti nende üldarvust. Nõukogude võimu arvele langeb sellest kontingendist umbes 75 inimest, mida on sama palju kui tsaariajal, esimesel iseseisvusajal ja Saksa ajal vangistatud eesti literaate kokku.<sup>98</sup> Minu arvestused üldjoontes kinnitavad neid järeldusi. Stalini ajal arreteeriti umbes 80 literaati, neist kümme kaotas elu. Natsi-Saksa okupatsiooni aastail arreteeriti umbes 35 literaati, neist neli hukati või hukkus. Mõlema okupatsiooni ajal olid represseeritute hulgas V. Adams, R. Kangro-Pool sen, J. Kross, O. Kuningas, H. Laipaik, V. Raidaru, O. Tooming, E. Uibo ja A. Kurtina. Alma Ostra-Oinas oli tsaariajal kaks korda vangis ja asumisel, Saksa ja Nõukogude ajal vangis.

Hiljem, 1965. aastal kirjutas F. Tuglas oma endisest olukorrast nii: “Mind visati Kirjanike Liidust välja, tühistati rahvakirjaniku nimetus ja võeti pension. Mind tembeldati avalikult Stolõpini käsilaseks, tüüpiliseks kodanlikuks ajaloovõltsijaks ja vihaseimaks rahvavaenlaseks, kelle toodang kõlbavat ainult ajaloo prügikasti. Kõik mu teosed võeti käibelt, minult ei ilmunud enam ühtki raamatut ega saanud ma viie aasta jooksul ajaleheski rida avaldada; isegi tõlketööd ei antud mulle. Ja see kõik ilma vähimagi minupoolse enesekaitse võimaluseta.”<sup>99</sup>

Tolle aja loomeliitude juhatuste ja parteialorganisatsioonide koosolekute protokolle lugedes võib küsida, kas varem ja hiljem tuntud ning lugupeetud kirjanikud ja kunstnikud olid kaotanud mõistuse, et kõnelevad selliseid rumalusi. Ei, nad tegid seda ellujäämise nimel. Seetõttu ei peegelda tolle aja dokumendid inimeste tõelisi mõtteid ja seisukohti, küll aga aja tõelisust.

<sup>98</sup> **Kruus, O.** Kuidas riigivõim on eesti kirjamehi terroriseerinud. – Keel ja Kirjandus, 1990, 8, 490.

<sup>99</sup> **Tuglas, F.** Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn, Eesti Raamat, 1973, 112–113.

## HUKKUNUD JA REPRESSEERITUD KIRJANIKUD\* Saksa okupatsioon

### *Hukatud ja vangis hukkunud*

Kaselo, Kaster (a-ni 1931 Rudolf Kass, 1906–1941), prosaist  
 Ruven, Johannes (1902–1942), prosaist  
 Tammlaan, Evald (a-ni 1936 Stein, 1904–1945), publitsist ja näitekirjanik  
 Tasa, Edur (end Eduard Tasa, 1903–1941), õpetaja ja lastekirjanik

### *Arreteeritud ja vangis olnud*

Adams, Valmar (a-ni 1933 Vilmar Adams, 1899–1993), luuletaja, prosaist ja kirjandusteadlane, 1941 vangis  
 Ahven, Heino (1919–1988), kultuuritegelane ja filoloog, 1943 arreteeriti  
 Altkoa, Villem (a-ni 1934 Alto, 1898–1975), kirjandusteadlane, 1941–1942 vangis  
 Antson, Aleksander (1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja prosaist, 1941–1944 vangis  
 Järs, Eduard (1921–1992), prosaist, 1943–1944 vangis  
 Kangro-Pool, Rasmus seenior (kod-n Rasmus Theodor Kangropool, 1890–1963), kirjandus- ja teatrikriitik, publitsist, 1941–1942 vangis  
 Kiviste, Alfred (a-ni 1928 Kliimann, 1890–1972), kirjastustegelane, 1941 vangis  
 Kross, Jaan (1920), prosaist, luuletaja, publitsist ja tõlkija, 1944 vangis  
 Kuningas, Oskar (1911–1997), kirjandusloolane, tõlkija ja ajakirjanik, 1941 vangis  
 Kurtna, Aleksander (1914–1983), tõlkija, 1943 vangis Roomas  
 Käosaar, Juhan (1909–1986), kirjandusteadlane, 1941 vangis  
 Laipaik, Herta (a-st 1943 Herta Leilia Rumma, a-st 1955 H. L. Kornev, 1921), proosa- ja noorsookirjanik, 1942 vangis

\* ERA, f 1205, n 2, s 636, l 4–5; f R-1765, n 1, s 158, l 10, 52–58; R-1765, n 1, s 203, l 51–55; f R-1765, n 1, s 227, l 1–5; Album Academicum. Universitatis Tartuensis 1918–1944, I–III. Koost L. Lindström, T. Hiio, H. Tamman, A. Hilpus, E. Hiio, A. Kuusik, L. Pahtma, M. Loit, S. Nõmmeots, S. Kodasma, V. Pütsep. Tartu, Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Teadusfond, 1994; Eesti entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000; Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim O. Kruus. Tallinn, Eesti Raamat, 1995; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58), I. Koost ja toim L. Õispuu. (Represseeritud isikute registrid (RIR), 1. raamat.) Tallinn, 1996; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis, II. (Represseeritud isikute registrid (RIR), 2. raamat.) Koost L. Õispuu. Tallinn, 1998; Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941, I. Koost ja toim V. Salo. (Studia Estonica Fennica Baltica, IV.) Scarborough, Maarjamaa, 1989; **Kruus, O.** Kuidas riigivõim on eesti kirjamehi terroriseerinud. – Keel ja Kirjandus, 1990, 8, 471–490; **Veskimägi, K.-O.** Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996; **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Tallinn, Varrak, 2005; Memento väljaanded, 1996–2001. <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html> (30.05.2005); Eesti rahvastiku kaotuste register. <http://www.history.ee/register/> (30.05.2005); Eesti Rahvusarhiivi infosüsteem AIS. <http://ais.ra.ee/ais> (30.05.2005); Eesti Rahvusraamatukogu artiklite bibliograafiline andmebaas ISE. <http://ise.nlib.ee> (30.05.2005).

Mellov, Viktor (ps Andres Vanapa, 1924–2004), luuletaja ja proosakirjanik, 1944 vangis

Ostra-Oinas, Alma (1886–1960), prosaist ja ajakirjanik, 1944 vangis

Raidaru, Voldemar (1913), noorsoo- ja näitekirjanik, 1941 vangis

Roht, Richard Johannes (1891–1950), proosa- ja lastekirjanik, 1941 vangis

Roos, Eduard (1903–1979), kultuuri- ja kirjandusloolane, 1944 vangis

Rummo, Jaan (1897–1960), lasteajakirjanik ja toimetaja, kahel korral vangis

Saar, Hendrik (ps Kivilombi Ints, 1893–1944?), näite- ja ajaviitekirjanik, 1942 vangistati, edasine elukäik teadmata

Sepamaa, Henrik (kod-n Heinrich Richard Seppik, 1905–1990), tõlkija, vangis

Sirge, Rudolf (1904–1970), prosaist, 1941–1942 vangis

Sütiste, Juhan (a-ni 1936 Johannes Schütz, 1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja teatrikriitik, 1941–1942 vangis

Tamm, Aksel (1923–1987), ajakirjanik ja prosaist, 1941–1944 vangis

Tiitus, Romulus (1906–1982), karikaturist, raamatuillustraator ja vestekirjanik, 1941–1944 vangis

Tooming, Osvald (1914–1992), prosaist, näitekirjanik ja publitsist, 1941–1942 vangis

Tõeveer, Terje (a-ni 1933 Alide Gregor, 1933–1957 Terje Toomus, ps Assandra Vikikivi, 1907), prosaist, 1941–1945 vangis

Uibo, Enn (enne eestistamist Ervin Uibu; 1912–1965), 1944 vangis

Vellend, Rein (1915–1964), ajakirjanik ja prosaist, vangis

Wuolijoki, Hella (a-ni 1908 Ella Marie Murrik, ps Juhani Tervapää, 1886–1954), näitekirjanik ja prosaist, 1942–1944 Soomes vangis

### Nõukogude okupatsioon

#### *Vangis ja sundasumisel hukatud ja hukkunud*

Ainelo, Jaan (a-ni 1922 Brundberg, 1882–1941), koolikirjanik

Hanko, August Johannes (1879–1952), ajakirjanik, tõlkija ja prosaist

Hiiemets, Johannes (1904–1942), prosaist (kirikulugu)

Kahkra, Leonid (1898–1941), esseist ja jurist

Karlson, Karl Ferdinand (1875–1941?), kirjanik ja kriitik

Kreek, Sven (1930–1975), luuletaja

Kõrv, Voldemar (1899–1942), keeleteadlane ja õppejõud

Laaman, Eduard (1888–1941), ajakirjanik, ajaloolane, publitsist ja diplomaat

Oengo-Õngo, Julius (ps J. Oro, 1901–1941), lastekirjanik ja luuletaja

Männik, Hans (1893–?), kirjastaja (hukkumise asjaolud teadmata)

Parijõgi, Jüri (a-ni 1935 kod-n Parinbak, Parinbach, 1892–1941), lastekirjanik

Raudsepp, Hugo (ps Milli Mallikas, 1883–1952), näitekirjanik, prosaist ja kriitik

Sütiste, Juhan (a-ni 1936 Johannes Schütz, 1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja teatrikriitik, suri ülekuulamisel

Talvik, Heiti (1904–1947), luuletaja

Uibo, Enn (enne eestistamist Ervin Uibu, 1912–1965), luuletaja

*Arreteeritud, (sõja)vangis, tööpataljonis ja/või sundasumisel olnud*

- Adams, Valmar (a-ni 1933 Vilmar Adams, 1899–1993), luuletaja, prosaist ja kirjandusteadlane, 1950–1955 vangis
- Ahven, Heino (1919–1988), kultuuritegelane ja filoloog, 1944–1945 sõjavangis
- Aller, Rudolf (1913), teatrikriitik ja kirjamees, 1941–1946 vangis, 1949–1954 asumisel
- Alliksaar, Artur (a-ni 1936 Alnek, 1923–1966), luuletaja ja tõlkija, vangis 1949–1957
- Ambur, Paul Evald (a-ni 1936 Hamburg, 1904–1974), kirjastustöötaja, raamatu- ja kirjandusteadlane, 1949–1954 vangis
- Andresen, Nigol (dokumentides: Nikolai, 1899–1985), kriitik ja kirjandusteadlane, 1949–1955 vangis
- Annist, August (a-ni 1936 Anni, 1899–1972), folklorist, kirjandusteadlane, esseist, luuletaja ja tõlkija, 1945–1951 vangis
- Ariste, Paul (a-ni 1927 P. Berg, 1905–1990), keeleteadlane ja folklorist, vangis 1945–1946
- Braks, Tõnis (1885–1966), ajakirjanik-fõljetonist, näite- ja lastekirjanik, 1951–1954 vangis
- Eliaser, Rutt (kod-n Agnia E., 1914), memuaarikirjanik, 1941–1945, 1949–1956 küüditatud
- Evert, Herman (1898–1982), kirjastustegelane ja bibliofiil, 1945–1950 vangis
- Isotamm, Johnny B. (kod-n Jaan I., 1939), luuletaja, 1956–1963 vangis
- Jaks, Ilmar (1923), prosaist, 1944–1945 Punaarmee tööpataljonis
- Jalak, Evald-Abram (ps Eesav Edvard Puuslik, 1903–1974), ajakirjanik ja fõljetonist, 1940–1951 vangis, 1951–1961 välja saadetud
- Jürissaar, Ottniell (1924), helilooja ja luuletaja, 1949–1954 vangis, 1954–1957 asumisel
- Kaalep, Ain (1926), luuletaja, näitekirjanik, kriitik ja tõlkija, 1944–1946 vangis
- Kabur, Boris (1917), näite- ja lastekirjanik, 1945–1946 vangis
- Kallas, Teet (1943), proosakirjanik ja publitsist, 1970 vangis
- Kangro-Pool, Rasmus seenior (kod-n Rasmus Theodor Kangropool, 1890–1963), kirjandus- ja teatrikriitik, publitsist, 1950–1956 vangis
- Kask, Karin (sünd Mullas, 1919–1998), teatriteadlane ja -kriitik, 1950–1954 vangis
- Kaugver, Raimond (1926–1992), proosa- ja näitekirjanik, 1945–1950 vangis
- Kibuvits, Leida (a-ni 1931 Kupits, 1907–1976), proosakirjanik, 1950–1954 vangis
- Kross, Helga (a-ni 1954 Roos, 1917–1998), tõlkija, 1945–1950 vangis, 1950–1953 asumisel
- Kross, Jaan (1920), prosaist, luuletaja, publitsist ja tõlkija, 1946–1954 vangis ja asumisel
- Kruus, Hans (1891–1976), ajaloolane ja ühiskonnategelane, 1950–1954 vangis
- Kuningas, Oskar (1911–1997), kirjandusloolane, tõlkija ja ajakirjanik, 1950–1955 vangis
- Kurtna, Aleksander (a-ni 1935 Kurson, 1914–1983), 1945–1954 vangis ja asumisel
- Kuus, Elar (kod-n Elmar Kuusik, 1899–1988), lastekirjanik, 1950–1954 vangis

Laipaik, Herta (a-st 1943 Herta Leilia Rumma, a-st 1955 H. L. Kornev, 1921), 1950–1953 välja saadetud

Leets, Georg (1896–1975), sõjaväelane ja sõjaajaloolane, 1941–1951 vangis

Lepik, Mart (dokumentides a-ni 1940 Martin Lepiku, 1900–1971), 1945–1946 vangis

Linde, Bernhard (ps Pärt Pärn, 1886–1954), kirjandustegelane, prosaist, esseist ja tõlkija, 1951–1954 vangis

Luik, Hans senior (1927), tõlkija, näitekirjanik ja prosaist, 1941 küüditati koos vanematega

Meri, Georg Peeter (1900–1983), kirjandusteadlane ja tõlkija, šekspiroloog, diplomaat, 1941–1945, 1950–1953 vangis

Meri, Lennart-Georg (1929–2005), prosaist, kultuuriloolane ja ühiskonnategelane, 1941–1946 välja saadetud ema juures

Ostra-Oinas, Alma (1886–1960), prosaist ja ajakirjanik, 1944–1950 vangis

Palm, August (1902–1972), kirjandusteadlane ja bibliograaf, 1945–1951 vangis

Ploom, Elmo (ps Elmo Ellor, 1907–1986), näitekirjanik ja ajakirjanik, 1941–1959 küüditatud, vangis ja asumisel

Pozdnjakova, Jelena (a-ni 1946 Kašneva, 1917), tõlkija, 1941–1944, 1950–1954 välja saadetud

Puksoo, Friedrich (a-ni 1935 Puksov, 1890–1969), raamatuteadlane, 1945–1954 vangis

Põldmäe, Jaak (1942–1979), kirjandusteadlane, 1950–1955 välja saadetud koos vanematega

Põldmäe, Mare (1955), muusikateadlane ja ajakirjanik, sündis vanemate asumisel olles

Põldmäe, Rudolf (1908–1988), kirjandusteadlane, folklorist ja kultuuriloolane, 1945–1950 vangis, 1950–1955 asumisel

Püvi, Erik (kod-n Püüsalu, end Püüman, 1931–1976), proosakirjanik, 1949–1956 asumisel koos emaga

Raid, Aleksander (1913–1983), tõlkija ja filoloog, vangis

Raidaru, Voldemar (1913), noorsoo- ja näitekirjanik, 1944–1946 sõjavangis

Roos, Eduard (1903–1979), kultuuri- ja kirjandusloolane, 1945–1950 vangis

Roos, Jaan (1888–1965), bibliofiil ja kirjandusloolane, 1945, 1954 vangis

Saluri, Rein (1939), proosa- ja näitekirjanik, küüditati koos vanematega

Sepamaa, Henrik (kod-n Heinrich Richard Seppik, 1905–1990), tõlkija, 1947–1956 vangis

Sepp, Rein (1921–1995), tõlkija ja prosaist, 1949–1956 vangis

Siirak, Erna (a-ni 1940 Tillemann, 1940–1959 eestistatult Aavasaar, 1911–1987), kirjandusteadlane, 1951–1955 vangis

Sillaots, Marta (kod-n Reichenbach, a-st 1923 Gerland, 1936 eestistatult Rannat, 1887–1969), kirjanik, kriitik ja tõlkija, 1950–1955 vangis ja asumisel

Sinimäe, Juhan (a-ni 1935 Bechter, 1910–1984), luuletaja, 1947–1953 vangis

Suursepp, Eduard (a-ni 1938 Gross(s)chmidt, 1896–1975), memuaarikirjanik ja tõlkija, 1944–1946 vangis

Sõelsepp, Venda (1923), luuletaja ja lastekirjanik, 1944–1952 vangis  
 Šumakov, Jüri (varem: Georgi Š., 1914–1997), luuletaja, tõlkija ja publitsist, 1944–1952 vangis  
 Tarand, Helmut(h) (a-ni 1935 Takenberg, ps Annus Rävälä, 1911–1987), filoloog ja luuletaja, 1945–1954 vangis, 1955–1956 asumisel  
 Tominga, Heino (1928–1992), prosaist ja publitsist, 1953–1956 vangis  
 Tooming, Osvald (1914–1992), prosaist, näitekirjanik ja publitsist, 1951–1955 vangis ja asumisel  
 Toomus, Friido (1908–1974), esseist, 1949–1950 vangis  
 Tungal, Armand (1928–1977), tõlkija, 1949–1956 välja saadetud  
 Undla-Põldmäe, Aino (sünd Krimm, a-ni 1941 Undla, a-st 1941 kod-n Põldmäe, 1910–1992), kirjandusloolane, 1949–1955 välja saadetud  
 Uustulnd, Albert (1925–1997), proosa- ja näitekirjanik, sõjavangis  
 Vaigur, Enn (a-ni 1936 kod-n Heinrich Lilienberg, 1910–1988), 1943–1953 vangis, 1953–1954 asumisel  
 Valton, Arvo (kod-n Vallikivi, 1935), kirjanik, 1949–1956 küüditatud koos vanematega  
 Viires, Paul (a-ni 1926 Wiermann ~ Viirmann, 1903–1991), tõlkija ja pedagoog, 1953–1956 vangis  
 Visnapuu, Eduard (1895–1969), muusikateadlane, pedagoog, luuletaja, 1949–1954 vangis

#### *Läänes sõjavangis olnud*

Ahven, Kalju (1921–1946), luuletaja, 1945–1946 lääneliitlaste sõjavangis, kus suri  
 Asi, Harri (1922), luuletaja ja proosakirjanik, 1945–1946 sõjavangis Belgias  
 Eerme, Karl (a-ni 1937 Ehrmann, 1905–1975), kirjanik ja ajakirjanik, USA sõjavangis Lääne-Saksamaal  
 Rajamets, Harald (a-ni 1936 Reisenbuk, 1924), tõlkija, 1945–1946 sõjavangis Saksamaal ja Prantsusmaal  
 Susi, Heino (ps Erik Virbsoo, 1925–1987), proosakirjanik ja biokeemik, 1945–1946 Nõukogude ja USA sõjavangis  
 Webermann (Veberman), Otto Alexander (Aleksander) (1915–1971), kirjandus-teadlane, 1945 sõjavangis

*Loomeliidust välja heidetud ja/või töölt vallandatud, ülikooli mitte vastu võetud, eksmatrikuleeritud, aunimetus, teaduskraad ja/või teaduslik nimetus ära võetud, varjunud (repressseerimise aasta)\*\**

Alekõrs, Richard (1914–1973), kirjandusteadlane ja kriitik, 1961  
 Alver, Betty (sünd Elisabet Alver, a-st 1937 E. Talvik, a-st 1956 E. Lepik, 1906–1989), luuletaja, prosaist ja tõlkija, 1950  
 Anvelt, Leo (dokumentides Leopold Anveltdt, 1908–1983), prosaist ja filoloog, 1950

---

\*\* Ei sisalda eelmistes alajaotustes märgitud isikuid.

Aret, Aulis (a-ni 1936 Aleksis Kallits, 1907–1974), kirjamees ja pedagoogika-teadlane, 1951  
 Hindrey, Karl August Hermann (1875–1947), 1944 varjus  
 Hubel, Eduard (ps Mait Metsanurk, 1879–1957), prosaist, näitekirjanik ja kriitik, 1950  
 Iher, Rihhard (1910–1980), luuletaja ja prosaist, 1944 varjus  
 Lättemäe, Eha (a-ni 1935 Lätt, 1922), luuletaja, 1951  
 Merilaas, Kersti (sünd Eugenie Moorberg, kod-n a-st 1936 K. Sang, 1913–1986), luuletaja, laste- ja näitekirjanik, 1950  
 Miller, Voldemar (1911), raamatuteadlane, kodu-uuriija ja ajaloolane, 1950  
 Rajamets, Harald (a-ni 1936 Reisenbuk, 1924), tõlkija, 1950  
 Sang, August (1914–1969), luuletaja ja tõlkija, 1950–1956  
 Semper, Johannes (1892–1970), luuletaja, prosaist, kriitik ja näitekirjanik, 1950  
 Taar, Agnes-Elsa (a-st 1933 kod-n Kajara, 1897–1976), kirjanik, 1950  
 Tassa, Aleksander (1882–1955), kirjanik ja kunstnik, 1950  
 Tuglas, Friedebert (a-ni 1923 kod-n Mihkelson, 1886–1971), prosaist, kriitik, kirjandusteadlane ja tõlkija, 1950  
 Vaher, Luise (a-ni 1944 Kapstas, 1912–1992), prosaist, 1950  
 Viiding, Paul (1904–1962), luuletaja, prosaist, kriitik ja tõlkija, 1950

## **CULTURAL GENOCIDE IN ESTONIA: WRITERS, 1940–1953**

Toomas KARJAHÄRM

This article discusses the crimes committed by the Soviet Union and Nazi Germany in Estonia (see Conclusions of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – <http://www.historycommission.ee/>) from the occupation and annexation of the Baltic States in 1940 until the death of Stalin in 1953, putting under closer scrutiny the fate of one of the most influential groups among Estonian creative intellectuals – men of letters – in the Stalinist era. We want to showcase the process of Sovietisation–Stalinisation–Russification of cultural life in Estonia, alongside with the methods that the occupation authorities applied to the goal of repressing the creators and ultimately destroying the Estonian culture.

The use of violence in the Soviet empire throughout its existence was not a temporary measure; violence was a legalised state policy, instrumental in keeping the system functioning. The scope and forms of repressions varied, yet their true essence and goals remained unaltered – to ensure the public's implicit obedience by keeping them in constant terror and fear, and to nip in the bud any sort of opposition that may emerge. The Soviet leadership viewed culture as an instrument that could help legitimise the totalitarian regime. Culture was utilised in rearing and educating the Soviet people, culture served as an important tool for ideology and propaganda, an inherent component of Communist Party work.

In 1940–1953 Estonia suffered major population casualties; however, as the compilation of databases is still ongoing, there is no precise statistics available. During the whole Soviet period (1940–1991), the death toll from war and repressions among the Estonian citizens reached to about 90,000, while an equal number of people were forced into permanent exile.

The first major losses suffered by creators and performers were associated with repatriation to Germany in 1939–1941, also the mass deportation of citizens of the Republic of Estonia to Siberia (about 3,000 men – heads of families – were taken straight to GULAG, where only a handful survived; 7,000 of their family members – women, children and the elderly – were deported and thousands of them died), and forcible mobilisation into the Red Army in 1941. About 15 writers and 30 artists and musicians were sent to Russia's prison and labour camps or shot, several dozens were killed in the Red Army.

The German occupation authorities persecuted and killed Jews and those individuals, including writers and artists, who harboured, or were suspected of harbouring, communist views. About 35 writers were arrested, of these four were executed, all Jews were killed.

In 1944, approximately 70,000–80,000 Estonians (about 10% of the total population), including around one fourth of the Estonian intelligentsia, fled to the West to escape the new Soviet occupation. Some 30–50% of the professional writers, artists, musicians, architects, clergymen and representatives of the medical profession emigrated, mostly to Germany and Sweden.

The Soviet repressive apparatus was launched in Estonia in the autumn of 1944. The first wave of repressions followed suit, in 1944–1945. The security agencies registered more than 50,000 potential “public enemies”, now predominantly indicted pursuant to Article 58<sup>1a</sup> – “treason to the Motherland”. The mere stay in the occupied territory was treated as a capital crime. Approximately 10,000 men were put in prison, half of them died within the first two years of incarceration. According to different estimates, in 1944–1953 about 25,000–30,000 men were sent to hard labour and prison camps, 11,000 of them never returned.

In 1947–1948, the Cold War escalating, Moscow adopted a course towards the unification of Eastern European societies, forcing them into the Soviet mould. For the occupied Baltic nations this led to a further acceleration of the Sovietisation process. The year 1949 witnessed the start of extensive “re-evaluation”, i.e. a vilification campaign against the cultural heritage of the independence period. The process of looking for and “unmasking” public enemies gathered momentum, and reached its peak in 1950–1951, as shown by long lists of individuals who were arrested, imprisoned or deported to Russia or expelled from creative unions and dismissed from their jobs (see Appendix). According to our calculations, based on a comparison of the creative unions' membership lists and personal information, the Writers Union and Composers' Union expelled one third, and the Artists' Association – half of its members.

Leaving aside the repatriants to Germany and political refugees, the total number of writers repressed in Estonia reaches 200, artists above 150, and that of



musicians is at least 100. The number of repatriants and those who fled to the West amounts to several hundreds in these groups. These figures eloquently demonstrate the tremendous loss that the Estonian culture suffered – a cultural genocide, a damage impossible to compensate. The pervasive atmosphere of fear and hysteria enveloped everyone, even those who were not imprisoned or expelled from professional unions. It was the fear of violence, physical and mental. The 1940s could be best characterised by the phrase “a decade of survival”.

Estonia lived through three major waves of repressions: 1940–1941, 1944–1945, and 1949–1951. Two of these waves also included the mass deportations in 1941 and 1949. Repressions continued unabated – even when arrests and prison sentences declined in frequency, the machinery of violence never stopped grinding, collecting evidentiary material and applying more refined forms of persecution.

Repressions assumed various forms: from heavy criticism of the writer’s work to execution by shooting. The most prevalent form of persecution was expulsion from membership in the professional union, which for writers, artists and musicians meant loss of work and income.

It is often difficult to find a reasonable explanation to why certain concrete individuals should have fallen victim to the repressions. The choice of victims and the severity of punishments often seem random or haphazard. Outward demonstration of loyalty to the occupation regime, active collaboration, Communist Party membership, stay in the Soviet rear, public self-castigation, even eager exposing and denunciation of the regime’s enemies, did not guarantee personal safety. The aim was to terrify and chastise the whole Estonian nation and its intelligentsia, so it made no difference whether an individual’s personal guilt was actually established or not.

The repressive policy was administered and controlled by Moscow, whence came all the major impulses, orders and initiatives. The opinions and positions of the local wielders of power never had any fundamental significance. The KGB acted independently of the local authorities, taking their orders from the central administration. The local functionaries played a greater role in drawing up the lists of “anti-Soviet elements”, relying on anonymous denunciation and agency reports.

The Stalinist era differed considerably from the subsequent period of thaw. The crucial factor in this period was fear, and survival the main concern. Fear wormed its way into everyone. Stalinism demanded total, unconditional obedience and total, unconditional collaboration from the whole nation. No aberrations, not even the slightest, from the official line were tolerated or allowed in any walk of life. Imminent repressions threatened anyone who dared to deviate from the norm. Dissenting opinions could not possibly emerge in the Soviet Union until the ice of terror began to melt.

## EESTI APOSTLIK-ÕIGEUSU PAGULASKIRIKU VAIMULIKE KIRJAVAHETUS KODUMAAGA JA SELLE KAJASTUMINE EAÕK HÄÄLEKANDJAS JUMALA ABIGA 1950. AASTATEL

Andrei SÕTŠOV

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; andrei.sotsov@mail.ee

On uuritud Eesti õigeusu pagulaskiriku kontaktide olemasolu okupeeritud kodumaaga, iseäranis ikestatud õigeusu kiriku kirikuteenijate ja liikmetega. Samuti on vaadeldud nende kontaktide kajastust EAÕK häälekandjas Jumala Abiga. 1950. aastad tähistavad suhete algust mõlema kiriku ajaloos ja peegeldavad hästi teineteise suhtes kujunevaid seisukohti. Uurimuse põhiküsimused on järgmised: millisesse aega ulatuvad pagulasvaimulike esimesed kirjalikud kontaktid okupeeritud kodumaa vaimulikkonnaga? Millist laadi need kontaktid sel ajal olid? Milline oli mõlema kiriku suhtumine teineteisesse uuritava kirjavahetuse põhjal?

Põhitulemused näitavad, et uuritava ajavahemiku kirjalikud kontaktid võib jagada kahte etappi. Esimesel perioodil – 1954–1956 – olid kontaktid nimetatud kirikute vahel minimaalsed. Esimesed üksikud teated hakkasid kodumaalt välismaailma saabuma 1950. aastate keskel. Mõned kirjad, mis sel ajal välismaale jõudsid, ei andnud samuti suuremat võimalust püsikontaktide loomiseks kodumaaga. Torkab silma selle ajavahemiku Nõukogude riigivõimuorganite suurem kontroll kirjavahetuse üle välismaaga. Teist perioodi EAÕK pagulasvaimulikkonna suhetes Eesti piiskopkonnaga võib piiritleda aastatega 1957–1959. Sel ajal hakkas omavaheline suhtlemine mõlema kiriku liikmeskonna vahel enam-vähem püsivaid jooni omandama alates 1957. aastast ja hakkas taas soikuma 1959. aastal. Sel nn sula algusajal muutusid Nõukogude kirjaposti saatmise võimalused välismaale avatumaks ja kodumaal elavatel õigeusklikel avanes võimalus astuda kirjavahetusse Eesti õigeusu pagulasvaimulikega. Seda fakti tõestab hästi EAÕK Los Angelese koguduse preestri Sergius Samoni elavnenud kirjavahetus ikestatud kodumaaga. Pagulusse saabunud teavet Eesti õigeusu koguduste ja vaimulike kohta peegeldab isa Sergius järjekindlalt EAÕK ametlikus häälekandjas Jumala Abiga. Nimetatud suhted ei saanud olla ametlikku, vaid eraviisilist laadi. Nagu selgub kirjavahetusest, tundsid huvi mõlemad pooled. Kodumaal elavate õigeusuliste sooviks oli kasutada kontakte Välis-Eesti õigeusu kirikuga peamiselt kas materiaalse abi (riided, kirjandus jms) saamise või paguluses elavate sugulastega suhtlemise eesmärgil. Paguluses elavad õigeusulised tundsid aga eeskätt muret okupeeritud kodumaa kaasusuliste eluolu ja õigusliku seisundi pärast.

Käesoleva uurimisteema valikut seletaksin esmalt asjaoluga, et seni pole keegi nimetatud temaatikat otseselt ja põhjalikult vaadelnud. Objektiivne kirikulugu oli Nõukogude Liidus välistatud, pagulaseestlastele aga allikmaterjali puudumise tõttu võimatu. Artikli esimeseks eesmärgiks on kirjavahetuse abil tõestada Eesti õige-

usu pagulaskiriku kontaktide olemasolu okupeeritud kodumaaga, iseäranis ikestatud õigeusu kiriku kirikuteenijate ja liikmetega. Teiseks eesmärgiks on vaadelda nende kontaktide kajastust Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) häälekandjas Jumala Abiga. Uuritav ajavahemik tähistab suhete algust mõlema kiriku ajaloos ja peegeldab hästi teineteise suhtes kujunevaid seisukohti. Artiklis on välja toodud kõik võimalikud pidepunktid, mis võisid põhjustada omavahelisi kontakte ja mis said hiljem nende kontaktide aluseks Eesti õigeusu pagulaskiriku ja raudse eesriide taga tegutseva ning 1945. aastal loodud Moskva patriarhaadi Tallinna ja Eesti piiskopkonna vahel. Võrdluseks võib siin välja tuua Eesti luterliku kiriku, kus 1960. aastate alguseks õnnestus peapiiskop Jaan Kiivital organiseerida enam-vähem korrapärane usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse. Kui 1950. aastate teisel poolel olid esimesed Eesti Evangeelsele Luterlikule Kirikule (EELK) Soomest postiga saadetud pakid veel väga juhuslikud, siis 1960. aastatel hakkab raamatute saatmine konsistooriumi aadressil, kas turistide kaudu või tavapostiga, omandama enam-vähem organiseeritud iseloomu.<sup>1</sup>

Uurimuse esmaseks ja peamiseks allikaks on Eesti Ajalooarhiivis (fond 5355) leiduvad Eesti apostlik-õigeusu pagulaskiriku arhiivimaterjalid. Teise allikana on kasutatud Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu (NSVL) Ministrite Nõukogu (MN) juures asuva Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu (VÕKN) Eesti NSV voliniku 1950. aastate dokumentatsiooni, mida leidub nii Eesti Riigiarhiivis (fond R-1961) kui ka Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis (fond 6991). Pagulaskiriku sinodi fondist on analüüsitud eeskätt EAÕK Los Angelese koguduse vaimuliku Sergius Samoni<sup>2</sup> kirjavahetust kodumaal elavate eestlastega 1950. aastate lõpul. Nimetatud kirjavahetus oli sageli kõneaineks isa Sergiuse kirjades piiskop Jürile, kellega ta jätkas tihedat kirjavahetust kuni viimase surmani 1961. aastal. Tema kõige intensiivsem kirjavahetus kodumaaga langes just aastatele 1956–1959, mis tähistavad nn sula ajajärgu algust NSVL-is. Eesti Riigiarhiivis ja Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis leiduvad kohaliku VÕKN-i voliniku materjalid aitavad paremini mõista, millistes oludes tegutses 1945. aastal moodustatud Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkond ja kuidas selle kirikuamet sai “sula” ajal reageerida välismaa signaalidele. Uurimuse olulise allikana tuleb samuti mainida ülempreester Sergius Samoni poolt toimetatud EAÕK häälekandjat Jumala Abiga. Kõnealusel ajakirjas leiduv rubriik “Teated ikestatud kodumaast” pakub kõige enam huvi, kuna selles resümeeeritakse kogu Eesti piiskopkonnast välismaale saabunud infot, mis jõudis eri

<sup>1</sup> Saard, R. Rõõmustame selle üle... Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel. – Akadeemia, 2004, 4, 846–850.

<sup>2</sup> Sergius Samon sündis 3.6.1902 Saaremaal Leisi vallas. A-il 1931–1940 ja 1942–1944 oli EAÕK Pärnu (Ristija) Johannese koguduse preester ja abipraost. 1944. a lõpul emigreerus Saksamaale, sealt 1949. a edasi Ameerika Ühendriikidesse. A-il 1949–1971 oli California osariigi ning teiste Vaikse ookeani poolsete osariikide usuelu korraldaja ja Los Angelese EAÕK koguduse asutaja ning selle preester; 1949–1971 Ameerika Ühendriikide praost; 1950–1993 San Francisco koguduse ja 1952–1971 Adelaide'i koguduse hooldajapreester. 1.9.1968 valiti EAÕK täiskogu poolt kiriku piiskopiks. A-il 1976–1993 oli EAÕK Sinodi liige. A-il 1950–1971 andis Los Angeleses välja EAÕK ajakirja Jumala Abiga ja 1953–1955 ajakirja Noorte Leht. Alates 1.9.1971 erus. Suri 5.9.1993 USA-s Los Angeleses (Papp, D., 2000. Käsikiri A. Sõtšovi isiklikus arhiivis).

teid pidi pagulasvaimulikeni (näiteks piiskop Jürile, ülempreester Sergius Samonile jt). Nimetatud ajakirjaveerg peegeldab ilmekalt ka pagulaskiriku suhtumist Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonda. Kõigis kolmes arhiivis leiduvad allikad ja EAÕK ajakiri Jumala Abiga ongi võimaldanud leida vastused järgmistele põhiküsimustele: millisesse aega ulatuvad pagulasvaimulike esimesed kirjalikud kontaktid okupeeritud kodumaa vaimulikkonnaga? Millist laadi need kontaktid sel ajal olid? Milline oli mõlema kiriku suhtumine teineteisesse uuritava kirjavahetuse põhjal?

## ÜKSIKUD KONTAKTID KODUMAAGA AASTAIL 1955–1957

### Inglismaa ülempreetri Nigul Hindo ebaõnnestunud katse saada kodumaalt usukirjandust

Üheks teravaks ja lahendust nõudvaks probleemiks, millega pagulusse emigreerunud õigeusu vaimulikkond kokku puutus, oli eestikeelse jumalateenistusliku kirjanduse puudumine. See asjaolu sundis selle kättesaamiseks kodumaalt otsima igasuguseid võimalusi. Järgnevalt on vaadeldud ülempreester Nigul Hindo<sup>3</sup> juhtumit, mis näitab, kuidas Eesti piiskop püüdis tollal seda küsimust lahendada.

Septembris 1955 andis Leningradi vaimuliku akadeemia (LVA) professor Nikolai Uspenski Leningradis elavale Eesti piiskopile Romanile peapiiskop Jaan Kiiviti kaudu edasi ülempreester Nigul Hindo Inglismaalt saadud kirja. Nimelt kohtus EELK peapiiskopiga tema ametliku külaskäigu ajal Inglismaale õigeusu pagulasvaimulik N. Hindo, kes palus oma kirja piiskop Romanile edasi anda. Oma 11. juulil 1955 kirjutatud kirjas Inglismaale palus Inglismaa Eesti õigeusu praost piiskop Romani saata talle eestikeelset liturgilist kirjandust, loetledes konkreetseid jumalateenistus- ja talitusraamatuid, Eesti piiskopkonna 1955. aasta kalendrit ja vanemaid Eesti Piiskopkonna Teatajaid. Oma soovi põhjendas Välis-Eesti vaimulik “teadusliku kirjatööga”. N. Hindo kirjale piiskop Roman loomulikult ei vastanud, vaid saatis selle 11. oktoobril 1955 edasi NSVL-i Ministrite Nõukogu juures asuva Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu Eesti NSV volinikule Pavel Kapitonovile, kellelt ta küsis täpsemaid juhiseid, mida teha.<sup>4</sup>

<sup>3</sup> Nikolai/Nigul Hindo (kuni 1936. a-ni Hindov) sündis 9.5.1897 Võrumaal Kahkva vallas. EAÕK Räpina koguduse preester. 14.8.1944 emigreerus olude sunnil Saksamaale, hiljem Inglismaale. A-il 1948–1970 oli Inglismaa EAÕK koguduse eesnik, 1958. a EAÕK Sinodi liige ja 1961. a selle aseesimees. Oli EAÕK Kultuurifondi esimees. A-il 1950–1951 oli Londoni Eesti Seltsi juhatuse liige ja 1952–1962 selle esimees. Alates 1959. a-st oli Londoni Eesti Maja esimees. Avaldas “Eesti Organisatsioonid Londonis ja mujal Inglismaal 1918–1968” (London, 1971), tegi kaastööd Eesti õigeusu ajakirjades paguluses. Suri 2.9.1970 Londonis (**Papp, D.**, 2000).

<sup>4</sup> Oma 1955. a 16. juuli kirjas kirjutab peapiiskop Jaan Kiivit: “Ülipühitsetud piiskop Roman. Kõnesoleva kirja andis Londonis minu kätte endine Eesti Ap. õigeusu kiriku preester Nikolai Hindo. Tundsin teda ülikooli ajal, siis oli tema perekonnanimeks Hindov. Ta palus anda seda Sinu kätte. Kirja sain lahtiselt, /.../ palju ei saanud rääkida, teised tulid ja segasid ära. Kuulsin niipalju, et ta käib tööl kusagil vabrikus või ettevõttes. Et mitte aega viita, saadan Sulle selle kirja prof. N. D. Uspenskiga otse edasi ja ühtlasi palun vastu võtta austavad ja südamlikud soovitusused minu poolt. /.../ Südamlikult tervitav Teie Jaan Kiivit.” Государственный архив Российской Федерации (GARF), f R-6991, n 1, s 1313, l 44.

See asjaolu tekitas VÕKN-is Eesti õigeusu pagulaskiriku vastu suuremat huvi, mille kohta nõuti Eesti NSV volinikult täpsemat teavet. Nii näiteks saatis Pavel Kapitonov 20. detsembril 1955 VÕKN-i esimehele G. Karpovile koopia NSVL-i MN-i juures oleva usukulturasjade nõukogu voliniku Aleksander Veiderpassi põhjalikust ja peamiselt ajakirjanduse põhjal koostatud ülevaatest “eesti emigrantlike koguduste olukorra” kohta. Olukirjas käsitleti õigeusu pagulaskiriku meeleolusid pärast metropoliit Aleksandri (Paulus)<sup>5</sup> surma. Voliniku aruandes mainitakse, et Eesti õigeusu pagulaskiriku ajutiseks peaks oli hetkel Lääne- ning Kesk-Euroopa eksarh (asemik) Tyateira peapiiskop Athenagoras ja nimetatud kiriku ringkonnad asusid “poliitilisel liinil Nõukogude-vastasel rindel”. Nõukogude riigivõim jälgis Eesti pagulaskirikus toimuvat tähelepanelikult, iseäranis VÕKN-i Eesti NSV voliniku valvsa pilgu läbi.<sup>6</sup>

Kirjanduse saatmisega esines hiljem siiski ka vastupidiseid näiteid. Nii näiteks õnnestus Stockholmis elaval EAÕK piiskopil Jüril 1959. aastal saada okupeeritud Eestist kirja teel mõned jumalateenistusraamatud. Oma 29. septembri 1959. aasta kirjas piiskop Jürile väljendas EAÕK Los Angelese koguduse preester Sergius Samon head meelt selle üle, et ülipühitsetud esikarjasel õnnestus saada kodumaalt “vajalikke raamatuid”.<sup>7</sup>

## Eruvaimulik Vambola Hiiesalu kojukutsumise katsed 1956. aastal

Eesti piiskopkonna vaimulike kodumaale kojukutsumise ehk repatrieerimise küsimus pärast II maailmasõda oli nii NSVL-i riigivõimu kui ka Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) üks olulistest propagandavahenditest, millega taheti kindlustada oma välispoliitilisi positsioone. Nagu näitasid varasemad juhtumid, kandis kojukutsumine osaliselt ka head vilja. Nii näiteks repatrieeriti 1945. aastal Soomest endine EAÕK preester Mihhail Raud. Nagu näitab Mihhail Raua varasem juhtum, olid Nõukogude riikliku julgeoleku pingsa järelevalve all tollal kõik – nii koju naasnud kui ka veel välismaal viibivad “potentsiaalsed” repatriandid.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> Aleksander Paulus sündis 2.2.1872 Pärnumaal Uue-Vändra vallas. 1894. a lõpetas Riia vaimuliku seminari. 1901. a pühitseti diakoniks, seejärel preestriks. Teenis preestrina Kõrgessaares, Karksi-Nuias, Laiusel ja Pärnu Issandamuutmise kirikus. 1920. a toimunud kirikukogul valiti EAÕK kirikupeaks ja 5.12.1920 pühitseti Tallinna ja Eesti ülempiiskopiks. A-il 1923–1953 oli Tallinna ja kogu Eesti metropoliit. 20.9.1944 emigreerus Saksamaale, sealt 1947. a edasi Rootsi, kus asus elama Stockholmi. A-il 1944–1953, kuni oma surmani oli Eesti apostlik-õigeusu pagulaskiriku pea. Metropoliidi residentsiks sai Stockholmi EAÕK Püha Nikolai kirik. Suri 18.10.1953 ja maeti 25.10.1953 Stockholmi Metsakalmistu õigeusu surnuaiale (**Papp, D.**, 2000).

<sup>6</sup> Выписка из обзора о состоянии эмигрантских церквей Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Эстонской ССР тов. Вейдерпаса от 10 октября 1955 года за No. 044. GARF, f R-6991, n 1, s 1313, l 52–54.

<sup>7</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) Los Angeleses juunis 1959. Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 5355, n 1, s 440, l 283.

<sup>8</sup> **Sõtšov, A.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953. Tartu, TÜ Kirjastus, 2004, 140, 190.

6. juulil 1956 saatis Berliinis asuva NSVL-i Kodu Repatrieerimiskomitee esimees kindralmajor Nikolai Mihhailov Eesti NSV volinikule kirja, milles ta teatas, et komitee on astunud kirjalikku kontakti võõrsil elava Eesti apostlik-õigeusu vaimuliku Vambola Hiiesaluga<sup>9</sup>, kes avaldas soovi tutvuda Eesti õigeusu kiriku eluoluga. Kindralmajor N. Mihhailovi arvates oli komitee kirj vahetus V. Hiiesaluga lootustandev. Selleks, et mõjutada Välis-Eesti vaimulikke tagasipöördumisele, palus N. Mihhailov volinikult P. Kapitonovilt, et mõni Eesti piiskopkonna juhtiv vaimulik saadaks kõnealusele pagulasvaimulikule Eesti piiskopkonna eluolu kiitva kirja.<sup>10</sup> Selleks sai P. Kapitonov Moskvast loa ja sama aasta suve lõpul andis ta Eesti Piiskopkonna Nõukogu (EPN) sekretärile preester Nikolai Koklale korralduse<sup>11</sup> kirjutada Eesti piiskopkonna eluolu kiitev kiri, mida viimane tegi 3. septembril 1956.<sup>12</sup>

Eesti Riigiarhiivis leiduva N. Kokla nimetatud kirja dublikaat paistab silma oma tendentslikkuse poolest, kirjeldades V. Hiiesalu Petseri seminari kursusekaaslaste head käekäiku ja “lennulist” karjääri. Vambola Hiiesalu kursusekaaslastest oli üks (Sergius Hints) saanud “suure ja võimsa” Värska koguduse eesnikuks ja Võru praostiks, teine (Valentin Savin) Valga peakiriku eesnikuks ja Valgamaa praostiks. Teiseks rõhutab N. Kokla vanemate õigeusu vaimulike kindlustatust Eesti NSV-s, kellest mitmed (näiteks Joann Randvere, Aleksander Leets, Konstantin Antson ja Vladimir Paivel) saavad “nimetamisväärsel” pensioni. Kolmandaks: piiskopkonna sekretär ei jäta mainimata ka V. Hiiesalu naise sugulaste head elu Eesti NSV-s. Nii näiteks oli V. Hiiesalu naise sugulane Vilemon Talomees ülempreestriks Obinitza koguduses, kus ta ehitas uue “nägusa ja ruumika” kiriku. Nõukogude võimu poolt tellitud N. Kokla kirja lõpp kiirgab Nõukogude patriotismist ja paa-

---

<sup>9</sup> Vladimir Hiiesalu (kuni 1935. a-ni Vambola Schubert) sündis 31.7.1912 Võrumaal Laanemetsa vallas. EAÖK Haanja-Plaani koguduse preester. 3.12.1942 kutsuti Saksa sõjaväkke SS-i Eesti 44. leegioni. Oli sanitaarlal idarindel, sai haavata, oli Inglise sõjavangis Saksamaal (koos preester Dioskor Juurmaga). 1945. a pidas Uklei laagris jumalateenistusi. A-il 1947–1948 oli jumalateenistuste ja piiblitundide korraldaja USA tsooni Aschaffenburgi eesti laagris. 1949. a 19. septembrist oli metropoliit Aleksandri otsusega preestriametis keelu all. 1956. a asus elama San Franciscos (California). Skandinaavia metropoliidi Pauli otsusega 6.1.1977 sai tagasi preestriameti pidamise õigused. A-il 1979–1981 oli Austraalia EAÖK koguduse preester. Ülempreestri astmes alates 1978. a-st. Läks erru. Avaldas kaastöid õigeusu ajakirjades ja kalendrites. Suri 4.5.1985 Torontos (Papp, D., 2000).

<sup>10</sup> Mihhailov Kapitonovile 6.7.1956 (nr 60756/81). Eesti Riigiarhiiv (ERA), f R-1961, n 1, s 66, l 39.

<sup>11</sup> Nikolai Kokla sündis 18.12.1912 diakoni peres Tallinnas. Õppis Tartu ülikooli usuteaduskonnas a-il 1933–1940. 1936. a pühitseti diakoniks ja preestriks. A-il 1945–1983 oli Harju-Lääne praost ja Tallinna Issandamuutmise koguduse eesnik, 1946–1983 Tallinna piiskopkonna valitsuse sekretär. 12.1.1951 sai piiskop Romani sekretäri asetäitjaks eesti asjades. Teenis asetäitjana Angerjas (1946–1947), Arukülas (1946–1951), Mäemõisas ja Väike-Lähtus (1950–1951). 1952. a-st ülempreester. Suri 2.6.1983. Maeti Tallinna Aleksandri (siselinn) kalmistule. – Usk ja Elu, 1983, 3, 29–30.

<sup>12</sup> Kokla Hiiesalule 3.9.1956. ERA, f R-1961, n 1, s 66, l 44–46.

toslikkusest: “/.../ Nagu kõigest järeltada võite, kulgeb kiriku ja usu elu kodumaal rahulikult ja normaalselt. Kõik töötame usinasti oma kohtadel, millele Issanda arm on meid pannud.”<sup>13</sup>

9. septembril 1956 saadab Nikolai Kokla volinik P. Kapitonovile V. Hiiesalu iseloomustuse: “/.../ V. Hiiesalu on isik kummaliste iseärasustega. Oma vaimuliku teenistuse ajal ta oli suureks sõbraks katoliiklastega, baptistidega, kellele palvemajades ta jutlustas. /.../ Iseloomult – ebastabiilne isik, kellel polnud kunagi midagi ühist teiste vaimulikega.”<sup>14</sup> Märkusena tuleb siinjuures öelda, et Nikolai Kokla märkused ei olnud ekslikud. Selleks ajaks ei olnud isa Vambola enam ei Eesti õigeusu vaimulik ega Eesti õigeusu pagulaskiriku liige. Tema vaimuliku pühitsuse tühistas metropoliit Aleksander juba 1949. aastal ja suveks 1956 ühines ta hoopis EELK San Francisco kogudusega, kus temast sai koguduse nõukogu juhtiv peategelane. Nagu selgub Sergius Samoni 1956. aasta 18. augusti kirjast piiskop Jürile (Välbe), oli V. Hiiesalu sellel ajal EAÕK suhtes “väga sallimatu” ja Eesti õigeusu kirikule “ainult häbiks” olnud.<sup>15</sup> Sergei Samoni andmeil tegi endine preester V. Hiiesalu veel 1958. aastal Eesti õigeusu kirikut maha.<sup>16</sup>

Siinjuures võib märkida, et kojukutsumise propaganda jätkus täies hoos ka edaspidi. Nii näiteks saatis 14. märtsil 1957 Moskva ja kogu Venemaa patriarh (MVP) Aleksius pöördumise Vene Õigeusu Kiriku “kõigile lastele, kes viibivad paguluses ja väljaspool Ema-kirikut”, üleskutsega naasta NSVL-i. Kõigile kodumaale naasnuile lubas VÕK riiklikku amnestiat, nagu seda nägi ette NSVL-i Ülemnõukogu Presiidiumi 1955. aasta 17. septembri määrus.<sup>17</sup> Repatrieerimist üritati suurendada ka Nõukogude riigipropaganda-alase kirjanduse saatmisega välismaale. Nii näiteks tõhustas 1960. aastal toimunud Eestimaa KP kongressil sõna võtnud I. Kabinin sõnul partei keskkomitee “aruandeperioodil välismaal levitatava vaeleinformatsiooni ja Nõukogude-vastase laimu paljastamist”. Sagenesid juhtumid, mil kodumaa eestlasi sunniti saatma nõukogude kirjandust oma välismaal asuvatele sugulastele. Okupeeritud Eestis ilmuvaid nõukogude võimu ülistavaid

---

<sup>13</sup> Samas, 45.

<sup>14</sup> Samas, 46.

<sup>15</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 18.8.1956. EAA, f 5350, n 1, s 440, l 80.

<sup>16</sup> Samas, 184; Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 28.3.1958. Vastuseisule vaatamata jätkas pagulaskiriku endine vaimulik aastaid hiljem suhtlemist Moskva patriarhaadi Eesti piiskopiga. Nii näiteks saatis Aleksius veel 5. märtsil 1979 “ülempreester” Vambola Hiiesalule kirja, milles ta tänas teda tervituste ja heade soovide eest 50. sünnipäeva ja nimepäeva puhul. Kiri lõppes Aleksiusse korrektse sooviga: “Abistagu ja kinnitagu Teid Issand Teie hingekarjaslikus tegevuses Issanda Viinamäel.” See asjaolu tõendab hästi, et vaatamata ametlike kontaktide puudumisele eksiilkirikuga, oli Tallinna ja Eesti piiskop Aleksius väga hästi kursis V. Hiiesalu vaimuliku seisuse taastamisega 1977. a ja tema määramisega Austraalia Eesti õigeusu koguduse eesnikuks. EAA, f 5355, n 1, s 345, l 71.

<sup>17</sup> Обращение Священного Синода Русской Православной Церкви ко всем её чадам, пребывающим в рассеянии и вне ограды Матери-Церкви. – Журнал Московской Патриархии, 1957, 3, 5–8.

propagandalehti Kodumaa ja Rahva Häält, mida kuni 1960. aastani saadi välismaal ainult tellimise korras, hakati nüüd eesti pagulastele tasuta saatma.<sup>18</sup>

### Stockholmi Eesti õigeusu kirikutegelase Josef Pilbergi ja piiskop Joanni kirjavahetus 1957. aastal

Huvitav on siinjuures peatuda Rootsis elava Eesti õigeusu kirikutegelase Josef Pilbergi<sup>19</sup> kirjavahetusel Tallinna ja Eesti piiskopi Joanniga. Nimetatud väliseestlane lõi kontakte Eesti piiskopi Joanni (Aleksejevi) ametisoleku ajal (1955–1961). On säilinud J. Pilbergi kiri piiskop Joannile 9. aprillist 1957, milles ta kaebab EAÕK piiskopi Jüri peale, väljendab oma nõusolekut tema kirja tõlkimiseks vene keelde, et “saata see kõrgematesse instantsidesse”, ja pakub piiskop Joannile oma-poolset abi “lisainformatsiooni” hankimisel ja edastamisel Eesti NSV-sse.<sup>20</sup> Samal kuul saatis Tallinna piiskop Joann voliniku teadmisel ja “tellimusel” J. Pilbergile viisaka vastuse, milles tänab teda kirja eest ja avaldab lootust temaga kirjavahetust jätkata. “Tänaksin Teid, kui Teie võtaksite vaevaks kirjutada meile ka edaspidi,” palub piiskop Joann. “Meid huvitab kõik. Ei kahtle, et ka Teid huvitab kõik, mis toimub kodumaal.” Sellele järgneb kohalike olude poliitiliselt korrektne ülistus: “Tänu Jumalale elame meie – eestlased ja venelased – sõpruses. Meie Eesti piiskopkond kuulub Moskva patriarhaati ja moodustab osa suurest ja vägevast Vene Õigeusu Kirikust, mille hoole all me tunneme end õnnelikena. /.../ Teie koduses Pärnu linnas mõlemad kogudused õitsevad. Mõlemad kirikud on üliheas korras. Teie Issandamuutmise kogudus kasvab iga aastaga. /.../ Kõigile, kes mäletavad mind ja kes on vaimselt ühenduses Ema-Kirikuga, saadan minu õnnistusi. /.../ Väga huvitav, millist tiitlit kannab Teie uus piiskop?”<sup>21</sup> Piiskop Joannile saadetud J. Pilbergi kirjaga oli kursis nii VÕKN-i esimees Georgi Karpov kui ka Eesti NSV MN-i esimees A. Müürisepp.<sup>22</sup> Võib eeldada, et ka julgeolek oli sellega hästi kursis. Sellest, kas J. Pilbergi ja piiskop Joanni kirjavahetus jätkus, arhiiviallikad enam ei teata, kuid võib siiski oletada, et säärast laadi kirjalikke kontakte välismaaga võis esineda ka hiljem.

<sup>18</sup> Turmtuli usule ja kirikule N. Eestis. – Eesti Päevaleht, 26. veebr 1960.

<sup>19</sup> Josef Pilberg sündis 1890. a Pärnus. Pärnu Issandamuutmise koguduse köster. Kolis 1912. a Soome, kust kahe aasta pärast naasis kodumaale. A-il 1918–1920 oli Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu liige. Emigreerus 1921. a Rootsi ja asus elama Stockholmi. Tegeles väikeettevõtlusega. Oli Stockholmi vene õigeusu koguduse altariteenija. Alates 1945. a-st toetas EAÕK Stockholmi Nikolai koguduse rajamist ja selle hilisemat tegevust. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 37–42.

<sup>20</sup> Pilberg Joannile 9.3.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 38–42. Vrd **Прекуп И.** Православие в Эстонии. Краткий исторический очерк. Tallinn, AS Trükis, 1998, 103–106.

<sup>21</sup> Joann Kapitonovile 30.4.1957 (nr 314). ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 37.

<sup>22</sup> Kapitonov Müürsepale 30.5.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73, l 15.



**SERGIUS SAMONI KONTAKTID KODUMAAGA AASTAIL 1956–1959  
JA NENDE KAJASTUSED HÄÄLEKANDJAS JUMALA ABIGA**  
**Üksikud teated Nõukogude Eestist saabunud kirjadest Sergius Samoni  
1956.–1959. aasta kirjavahetuses piiskop Jüriga**

Esimesed teated kodumaalt saabunud kirjadest leiduvad isa Sergiuse 1956. aasta 30. septembri kirjas praost Jüri Välbele. Esimese kirja sai Los Angelese preester Austraalia kaudu endiselt köstrilt Gabriel Tomsonilt Pärnust. Kiri “vapustas” vaimulikku väga, sest see oli väga avameelne ja puudutas kõiki tema omakseid ja tuttavaid. Kirjutaja sõnul “elu Eestis oli väga raske”. Kodumaa kirjas kajastatakse ka preester D. Šamardini<sup>23</sup> surma 1956. aastal, mille kohta avaldas isa Sergius hiljem leinakuulutuse ajakirjas Jumala Abiga.<sup>24</sup> Järgmise aasta (1957) algul jõudsid isa Sergiuseni esimesed kirjad okupeeritud Eesti sugulastelt. Kontaktid kodumaal elavate lähedastega näitasid, et nende käekäik oli läinud seni hästi.<sup>25</sup> Sugulaste heas elus kodumaal võib siiski kahelda, kuna riikliku julgeoleku 1957. aasta andmebaasile tuginedes oli just sel ajal osa kodumaal elavatest preestri lähedastest parajasti n-õ “läbitöötamisel” Nõukogude salaluure agentide poolt. Sugulaste kirjavahetust Los Angelese vaimulikuga loodeti hiljem ära kasutada tema vennapoja, Tallinnas elava Vladimir Samoni arreteerimiseks.<sup>26</sup>

1957. aasta kirjavahetuses EAÕK piiskopi Jüriga viitab isa Sergius esimesele kontaktidele kodumaa vaimulikega. Nii näiteks kirjutab ta oma 1957. aasta 17. aprilli kirjas: “/.../ Eestist sajab mulle nüüd kirje külluses. Sain mõni päev tagasi kirja isa Nikolailt, kes kirjutab võõra nime ja aadressi all. Oletan aga, et see on isa Nikolai Bežanitski, praegune Pärnu Issandamuutmise koguduse preester. /.../ Kõigist kirjadest näib aga, et riiete puudus on suur. Saadan kohe, peale pühi, sinna mõne riietepaki.”<sup>27</sup> Ühes oma hilisemas kirjas (19.2.1958) märgib isa Sergius, et kirjavahetus kodumaa vaimulikega sai toimuda vaid anonüümseid teid pidi ja teiste isikute kaudu.<sup>28</sup> Ka Pärnu Issandamuutmise koguduse liikmed tervitasid

---

<sup>23</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 12.10.1958. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 223. Märkus: Dimiri Šamardin sündis 1.2.1906 Pihkvas. Pühitseti 1931. a diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1931–1933 Märjamaal, 1933–1940 Jaagupi-Uduveres. 1940. a ei olnud ametis. 1941. a oli taas kirikuteenistuses. Teenis a-il 1941–1943 taas Jaagupi-Uduveres ja 1944–1945 Pärnu Johannese koguduses. 1946. a ei olnud ametis. Suri 8.1.1956. – Rmt: **Kaljukosk, A.** Õigeuskogudustes teeninud vaimulikude nimekiri. Tallinn, 1975. Käsikiri Eesti Ajalooarhiivis.

<sup>24</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 30.9.1956. EAA, f 5350, n 1, s 440, l 93–94.

<sup>25</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 1957. Nimetatud kirjas kirjutab S. Samon: “/.../ Suure üllatuse sain Eestist. Kiri tuli õelt Ksenialt, kes pojaga elab Tallinnas. /.../ Kirjutavad, et elavad hästi. /.../ Muide saan nüüd Eestist hulga kirje. Kirjutavad kõik koguduse tegelased ja tean sellest elust üht kui teist.” EAA, f 5350, n 1, s 440, l 142.

<sup>26</sup> Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 3. osakonna tööst 1957. aastal. Eesti Rahvusrhiiv, Ad Fontes 10. Tallinn, 2002, 180.

<sup>27</sup> Samas, 131.

<sup>28</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 19.2.1958. Oma kirjas kirjutab isa Sergius: “...Pärnus näib ikka kiriklik tegevus elavat, seda loen siia saabuvatest kirjadest. Nii tean, et juunis on Pärnus suur leer, mida peab preester Bezanitsky. Tunnen teda hästi, sest olin ta külaline omal ajal, Läänemaal, Velisel. /.../ Sain temalt ka kirja, kuid ta kirjutab võõra nime ja aadressi all. Sellest

sageli isa Sergiust preester Nikolai Bežanitski poolt. Nii näiteks kirjutab S. Samon 26. jaanuaril 1959 kirjas piiskopile: “Tervitusi saan alaliselt Pärnu Issanda-muutmise koguduse preestrilt.”<sup>29</sup>

Kirjavahetus kodumaaga leiab kõige rohkem käsitlemist Sergius Samoni 1958. aasta kirjades piiskopile. Vaimuliku sõnul sai ta sel aastal, võrreldes eelmiste aastatega, kõige rohkem kodumaalt kirju. Toome siin välja preester Samoni mõned kommentaarid kodumaa teadetele.

Nii näiteks tõdeb S. Samon 1958. aasta 18. jaanuari kirjas piiskop Jürile nagu piiskop Jürigi kodumaa piiskopkonna enam-vähem head olukorda: “Huviga lugesin Teie kirjast teateid kodumaa kiriklikust olukorrast ja pean ütleva, senini saabunud kirjadest näib, et elu seal, ehkki piiratud, siiski oma rada läheb.” Samas kirjas ta mainib, et sai ühelt teiselt Välis-Eesti vaimulikult neli kodumaa fotot piiskop Joanni külaskäigust Saaremaale. Piltidel kujutatakse Ööriku ja Levala kirikulisi koos leerilaste ja Tallinna piiskopi Joann Aleksejeviga. Kodumaa piiskoppi iseloomustab isa Sergius heade sõnadega: “/.../ Joanni seal väga austatakse ja temaga ollakse üliväga rahul. Tunnen ka ise praegust piiskoppi ja minu mälestusis oli ta üks väga soliidne, tagasihoidlik ja kaugel fanatismusest. Ta oli kadunud metropoliidi suur pooldaja ja igatpidi vastuvõetav mees. On tõenäoline, et saades piiskopiks ta suutis leida poolehoidu rahva hulgas, seda enam, et ta valdas hästi eesti keelt. See on õnneks meie kodumaal!” Meeste puudumine kodumaa kirikupühade fotodel tekitab pagulasvaimulikus imestust: “/.../ Huvitav on asjaolu, et rahvast on 95% naised ja mehi polegi nagu olemas?” Vaimuliku sõnul on enamik kirju saabunud just Lääne-Eestist, täpsemalt Saaremaalt ja Pärnumaalt. Samas, 1958. aasta jaanuari kirjas kurdab isa Sergius postikulude suuruse üle: “Eelmine pakk, mille saatsime, läks maksma ligi 100 dollarit. Tollid on väga kõrged ja leeritarbed pole just odavad.”<sup>30</sup>

Oma 1958. aasta 14. veebruari kirjas piiskopile tunnistab Sergius Samon, et kirjalikud kontaktid kodumaaga laienesid kahekümne viie perekonnani. See asjaolu sundis isa Sergiust hoiduma avalikult esinemast näiteks Ameerika Hääles, millega ta “kartis teha kurja” kodumaal elavatele sugulastele ja kõigile, kes olid temaga kirjavahetuses. Samas kirjas piiskopile selgub, et S. Samon võttis oma kirjavahetuses enda peale ka vahendaja rolli, pidades näiteks sidet piiskop Jüri (Välbe) lähedastega, kellega esikarjane ise ei riskinud kontakti astuda, kartes seeläbi tõmmata neile julgeoleku tähelepanu.<sup>31</sup>

---

oletan, et ta kardab kirjutada õigel nimel. Olen temale ka vastanud, kuid teiste isikute kaudu. Tean, et ta need kirjad on kättesaanud. Saatsin Pärnusse ühele leerilapsele (minu abikaasa ristitütar) paki, millesse panin kõik leeririietuse ja leerilapse vanemaile uued riided. See pakk läks mulle maksma tervelt 120 dollarit. Oli päris valus selle summa kokkukraapimine minu viletsa palga arvel. Ometigi on süda rahul, sest tean, et see leerilaps on peast jalani kõige paremini riietes – sellest pole kahtlust. Loodan saada sealt ka leeripilte avaldamiseks *Jumala Abiga* veer-gudel.” EAA, f 5350, n 1, s 440, l 180.

<sup>29</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) veebr-s 1959. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 243.

<sup>30</sup> Samas, 172. Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 15.1.1958.

<sup>31</sup> Samas, 177. Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 14.2.1958.

1958. aasta suvel kinnitas Sergius Samon taas piiskop Jürile oma positiivset suhtumist Eesti piiskopkonna heasse käekäiku. Oma 22. juuli kirjas kirjutab isa Sergius: “/.../ Näib minulegi, et Eestis meie Kirik tegutseb kaunis lahedalt. On siiaigi tulnud kirjeldusi pidulikest jumalateenistustest, leeripühadest ja muust. Oleme isegi imestunud, et seal kõik nii libedasti läheb. Kirjadest näib ka, et luterlastel on seal kibedam, kuna väga suur % õpetajaid põgenes, kuna meil aga vähe äratuli. Kirjavahetusest selguneb ju, et meie isad kõik seal preestritena edasi on. Need, uued, mis juurde pühitsetud, on enamuses ka tuntud ja pole kõige halvemad – igatahes mitte hariduselt.”<sup>32</sup>

Eriliseks tähelepanu objektiks oma kirjades piiskopile on isa Sergiusel Pärnu Issandamuutmise kogudus, mille kohta saab ta kõige rohkem infot. Nii näiteks kirjeldatakse esikarjasele üksikasjalikult selle koguduse 1958. aasta leeripüha, kirikumaja laiendamist ja preester N. Bežanitski head vaimulikku tööd. Ta töötab Pärnus “erilise hoole ja erakordse energiaga”.<sup>33</sup> 1959. aastal hakkas Pärnu Issandamuutmise koguduse liikmete kirjavahetus Los Angelese pagulasvaimulikuga taas soikuma. Preester Nikolai Bežanitski tütre Kiira Auliku väitel loobus tema isa sel ajavahemikul kirjavahetusest Sergius Samoniga. Oma soovi edastas Pärnu preester isa Sergiusele ühe koguduse liikme kaudu, kes oli kirjavahetuses kõnealuse pagulasvaimulikuga.<sup>34</sup> Peale kirjavahetuse preester Nikolai Bežanitskiga mainis Los Angelese vaimulik kirjalike kontaktide olemasolu äsja vangistusest kodumaale naasnud ülempreester Joann Ümarikuga. Ühes 1959. aasta kirjas piiskopile tunnistab isa Sergius, et hiljuti sai ta ülempreester Joann Ümarikult<sup>35</sup> kirja, mille materjale avaldas ta 24. juunil 1959 ajakirjas Jumala Abiga pealkirja all “Kiriklikust elust kodumaal”.<sup>36</sup> Kõnealuses artiklis refereerib Samon Ümariku kirja sisu: “Ühes Kodumaalt saabunud kirjast, mis kannab kuupäeva 25. veebr. 1959. kuu-

<sup>32</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 22.7.1958. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 207.

<sup>33</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 18.8.1958. Kõnealuses kirjas piiskopile kirjutab isa Sergius: “...sain kaks fotot Pärnu Issandamuutmise koguduse leerist 1958. aastal. Need panin mõlemad lehte, sest kindlasti pakuvad huvi paljudele. Kuulsin ka, et Pärnu Issandamuutmise kogudus ehitas kiriku juures olevale end. kojamehe majale II korra peale – preestri korteriks. /.../ Edasi kirjutab Lydia Peensaar (Teie Peensaare ema), et korjavad praegu raha ja ostavad preestritele uue kirjutustoa mööbli jne. Kiidetakse väga preestrit, kes on võitnud koguduse armastuse ja töötab hoole ja erakordse energiaga. Olen saanud ka muid teateid ja näib, et Kirik elab ja teeb tööd, nagu polekski üldse punaste korda olemas.” ERA, f 5355, n 1, s 440, l 215.

<sup>34</sup> **Aulik, K.** Suuline teave 19.4.2005.

<sup>35</sup> Joann Ümarik sündis 13.3.1888 Karksi-Nuia koguduses. Lõpetas Tuhalaane kihelkonnakooli. Oli kõster-kooliõpetaja Arukülas, hiljem kõster Laiksaares, Tuhalaanes ja Riia Peeter-Pauli kirikus. Sooritas 1915. a vaimuliku kutseksami. 1918. a pühitseti diakoniks ja 1921. a preestriks. A-il 1942–1945 oli Eesti Õigeusu Metropoolia Sinodi liige. 1945. a ei kahetsenud kirikulõhe pattu ja ei andnud patukahetsusaktile allkirja, mis sai talle saatuslikuks. Vahistati 25.4.1950 ja karistati 6.9.1950 NSVL SARKI erinõupidamise otsusega VNFSV KrK §-i 58–10, 121 järgi 10-aastase vabadusekaotusega. Karistust kandis töölaagris kuni vabastamiseni 26.8.1956. A-il 1956–1962 oli Tartu Aleksandri koguduse eesnik. Oli asetäitja Elvas (1961–1962) ja Nõos (1954–1952), 1962. a oli Tallinna Aleksandri koguduse vanempreester. Suri 1.6.1984. Maeti Tallinna Siselinna kalmistule. – Rmt: Õigeusu kiriklik kalender, 1989, 37–38.

<sup>36</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 25.4.1959. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 260.

leme järgmist: Tartus, omas majas, elab ülempreester Joann Envere<sup>37</sup>, kes on Elva koguduse hingekarjaseks. J. Envere pühitses 25. detsembril 1958. a. oma 60. a. preestriametiga juubelit ning 6. märtsil 1959. a. 85. a. sünnipäeva. /.../ Rakvere lähedal elab ülempreester A. Leets<sup>38</sup>, kes on pensionil. Ta on kõige vanem Riia Vaimuliku Seminari kasvandik, kes veel elus. /.../ Ülempreester Chr. Vink<sup>39</sup>, tuntud laulumees ja ap. õigeusu muusika- ja laulu looja, on endiselt Tallinna-Nõmme koguduse hingekarjaseks. Ta sai hoolsa, ennastsalgava kiriklikku töö eest möödunud sügisel mitra kandmise õiguse jumalateenistusel. Läänud detsembris pühitses ta 80. a. sünnipäeva. /.../ Eesti vaimulikest on ülempreester S. Kints [tegelikult Hints – A. S.] hingekarjaseks Venemaal, Vologda oblastis; ülempreester J. Tamm – Ilmeni ääres, Golinos ja preester Klaas – Krimmis.<sup>40</sup>

### **Sergius Samoni kirjavahetuse ja teiste pagulasvaimulike kodumaa-teabe kajastused EAÕK häälekandjas Jumala Abiga 1954–1959**

Sergius Samoni poolt toimetatav häälekandja Jumala Abiga hakkas ilmuma 1950. aastal EAÕK Los Angelese koguduse mälestuslehesena. EAÕK ametlikuks häälekandjaks sai ajakiri alates 1957. aastast. Jumala Abiga püüdis jätkata kodumaal ilmunud ennesõjaaegsete kiriklike ajakirjade (näiteks Usk ja Elu, Elu Tõde) traditsioone. Päevakohaste jutluste kõrval leidis selles ajakirjas ka kirikuajaloolisi ja usuõpetuslikke artikleid. Häälekandja võttis samuti ülevaatlikult kokku teated pagulaskogudustest ja ikestatud kodumaast.

Näiteks sai Välis-Eesti õigeusuline lugeja 1955. aastal eelmainitud ajakirja kaudu teada Tallinna piiskopkonna kirikuvara sundvõõrandamisest, mis viidi Eesti NSV-s lõpule juba aastatel 1950–1951. S. Samon kirjutas 1955. aasta viimases numbris: “Kirikud on kõik natsionaliseeritud. /.../ Osa ap. õigeusu kirikuid, kus on kogudused väiksed, on suletud. /.../ Ülempreester J. Ümarik, kes oli veel 1950. a. Pärnu Issandamuutmise preestriks ja Pärnu Ringkonna praostiks viibis hiljuti ühe aasta vanglas. Nüüd ta on Tartu Jüri koguduse preestriks. Tallinna Toompea Andrease (keldrikorra) kiriku ülempreester A. Angerjas vangistati mõni aeg tagasi. Selle tagajärjel jäi tema abikaasa närvihaigeks.”<sup>41</sup>

<sup>37</sup> Joann Envere (endine Entson) sündis 28.2.1874 Pootsi-Kõpu koguduses. Lõpetas Riia vaimuliku seminari (RVS). 1898. a. pühitseti diakoniks ja preestriks. A-il 1951–1961 oli Elva koguduse eesnik, 1951–1953 asetäitja Varnja koguduses, 1959–1962 Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku ja 1962–1969 Nõo koguduste hooldaja. Suri 11.10.1969, maeti Tartu Ropka kalmistule.

<sup>38</sup> Aleksander Leets sündis 1870. a Seli-Tõstamaa koguduses. Lõpetas 1891. a RVS-i. 1895. a pühitseti diakoniks ja preestriks. A-il 1940–1953 oli Rakvere koguduse eesnik. 1953. a erus. Suri 21.9.1961 Rakveres.

<sup>39</sup> Christofor Vink sündis 1878. a Laatre koguduses. Lõpetas RVS-i. 1908. a pühitseti diakoniks, seejärel preestriks. Teenis A-il 1942–1960 Tallinn-Nõmmel. A-il 1942–1945 oli Eesti Õigeusu Metropoolia esimees. 1945. a esitas EAÕK nimel kahetsuse kirikulõhe pärast Moskva patriarhaadiga. 1960. a erus. Suri 4.4.1972. Maeti Tallinna siselinna kalmistule.

<sup>40</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1959, 3 (43), 33.

<sup>41</sup> Samas, 1955, 4 (25), 31.

Järgmisel aastal (1956) jõudis seitsmeaastase hilinemisega Välis-Eesti ajakirja veergudele kirjutis EAÕK Tartu ja Petseri piiskopi Peetri surmast. Ajakirjas Jumala Abiga ilmunud nekroloogis märgitakse, et info piiskop Peetri arreteerimisest jõuab apostlik-õigeusuliste väliseestlasteni hoopis Kanadas ilmuvas eesti ajalehes Meie Elu (nr 25, 20. juunil 1956) oleva Robert Raidi kirjutise “Saksa sõjaväe vangid jutustavad Eestist” kaudu.<sup>42</sup> Teavet saadi hiljem ka teiste Eesti õigeusu vaimulike surmast. Nii näiteks ilmus 24. juunil 1958 Välis-Eesti õigeusu ajakirjas nekroloog ülempreester Konstantin Antsoni surma kohta. Ta suri Arusaares toimunud ülestõusmispüha öisel teenistusel sama aasta 6. aprillil.<sup>43</sup> Sarnaselt eelmiste surmateadetega loetletakse 1959. aasta 24. juuni ajakirjas Jumala Abiga ka teisi kodumaal surnud õigeusu vaimulikke: ülempreestrid D. Oberpahl, G. Päril, T. Dubkovski, preestrid A. Uudelepp, A. Vapper, A. Poola, L. Maidre, J. Katus ja D. Šamardin.<sup>44</sup>

Peale surmateadete anti nimetatud Välis-Eesti ajakirjas edasi (tõsi küll, teinekord aegunud ja isegi ekslikku laadi) infot vaimulike ümberpaigutamisest teistesse kogudustesse. Näitena võib tuua 24. juunil 1956 ilmunud teate: 22. veebruaril 1956 saadud preester Felix Kadariku kirjast said väliseestlased teada, et kõnealune vaimulik sai Saaremaa ja Hiiumaa praostiks, Eugen Tamm Muhu-Hellamaa koguduse preestriks ja Andrei Klaas Kuressaare ehk uue nimega Kingissepa koguduse preestriks.<sup>45</sup> Siinjuures tuleb märkida, et Felix Kadarik omalt poolt eitas taolise kirja autorlust ja viitas nimetatud kirjas esinevatele ebatäpsustele. Nii näiteks määrati preester Eugen Tamm Muhu-Hellamaa kogudusse palju varem (1. oktoobril 1947) ja sel ajal võis toimuda ehk tema hooldajapreestriks määramine hoopis Muhu-Rinsi kogudusse, mille hooldajaks sai ta 21. märtsil 1952. Preester Andrei Klaas teenis Kuressaares vaid ühe aasta (1952) ja ajakirja ilmumise ajaks kolis ta hoopis mandrile Varnja kogudusse. Felix Kadariku praostiks määramine toimus aga juba 1953. aastal.<sup>46</sup> Nimetatud kirja sisu ekslikkus võis tuleneda sellest, et ta oli kirjutatud hoopis mõne Saaremaa koguduse lihtliikme poolt.

Eesti piiskopkonna põhiprobleemiks oli Välis-Eesti õigeusu häälekandja sõnul vaimulike puudus. Nii näiteks kirjutab 1958. aasta 6. aprilli ajakiri Jumala Abiga: “...ühes teises kodumaalt saabunud kirjas kurdetakse, et kodumaal on puudus õigeusu vaimulikest. Piiskopi poolt on määratud Saaremaalt Mustjala ja Piila koguduste preester Eduard Kirs Pärnumaale – Uduvere koguduse hingekarjaseks. Piila ja Mustjala kogudused jäid nüüd vaimulikuta. Sääraseid ametimehi – preestrid – on Eestis vähe järele jäänud. /.../ Veel kirjutatakse, et kodumaal on puudu jumalateenistuslikust kirjandusest ja viirukist.” Samas ajakirjanumbris kirjeldatakse kodumaa kiriku teravat vajadust jumalateenistusliku kirjanduse järele: “Vanad (lauluraamatud) on otsa lõppemas ja uusi pole juurde trükitud. Küsitakse kas teil paguluses on lauluraamatuid trükitud ja jaataval korral palutakse lauluraamatuid kodumaale saata. *Jumala Abiga* toimetuse andmeil on laulu- ja palveraamatute saatmine kodumaale keelatud ja teadaolevail andmeil, kui neid on katsetatudki

<sup>42</sup> Jumala Abiga. Kalifornia eesti apostlike õigeusuliste häälekandja, 1956, 3–4 (28–29), 43.

<sup>43</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1958, 3 (38), 35.

<sup>44</sup> Samas, 1959, 3 (43), 33.

<sup>45</sup> Jumala Abiga. Kalifornia eesti apostlike õigeusuliste häälekandja, 1956, 3–4 (28–29), 43.

<sup>46</sup> Kadarik Sõtšovile 31.3.2005. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

saata, saadetakse jälle tagasi või lähevad lihtsalt kaduma.”<sup>47</sup> Viimane asjaolu näitab, et mitmed Eesti pagulaskiriku esindajad püüdsid abistada okupeeritud Eesti õigeusu vaimulikke, saates lauluraamatuid ja usulist kirjandust, mis aga ei jõudnud adreassaadini või saabusid tagasi.

1959. aasta detsembri ajakirjas leidis lähemat kajastamist ka 1949. aasta märtsiküüditamise mõju Eesti piiskopkonnas, mille käigus mitmed kodumaa vaimulikud vahistati ja saadeti asumisele, kellest osa naasis hiljem kodumaale. Arusaamatu oli ajakirja toimetajale ka asjaolu, et karistust kandnud vaimulikud ei saanud vahel oma kodukohta naasta. Nii näiteks kirjutab preester Martin Juhkam 1959. aasta ajakirjas Jumala Abiga: “Täiendavate teadete saabudes selgus aga, et suurküüditamiste perioodil puudutas arreteerimise laine ka preestrid, keda mitmesuguste süüdistuste leitutamisel kommunistlike võimude poolt mõisteti N. Eestist väljasaatmisele. Karistusaja möödumisel tuli osa preestrist N. Eestisse tagasi, kuid tagasipöördumise õigusteta endistesse kodukohtadesse. Sellest olenevalt asuti kohaliku miilitsa nõusolekul uutesse paikkondadesse, kus kogudustel puudusid vaimulikud. Mitmed küüditatuist aga ei pöördunud N. Eestisse tagasi, vaid jäid N. Liitu sealseisse vene kogudustesse tööle. See oli võimalik ainult neil, kes valdasid vene keelt, kuna teised pidid hankima muid töövõimalusi äraelatamiseks. Teated N. Liitu jäänutest kõnelevad, et kartes uusi vangistusi ja tagakiusamist on nad otsustanud jääda sinna. On ka juhtumeid, kus tagasipöördumine N. Eestisse keelati.”<sup>48</sup>

Tolle aja pagulasvaimulikel oli ka hea ülevaade Eesti piiskopkonna koguduste ja vaimulikkonna statistikast. Nii näiteks annab oma kirjutises “Eesti Apostliku Ortodoksse Kiriku kannatustee 1940–1959”, mis ilmus 24. detsembril 1959 ajakirjas Jumala Abiga, preester Martin Juhkam edasi piiskop Jüri info: “.../ Pagulusse saabunud andmete põhjal 1957. a. kevadel oli N. Eestis 81 eesti, 12 sega ja 23 vene ortodoksset kogudust.” Võrreldes antud koguduste arvu 1940. a andmetega selgub, et iseseisvusaegne arv on kahanenud 42 koguduse võrra.<sup>49</sup>

## KOKKUVÕTE

Seni uurimata jäänud Eesti õigeusu pagulaskiriku ja okupeeritud Eestis tegutseva Moskva patriarhaadi piiskopkonna suhted aastatel 1954–1959 jäävad huvitavasse ajavahemikku, mil raudse eesriide taga elavatel eestlastel avanes hetkeks võimalus aktiivsemalt suhelda paguluses viibivate eestlastega. Eesti õigeusu pagulaskiriku ja ikestatud Eesti õigeusu piiskopkonna eraviisilised suhted olid selles mõttes eredaks näiteks, et taolised kontaktid paguluse ja kodumaa vahel, vaatamata nende piiratud iseloomule, olid tõesti olemas.

Uuritava ajavahemiku kirjalikud kontaktid võib jagada kahte etappi. Esimesel perioodil – 1954–1956 – olid kontaktid nimetatud kirikute vahel minimaalsed ja puudutasid peamiselt usulise kirjanduse saatmise ning preester Vambola Hiiesalu

<sup>47</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1958, 1/2 (36/37), 33.

<sup>48</sup> Samas, 1959, 5 (45), 24.

<sup>49</sup> Samas.

repatrieerimise küsimusi. Esimesed üksikud teated kodumaalt hakkasid välismaailma saabuma 1950. aastate keskel. Kuni J. Stalini surmani 1953. aastal olid eelnimetatud kontaktid peaaegu olematud ja esimesed võimalused suhete loomiseks tekkisid alles 1950. aastate teisel poolel. Üksikud kirjad, mis sel ajal välismaale jõudsid, ei andnud samuti püsikontaktide loomiseks kodumaaga suuremat võimalust. Torkab silma selle ajavahemiku Nõukogude riigivõimuorganite suurem kontroll kirjavahetuse üle välismaaga.

Teist perioodi EAÕK pagulasvaimulikkonna suhetes Eesti piiskopkonnaga võib piiritleda aastatega 1957–1959. Alates 1957. aastast omandas omavaheline suhtlemine mõlema kiriku liikmeskonna vahel enam-vähem püsivad jooned ja hakkas taas soikuma 1959. aastal. Sel nn sula algusajal muutusid posti saatmise võimalused välismaale avatumaks ja kodumaal elavatel õigeusklikel avanes võimalus astuda kirjavahetusse Eesti õigeusu pagulasvaimulikega. Seda fakti tõendab hästi EAÕK Los Angelese koguduse preestri Sergius Samoni elavnenud kirjavahetus ikestatud kodumaaga. Isa Sergiusel õnnestus luua kirjalikke sidemeid ligi kahekümne viie peamiselt Pärnu- ja Saaremaa õigeusulise perekonnaga. Sellesse perioodi kuulusid ka esimesed kirjalikud kontaktid kodumaal elavate vaimulikega (näiteks Pärnu preestri Nikolai Bežanitski ja Tartu ülempreestri Joann Ümarikuga). Pagulusse saabunud teavet Eesti õigeusu koguduste ja koguduse vaimulike kohta peegeldab isa Sergius järjekindlalt EAÕK ametlikus häälekandjas Jumala Abiga. Nimetatud suhted ei saanud olla ametlikku, vaid olid eraviisilist laadi. Nagu selgub kirjavahetusest, tundsid huvi mõlemad pooled. Kodumaal elavate õigeusuliste sooviks oli kasutada kontakte Välis-Eesti õigeusu kirikuga peamiselt kas materiaalse abi (riided, kirjandus jms) saamise või paguluses elavate sugulastega suhtlemise eesmärgil. Paguluses elavad õigeusulised tundsid aga eeskätt muret okupeeritud kodumaa kaasusulistest eluolu ja õigusliku seisundi üle. Vältimaks komplikatsioone julgeolekuorganitega, kirjutasid Eesti piiskopkonna vaimulikud, nagu näiteks Nikolai Bežanitski, Sergius Samonile võõra nime ja aadressi all. Sel ajavahemikul oli Eesti pagulaskirik enam-vähem hästi kursis raudse eesriide taga tegutseva Eesti piiskopkonna eluga.

**THE CORRESPONDENCE OF THE CLERGY OF THE ESTONIAN  
APOSTOLIC ORTHODOX CHURCH IN EXILE WITH HOMELAND  
AND ITS EXPRESSION IN THE EAOC NEWSPAPER  
*JUMALA ABIGA* (GOD HELP) IN THE 1950S**

Andrei SYCHOV

The first objective of this article is to prove, based on the correspondence, that the Estonian Orthodox Church in exile had contacts with the occupied homeland, especially with the clergy and members of the subjugated Orthodox Church. The second objective of this research is to observe the expression of these contacts in the EAOC newspaper *Jumala abiga* (God Help). The 1950s mark the beginning

of the relationship in the history of both churches and express their mutual attitude. The main questions of the research are the following: When did the first written contacts take place with the clergy in the occupied homeland? What kind of contacts were they? How can the mutual attitude of churches be described, based on the correspondence under research? The main research findings showed that the written contacts of the period under research can be divided into two stages. The first period, 1954–1956, witnessed only a few contacts. The first single news from Estonia reached the outside world in the middle of the 1950s. These single letters did not help establish permanent contacts with homeland. It is clear that at that time the Soviet authorities checked strictly all correspondence with the outside world. The second stage concerning the relationship between the clergy of the Estonian Orthodox Church in exile and Estonian Eparchy can be limited to 1957–1959. The mutual relationship between the members of both churches of that time can be described as lasting since 1957, and a standstill came in 1959. At the beginning of this so-called “thaw” period there were fewer difficulties in sending letters abroad from the Soviet Union, and the Estonian Orthodox could start correspondence with the clergy of the Orthodox Church in exile. This fact is proved by the more active correspondence between the subjugated homeland and Sergius Samon, who was the parish priest of the EAO in Los Angeles. Father Sergius reflected persistently the information that reached abroad *Jumala abiga*, the official newspaper of the EAO. This relationship could not have been official but personal. The correspondence reveals the interest of both sides. The Orthodox people in homeland were interested in material help (clothes, books, etc.) or in keeping in touch with relatives who were in exile. The exile Orthodox people were more concerned about everyday life and legal status of the faithful in the occupied homeland.



## EESTI ÕIGEUSU PAGULASKIRIKU JA MOSKVA PATRIARHAADI EESTI PIISKOPKONNA SUHTED AASTAIL 1958–1966

Andrei SÕTŠOV

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; andrei.sotsov@mail.ee

On uuritud, millist laadi kontaktid olid EAÕK ja Eesti piiskopkonna vahel aastail 1958–1966; kas uuritaval ajavahemikul võisid Eesti õigeusu pagulaskirikud ja Eesti piiskopkonna vahel eksisteerida ka ametlikud suhted ja milline oli mõlema kiriku suhtumine teineteisesse uuritava kirjavahetuse põhjal. Uurimuse tulemused näitavad, et kogu uuritava ajavahemiku Moskva patriarhaadi suhetes Eesti õigeusu pagulaskirikuga võib jagada kahte etappi. Esimest etappi võiks piiritleda aastatega 1958–1959. Nimetatud ajavahemikul elavdas EAÕK juhtkond oma välispoliitilist tegevust ja püüdis oma väheste vahenditega võidelda Eesti kiriku iseseisvuse eest. Juba 1958. aastast hakati Voice of Freedomi ja Ameerika Hääle raadioülekannetes aktiivsemalt kodumaa eestlastele esinema. 1958/59. aastal organiseeris EAÕK Kultuurfond piiskop Jüri initsiatiivil korjanduse “kodumaa ja kodukiriku vabanemiseks”. Eesti õigeusu pagulaskiriku nimi kostis avalikkuses ka Soome õigeusu kiriku 40. aastapäeva pidustustel 1958. aastal, kus VÕK-i esindajate kohalolust ja üldisest kirikupoliitilisest soovimatusest olenemata edastas EAÕK esindaja EAÕK piiskop Jüri tervituskõne ja õnnistusi. Teist ajavahemikku (1960–1966) kirikute suhetes võib iseloomustada kui minimaalset ja seisangulist. Kuna see periood langes kokku NSVL-i kirikupoliitika karmistumise ja algava Hruštšovi-aegse religiooni tagakiusamise ajaga, siis soikus Eesti pagulaskiriku otsene kirjavahetus kodumaaga uuesti. Sel perioodil hakati Moskva patriarhaati aktiivsemalt kaasama Nõukogude riigi välispoliitilisse tegevusse. Nii näiteks astus Moskva patriarhaat 1960. aastal Maailma Kirikute Nõukogu tegevliikmeks ja hakkas arendama oikumeenilisi suhteid Skandinaavia luterlike kirikutega, mida tõendavad soojenenud suhted Rootsi luterliku kiriku juhtkonnaga. Vene õigeusu kirikul, peamiselt Tallinna ülempiiskopi Aleksiusi (Ridiger) isikus, suurenes huvi ametlike kontaktide võimalikkuse vastu Eesti õigeusu pagulaskirikuga, kelle esindajatega püüti luua suhteid nii 1964. aasta Uppsala peapiiskopkonna juubelipidustustel kui ka 1966. aastal. EAÕK seisukoht VÕK-i osas jäi aga üldkiriklikul tasandil vankumatuks ja reserveerituks: Moskva patriarhaat oli hävitanud kodumaa autonoomse Eesti õigeusu kiriku ja ametlik koostöö oli täiesti välistatud.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on vaadelda Eesti õigeusu pagulas- ja kodukiriku omavahelisi suhteid aastail 1958–1966. Mõlemad õigeusu kirikud tegid neil

aastatel läbi rea muutusi. 1956. aastal Eesti pagulaskiriku esikarjaseks pühitsetud piiskop Jüri (Välbe)<sup>1</sup> sai Välis-Eesti õigeusu pagulaskirikut valitseda ainult viis aastat: ta suri Rootsis Mörby haiglas 3. augustil 1961.<sup>2</sup> 8. märtsil 1962 määras üleilmne Konstantinoopoli patriarh Athenagoras Eesti pagulaskiriku ajutiseks hooldajaks Apamia piiskopi Jakobose (Birbos). 1963. aastal sai Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) kanooniliseks peaks Lääne- ja Kesk-Euroopa eksarh pea-piiskop Athenagoras (Kokkinakis). Pagulassinodi esimeheks valiti 1963. aastal ülempreester Nikolai Raag<sup>3</sup>, aseesimeheks jurist J. Poska ja sekretäriks jäi preester Martin Juhkam. Kirikuvalitsuse vaimulikeks liikmeteks kinnitati samal aastal ülempreestrid Nikolai Suursööt ning Nigul Hindo ja ilmalikeks liikmeteks Viktor Jallai ning Arkadi Visnapuu.<sup>4</sup> Vaatamata oma väiksusele, oli Eesti õigeusu pagulaskirikul kogudusi üle kogu maailma. Nii näiteks oli 1961. aastaks EAÕK-l Ameerikas, Euroopas ja Austraalias kokku 13 kogudust, 11 preestrit, 2 diakonit ja ligikaudu 8000 kirikuliiget.<sup>5</sup> Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkond elas neil aastatel järjest vaenulikuma Nõukogude kirikupoliitika tingimustes, mida karmistas veelgi N. Hruštšovi võimulepääsemine ja algav kiriku tagakiusamise laine alates 1959. aastast. Üha rohkem hakkasid usuasjade volinikud sekkuma piiskopi kaadripoliitikasse, 1961. aastal kohustati kogudusi lubama kõikidel riiklike organite ametisikutel takistamatult kontrollida perioodiliselt kogu kirikuvara ja majandust.

<sup>1</sup> Jüri (Georg) Välbe sündis 1881. a Laiuse koguduses Sadala külas. Lõpetas Riia vaimuliku kooli 1897. a ja Riia vaimuliku seminari (RVS) 1903. a. 1905. a pühitseti diakoniks ja seejärel preestriks. A-il 1933–1939 oli Pärnu praostkonna praost ja 1937–1939 EAÕK Sinodi liige. 1944. a sügisel lahkus olukorra sunnil Rootsi, kus 12.3.1945 asutas Stockholmi Eesti õigeusu koguduse. A-il 1947–1956 oli Euroopa ringkonna praost, alates 1948. a-st kuni surmani EAÕK Sinodi esimees. 1956. a 15. apr täiskogu valimistele järgnenud 1956. a 28. sept määruse kohaselt nimetati ta piiskopiks. 14.10.1956 pühitseti Ravenna piiskopiks Stockholmi Nikolai kirikus. Suri 3.8.1961 Stockholmis (**Papp, D.**, 2000. Käsikiri A. Sõtšovi isiklikus arhiivis).

<sup>2</sup> **Hindo, N.** Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik paguluses ja tema õiguslik seisund. Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik Eksiilis 1944–60. Stockholm, Eesti Apostliku Ortodokse Kiriku Kultuurifond, 1961, 191.

<sup>3</sup> Nikolai Raag sündis 1888. a Venemaal Pihkva kubermangus Toropetsi maakonnas Starina vallas. Oli ülempreester, Petserimaa praost ja EAÕK Obinitza koguduse esnik. 24.9.1944 emigreerus Saksamaale, kus teenis vaimulikuna Ravensburgis ja Geislingenis, olles samas ühtlasi Ühendriikide ja Prantsuse tsoonide usuelu korraldaja. 1947. a siirdus Rootsi. A-il 1948–1956 oli EAÕK Sinodi sekretär ning selle kohusetäitja ja 1956–1963 EAÕK Sinodi liige. Alates 1956. a-st Göteborgi, Boråsi ning Halmstadi hooldajapreester, alates 1963. a-st Västeråsi koguduse hooldajapreester ja alates 1967. a-st Skandinaavia eksarhaadi esipreester. A-il 1963–1974 oli EAÕK Sinodi esimees ja 1976–1983 auesimees. Rootsi eestlaste esinduse liige ja Göteborgi Eesti Kodu valitseja. Suri 9.7.1983 Rootsis Göteborgis (**Papp, D.**, 2000. Käsikiri A. Sõtšovi isiklikus arhiivis).

<sup>4</sup> **Kaljuskosk, A.** Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. Eesti piiskopkonna nõukogu ja Sinod (Kirikuvalitsus) ajavahemikus 1919–1982. Tallinn, 1998, 11. Käsikirja koopia A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

<sup>5</sup> **Hindo, N.** Märkmeid Eesti Apostlik Ortodokse Kiriku nimetuse, vaimulike koosseisu ja kiriku-liikmete arvu kohta paguluses. Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik Eksiilis 1944–1960. Stockholm, Eesti Apostliku Ortodokse Kiriku Kultuurifond, 1961, 36–38.

Samal aastal teostas Nõukogude riigivõim Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) kiriku-reformi, mille järgi lülitati vaimulikud koguduste finants-majanduslikust tegevusest täielikult välja ja neist sai nn usuühingute palgaline tööjõud. Riiklik kontroll kiriku üle suurenes kõigil tasanditel. Näiteks omavalitsuse tasandil hakkas täitevkomitee ise sobivamat kalmistupüha aega määrama. 1961. aastal viidi Tallinna ja Eesti piiskop Joann üle Gorkisse Arzamassi piiskopikohale ja tema asemele määrati vastpühitsetud piiskop Aleksius (Ridiger).<sup>6</sup>

## EESTI PAGULASKIRIKU VAIMULIKKONNA VAATED IKESTATUD KODUMAA KIRIKULE 1950. AASTATE LÕPUL

Järgnevalt on vaadeldud Eesti pagulaskiriku juhtivate vaimulike arvamusi Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonnast. Oma kirjutises “Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Sinod paguluses” võtab piiskop Jüri oma seisukoha Moskva patriarhaadi Eesti õigeusu piiskopkonna kohta kokku järgmiselt: “Kommunistide järjekordne rünnak Eestile (1944) ja võimule pääsemine lõpetas seekord autonoomse Eesti Ap. Õigeusu Kiriku õigusliku tegevuse kodumaal. N. Eesti praegu tegutsev kiriklik organisatsioon omab vaid Vene Kiriku piiskopkonna õigusi, nagu see oli Vene tsaaride ajastul, ja teda valitseb nii kiriklikus kui poliitilises mõttes Moskva.”<sup>7</sup>

Teise tuntud pagulasvaimuliku Nigul Hindo seisukohad Eesti piiskopkonna kohta peegelduvad hästi tema artiklis “Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik paguluses ja tema õiguslik seisund”. Oma sõnavõttus preester Jüri Välbe piiskopiks pühitsemisel 14. oktoobril 1956 resümeerib Nigul Hindo väga tabavalt Välis-Eesti õigeusu vaimulikkonna seisukohti raudse eesriide taga asuva Eesti piiskopkonna kohta: “Tegelikult elus on meie Kiriku ühtsus lõhestatud – vaba Kiriku osa rändab paguluses 1944. aastast alates ja vabaduseta kirikuosa asub kodumaal.”<sup>8</sup> Ka hiljem rõhutas Nigul Hindo kodumaa kiriku ebakanoonilist seisundit: “Kõik muutused ja ümberkorraldused Eesti A. O. Kiriku organisatsioonis ning seisundis 1941. a. alates on toimunud sunduslikult – ilma Kiriku Täiskogult nõusolekut küsimata.”<sup>9</sup> N. Hindo ei väsinud kordamast ka oma põhilist mõtet: “Olgugi et tegelikult elus

---

<sup>6</sup> Aleksi Ridiger (patriarh Aleksius II) sündis 1926. a Tallinnas. Lõpetas Tallinna Vene Gümnaasiumi, seejärel Leningradi vaimuliku seminari ja 1953. a Leningradi Vaimuliku Akadeemia usuteaduse kandidaadina. 1950. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1957–1961 Tartu Jumalatsünnitaja Uinumise peakirikus Tartumaa praostina ja 1959–1961 Tartu- ja Viljandimaa praostina. Mungastati ja pühitseti 1961. a Tallinna ja Eesti piiskopiks. Oli 1964. a ülempiiskop, 1968. a metropoliit, 1984. a usuteaduse doktor ja 1986. a Leningradi-Novgorodi metropoliit. 1990. a valiti Moskva ja kogu Venemaa patriarhiks. – Журнал Московской Патриархии, 1962, 7, 41.

<sup>7</sup> **Piiskop Jüri.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Sinod paguluses. Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik Eksiilis 1944–1960. Stockholm, Eesti Apostliku Ortodoksse Kiriku Kultuurifond, 1961, 56.

<sup>8</sup> Jumala Abiga. Kalifornia Eesti apostlike õigeusuliste häälekandja, 1957, 1 (31), 33.

<sup>9</sup> **Hindo, N.** Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik paguluses, 33.

Eesti Ap. O. Kiriku organisatsiooniline ühtekuuluvus – paguluse ja kodumaa suhtes – on ära lõhnutud, oleme *vaimliselt* siiski üksainus ühtlane Eesti Kirik, sellele vaatamata, kas me viibime võõrsil või asume kodumaal.”<sup>10</sup>

Rootsi noorem Välis-Eesti vaimulik Martin Juhkam väljendab oma resolutsset suhtumist kodumaa ikestatud kirikusse kirjutises “Eesti Apostliku Ortodoksse Kiriku kannatustee 1940–1959”, kus ta kirjutab: “...kõik N. Apostliku Õigeusu Kiriku juhid (väljaarvatud piiskop Roman) on olnud vene rahvusest. Sellest tuleb teha järeldus, et eestlastel puudub igasugune usaldus Moskvas ja sellepärast ei soovita näha kirikujuhi kohal eestlast. /.../ Piiskopkonnas iseseisvate otsuste tegemine või selles suunas töötamine on absoluutselt mõeldamatu, kuna kõik sünnib Leningradi ja Moskva määrustega, mille üle teostavad valvet vastavad valitsuse juures olevad ametnikud ja ametasutused. Kokkuvõtlikult: N. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku juhtimist korraldavad ühelt poolt Vene Kirik ja teiselt poolt nõukogude võim, mõlemad asukohaga Moskvas.”<sup>11</sup> Ka vaimulike ümberpaigutamine oli preester Martin Juhkami arvates võõra kirikuvõimu iseloomulik tunnus. Nii näiteks kirjutab ta samas: “Teise okupatsiooni jooksul on toimunud kogudustes suur preestrite vahetus, millest kõnelevad N. Eestist saabunud teated. Algul tundus see ümberkolimine äärmiselt koomilisena, kuna säärasel hulgal kohtade vahetamine ei ole kuidagi motiveeritav.”<sup>12</sup> Sealsamas kinnitab isa Martin ka Sergius Samoni teadet vaimulike arvu suurest vähenemisest ning preestrite kõrgest east, teoloogilise väljaõppe ning usulise kirjanduse puudumisest kohapeal ja jõuab tõdemuseni, et seda kõike tehakse eesmärgiga venestada sajaprotsendiliselt Eesti piiskopkonda.<sup>13</sup> Võrdluseks võib lisada veel ühe noorema põlve pagulaskiriku vaimuliku, Stockholmi Nikolai eesti koguduse ülempreetri Nikolai Suursöödi arvamuse tolleaegsete suhete kohta Moskva patriarhaadiga. Tema arvates Eesti õigeusu pagulaskiriku Sinod: “...ei olnud kunagi huvitatud mingist koostööst Moskva patriarhaadiga ja see kunagi ei toimunud. /.../ Seda oli raske teha, kuna tunnetasime, et Moskva patriarhaat on hävitanud autonoomse Eesti Kiriku.”<sup>14</sup>

---

<sup>10</sup> Samas, 43.

<sup>11</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1959, 5 (45), 24–25.

<sup>12</sup> Samas, 24.

<sup>13</sup> Samas. Martin Juhkam kirjutab: “Mitmesugustel põhjustel saabunud andmed kõnelevad ka katastroofilisest preestrite puudusest. On üsna loomulik, et üks preester hooldab 5–6 kogudust, mis asuvad teineteisest suurte kauguste taga. Õppeasutis preestrite ette valmistamiseks puudub. Ainuke võimalus teoloogilise hariduse omandamiseks on astuda vastavasse seminarit või akadeemiasse Leningradis või Moskvas. /.../ Jälgides olemasolevaid allikaid ja N. Eestist saadud andmeid preestrite praeguse vanadusliku koostise kohta näeme, et peaaegu kõik 70–80 aastased preestrid teenivad kogudusi. /.../ Usulisest kirjandusest on suur puudus. Mainimisväärselt vähe väljaandeid on N. Eestis näinud trükkimist. See on tingitud kommunistliku võimu vaenulikkusest suhtumisest, majanduslikke võimaluste puudumisest ja osalt ka asjaolust, et N. Liidus antakse mõningal määral välja venekeelset kirjandust, mida saadetakse ka N. Eestisse. Viimane seik näitab kujukalt, et kasutatakse olukorda sajaprotsendiliselt Ortodoksse kiriku venestamiseks kohapeal.”

<sup>14</sup> Suursööt Sõtšovile 2.3.2005. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

## KIRIKU RAADIOSAATED KODUMAALE JA KORJANDUS KODUMAA KIRIKU VABASTAMISEKS AASTAIL 1958–1959

Piiskop Jüri valitsemise ajal aktiviseerus pagulaskiriku vaimulikkonna koostöö Ameerika Hääle ja Voice of Estonian Freedomiga, mis olid tollal Nõukogude Eestis täiesti kuuldavad. 31. jaanuaril 1958 kirjutas Sergius Samon piiskop Jürile, et tema poole pöördus Voice of Estonian Freedomi (VEF) New Yorgi toimetuse juhataja Eduard Vallaste palvega saada Eesti apostlik-õigeusu vaimulikelt rohkem lühijutlusi, mida saaks raadiosaates kodumaale edastada. E. Vallaste sõnul polnud toimeetus saanud õigeusu vaimulikelt lühijutlusi juba 3 aastat, v.a ülempreester A. Jürissonilt 2 aastat tagasi. “Kuidas me saaksime seda parandada?” küsib piiskopilt isa Sergius. “Ei ole vast tõesti hea, et meilt ei lähe kodumaale ühtki kodujutlust, sõnavõttu jne. /.../ Võib olla, et mõni kardab seda teha? Ehk leiduks meil mõni, kellel omakseid seal ei ole.”<sup>15</sup> Nagu hiljem selgus, asus piiskop Jüri aktiivselt tegutsema ja andis preester Martin Juhkamile korralduse valmistuda raadioesinemiseks kodumaale. Juba 14. veebruaril 1958 rõõmustas Sergius Samon kirjas selle üle, et M. Juhkam oli nõustunud kõnelema Ameerika Hääles. Lisaks sellele soovitas Los Angelese vaimulik, et M. Juhkam mõtleks samuti üles-  
tõusmispühade, emadepäeva ja võidupüha teemalistele lühijutlustele, mida võiks edastada kodumaale.<sup>16</sup>

Kevaldel 1958 luges M. Juhkam raadio teel ette piiskop Jüri pöördumise Nõukogude Eesti õigeusuliste, mille Ameerika Hääle edastas Müncheni raadiojaama kaudu NSVL-i. Pöördumises kirjutas esikarjane: “Apostlik-õigeusulised eestlased kodumaal! Annan Teile edasi Kirikupea, piiskop Jüri isaliku ja õnnistusliku tervituse ning ametisse astunud Sinodi paremad soovid. Teadke, et meie ei väsi palvetamast Teie ja meie kõigi tuleviku pärast. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku pärast, mis tegutseb auks Jumalale ja kasuks oma rahvale. /.../ Eesti Apostlik Õigeusu Kirik paguluses on üks osa võitlevast Eesti rahvast, kelle tahe ja püüd vabadusele ning rahvakiriku taastamisele kodumaal on primaarseks ülesandeks. Nimetatud siht silmade ees, jätkab Kirik vankumatult temale langenud ja usaldatud ajaloolise ülesande täitmist nüüd ja tulevikus.”<sup>17</sup> Preester Martin Juhkam jutlustas perioodiliselt kodumaale Ameerika Hääles ja Radio Libertys kuni 1981. aastani.<sup>18</sup>

1959. aasta algul algatas EAÕK Kultuurifond piiskop Jüri õnnistusel rahalise korjanduse “kodumaa, kodukiriku vabanemiseks”.<sup>19</sup> 29. märtsil 1959 avaldasid EAÕK Kultuurifondi liikmed Nigul Hindo, Karl Ristikivi ja Martin Juhkam hääle-

<sup>15</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 31.1.1958. Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 5355, n 1, s 440, l 176.

<sup>16</sup> Samas, 177. Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 14.2.1958.

<sup>17</sup> Piiskop Jüri koostatud ja avaldatud läkitus “Eesti Apostlik Õigeusu Kirik”. München, juuni 1958. EAA, f 5355, n 1, s 9, l 28.

<sup>18</sup> **Juhkam, M.** Usk on meid aidanud. Valimik vaimulike sõnavõtte kodumaale. Stockholm, EAÕK Kultuurifond, 1964, 9.

<sup>19</sup> **Hindo, N., Ristikivi, K., Juhkam, M.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Kultuurifondi pöördumine. EAA, f 5355, n 1, s 10. Nummerdamata.

kandjas Jumala Abiga üleskutse kõigile “saatusekaaslastele-kaaskristlastele”: “Teated kodumaalt kõnelevad ülepääsematuist raskusist kiriklikus elus. Usk ja Kirik on jätkuvalt – oopium – rahvale. Puuduvad usulise sisuga väljaanded. Rahvas elab pimeduses. /.../ 1963. aastal saab EAÕK kanooniliseks peaks Lääne ning Kesk-Euroopa eksarh peapiiskop Athenagoras (Kokkinakis). Too ka Sina oma ohver kodumaal elavate ja töötavate kaaslaste eeskujul kodulinna-koduküla kiriku mälestuseks, millega kindlustad paguluses tegutseva ja võitleva Eesti Ap. Õigeusu Kiriku püsivuse,” seisis kultuurifondi üleskutses.<sup>20</sup> Korjanduseks trükiti vastavaid korjanduslehti ja saadeti piiskopi õnnistusel kõikidesse pagulaskiriku kogudustesse. Korjandusest laekuv raha pidi kindlustama ka pagulaskiriku edasist eksistentsi.

## EAÕK SUHTUMINE EESTI PIISKOPKONDA AMETLIKUS HÄÄLEKANDJAS JUMALA ABIGA

Võrreldes Välis-Eesti ilmaliku ajakirjandusega, mis tembeldas kodumaa kirikuid lihtsalt “okupatsioonikirikuteks” ja nende juhte “Moskva käsilasteks”, olid EAÕK ametlikud seisukohad Eesti piiskopkonna kohta aastatel 1958–1966 palju erapooletuma ja kiriklikuma iseloomuga. Nii näiteks ilmus 22. aprillil 1962 ajakirjas Jumala Abiga lühiteade Aleksius Ridigeri pühitsemise kohta Tallinna ja Eesti piiskopiks, millest loeme: “Siia saabunud teatel on kodumaalt mujale saadetud senine Eesti apostiliku-õigeusu kiriku piiskop Joann ja tema asemele pühitsetud uueks piiskopiks Aleksy Ridiger, kes omab nüüd Tallinna ja Eesti piiskopi tiitlit. /.../ 14. augustil 1961. a. Moskva Aleksy ja sinodi otsusega määrati ta Tallinna ja Eesti piiskopiks.” Nimetatud kirjutise informatiivne ja konkreetne iseloom näitab ilmekalt, et EAÕK suhtumine teises õigusalluvuses oleva Eesti piiskopkonna esikarjastesse oli neutraalne.<sup>21</sup> Neutraalset suhtumist võime leida varasemas eesti apostlik-õigeusu pagulaskiriku perioodikas. Ilmeka näitena võib siinjuures välja tuua EAÕK reaktsiooni Moskva patriarhaadi 40. aastapäeva pidustustele mais 1958: “Juubelipidustuste kõrgpunktis oli pidulik jumalateenistus ülitäis Elokhovski katedraalis Moskvast 11. mail, millisest teenistusest võtsid osa tuhanded usklikud. Jumalateenistust pidasid Antiookia patriarh Aleksander, Moskva patriarh Alexius, Rumeenia patriarh Justinian ja katolikus Melchisedek Georgiast. Osavõtjate hulgas olid Konstantinoopoli, Kreeka, Jugoslaavia, Tšehhoslovakkia, Poola, Soome, Bulgaaria ja Albaania delegatsioonide juhid.”<sup>22</sup>

Teiselt poolt suhtus EAÕK äärmiselt kriitiliselt N. Hruštšovi aegse riigivõimu kirikupoliitikasse, mis tegutses kirikuvaenamise ja tõusva ateistliku propaganda tähe all. Karmistuv Nõukogude riigi kirikupoliitika leiab näiteks lähemat vaatlemist Nigul Hindo 28. augustil 1960 ajakirjas Jumala Abiga ilmunud kirjutises

---

<sup>20</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälkandja, 1959, 1–2 (41/42), 35.

<sup>21</sup> Samas, 1962, 2 (56), 31.

<sup>22</sup> Samas, 1958, 3 (38), 25.

“Kiriklikke ja usulisi sündmusi laias maailmas”. Algava kirikuvaenamise näidena toob isa Nigul välja Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu (VÕKN) endise esimehe G. Karpovi väljavahetamise religiooni suhtes palju sõjakama V. Kurojedoviga 1960. aastal, usuvastase ja ateistliku propaganda täiskäivitamise NSVL-i perioodikas ja jumalasalgamiste mitmed juhtumid tuntud kirikutegelaste ja vaimulike seas (näiteks professor A. Ossipov).<sup>23</sup> NSVL-i ateistlikku propagandat ja vene õigeusu kiriku (VÕK) “orjameelsust” arvustas kõige teravamalt anonüümse artikli “Kirikuolud Nõuk. Liidus” kirjutaja. Artikkel avaldati EAÕK ametlikus häälekandjas 24. veebruaril 1962. Nimetatud kirjutis, mis väärrib eraldi vaatlemist, kritiseerib NSVL-i kahepalgelist kirikupoliitikat ja VÕK-is toimunud muutusi. Nimetuks jääda soovinud EAÕK kirikutegelane kirjutab: “Usu ja kiriku jaoks on Nõuk. Liidus praegu kaks liini: üks välismaale näidatav, et kommunistid ei vaena usku, ja teine siseelus kasutatav, milles esikohal terav võitlus kiriku ja usu vastu. Selle sihiks on – likvideerida kirik ja hävitada usk. Seni on see katse ebaõnnestunud, vaatamata usuvastasele propagandale, mis kestab juba üle neljakümne aasta.” Sealsamas arvustatakse karmilt ka Moskva patriarhaadi (MP) vaimulike esinemisi välismaal ja seatakse kahtluse alla VÕK-i omakasupüüdmatuse sisseastumisel maailma Kirikute Liitu: “Välismaadele *usulisest vabadusest* N. Liidus peavad kõnelema poliitilised vaimulikud, kellede hulka kuuluvad kõik ametlikud kirikujuhid. Need on kiriku juudad, kelledele tasub riik. /.../ Ka ei ole kahtlust, et avaldus astumiseks Kirikute Maailmaliitu teenib propaganda ülesannet. On teada, et selleks andis käsu Hrustšev.” Kirjutise lõpus tuuakse ka näiteid Nõukogude riigivõimu poolt läbi viidud VÕK-i juhtkonna puhastusest: “Suvel 1960 toimus Moskvast kiriku juhtkonnas suurim puhastus, mille ohvriks langes ka kiriku välissidemete osakonna juhataja metropoliit Nikolai, kes neid ülesandeid täitis 17 aastat. Tema asemele määrati 32-aastane peapiiskop Nikodim (Boris Rotov). /.../ Lisaks vallandati ka kõik kirjastusvalitsuse liikmed.”<sup>24</sup>

## **EAÕK VAIMULIKE KONTAKTID VENE ÕIGEUSU KIRIKU ESINDAJATEGA SOOMES JA ROOTSIS**

### **EAÕK esindaja preester Martin Juhkami kokkupuuted Krutitsa ja Kolonna metropoliidi Nikolaiga Soome õigeusu kiriku 40. aasta juubelipidustustel 1958. aastal**

1950. aastate lõpul aktiveerus NSVL-i kirikupoliitika mõjul vene õigeusu kiriku patriootiline ja oikumeeniline tegevus välismaal, mis pidi teenima Nõukogude riigi huve rahu- ning desarmeerimisliikumises ja tõestama rahvusvahelisele avalikkusele usuvabaduse olemasolu kommunistlikes tingimustes. 1958. aasta novembris toimusid Kuopios Soome õigeusu kiriku 40. aasta juubelipidustused,

<sup>23</sup> Jumala Abiga. Kalifornia Eesti apostlik-õigeusuliste häälekandja, 1960, 3 (48), 25.

<sup>24</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1961, 1 (55), 27–28.

kuhu kutsuti osalema suuremate õigeusu kirikute esindajaid. Konstantinoopoli patriarhaati esindas seal Malta piiskop Jakob ja vene õigeusu kirikut Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolai<sup>25</sup> koos Leningradi vaimuliku ülempreester Mihhail Slavnitskiga.

Mõte saata oma kiriku esindaja Soome küpses Eesti pagulaskiriku ringkonnades juba varem. Kartuses idanaabrite ees otsustas Soome kirikujuhtkond Eesti õigeusu pagulaskiriku esindajaid mitte kutsuda. Oma 1958. aasta 30. novembri kirjas piiskop Jürile jagas isa Sergius esikarjasega selles küsimuses oma mõtteid: “/.../ Et Soome meie Kiriku esindajat ei kutsunud – pole imestada. Näib ju muutustki, et Soomes, kartuses, kõik tehakse, et naabrit mitte ärritada. On hea, kui isa Juhkam aga siiski ootamatult oma tervituse toob meie Kiriku nimel – see on minule meelejärgi. Las Krutitsky (Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolai) siis vihastada – šuli on ta niikuinii.”<sup>26</sup> Nagu selgub hiljem, võttis EAÕK piiskop Jüri Los Angelese vaimuliku soovitus kuulda ja saatiski nimetatud pidustustele EAÕK ametliku esindajana preester Martin Juhkami.

Juubelipidustuste käigus kohtus Välis-Eesti vaimulik metropoliit Nikolaiga. Millest preester Martin Juhkami ja metropoliit Nikolai vahel täpsemalt juttu oli, kommenteeris isa Martin järgmiselt: 1) keskustelus VÕK-i metropoliidiga oli peamiselt juttu Soome kiriku pidustustest; 2) kogu vestluse ajal piiskop “ei olnud avatud”; 3) Eesti õigeusu pagulaskiriku küsimust otseselt ei puudutatud.<sup>27</sup> Seega kujutas kogu vestlus kahe kiriku esindaja vahel endast üksnes viisakat jutuajamist. Täpsem kirjeldus metropoliit Nikolai sõnavõttudest avaldati sama kuu ajalehe Stockholms-Tidningen eestikeelses rubriigis. Anonüümseks jääda soovinud autor kirjutas nime Fakt all (pagulasajakirjanik Voldemar Kures): “On huvitav kuulda, mida jutustas metropoliit Nikolai soome lehemeestele. /.../ Kirik olevat riigist täiesti rippumatu, selle tegevus põhinevat täiel määral vabatahtlikele annetustele, sest kirik ei saa oma liikmeid maksustada. Need annetused on siiski niivõrd suured, et kirik saab ülal pidada kaht ortodoksiakadeemiat, kaheksa preestri-seminari ja 69 kloostrit.”<sup>28</sup>

Hiljem kirjutas M. Juhkam Soome pidustustest ametliku kokkuvõtte, mille ta saatis 1959. aasta algul S. Samonile avaldamiseks ajakirjas Jumala Abiga. Sergius Samoni seisukoht M. Juhkami kommunikree kohta ei olnud sugugi lootustandev,

---

<sup>25</sup> Metropoliit Nikolai (ilmaliku nimega Boriss Jaruševitš) sündis 1892. a. Lõpetas Petrogradi Vaimuliku Seminari. 1914. a pühitseti diakoniks ning preestriks ja 1922. a Peterhofi piiskopiks. 1923. a vahistati ja saadeti asumisele Komi-Sürjani kraisse. 1926. a naasis taas kirikuteenistusse. Teenis Leningradi piiskopkonna ajutise hooldajana, Novgorodi, Pihkva, Volõni ning Lutski piiskopkonna ülempiiskopina ja Lääne-Ukraina ning Valgevene eksarhina. A-il 1941–1944 oli Kiievi ja Galiitsia metropoliit, 1944–1960 Krutitsa ning Kolomna metropoliit ja MP välissuhete osakonna esimees. Seisis vastu Hruštšovi-aegsele kiriku vaenamisele ja riigivõimu kaasabil saadeti ergu. 1960. a suri Moskvast. – Rmt: **Васильева О. Ю.** Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор. Факты. События. Документы. Москва, Lepa-Press, 2004, 50.

<sup>26</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 30.11.1958. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 228.

<sup>27</sup> **Juhkam, M.** Suuline teade 31.3.2005.

<sup>28</sup> Kirik liikmenimistuta. – Stockholms-Tidningen. Estniska red., 1958, 5. dets, 1.



mille üle jagas ta oma mõtteid 1959. aasta 8. veebruari kirjas piiskopile. Samon tegi piiskopile ettepaneku osaliselt muuta ja lühendada M. Juhkami teksti, eriti selles osas, kus isa Martin kirjeldas oma kõnelusi Krutitsa metropoliidi Nikolaiga, mis olid valgustatud “mitte diplomaatlikult” ja võisid tulevikus tuua EAÕK-le “kahju, mitte kasu”. “Arvan, et talitan õieti,” kirjutas S. Samon, “sest pole tõesti mõtet anda söödaks Moskva Kruschtsjevi sulase vastikuid meeletusi.”<sup>29</sup> M. Juhkami artikkel Soome õigeusu kiriku 40. aasta juubelist S. Samoni poolt korrigeeritud ja poolenisti kärbitud kujul ilmus 1959. aasta 29. märtsi ajakirjas Jumala Abiga.<sup>30</sup>

Lühendatud resümees tunnistas M. Juhkam üritusel aset leidnud “teatud ebamugavust”, mida põhjustas NSVL-i diplomaatilise saadiku asetäitja kohalolu. Mainimata ei jää ka “väikesed iludusvead”, mida tehti tema kui Eesti õigeusu kiriku esindaja suhtes.<sup>31</sup> Kuid üldkokkuvõttes oli isa Martin Juhkami arvates Soome õigeusu kiriku korrektsus tema kui Eesti kiriku suhtes igakülgne. Esiteks järgis võrdväarsuse põhimõtet eesti soost Soome kirikupea peapiiskop Herman (Aav)<sup>32</sup> isiklikult. Nii näiteks jagati Püha Talle ordeneid kõigi kolme kiriku esindajatele (nii Martin Juhkamile kui ka metropoliitidele Jakobile ja Nikolaile). Teiseks avaldas kogu Soome ajakirjandus juubeli kohta eraldi preester Martin Juhkami intervjuud, kus vaadeldi positiivses valguses Eesti õigeusu pagulaskiriku hetke seis Rootsis.<sup>33</sup>

Soome kiriku pidustustel viibinud Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolai avaldas oma kokkuvõtliku lühikirjutise selle ürituse kohta Moskva patriarhaadi 1959. aasta jaanuari ametlikus häälekandjas Журнал Московской Патриархии. Nimetatud resümees loetles metropoliit Nikolai kõigi kirikute esindajad, kuid jättis siiski tendentslikult välja Eesti õigeusu pagulaskiriku esindaja preester Martin Juhkami. EAÕK esindajat ei mainita ei Püha Talle ordeni saajate nimekirjas ega ka tervituskõnede pidajate seas.<sup>34</sup> Esiteks võis see VÕK-i “võidukale” kiriku poliitikale omamoodi halba varju heita. Teiseks oleks see täiesti vastuvõetamatu Nõukogude riigivõimu välispoliitilistele huvidele, kus jälgiti valvsalt kõike, mis

<sup>29</sup> Samon EAÕK piiskopile Jürile (Välbe) 8.2.1959. EAA, f 5355, n 1, s 440, l 247.

<sup>30</sup> **Juhkam, M.** Soome ortodoks kirik 40. aastane. – Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1959, 1–2 (41/42), 48–50.

<sup>31</sup> Samas.

<sup>32</sup> Peapiiskop Herman (Aav) sündis 1878. a Muhu-Hellamaa koguduses. Lõpetas 1900. a RVS-i. 1904. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1904–1923 Lelles, Vändras ja Mustjalas. A-il 1920–1921 oli Kuressaare koguduse eesnik ja Saare-Muhu praost. 1922. a valiti Soome õigeusu kiriku piiskopiks ja 1925. a ülendati peapiiskopiks. Juhtis autonoomset Soome õigeusu kirikut kuni surmani Kuopios 14.1.1961. – Rmt: **Kaljuskosk, A.** Saaremaalt ja Muhust pärit õigeusu-vaimulikud. D. Pappi artikli täiendatud ja parandatud nimistu. (Usk ja Elu, 1984, 3, 1–24.) Tallinn, 1985, 1. Käsikiri A. Kaljukose isiklikus arhiivis.

<sup>33</sup> Ortodoksisen kansankirkkomme itsenäisyyden 40-vuotisjuhlallisuuudet alkoivat. – Savo, 1958, 26. nov; vrd Ortodoksisten juhlavieraiden kertomaa kirkon toiminnasta muualla maailmassa. – Savon Sanomat, 1958, 26. nov.

<sup>34</sup> **Митрополит Николай.** Церковные торжества в Финляндии. – Журнал Московской Патриархии, 1959, 1, 60–63.

toimus Eesti emigrantliku õigeusu kirikuga, kelle esindajaid peeti kodumaa otsesteks “reeturiteks” ja “fašistide” käsilasteks. Nõukogude riigivõimu suhtumist pagulaskirikusse võib kokku võtta tuntud Eesti NSV ateistliku ajaloolase Ivan Nelsoni sõnadega: “...koguduste liikmed põlgavad kõiki, kes reetsid neid fašistliku okupatsiooni rasketel päevadel ning põgenesid seejärel häbiväärselt välismaale.”<sup>35</sup>

### **Rootsi Uppsala peapiiskopkonna 800. aasta juubelipidustused. Tallinna ja Eesti piiskopi Aleksiusse võimalikud kontaktid EAÕK esindusega**

Järgmiseks kohaks, kus mõlema kiriku esindajail tuli tahes-tahtmata kokku puutuda, olid Rootsi Uppsala peapiiskopkonna 800. aasta juubelipidustused 1964. aastal. Mõlemad osapooled tegid selleks oma ettevalmistusi. Selles, et Tallinna ja Eesti piiskopil Aleksiusel oli teatud lootusi luua Uppsala peapiiskopkonna juubelil kontakte EAÕK vaimulikega, ei saa kahelda.

Ettevalmistusi selleks alustas esikarjane juba 1963. aasta lõpul. 10. oktoobril kandis Jaan Kanter VÕKN-i esimehele ette, et 5. novembril leidis aset kohtumine Tallinna piiskopiga, kellega olid kõneaineks kontaktid Välis-Eesti õigeusu kirikuga. Piiskopi sooviks oli saada volinikult juhiseid selles küsimuses ja paluda tehnilist kaasabi kavandatavale Rootsi-reisile. Volinikuga lepiti kokku järgnevas. Esiteks anti n-ö “hea pinna” ettevalmistamiseks piiskopile luba trükkida ja saata 1963. aasta detsembris Rootsi ligi kakskümmend eksemplari värvilisi jõululäkitusi ning ilusama kaanekujundusega 1964. aasta kalendrid. Teise sammuna võttis esikarjane käsile Rootsi ja teiste Välis-Eesti õigeusu koguduste aadresside väljaselgitamise, kellega plaaniti luua kirjalikke sidemeid.<sup>36</sup> Luba jõululäkituste trükkimiseks saadi Moskvast üsna pea, kuna kohalik argumentatsioon oli igati vastuvõetav. Esiteks jättis see välismaale piiskopkonna õitsengust kodumaal hea mulje. Teiseks oleksid sidemed Välis-Eesti õigeusu kiriku juhtkonnaga andnud Tallinna piiskopile ka laialdast teavet pagulaskiriku oludest ja suuremaid võimalusi VÕK-i huvide teostamisel Rootsis. Kolmandaks: see valmistas ette piiskop Aleksiusse 1964. aasta juuni visiiti Rootsi.<sup>37</sup> 1963. aasta detsembri algul saatis piiskop Aleksius 37 jõululäkitust ja kalendrit kahekümnesse Välis-Eesti õigeusu kogudusse Rootsis, USA-sse, Kanadasse, Suurbritanniasse, Saksamaa Föderatiivsesse Vabariiki ja Austraaliasse.<sup>38</sup>

See asjaolu tekitas aga tuntud pagulasvaimulikule palju küsitavusi. Oma 1964. aasta 2. aprilli kirjas preester Nikolai Suursöödile jagab isa Nikolai kahtlusi ja kahevahelolekut selles osas, kas vastata Tallinna piiskopile või mitte, ja küsib

<sup>35</sup> Nelson, I. Vagaduse varjus. Tallinn, Eesti Raamat, 1965, 86.

<sup>36</sup> Kanter Kurojedovile 10.11.1963 (nr 166). ERA, f R-1961, n 1, s 127, l 103.

<sup>37</sup> Kanter Greenile 20.12.1963 (nr 190). ERA, f R-1961, n 1, s 127, l 118.

<sup>38</sup> Kanter Kurojedovile 19.12.1963 (nr 186). ERA, f R-1961, n 1, s 127, l 112.

temapoolset nõu.<sup>39</sup> 5. juunil 1964 tõsteti EAÕK Sinodi koosolekul üles küsimus kontaktide võimalikkusest VÕK-i esindajatega tulevastel pidustustel. Koosolekul otsustati otsestest kontaktidest Moskva delegatsiooniga siiski hoiduda, mis kirjutati ka protokolliraamatusse: “Sinod peab õigeks, et Uppsala Peapiiskopkonna juubeli puhul peetaval rongkäigul EAÕK esindajad moodustavad ühise grupi Kreeka Ortodoksi Kiriku esindajatega eraldi Moskva patriarhaadi esindajatest.”<sup>40</sup>

Uppsala peapiiskopkonna 800. aasta juubelipidustused toimusid 12.–18. juunini 1964 ja sellele üritusele kutsus Rootsi luterlik kirik kirikute esindusi peaaegu kogu Euroopast. Üritustest võtsid osa: Oikumeenilise Patriarhaadi poolt Tyateira peapiiskop Athenagoras ja kreeka õigeusu kiriku poolt metropoliit Pantileimon. Eesti õigeusu kirikut esindas ülempreester Nikolai Raag ja Soome õigeusu kirikut preester Martin Juhkam. VÕK-i esindus koosnes neljast inimesest: delegatsiooni peaks oli Tallinna ja Eesti piiskop Aleksius, liikmeteks LVA kirikuajaloo professor N. Uspenski, Moskva piiskopkonna ülempreester D. Sagan ja kiriklike välisuhete osakonna tõlk N. Gumenjuk. Üritusest võtsid osa ka teiste kirikute esindajad: anglikaani kirikupea, Canterbury peapiiskop Michel Ramsey ja teised Maailma Luterliku Föderatsiooni, Reformkirikute Liidu ning Maailma Kirikute Nõukogu esindajad, nende seas Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku (EELK) peapiiskop Jaan Kiivit. Juubelipidustused kulmineerusid vaimulike rongkäiguga Uppsala ülikoolist toomkirikusse ja piduliku jumalateenistusega Uppsala peakirikus, mis toimus 13. juunil 1964. Selle sündmuse kohta ilmus 23. septembril 1964 ajakirjas Jumala Abiga Nikolai Raagi lühike kirjutis, milles mainitakse erapooletult VÕK-i delegatsiooni kohalolu juubelipidustustel: “Aasta suurimaks kiriklikuks kokkutulekuks kujunes kindlasti Uppsala peapiiskopkonna 800. aasta juubel 12.–18. juunini 1964, millest võtsid osa mitmesuguste kirikute esindajad oikumeenilisest patriarhaadist ja Moskvast. /.../ Moskva kiriku esindajana oli kohale saadetud N. Eesti piiskop Aleksius koos ühe Moskva preestri ja professoriga.”<sup>41</sup> Nimetatud artikkel paistab sündmuste kirjeldamisel silma oma korrektsuse ja reserveeritusega. Veidi

---

<sup>39</sup> Oma 1964. a 2. apr kirjas kirjutab N. Raag Nikolai Suursöödile: “Lisan ka piiskop Aleksius Ülestõusmispüha tervituse, et oleks Sa kursis ja avaldaks mulle oma arvamuse ja annaks nõu: Ma ei ole Jõulu- ega selle tervituse puhul mitte kõssanud, aga arvan, et peaksime kristlikult viisakalt vastama *Kristus on ülestõusnud*. Ei ole varem pikemalt mõelnud sellele, sest viimase sain alles nüüd tagasi jõudes. Ole hea ja ütle oma seisukoht. Kõik Maailma Kirikud otsivad ühendust säälse Kirikuga – tema tegelastega. Tahes tahtmata sünnivad kokkupuutumised, nagu seda oli isa Juhkamil kadunud metropoliit Nikolaiga Helsingis, samuti teistega. Juuni kuul 12 – 18 päevadel sattun mina, võimalik ka Sina (palusin seda Uppsalast) tingimata ühendusse Vene Kiriku esindajatega. Ei ole võimatu, et Aleksius saadetakse võimude poolt, sest säälnu Kirik peab täitma ettekirjutusi, seda ju meie teame. Muidugi Aleksius kirjutab meile mitte sõpruse vaimust vaid ta peab püüdma meid. Aga ega meie ju lapsed pole. Nik! Ma peaks ka teistele, kui küsitakse nõu andma. Isa Nael helistas täna selle küsimuse puhul – ta ei pooldanud, mille tõttu tahtis kuulda sinu arvamust. Ütlesin talle oma mõtted ja veel, et teeme ühiselt nii või teisiti. Tema andmeil kõik olevat juba vastanud, ainult meie Rootsis mitte. Sinu isa Nikolai.” EAA, f 5355, n 1, s 10.

<sup>40</sup> Suursööt Sõtšovile 2.3.2005. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

<sup>41</sup> Jumala Abiga. Eesti apostlik-õigeusu kiriku häälekandja, 1964, 3 (66), 30.

põhjalikum kokkuvõte üritusest ilmus Moskva patriarhaadi septembri ajakirjas Leningradi vaimuliku akadeemia professori Nikolai Uspenski sulest. 11-leheküljelistes resümees ei mainita traditsiooniliselt sõnagagi Eesti pagulaskiriku esindajaid. Öeldakse vaid põgusalt, et vaimulike rongkäigust võttis vene õigeusu kiriku delegatsiooni kõrval osa ka kreeka õigeusu kiriku delegatsioon ja avajumala teenistusest võttis Oikumeenilise Patriarhaadi esindajana osa Tyateira metropoliit Athenagoras.<sup>42</sup> Põhiline, millele nimetatud kirjutises keskendutakse, oli: oikumeeniline koostöö Västeråsi praosti Oskar Rundblomiga, kellega VÕK-i delegatsioon kohtus mitu korda; Stockholmi NSVL-i konsulaadi külastamine ja Moskva patriarhi läkituse ettelugemine Uppsala peapiiskopi Gunnar Hultgreni vastuvõtul 13. juunil.<sup>43</sup> Markantset praosti Oskar Rundblomi, kellega VÕK-i delegatsioon kohtus korduvalt, hüüti Rootsi luterlike kirikutegelaste seas “punaseks praostiks”, eeskätt tema nõukogude-meelsuse ja NSVL-i külaskäigu tõttu 1959. aasta mais-juunis. O. Rundblom oli samuti üks neist vähestest pastoritest, kes propageeris usuvabaduse olemasolu Nõukogude Liidus ja tunnistas end Vene kiriku “suureks sõbraks”.<sup>44</sup> Seda fakti kinnitavad ka Oskar Rundblomi varasemad pöördumised Vene kiriklikus ajakirjanduses, milles ta tunnistas välismaa inimeste “väärna nägemust” VÕK-i olukorrast N. Liidus.<sup>45</sup> Heaks tõendiks praosti nõukogude-meelsusest on samuti tema kirjavahetus vene õigeusu kiriku metropoliidi Nikolaiga.<sup>46</sup> NSVL-i konsulaatide külastamine taolistel välismaistel üritustel VÕK-i esindajate poolt oli peaaegu kohustusliku iseloomuga. Seega: kummagi kiriku häälekandja andmeil ei suhelnud MP ja EAÕK esindajad 1964. aasta Uppsala pidustustel omavahel üldse.

Kui peatuda Välis-Eesti ja Rootsi ajakirjanduse kajastustel, siis mõlemad jälgisid tähelepanelikult juubelpidustustel tegutsenud Moskva patriarhaadi delegatsiooni tegevust. Teade Moskva patriarhi “välisministri abi”, Tallinna piiskopi Aleksiusu saabumisest ilmus Välis-Eesti ajakirjanduse veergudel juba 1964. aasta juuni algul.<sup>47</sup> Kiriklikke juubelisündmusi kirjeldades ei jätnud Eesti Päevaleht tähele panemata piiskop Aleksiusu avalikke esinemisi ja jutlusi, mille kohta märgitakse teravalt: “...üldmulje: osavalt formuleeritud ja ettekantud Moskva rahu- ja koeksistentsi jutlus.” Eraldi märgiti ka neid väliseestlasi, kellega piiskop Aleksius lähemalt suhtles. Nii näiteks kirjutati 1964. aasta 21. juuni Eesti Päevalehes: “Aleksius suhtles hiljem kirikulistega, teiste hulgas ka siinse vanaeestlase J. Pilbergiga, kes on Stockholmis tuntud ortodoksi kiriku tegelane.”<sup>48</sup> Tallinna

<sup>42</sup> Успенский Н. Д. Упсальские церковные торжества. – Журнал Московской Патриархии, 1964, 9, 52, 54.

<sup>43</sup> Samas, 50–60.

<sup>44</sup> Mägi, L. M. Suuline teade 25.2.2005.

<sup>45</sup> Рундблом О. Заявление Оскара Рундблома. – Журнал Московской Патриархии, 1959, 7, 25.

<sup>46</sup> Рундблом О. Его Высокопреосвященству митрополиту Николаю. – Журнал Московской Патриархии, 1959, 8, 6.

<sup>47</sup> Piiskop Aleksius Moskva patriarhi välismin. abiks. – Eesti Päevaleht, 1964, 10. juuni.

<sup>48</sup> Okup. Eesti piiskop jutlustas Stockholmis. – Eesti Päevaleht, 1964, 21. juuni.

piiskopi kohtumine nimetatud väliseestlasega oli täiesti arusaadav, sest Josef Pilberg oli 1957. aastal sõbralikus kirjavahetuses juba Aleksiusse eelkäijaga, piiskop Joanniga.<sup>49</sup> Lisaks J. Pilbergile kohtus Aleksius, samuti juubelipidustuste käigus, teise eestlasega, Västeråsias elanud endise eesti ooperilaulja Rodion Persidskiga.<sup>50</sup> Tuginedes suulisele teabele, rääkis R. Persidski hiljem piiskop Aleksiusest kui “märtrist, kes peab manööverdama kiriku ja riigi vahel, et säilitada usku”.<sup>51</sup> Nii näiteks kirjutab 28. septembril 1964 Västeråsi Eesti õigeusu koguduse koorijuht Rodion Persidski suure vaimustusega piiskop Aleksiussele: “Kui mul oleks võimalus korraldada asja nii, et Skandinaavia kõik õigeusulised ühineksid Moskva patriarhaadi Tallinna piiskopkonnaga Teie varjava ja abistava piiskopikeebi all, siis ma teeksin seda ülima heameelega. Mitmed inimesed minu tutvusringkonnas nõustusid selle mõttega ja, nagu Te näete, siin Te leidsite tõelisi jüngreid eesotsas minuga. Praost Oskar Runblom tervitab teid!”<sup>52</sup> Piiskopi väliseestlastest üksiktoetajate arvamused erinesid siiski pagulaste üldarvamusest selle külaskäigu kohta, mis peegeldub tolle aja ajalehtedes.

Protsessiooni kohta toonitas Välis-Eesti ajakirjandus, et kodumaa ja pagulas-kirikute esindused sammusid eraldi: “Platseeringus ei olnud eesti pagulaskirikud kokku pandud okupatsioonipiiskoppidega.”<sup>53</sup> Vastupidiselt Välis-Eesti perioodika teravatele tähelepanekutele kajastas Rootsi ajakirjandus VÕK-i visiiti palju positiivsemas valguses. Suuremad Rootsi ajakirjad võtsid piiskop Aleksiuselt intervjuu, kus esikarjane tutvustas heas valguses VÕK-i “õitsvat” olukorda NSVL-is. Näiteks elas Aleksiusse andmeil NSVL-is umbes 40–50 miljonit õigeusklikku, N. Liidu Moskva patriarhaati kuulus 70 piiskopkonda ja selle pea oli patriarh Aleksius. Kirikul puudub kindel koguduseliikmete nimestik, mistõttu on seda arvu raske täpsemalt määratleda.<sup>54</sup> Juubelit jälginud Välis-Eesti ajakirjandus lisas juurde kolm huvitavat tähelepanekut: 1) juubeli protsessioonis sammusid pagulaskirikute ja okupeeritud kirikute esindajad eraldi; 2) Aleksiusse jutlus (samuti pöördumised televisioonis) oli “osavalt formuleeritud ja ette kantud Moskva rahu- ja koeksistenti jutlus”; 3) oma visiidi ajal kohtus Aleksius eraviisiliselt tuntud väliseestlase J. Pilbergiga. Rootsi avalikkus keskendas aga rohkem tähelepanu Moskva patriarhaadi esindajate infole religiooni kohta NSVL-is.

<sup>49</sup> Pilberg Joannile 9.3.1957 (Nikolai Kokla poolt vene keelde tõlgitud kirjakoopia). ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 38–42.

<sup>50</sup> Rodion Persidski sündis Kärkna-Lähte koguduses. Lõpetas Tartu vene gümnaasiumi, kus jätkas laulukoori juhatajana. Õppis Tartu ülikoolis õigusteadust. Emigreerus 1940. a Rootsi, kus abiellus. Töötas orkestrites, hiljem jätkas Rootsi rahvusoperi lauljana. EAÕK Stockholmi Nikolai koguduse koorilaulja. Suri 2.11.1973 Västeråsias. (Papp, D. Rodion Persidski.) – Usk ja Elu, 1973, 3/4, 28–29.

<sup>51</sup> Papp, D. Suuline teade 25.2.2005.

<sup>52</sup> Persidski Aleksiussele 28.8.1964 (Nikolai Kokla poolt 30. septembril 1964 vene keelde tõlgitud kirjakoopia). ERA, f R-1961, n 1, s 132, l 101.

<sup>53</sup> Ida ja lääs sammusid Uppsala-protsessioonis. – Eesti Päevaleht, 1964, 22. juuni.

<sup>54</sup> Rysk biskopsprakt i dag i domkyrkan. – Folksbladet, 1964, 17. juuni; vrd Guds underliga vägar. – Västman-Länstidning, 1964, 18. juuni.

**KONTAKTILOOMINE PIISKOP ALEKSIUSE ALGATUSEL  
1966. AASTAL JA TEMA HILISEM KIRJAVAHETUS N. RAAGIGA  
Ülempiiskop Aleksiuze EAÕK Stockholmi Nikolai kiriku külastamine  
1966. aastal**

Kaks aastat pärast Uppsala juubelipidustusi üritas Tallinna piiskop Aleksius taas EAÕK juhtkonnaga kirjavahetuse abil ametlikke sidemeid luua ja kohtuda isiklikult Sinodi esimehe esipreester (protopresbüter) Nikolai Raagiga. Nagu selgub Eesti Ajalooarhiivis leiduvast isa Nikolai isiklikust kirjavahetusest, võib kontaktide algatajaks pidada Aleksius ennast.<sup>55</sup> 1966. aastal, viibides parajasti Rootsis Euroopa Kirikute Nõukogu konverentsil, avaldas Tallinna ja Eesti ülempiiskop Aleksius kirjalikult soovi kohtuda Nikolai Raagiga ja saatis talle postkaardi. Postkaardil torkab silma piiskop Aleksiuze kiriklikult väljapeetud ja viisakas kirjastiil ning tema tungiv soov kohtuda Nikolai Raagiga läbisõidul Stockholmis.<sup>56</sup>

Ülempiiskop Aleksiuze ja praost Nikolai Raagi kohtumine leidis aset 1966. aasta märtsis Stockholmis ja oli täiesti eraviisilise iseloomuga. Nikolai Raag oli tollal EAÕK Sinodi esimees ning pagulaskiriku üks juhtfiguuridest ja see annab selgust, miks Aleksius soovis kohtuda just temaga.

Aleksiuze visiidist anti teada ka EAÕK Stockholmi Nikolai koguduse liikmetele. Kavandatav kohtumine kutsus aga kirikuliste seas esile negatiivse reaktsiooni, kus üksikud koguduse liikmed ähvardasid kirikust lahkumisega, kui säärane kokkusaamine toimub Nikolai eesti kirikus. Koguduse meeoleolusid peegeldab ilmekalt Stockholmi Nikolai kiriku koorilaulja ja EAÕK Sinodi ilmalik liige (1955–1995) Arkadi Visnapuu, kes suusõnaliselt tunnistas: “Kui tema (st piiskop Aleksius) tuleb siia, ma lahkun kirikust.” Vastasseis kirikulistega sundis ülempreester Nikolai Raagi korraldama kohtumist pärast jumalateenistust mitte Stockholmi Nikolai Välis-Eesti õigeusu kirikus olevates ruumides, vaid hoopis kirikuõues. Ülempreester Nikolai Suursöödi sõnul: “...ülempiiskop Aleksius sisenes Nikolai eesti õigeusu kirikusse keset teenistust ja kahe erariides saatjaga.” Õigeusu kiriklik komme nõuab, et piiskop tuleb kutsuda altarisse, mida Välis-Eesti vaimulikel oli aga “...raske teha, kuna tunnetasime, et Moskva patriarhaat on hävitanud autonoomse Eesti Kiriku ja metropoliit Aleksius oli Moskva patriarhaadi esindaja. Enne kui koguduse preester Arbo Nael jõudis teha mingisuguse otsuse, metropoliit saatis sõna, et ta altarisse ei tule. Mistõttu liturgia jätkus tavalises korras ja ei kasvanud üle piiskoplikuks teenistuseks”.<sup>57</sup>

---

<sup>55</sup> Tallinna ja Eesti ülempiiskopi Aleksiuze kaks postkaarti EAÕK praostile Nikolai Raagile (saadetud 10.3.1966 ja 1.10.1967). EAA, f 5350, n 1, s 344, l 25–26.

<sup>56</sup> 1966. a 10. märtsi postkaardil kirjutab ülempiiskop Aleksius: “Kallis isa Praost! Tervitan Teid Falsterbo linnast, kus olen Euroopa Kiriku konferentsi istungil. Tagasi sõidul olen neli päeva Stokholmis. Tahaksin Teid vaga näha ja Teiega rääkida. Mina peatun “Reisen” hotellis Stokholmis. Kui Teil on võimalik tulge Stokholmi esmaspäeval, või teisipäeval. Oleks hea, kui Teie saaksite võtta minuga telefoni teel ühendust Vesterasist. Loodan, et näen Teid. Armastusega Ülempiiskop Aleksei.” EAA, f 5350, n 1, s 344, l 25.

<sup>57</sup> Suursööt Sõtšovile 2.3.2005. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

Külaskäigu mälestuseks kinkis piiskop Aleksius Stockholmi Välis-Eesti kogudusele kullatud armulaua karika ja taldriku.<sup>58</sup> Seda kingitust pole aga Nikolai Suursöödi sõnul Stockholmi Nikolai kiriku eesti kogudus kunagi eesmärgipäraselt kasutanud.<sup>59</sup>

### EAÕK ja MP Eesti piiskopkonna vaimulike vahelise hilisema kirjavahetuse vaatlemine

Kõigepealt vaatlen põgusalt Tallinna ja Eesti ülempiiskopi Aleksiususe hilisemat kirjavahetust Nikolai Raagiga. 1964. aastal saatis piiskop Aleksius Nikolai Raagile esimesed pühadeläkitused, kuid EAÕK esipreestri ja Tallinna ning Eesti ülempiiskopi Aleksiususe kirjavahetuse alguseks saab siiski pidada 1966. aastat. Seda tõestab piiskop Aleksiususe aasta hiljem (1. oktoobril 1967) saadetud postkaart Nikolai Raagile, mis asub Eesti Ajalooarhiivis. Olles parajasti Austrias toimuval Euroopa Kirikute Nõukogu konverentsil, tänas Aleksius N. Raagi kirja eest, õnnitles teda ümberkolimise ja EAÕK Göteborgi kiriku sissepühitsemise puhul ning lubas praosti abistada ikoonifotode saatmisega.<sup>60</sup>

Kirjavahetus piiskop Aleksiususe ja Nikolai Raagi vahel jätkus kuni viimase surmani 1983. aastal. Olemasolevate andmete põhjal saatis piiskop Aleksius ajavahemikul 1966–1973 Nikolai Raagile kuus kirja ja kaks postkaarti. Vaatamata sellele, et need kirjad jäävad uuritavast ajavahemikust välja, aitavad need siiski heita valgust ka varasematele suhetele. Vaatlen põgusalt metropoliit Aleksiususe kirjade sisu, et selgitada kirjavahetuse eesmärke. Nii näiteks 1972. aasta 31. juuli kirjas Rootsi pagulasvaimulikule õnnitleb metropoliit Aleksius teda 60-aastase preestripühitsuse juubeli puhul, väljendab arusaamatust selle üle, miks praostile ei jõua kohale tema saadetud Moskva patriarhaadi ajakirjad. Kirjale lisas esikarjane mõne foto oma piiskoplikust teenistusest Eesti NSV kogudustes. Osa pilte ilmus hiljem Välis-Eesti õigeusu kiriku ajakirjas Usk ja Elu. Näiteks üks piiskop Aleksiususe 1972. aastal saadetud fotodest ilmus kolm aastat hiljem EAÕK häälekandjas, ajakirjas Usk ja Elu.<sup>61</sup> Viimase lühikese kirja (kirjutatud 22. aprillil 1983) saatis Aleksius Nikolai Raagile mõned kuud enne auväärt praosti surma 9. juulil 1983. Eestikeelses kirjas, mille Aleksius kirjutas 22. aprillil 1983 oma viibimise ajal Rootsis Uppsalas, väljendab Tallinna esikarjane muret isa Nikolai halvenenud tervise üle ja kiidab praosti varasemat elutööd Setumaa vaimulikul põllul: “Teie töö Obinitsa kiriku viinamäel on väga suur ja annab oma vilja tänapäevani.”<sup>62</sup> Samuti on säilinud andmeid Nikolai Kokla kirjavahetusest Nikolai Raagiga aja-

<sup>58</sup> Papp, D. Suuline teade 18.2.2005.

<sup>59</sup> Suursööt Sõtšovile 2.3.2005. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

<sup>60</sup> Tallinna ja Eesti ülempiiskopi Aleksiususe postkaart EAÕK praostile Nikolai Raagile 1.10.1967. EAA, f 5350, n 1, s 344, l 26.

<sup>61</sup> Tahkuranna – 1972. – Usk ja Elu, 1975, V, 1 (13), 37.

<sup>62</sup> Tsiteeritav kirjavahetus asub Linda Magdaleena Mägi isiklikus arhiivis Tartus.

vahemikul 1972–1978, mis asub Eesti Ajalooarhiivis.<sup>63</sup> Torkab silma Nikolai Kokla kaartide ja kirjade pealesunnitud viisakus. Kogu nimetatud kirjavahetus keskendus peamiselt Eesti piiskopkonna kalendrite saatmisele, millest Nikolai Raag oli huvitatud.

Tallinna ja Eesti piiskopi Aleksiusse püüded luua tihedamaid kontakte Välis-Eesti õigeusu kogukonna ja selle esindajatega (näiteks Nikolai Raag) kattusid autori arvates ka Nõukogude julgeoleku huvidega. Seda tõendab neli põhilist asjaolu. Esiteks: KGB agendi “Drozdovi” värbamise juhtum 28. veebruaril 1958. Kõnealuse agendi isikuandmed langevad täpisealt kokku preester Aleksius Ridigeri omadega, kelle värbamisel “peeti silmis, et ta edutatakse tulevikus Tallinna ja Eesti piiskopiks”.<sup>64</sup> Piiskop Aleksiusse seotusele “kultuursidemete edendamisel” ja “emigrantide seas agentide värbamisel” viitab otseselt ka teine allikas: KGB agendi Vassili Mitrohhiini arhiiv.<sup>65</sup> Teiseks: vastse piiskopi “välkkiire” karjäärilend ja tema tegevusega seotud Eesti piiskopkonna patriootilise ning oikumeenilise tegevuse “kuldajastu”. Juba pärast Aleksiusse Tallinna ja Eesti piiskopiks pühitsemist, mis leidis aset Tallinnas 3. septembril 1961, usaldati tema kätte ka Riia naaberpiiskopkonna hooldamine. Juba kaks kuud hiljem, 14. novembril 1961 määrati vastne piiskop Aleksius Moskva patriarhaadi kiriklike välissuhete osakonna aseesimeheks.<sup>66</sup> Taoline kaasamine kiriku välissuhetesse kujutas tollal vene õigeusu hierarhias päris kiiret tõusu. Uus ametipost oli vahetult seotud kiriku ametliku esindamisega välismaal ja osalemisega kiriku mitmetel välisvisiitidel, mis oli aga võimatu julgeoleku juhendamiset ja “operatiivse töötlemiset”. Kolmandaks: piiskop Aleksiusse ülihea ja ladus koostöö VÕKN-i Eesti NSV volinikuga Jaan Kanteriga. Nii näiteks toetas Jaan Kanter oma 1964. aasta 26. veebruaril kirjas VÕKN-i esimehele V. Kurojedovile piiskop Aleksiusse läkituste saatmist Välis-Eesti õigeusu kogudustesse, kuna see pidi “kutsuma emigratsiooni klikki müüdavate ajalehtede sulekribijate seas esile õelutsevat reaktsiooni” ja veenma pagulasi usuvabaduse olemasolus NSVL-is.<sup>67</sup> Oma aruandluses ülemale kiitis Kanter Aleksiusst “teenistusalasest küsimustes igati distsiplineeritud isikuna”, kes põhjalikult “informeerib teda mitte üksnes piiskopkonna asjaajamistest ja vaimulike meeleoludest, vaid ka oma välismaa külaskäikudest”.<sup>68</sup> Ja lõpuks: kui võrrelda tolle aja kodumaise ja paguluses oleva luterliku kiriku suhteid Eesti õigeusu

<sup>63</sup> Kaust pealkirjaga “KOKLA”. Kaust preester Nikolai Kokla poolt a-il 1972–1978 saadetud kirju EAÖK praostile Nikolai Raagile. EAA, f 5355, n 1, s 345, l 307–312.

<sup>64</sup> Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 3. osakonna tööst 1958. a. – Ad Fontes, 2005, 14, 201; vrd **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996, 174.

<sup>65</sup> **Mitrohhin, V., Andrew, C.** Mitrohhiini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas. Tallinn, Sinisukk, 2002, 647–648.

<sup>66</sup> Tallinna ja Eesti metropoliidi Aleksiusse 50. sünnipäev. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsus, 1980, 3.

<sup>67</sup> Kanter Kurojedovile 26.2.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 132, l 34.

<sup>68</sup> Jaan Kanteri 1965. a aruanne Eesti NSV õigeusu koguduste olukorrast VÕKN-i esimehele Vassili Kurojedovile 18.1.1966. ERA, f R-1961, n 2s, s 58, l 17.



piiskopkonna ning EAÕK suhetega, siis on arusaadav, miks okupeeritud Eesti kirikujuhid EELK peapiiskop Jaan Kiivit ja Eesti ning Tallinna piiskop Aleksius pidid järgima KGB poolt ette kirjutatud üldliini. Seda tuli teha selleks, et propageerida Nõukogude Liidu rahupüüdlusi ja kiita NSVL-is “valitsevat usuvabadust”.<sup>69</sup>

## KOKKUVÕTE

Kogu uuritava ajavahemiku Moskva patriarhaadi suhetes Eesti õigeusu pagulas-kirikuga võib jagada kahte perioodi. Esimest võiks piiritleda aastatega 1958–1959. Nimetatud ajavahemikul elavdab EAÕK juhtkond oma välispoliitilist tegevust ja püüab oma vähete vahenditega võidelda Eesti kiriku iseseisvuse eest. Juba 1958. aastast hakati Voice of Freedomi ja Ameerika Hääle raadioülekannetes kodumaa eestlastele aktiivsemalt pöördumistega esinema. 1958/59. aastal organiseeris EAÕK Kultuurifond piiskop Jüri initsiatiivil korjanduse “kodumaa ja kodu-kiriku vabanemiseks”. Eesti õigeusu pagulaskiriku nimi kostis avalikkuses ka Soome õigeusu kiriku 40. aasta juubelipidustustel 1958. aastal, kus VÕK-i esindajate kohalolust ja üldisest kirikupoliitilisest soovimatusest olenemata edastas EAÕK esindaja, EAÕK piiskop Jüri tervituskõne ning õnnistusi. EAÕK juhtkonna sooviks oli kõigi vahenditega näidata, et eesti apostlik-õigeusu kirik paguluses “on üks osa võitlevast Eesti rahvast, kelle tahe ja püüd vabadusele ning rahvakiriku taastamisele kodumaal on primaarseks ülesandeks”. Sel ajavahemikul oli Eesti pagulaskirik hästi kursis raudse eesriide taga tegutseva Eesti piiskopkonna eluga. Peeti aktiivset kirjavahetust kodumaaga. Sealt saabunud teavet koguti ja avaldati kiriku ajakirjas Jumala Abiga, mille peatoimetajaks oli EAÕK Los Angelese vaimulik preester Sergius Samon.

Teist perioodi (1960–1966) kirikute suhetes võib iseloomustada kui minimaalset ja seisangulist. Kuna see periood langeb kokku NSVL-i kirikupoliitika karmistamise ja algava Hruštšovi-aegse religiooni tagakiusamise ajaga, siis soikub Eesti pagulaskiriku otsene kirjavahetus kodumaaga uuesti. Näiteks viimane mäрге preester Sergius Samonile kodumaalt saabunud kirjast kuulub 1959. aasta algusse. Sel perioodil hakati Moskva patriarhaati aktiivsemalt Nõukogude riigi välispoliitilisse tegevusse kaasama. Nii näiteks astus 1960. aastal Moskva patriarhaat Maailma Kirikute Nõukogu tegevliikmeks ja hakkas arendama oikumeenilisi suhteid Skandinaavia luterlike kirikutega, mida tõendavad soojenenud suhted Rootsi luterliku kiriku juhtkonnaga. Vene õigeusu kirikul, peamiselt Tallinna ülempiiskopi Aleksiusi (Ridiger) isikus, suurenes huvi ametlike kontaktide võimalikkuse vastu eesti õigeusu pagulaskirikuga, kelle esindajatega püüti luua suhteid nii 1964. aasta Uppsala peapiiskopkonna juubelipidustustel kui ka 1966. aastal.

---

<sup>69</sup> Jürjo, I. Pagulus ja Nõukogude Eesti, 171; vrd Altnurme, R. The Sovietization of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – Rmt: The Sovietization of the Baltic States. Toim O. Mertelsmann. Tartu, Kleio, 2003, 195.

EAÕK seisukoht VÕK-i osas jäi aga üldkiriklikul tasandil vankumatuks ja reserveerituks: Moskva patriarhaat oli hävitanud kodumaa autonoomse eesti õigeusu kiriku ja ametlik koostöö oli täiesti välistatud. Tallinna piiskopi Aleksiuuse huvi EAÕK vastu aastatel 1964–1966 kandis siiski ka vilja. Kuigi ametlikke kontakte ei loodud, õnnestus piiskopil luua isiklik kirjavahetus EAÕK Sinodi esimehe ülempreester Nikolai Raagiga. Hilisemad kirjalikud kontaktid Eesti NSV piiskopi ja EAÕK esipreestri vahel põhinesid peamiselt siiski perioodilise kirjanduse ja viisaka teabe vahetusel. (Moskva patriarhaadi ajakiri ja Eesti piiskopkonna kalendrid, EAÕK ajakiri Usk ja Elu.) N. Raagi huvitasid Moskva patriarhaadi ajakirjad, Tallinna piiskoppi aga sundisid selleks teised asjaolud.

## **THE RELATIONSHIP BETWEEN ESTONIAN ORTHODOX CHURCH IN EXILE AND THE ESTONIAN EPARCHY OF MOSCOW PATRIARCHATE IN 1958–1966**

Andrei SYCHOV

The objective of the present research is to answer the following questions: What kind of contacts could have been between the Estonian Orthodox Church in exile and the Estonian Eparchy in 1958–1966? Was it possible that there existed also an official relationship between the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC) in exile and the Estonian Eparchy during the period under research? Which was the attitude of each Church towards the other, based on the correspondence under research? The results of the research revealed that the period between 1958 and 1966 can be divided into two phases. The first phase could be limited to 1958–1959. At that time the leadership of the EAOC became more active in their foreign policy and tried to fight for independence of the Estonian Church. Three important events took place: (a) already in 1958 they started to transmit messages via the “Voice of Freedom” and the “Voice of America” to Estonians in homeland, (b) the EAOC Fund for Furthering Culture would organize a collection for “freedom of homeland and home church”, this activity being initiated by Bishop Jüri, (c) the name of the Estonian Orthodox Church in exile was heard in public at the feast of the 40th anniversary of the Finnish Orthodox Church, where – regardless of the presence of the representatives of the Russian Orthodox Church and general disfavoured attitude from the point of view of Church policy – the representative of the EAOC, Bishop Jüri, made a complimentary speech and gave his blessing. The second phase (1960–1966) is characterized by minimalism and stagnation. As this period coincided with harshened church policy by the USSR and the beginning of the persecution of religion under the rule of Khrushchev, the direct correspondence between the Estonian Orthodox Church in exile and homeland came to a standstill again. At that time the Moscow Patriarchate was actively involved in the foreign policy of the Soviet Union. For example, in 1960 the

Moscow Patriarchate became an active member of the World Council of Churches and started to cultivate ecumenical relationships with the Scandinavian Lutheran Church, the fact being proved by warm relationships with the leadership of the Swedish Lutheran Church. The Russian Orthodox Church, mainly in the person of Aleksius (Ridiger), Archbishop of Tallinn, became interested in possible official contacts with the Estonian Orthodox Church in exile, and tried to establish a relationship with its representatives, first in 1964 at the anniversary of the Uppsala Archdiocese, and then in 1966. However, the EAOC held a steadfast and reserved attitude towards Russian Orthodox Church: the fact that the Moscow Patriarchate had destroyed the Estonian autonomous Orthodox Church in homeland ruled out all possibilities for official collaboration.

## **CREATING CULTURAL CONTINUITY IN THE DOMESTIC REALM: THE CASE OF SOVIET ESTONIA\***

Anu KANNIKE

Centre for Contemporary Cultural Studies, Faculty of Social Sciences, Tallinn University, Estonia  
pst. 7, 10143 Tallinn, Estonia; anukannike@yahoo.com

The article discusses some possibilities for studying everyday culture under socialism, emphasizing the specific role of non-verbal culture-building in the domestic milieu. The analysis focuses on the creation and restoration of privacy as a strategy for coping with cultural trauma. Ethnographically documented creative activity of people demonstrates how, in a context where cultural traditions and political-economic changes collided, the Soviet reality was formed. The result was equally different from the socialist, as well as from the nationalist utopias.

In post-socialist historical and everyday discourse the Soviet time in Estonia is often described as a culture of disruption. Subjective visions of history, for example memoirs and written biographies also tend to reproduce such an approach. An understanding of the general ideologized nature of socialist culture and thereby, its division into two levels: on the one hand a public – dominating, hegemonic level, and on the other hand, a private – adapting or oppositional level – has become a stereotype. This is probably due to a vision of both Western sovietologists and Soviet ideologies who unanimously proclaimed centralized unity of the Soviet empire for many decades. At the same time, for ideological and political reasons, everyday life was seldom studied in an academically reliable manner by social scientists in East and Central Europe.

However, due to studies conducted in the past decade, it has become evident that ethnology of everyday life enables one to correct the stereotypical understanding of such a unitary world regulated by official standards, and suggest a more nuanced picture of the life-worlds of those decades. Already in the 1980s and early 1990s some Western anthropologists experienced socialist everyday life as

---

\* The research has been carried out under ESF Grant No. 5950.

particularistic and pluralistic to the point of complete disorganization, suggesting that it was more often individualistic and creative than deadened by totalitarian conformity.<sup>1</sup> Still, until today, the discourse on socialism and post-socialist transition is dominated by political, economic and historical aspects of the system, while relatively little has been written about daily experience in the system.

A common feature of many recent studies focusing on private life-worlds is the biographical perspective. Estonian ethnologist Ene Kõresaar suggests that the “biographical boom” that followed the collapse of the totalitarian system reflects the previous experience of a sharp separation between the private and the public in the socialist society.<sup>2</sup> Personal memories also played an important role in the process of reconstructing identity, especially national identity in the first years of re-establishing independence.<sup>3</sup>

In Estonian cultural studies, the analyses by E. Kõresaar, T. Anepaio and A. Aarelaid, examining the interpretation of history through memory, provide valuable insights into what it actually felt like living as an Estonian in the Soviet Union in the postwar decades.<sup>4</sup>

The present article discusses some possibilities of broadening the focus of studies on socialist everyday culture, emphasizing the specific source value and active role that material culture and milieu play in shaping the cultural space. Thereby, some alternative approaches to a narrative-centered study of Soviet-time cultural history are considered. It is presumed that the meaning, rhythm and intensity of the progress of everyday life in the Soviet period was not necessarily synchronic with the official and public scheme of history. Also, cultural continuity did not break up, but was reconstructed in a new manner. The article primarily focuses on privacy as a central value for Estonians, which was aimed for and expressed in the domestic sphere, and the various ways of creating and restoring privacy, used as a strategy for coping with the cultural trauma.

---

<sup>1</sup> See e.g. **Nielsen, F. S.** The Eye of the Whirlwind. Russian Identity and Soviet Nation-Building – Quests for Meaning in a Soviet Metropolis. – [http://www.anthrobase.com/Txt/N/Nielsen\\_F\\_S\\_03.htm](http://www.anthrobase.com/Txt/N/Nielsen_F_S_03.htm); **Veredery, K.** National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu’s Romania. Berkeley, University of California Press, 1991; **Verdery, K.** What Was Socialism and What Comes Next. Princeton; New York, Princeton University Press, 1996; **Wedel, J.** The Private Poland. New York, Facts on File, 1986.

<sup>2</sup> **Kõresaar, E.** Editorial. (Pro Ethnologia, 16.) Studies on Socialist and Post-Socialist Everyday Life. Tartu, 2003, 6.

<sup>3</sup> **Bela-Krumina, B.** Relationships between Personal and Social: Strategies of Everyday Life in the Process of Radical Social Change. (Pro Ethnologia, 16.) Studies on Socialist and Post-Socialist Everyday Life. Tartu, 2003, 11.

<sup>4</sup> **Kõresaar, E.** Memory and history in Estonian post-soviet life stories: private and public, individual and collective from the perspective of biographical syncretism. *Dissertationes ethnologicae Universitatis Tartuensis*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004; **Anepaio, T.** Boundaries in the Soviet society: the case of the repressed. – *Studia Fennica Ethnologica*, 2003, 7, 67–78; **Anepaio, T.** Reception of the topic of repressions in the Estonian Society. – *Whose culture?* (Pro ethnologia, 14.) Tartu, 2002, 47–65; **Aarelaid, A.** Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn, Virgela, 1998.

## DIALOGUE BETWEEN THE PUBLIC AND THE PRIVATE

In the studies on Soviet Estonian culture published in recent years signs of adaptation and forms of resistance appear as central analytical categories. Attention has been focused mainly on art and literature, analysing how the ambiguous character of professional intellectuals became a means for preserving the national system of values.<sup>5</sup> According to A. Aarelaid an abundant use of artistic codes is indeed a special feature of the Estonian counter-cultural movement, while its basis lies in the traditions of folk culture.<sup>6</sup>

It is in such a kind of cultural practices that the mechanisms for the preservation of national identity are seen. Literary scientist Rein Veidemann uses the term “enclaves of public life”, referring to certain mental meeting points of the people (Estonian literature from the 1960s to 1980s, song festivals, plays by Estonian authors being staged, funerals of cultural figures) where not only “the development of value attitudes and taste, self-education, but also training of social and political discourse” took place.<sup>7</sup> Likewise, A. Aarelaid and A. Kannike regard the so-called singing nationalism (based on folklorism) as a central value constellation of the Soviet-era national identity.<sup>8</sup>

Some recent studies have also reached the conclusion that during the Soviet period oppositional cultures were in a dialogical relationship or even interdependent. For example, the architectural historian Andres Kurg writes that in the art of those days alternative thinking and creation found a meaning and a possibility of existence only by adapting into official structures.<sup>9</sup> Analogously, K. Kuutma sees the Estonian post-war song festival culture as a unique phenomenon synthesizing the official and the oppositional.<sup>10</sup> The Estonian Singing Nationalism as a counter-cultural system of values that served to protect national identity could become

---

<sup>5</sup> **Annuk, E.** Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – In: *Võim ja kultuur*. Comp. A. Krikmann, S. Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus. Tartu, 2003, 22; **Veidemann, R.** Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. – In: *Võim ja kultuur*. Comp. A. Krikmann, S. Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus. Tartu, 2003, 155–169; **Helme, S.** Mitteametlik kunst. (Kunstiteaduslikke uurimusi, 10.) Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Tallinn, 2000, 253–269; **Kurg, A.** Almanahh Kunst ja Kodu 1973–1980. (Kunstiteaduslikke uurimusi, 2 (13).) Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Tallinn, 2004, 110–142.

<sup>6</sup> **Aarelaid-Tart, A., Kannike, A.** The end of singing nationalism as cultural trauma. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2004, 8, 77.

<sup>7</sup> **Veidemann, R.** Op. cit., 163.

<sup>8</sup> **Aarelaid, A., Kannike, A.** Op. cit.

<sup>9</sup> **Kurg, A.** Op. cit., 112.

<sup>10</sup> **Kuutma, K.** Laulupidu kui kodanikualgatuse erivorm. – In: *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Ed. A. Aarelaid. Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996, 39–48.

real only by accepting the severe and inflexible dominant culture that aimed to mix our national self-being into the “melting pot” of a “unified Soviet nation”. Thus, it was a “carnavalesque” dialogue between two opposite value-systems that had a common contextual background binding them together like Siamese twins. The dialogue between the “central stage” and the “backstage” allowed the opponents to live together.<sup>11</sup>

Thus, the research focus is shifting from emphasizing the conflict between the official and the oppositional, the public and the private, to the dialogue conducted on the border of the two spheres and to the coping mechanisms used in the so-called half-public sphere.

As a result of the pressure exerted by the state some new forms of sociality, circles of friends and networks of solidarity developed. Even shadow economy, being also based on close social connections was in that sense a private network. At the same time public wealth and public property was largely used for one’s personal interests.<sup>12</sup> In the context of Estonian postwar history, Kirsti Jõesalu has described the privatization of working life, arguing that in biographies working life is not reflected as a controlled ideological space, but rather using one’s personal everyday categories.<sup>13</sup>

The dichotomic conception of the public and the private has also started to crumble in Western cultural studies due to analyses of postmodernist lifestyle, especially media and consumption studies that examine the shifting of the border between the public and the private and the travel of objects and meanings over this border. By now it is generally accepted that the personal is quite as political as the public.<sup>14</sup> The former dichotomy has become a mobile, permeable border, a gray area of transitions and interdependence. Thus, the “great dichotomy” has come to be considered not so much a feature of factuality as, rather, a point of view adopted by the analyst because of its heuristic potential able to encourage new aspects of research.<sup>15</sup>

Besides works of art and literature increasing attention has been paid to everyday processes that were also an arena for competition between the state/system and the memory and identity of the people as well as to mutual adaptation in attributing meanings to objects and spaces.

---

<sup>11</sup> **Aareleid, A., Kannike, A.** Op. cit., 83.

<sup>12</sup> **Crowley, D., Reid, S.** *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc.* – In: *Socialist Spaces. Everyday Life in the Eastern Bloc.* Eds D. Crowley, S. E. Reid. Oxford; New York, Berg, 2002, 15.

<sup>13</sup> **Jõesalu, K.** *Tööelu privatiseerimine sotsiaalsete suhete kaudu. Postsotsialistlik vaade sotsialistlikule tööelule.* – Estonian Social Science Online, 3. Tartu, 2005, [http://www.sotsioloogia.ee/esso3/16/kirsti\\_joesalu.htm](http://www.sotsioloogia.ee/esso3/16/kirsti_joesalu.htm).

<sup>14</sup> **Attfield, J.** *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life.* Oxford, Berg, 2000, 192.

<sup>15</sup> **Vaudagna, M.** Introduction. – In: *State, Family, Subjectivity in the Twentieth Century.* Eds R. Baritono et al. Torino, Otto Comunicazione, 2003, 6.

## PRIVACY AS A KEY CONCEPT FOR MAINTAINING CONTINUITY

In recent studies on socialist and post-socialist everyday culture growing emphasis has been laid on differences in cultural development within the socialist bloc.<sup>16</sup> Although international discourse tends to treat the Soviet culture as something quite homogeneous due to the pressure exerted by the totalitarian state, the self-consciousness of the Estonians contains a strongly articulated understanding of their special position and cultural uniqueness. Therefore, it would be necessary to examine in more detail, in what sense (besides the Western-like façade) the Estonian version of Soviet everyday life was unique. It seems that, primarily due to the pre-war cultural tradition, it was not only niches of a higher symbolic value, or certain practices on the boundary of the public and the private, but also private life as an integral practice aimed at the creation of privacy that acquired a special counter-cultural meaning.

Whereas in Western civilization privacy is intimately connected with the notion of home, the concept of privacy has never been a feature of Russian or Soviet culture. Even the term is hard to translate into Russian.<sup>17</sup> Only since the late 1980s the developments in Russia have come to show many signs of a return to domesticity and an orientation to some Western-type notions of private life, with the term *privatnost* gaining currency. Many petit-bourgeois values once reviled are now seen as positive and socially progressive.<sup>18</sup>

Therefore some scholars have argued that the use of the private/public dichotomy in any analysis of Soviet society is misleading.<sup>19</sup> M. Garcelon also argues that the assumption that the meanings of “public”, “private” and “civil society” remained broadly similar in Communist and Western societies, is highly misleading. Concepts derived from the Western experience require careful interrogation and refinement in the light of the historically distinctive features of Soviet-type societies. Instead, he suggests that the basic institutional configuration of a Soviet-type society can

---

<sup>16</sup> See e.g. **Bren, P.** Weekend Getaways: The *Chata*, the *Tramp* and the Politics of Private Life in Post-1968 Czechoslovakia. – In: *Socialist Spaces. Everyday Life in the Eastern Bloc*. Eds D. Crowley, S. E. Reid. Oxford; New York, Berg, 2002, 123–140; **Crowley, D.** Warsaw Interiors: The Public Life of Private Spaces, 1949–65. – In: *Socialist Spaces. Everyday Life in the Eastern Bloc*. Eds D. Crowley, S. E. Reid. Oxford; New York, Berg, 2002, 181–206; **Kannike, A.** Negotiating privacy: individual strategies and cultural change in Soviet Estonia. – In: *Constructed Happiness. Domestic Environment in the Cold War Era*. (Estonian Academy of Arts Proceedings, 16.) Eds M. Kalm, I. Ruudi. Tallinn, 2005, 76–83.

<sup>17</sup> **Gerasimova, K.** Public Privacy in the Soviet Communal Apartment. – In: *Socialist Spaces. Everyday Life in the Eastern Bloc*. Eds D. Crowley, S. E. Reid. Oxford; New York, Berg, 2002, 207.

<sup>18</sup> **Gerasimova, K.** Op. cit., 207–209; **Buchli, V.** Khrushchev, Modernism and the Fight against *Petit-bourgeois* Consciousness in the Soviet Home. – *Journal of Design History*, 1997, 10, 324.

<sup>19</sup> See e.g. **Kharkhordin, O.** Private Life in Soviet Russia. – *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago; London, University of Chicago Press, 1997, 343–344, 359.



be captured by distinguishing between the realm of *officialdom*; the “social” realm of work, routine administration, as well as the officially sanctioned and supervised associational life versus the *domestic* realm of family and friendship.<sup>20</sup> Similarly, Russian scholars Voronkov and Chikadze define such an ambivalent sphere as private public.<sup>21</sup> O. Kharkhordin has analyzed the semantics of the Russian word *lichnaya zhizn'*, usually translated as private life, and concluded that in Soviet ideology its underlying meaning was the need for the “public” to keep “private” life under constant surveillance.<sup>22</sup>

The following discussion deals with the construction of privacy in the domestic sphere, standing apart from the official and social realms. In the case of Estonia both Western and Soviet conceptions and patterns are combined in everyday practice. It was regarded as a sphere of personal life in the Western sense, but it also served as a “subterranean “reservoir” of unorthodox and dissident practices and opinions” in the Soviet system.<sup>23</sup>

In the Western cultural tradition there exists a strong connection between domestic privacy and respectability.<sup>24</sup> Also for Lutherans privacy has been sacred as this was the realm where communion with God took place.<sup>25</sup> Therefore, it is not surprising that privacy is one of the most important characteristics that Estonians have considered to be desirable in their homes. It is closely connected with such notions as a sense of the whole, balance/harmony and closeness to nature. These notions do not only direct aesthetic and consumer decisions in everyday life, but they are first of all emotional and moral categories. It is significant that privacy is often associated with mental independence and free development of personality.<sup>26</sup>

The central position of privacy is, without doubt, a heritage of middle-class values that took root in the Estonian society alongside with large-scale modernization in the early 20th century. During the 1920s and 1930s the nation-state also associated the aesthetics and behaviour patterns of everyday life with ideals of civil society and modern life. Then the private was no longer a business of the individual or the family, but also of the national culture and its future. In the Soviet

---

<sup>20</sup> **Garcelon, M.** Public and Private in Communist and Post-Communist Society. – In: Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy. Eds J. Weintraub, K. Kumar. Chicago, The University of Chicago Press, 1997, 304, 317.

<sup>21</sup> **Voronkov, V., Chikadze, E.** Leningrad Jews: Ethnicity and Context. – In: Biographical Perspectives on Post-Socialist Societies. Eds V. Voronkov, E. Zdravomyslova. CISR. Working paper, 5. Spb: CISR, 1997, 187–191.

<sup>22</sup> **Kharkhordin, O.** Op. cit., 343.

<sup>23</sup> **Garcelon, M.** Op. cit., 317.

<sup>24</sup> **Allan, G., Crow, G.,** eds. Introduction – Home and Family. Creating the Domestic Sphere. London, Palgrave Macmillan, 1989, 149.

<sup>25</sup> **Kharkhordin, O.** Reveal and Dissimulate: A Genealogy of Private Life in Soviet Russia. – In: Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy. Eds J. Weintraub, K. Kumar. Chicago, The University of Chicago Press, 1997, 337.

<sup>26</sup> **Kannike, A.** Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus. (Eesti Rahva Muuseumi Sari, 4.) Tartu, 2002, 151–155, 197–199.

period the previous meanings of private life and privacy had to be revised and everyday practices that had been self-evident acquired new layers of meaning and new functions.

## EVERYDAY LIFE AS A REFUGE FOR THE SACRED

In post-war Estonia the public word and free cultural production was suppressed. In an extreme form the mental offensive of the new regime lasted until the mid-1950s. The public space was subjected to a “spring cleaning” to make room for increasingly widening areas carrying the mentality of the dominating regime. Censorship also hit homes, especially domestic libraries, but also objects carrying a directly ideological message. The privacy of personal texts (correspondence, diaries) was also actually conditional, because the official power could use them against the writer.<sup>27</sup>

Privacy was also highly constricted because of crowded living conditions. The official regime did not respect individual rights for privacy and the reliable securing of “private space” was by and large confined to the nomenclature. Therefore, according to M. Garcelon, a more traditional, *familial* privatism, characterized by mutual dependency on family members and friends for aid and comfort, a web of customary obligations, and the close proximity and surveillance of “neighbours for life” developed as opposed to the *individualizing* privatism of liberal Western modernity.<sup>28</sup> The private, however, also existed in the form of *chastnaya zhizn'* – the invisible sphere of the most intimate compartment, carefully hidden by individual dissimulation. It was hidden not only from the leaders, but primarily from the pervasive surveillance of the surrounding comrades. Such dissimulation became, according to O. Kharkhordin, the most profound practice of the Soviet society.<sup>29</sup>

Still, in Estonia the home continued to carry a counter-cultural message with its static nature and orientation to the past until the 1960s. In the domestic arena the disruption was not absolute, and often cultural continuity was carried on in a silent manner.

Metaphorically one could even speak of the development of a cult of home in the Soviet time. On one level it can be explained as an aesthetic counter-reaction:

The desperate decoration of domestic interiors turned inwards and heaping up things into them seemed to be in proportional to with the homogenization of the public space and its filling with industrially produced houses.<sup>30</sup>

But behind this contrast there lied complicated strategies of coping with the new realities and finding new ways for maintaining cultural continuity.

---

<sup>27</sup> Annuk, E. Op. cit., 22.

<sup>28</sup> Garcelon, M. Op. cit., 324.

<sup>29</sup> Kharkhordin, O. Op. cit., 360.

<sup>30</sup> Kurg, A. Op. cit., 123.

The work invested into the building of one's home acquired elements of ritual behaviour, all the more that it often turned out to be a real "road to Calvary" keeping one going for years and even decades. Attaching special attention to *making things with one's own hands* as the main way of constructing privacy, individuality and security is characteristic to home decoration as culture-building in Soviet Estonia.<sup>31</sup> This is even revealed in the main characteristics of home as suggested by the informants:

Home is all the work and care that has been shared.

Home – it's what has been built and made so much with one's own hands. If a person achieves something with great trouble, he somehow grows together with it.

Just the things that I have created myself for my own give me a feeling of security and a feeling of home. Namely made by myself, got on my own and achieved on my own.<sup>32</sup>

The expression "with one's own sweat and blood" is often repeated in descriptions of home-making. It is also remarkable that in interviews, as well as in memoirs and autobiographies concerning the socialist period, the home and family sphere are described using religious terminology: *paradise, place of peace, redemption, glory, haven, true life*. This is quite remarkable in the context of the drastic deepening of religious indifference of Estonians during the postwar decades as described by theologian T. Paul.<sup>33</sup> The vocabulary used in the discourse on private sphere issues emphasizes its culturally distinctive meaning as a space where different cultural codes were applied.

Speaking officially about atheism, the Soviet power actually replaced Lutheranism with an official state cult with its respective rituals. Although the Lutheran church as an institution has never been too close to Estonians' hearts, in the pre-war culture Lutheran values and moral were generally acknowledged. But now everything that symbolized important moral values was banished from public life and the logic and practice of the Soviet system ridiculed the Lutheran work ethics. Nevertheless, this failed to turn everyday culture fully profane. Religion was marginalized, but "the sacred" did not disappear, being primarily relocated into domestic life.

At the same time, home-building required a professional command of purely socialist strategies:

I cannot deny that by mutual co-operation of myself, my wife, the repair shop, the overseer and the builders I got many materials for building the house at a bargain price and sometimes even for a song. And thieving was already then quite a widespread hobby as well, which I also used at the appropriate moment (Endel, 75, retired).<sup>34</sup>

One could not escape the public sphere, it was always present at the back of one's head. Obviously, constructing a home was unthinkable for a dissident. One had to be loyal at least in a passive manner, because a deal with the authorities

---

<sup>31</sup> Kannike, A. Op. cit., 218.

<sup>32</sup> Interviews on "Home as a cultural space" conducted in 1997–1999, at the author's disposal.

<sup>33</sup> Paul, T. Kirik ja usk. – 20. sajandi eesti kultuur. Tallinn (forthcoming), Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

<sup>34</sup> Archives of the Estonian National Museum, KV 835, 132.

was the precondition for acquiring a private space – the state made “presents” to people in the form of flats and presumed citizens’ loyalty or adaptation in return.

Earlier experience of “modern”, that is, civilized life, spread in the 1920s and 1930s by the modernizing nation-state, played a great role in the preservation of cultural identity in Soviet Estonia. Now, under new circumstances, that experience became an anchor of identity. The customs and taste characteristic of a middle-class Western civil society acquired the function of a cultural weapon. This was especially true for the generation which reached adulthood and was educated in the Republic of Estonia. Whatever had been acquired through (partly silent) socialization, what had been considered normal, then got a special and distinctive value in socialist everyday life.

For example, a recollection of an Estonian doctoral student in Moscow from the late 1950s depicts the conflict between the new and old eating habits:

At that time it was conventional practice in the self-service canteens of the type that matched my income level, to use metal plates that were washed in special automatic machines. But those automats would leave a thin layer of grease on all washed dishes, producing an unwashed impression. Secondly, there was usually an atmosphere in those canteens that differed greatly from what I had been used to consider good eating and canteen habits. Once, having arrived in Tallinn over a long time... I decided to make coffee for myself in the kitchen and make a couple of sandwiches. Tired of the milieu I had to bear around me in Moscow, I laid a proper coffee-table for myself. I took a runner from the kitchen cupboard, placed the coffee cup and the bread plate on it, put the sandwiches I had made on the other plate and the knife and the fork on their places in order to use them for eating the sandwich... Earlier, when I had appetite, I had usually fed myself standing in the kitchen, grabbing from the fridge whatever happened to be there. Until then I had probably never laid such a proper coffee-table for myself only... But earlier I had not been able to enjoy sitting at a properly laid table, that was so self-evident.<sup>35</sup>

Another way to emphasize the distinction from official life, to escape the dull and ordinary, was *aesthetization* of the domestic space, for example by adding an individual touch to a mass-produced and extremely standardized flat:

Each room in my home has a different colour scheme. In the vestibule the violet colour dominates. On the dark violet wall painted shoots of light violet clematis in full blossom are wriggling. Between them there are 6 tender violet doors in white frames. The cupboards in the vestibule for clothes and footwear are also white, with tender violet doors, the ceiling and the floor are of a light colour. Onto the seventh door that leads out of the flat, I painted a symmetrical picture depicting a colour flowing into a niche. For that, I used the deep violet colour of the walls, gradually adding white. I made it line by line, starting from the darkest in the middle and finishing with white. With that picture I mean to say that the person who leaves our home will be carried on by the flow of life, through that opening or door that is painted with the colour of hope and is warm like a summer night... As for the bathroom I designed it with a light blue ceiling and checked pink-light-blue tiling on the floor. On the door of the toilet I painted Mickey Mouse (Küllli, 48, housewife).<sup>36</sup>

---

<sup>35</sup> Mereste, U. Toimunust ja kaasaetatust, 1. Tallinn, SE & JS, 2003, 748–749.

<sup>36</sup> Archives of the Estonian National Museum, KV 835, 36.

In Estonian homes of the Soviet period, *dialogue with time and history*, especially family history plays a great role, being often considered more important than arguments concerning style or composition. Among the things that are considered important in one's home, objects connected with memories and family ties were most frequently mentioned.<sup>37</sup>

Pictures painted by my father have a special meaning; grandfather's clock from the turn of the century, pictures of grandmother and grandfather in oval frames... Sometimes I feel that my grandmother is still protecting me when I succeed in something. (Ireen 40, teacher).<sup>38</sup>

The postwar developments in the Estonian architecture and design also reflect how quotation of history aimed to restore the threatened sense of security.<sup>39</sup>

The field of everyday life was certainly not homogeneous – it had its own hierarchies, centres and peripheries. Often *reversed hierarchies* are also signs of coping with the official ideology. So, for example, among the rooms of a home, it was the marginal rooms – kitchens, cellars or ateliers – that acquired a special aura of an alternative, anti-Soviet spirituality. They were used not only for the purposes foreseen by their planners and by the norms of socialist everyday life. For example, a “Housewife's manual” published in the Khrushchev era, states that “A kitchen is a room meant for cooking and eating only. It should not be a place that people walk through, or used for activities not connected with cooking”.<sup>40</sup> But in practice the kitchen was often a multifunctional “heart of the home”:

The kitchen is the most important place. Besides cooking one also works there, doing sewing or scientific research. One reads books. Guests are also usually received in the kitchen. It's like the heart of our home, we just love sitting round the table (Ludmilla, 50, engineer).

The kitchen is the place where I feel most at home. That's the heart of the home. When the children come home from school, most life goes on in the kitchen (Sirje 51, secretary).<sup>41</sup>

Likewise, for many Estonian urban intellectuals the country home was (and continues to be) important not only because of the potato-plot providing additional income, but also as a symbol of mental freedom, roots and continuity.

In the countryside my own degree of freedom is much greater, here in town it is very much restricted by neighbours (woman, 32, doctor).

Here (in town) I cannot do anything by myself, my enthusiasm dies out. But there, it's different (Andre, 30, doctor).

The flat is nothing special, just a place to live in. But the country home, that's the real home. It was built up with our own hands and I do everything there with pleasure (Jüri, 50, associate professor).<sup>42</sup>

---

<sup>37</sup> **Kannike, A.** Op. cit., 75, 120.

<sup>38</sup> Interviews at the author's disposal.

<sup>39</sup> For detail, see **Kannike, A.** Op. cit., 60–63.

<sup>40</sup> **Lints, L. et al.** Perenaise käsiraamat. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, 200.

<sup>41</sup> Interviews at the author's disposal.

<sup>42</sup> Ibid.

Thus, in Soviet Estonian everyday life a lot of cultural opposition took place on the level of social space, that is, it was the significant context, a general mentality not necessarily even verbalized (or fully verbalized) that created the contrast. It should be remembered, of course, that such kind of opposition is not characteristic of totalitarian systems only; practices oppositional to bureaucracy, alienation and anonymity also exist in democratic cultures. But it seems that in Estonian socialist everyday life it did not shape only marginal identities but the cultural mainstream.

## EVERYDAY LIFE AND CULTURAL TRAUMA

### Development of cultural trauma

The theory of cultural trauma provides an appropriate framework for the everyday culture of Soviet Estonia, where it definitely had to do with a clash of new ways of life with an old culture. Looking at it from the perspective of the actors we may speak of cultural disorientation. This is characterized by a duality, split, ambivalence within a culture, merging suddenly, rapidly and unexpectedly, and embracing the core areas of cultural components, such as basic values, central beliefs and common norms.<sup>43</sup>

In the Socialist system everyday life was in the focus of ideological intervention. In his Moscow diary of 1928 Walter Benjamin wrote that the bolsheviks had liquidated private life and the state's interests dominated everywhere – in culture, at home, in the spending of free time. Communal flats represented a surreal illustration of the inversion of the inner and the outer, the public and the private.<sup>44</sup>

According to the ideological imperatives of socialism the phenomena that otherwise might have been oppositional – utopian versus the ordinary, art versus routine, ideals versus experience – had to be synthesized. The project of socialism was to turn utopia into reality. Under those circumstances everyday life and space acquired some specific characteristics. It had to contain something extraordinary and so everyday events were interpreted either through official heroic past or through glorious future (Lenin and communism). In the Soviet discourse ordinary places could become “big places” through a connection with the “grand spatial narratives” of socialism. For example, a housing co-operative represented a microcosm of the socialist order, the palace of pioneers was seen as a “paradigm” of a communist city of the future. At the same time “social justice” demanded democratization of space. Even the “grandest places”, such as, e.g. palaces of culture or the Hermitage, were “everyday”, that is, everybody had to own and use them.<sup>45</sup>

---

<sup>43</sup> **Sztompka, P.** *Op. cit.*, 453, 455.

<sup>44</sup> **Benjamin, W.** *Moscow Diary*. Ed. G. Smith. Cambridge, Harvard University Press, 1986.

<sup>45</sup> **Crowley, D., Reid, S.** *Op. cit.*, 7–8.

Thus, the socialist understanding of equality and justice meant a conscious restructuration of space with the aim of homogenization and rewriting history. Therefore, in Soviet Estonia the postwar “reconstruction” often actually meant demolition, rebuilding in a new manner and making a clear distinction with the past. Likewise, the later modernization of the living environment was also a simultaneous clearing of accounts with history and certain earlier meanings and associations embodied in the milieu and everyday environment. The renaming of places and institutions as attempts to unify the space in the semiotic sense, was also part of the project.

Throughout most part of the twentieth century both fascism and communism levelled radical criticism against the mystified nature of the capitalist private realm and fostered the vision of an all-encompassing public.<sup>46</sup> The Soviet authorities regarded space primarily as a means for implementing power, while an official belief in environmental determinism, i.e. the ability of material environment to change mentality dominated.

As a result of the politization of milieu and everyday life there developed competing versions of places where official and popular history, state and popular utopias collided. Therefore the so-called material history became an important means for anchoring alternative meanings and memories. The specific character and ambivalent nature of material objects was used to overcome various cultural dilemmas and preserve cultural continuity despite the traumatic social changes. Thus everyday practice aimed at liberating itself of the ideological rhetorics of the socialist state and produced its own norms and hierarchies.<sup>47</sup>

### **Coping with the trauma**

Cultural trauma is characterized by the development of a social discourse whereby people collectively look for ways or strategies of coping with the severe conflict between “us” and “them” and reinforce their threatened identity.<sup>48</sup> Ron Eyerman stresses that trauma is neither an institution nor experience, but is primarily associated with collective memory. “As a cultural process, trauma is mediated through various forms of representation and linked to the reformation of collective identity and the reworking of collective memory”.<sup>49</sup> More important, he emphasizes that resolving cultural trauma can involve articulations of collective

---

<sup>46</sup> **Vaudagna, M.** Op. cit., 5.

<sup>47</sup> **Niedermüller, P.** Arbeit, Identität, Klasse. Der Sozialismus als Lebensentwurf. – Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Hrsg. K. Roth. Freiburger Sozialanthropologische Studien, 1. Münster, LIT Verlag, 2004, 28.

<sup>48</sup> **Sztompka, P.** Op. cit.

<sup>49</sup> **Eyerman, R.** Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 1.

identity and collective memory as filtered through cultural artifacts and other materializations which represent the past in the present.<sup>50</sup>

A. Aarelaid and A. Kannike, in a study focusing on how cultural trauma is expressed in the discourse and behaviour of particular groups engaged in folk culture, have demonstrated that various manifestations of the trauma are closely connected with alternative and conflicting concepts of the past and visions of the future. At the same time the ways of coping with the cultural trauma also depend on the range of possible communication partners and on the actual openness to dialogue of different segments of the society. By combining the coping strategies described by P. Sztompka and A. O. Hirschmann, a typology of such groups has been delineated.<sup>51</sup>

When speaking about the dysfunctional behaviour of systems or organizations, A. O. Hirschman describes two alternative but mutually connected strategies: the exit option – leaving the system, and the voice option – expressing dissatisfaction to authorities, general protest. Thereby, exit is predominantly a passive attitude while voice is an active one.<sup>52</sup> Hirschmann's basic scheme can also be applied to characterize the basic strategies for overcoming the trauma in Estonian everyday life during the Soviet period.

V. Buchli writes that Soviet society was based on a profound reconfiguration of domestic relations, the individual, the home and daily life as part of a larger, highly contested and demiurgic process of social reform. For Soviet social reformers, the sphere of daily life (*byt* in Russian) and in particular, the home, was the arena in which this fundamental restructuring of the society was thought through and materialized, from the obviolation of class antagonisms to the liberation of women. Therefore, the home can be seen as a key analytical context for understanding social change.<sup>53</sup>

Under the exit-form a pronounced conservatism in behaviour, lifestyle and home decoration, a preference for traditionalist aesthetics, retreat into a closed circle of family and history could be classified. In the behaviour connected with the home the exit-form is expressed in a “ritualistic turn towards established traditions and routines, cultivating them as safe hideouts where to deflect cultural trauma”.<sup>54</sup> Compensatory practices of pronouncedly apolitical character: hobby sports, collecting, crafts or other hobbies are also examples of a similar strategy. In the ethnology of socialism one speaks about the so-called socialist alienation that mostly means locking oneself into the family or into some limited social niches. Such practice of social escapism, using construction of parallel worlds and

---

<sup>50</sup> Ibid., 4.

<sup>51</sup> Aarelaid, A., Kannike, A. Op. cit., 89–97.

<sup>52</sup> Hirschman, A. O. Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States. Cambridge; Massachusetts, Harvard University Press, 1970, 1.

<sup>53</sup> Buchli, V. Architecture and the domestic sphere. – In: The Material Culture Reader. Ed. V. Buchli. Oxford; New York, Berg Publishers, 2001, 210–211.

<sup>54</sup> Sztompka, P. Op. cit., 461.



networks is characteristic of the private sphere or the borderlands of the public and the private.<sup>55</sup>

According to a study conducted by Estonian sociologists in 1979–1984, about 25% of Estonians had retreated into the circle of their home and family, tried to ensure its well-being, not interfering into the business of society, while about 20% looked for and found active opportunities of self-fulfilment in an alternative way or in a way ignoring the system, for example in one's closed society, in sportive, technical or other hobbies, professional associations and other niches, 15% of the people could be characterized as asocials and 35–40% were relatively well adapted to life in the Estonian SSR.<sup>56</sup>

It is clear that over the years the coping strategies changed and, at the same time, were intertwined. The predomination of the exit-form in the domestic sphere did not exclude collaborationism either, for example in the case of a representative of the nomenclature who, by his loyalty to the power obtained the right to live a “second life” in the private sphere.

The voice-strategy in the everyday life of the Soviet period was actually, to a great extent, a non-verbal expression of creativity, often by turning the official hierarchies upside down. For example, building one's own home or summer house with one's own hands (and making use of what actually belonged to the “system” with the help of a trustworthy network) was an especially strong statement of self-fulfilment and a sign of a “true Estonian man”.

In many cases innovative forms of creation are symbols of strong resistance and as such, illustrations of Lefebvre's idea of the private sphere as oppositional space where an individual can take an oppressing and alienating room that is unpleasant to him, make it his own, domesticate it and thus, applying active creativity, protest against the way of life forced upon him.<sup>57</sup>

## VARIETY AND DYNAMICS OF STRATEGIES

The behaviour of the authorities towards private life differed across different stages of the Soviet power. Thereby the relationship between the public and the private as expressed in the material world changed as well. During the first Soviet years the main slogan was opening up the private sphere to the state and the collective. Everything that was closed to or distinctive from the state or the collective was regarded as counter-revolutionary. In the 1930s a change of the course, the so-called Great Retreat, took place. In the social hierarchy a new middle-class elite developed who owned forms of cultural capital unavailable for

---

<sup>55</sup> In Estonia, for example, K. Jõesalu has studied such niche activities as important means for self-realization that used the public space and facilities of the workplace. See **Jõesalu, K.** *Op. cit.*

<sup>56</sup> **Hion, E., Lauristin, M., Vihalemm, P.** *Meie muutuv elulaad.* Tallinn, Eesti Raamat, 1988.

<sup>57</sup> **Lefebvre, H.** *The Production of Space.* Oxford, Blackwell, 1991, 361.

the majority of the population. These strata actually became bourgeois and wanted to live a “cultured”, civilized life, regarding comfort and consumption as important values. In Stalin’s time one began, for example, civilized distinguishing between personal life (*lichnaya zhizn*) and private life (*chastnaya zhizn*). Whereas the life of an individual and family was no longer banned, the kind of private life that hindered the state from controlling its citizens, was repulsed.<sup>58</sup> The Stalinist era marked a start of intensive attention to one’s everyday manners. The campaign of *kulturnost*’ was launched, which meant constant discussion and control over hygiene and a uniform system of behaviour norms. Personal life was righteous only if it was *kulturny* and well organized.<sup>59</sup>

The 1960s, parallely with the political “thaw” brought an attempt to give the regime a modern, humanistic and youthful image oriented to social progress. But as for the official attitude to the domestic sphere, we cannot speak about liberalization as, paradoxically, the state expressed even a more aggressive wish to transform the private life. The alien attitude to pre-revolutionary domesticity that had stopped at Stalin’s time, re-emerged. Petit-bourgeois consciousness was seen as a threat to the realization of communism. As everyday issues became problematic, strict norms of good and bad taste were established in an attempt to rationalize the domestic sphere. This period has even been called the second cultural revolution.<sup>60</sup> In domestic interior design, for example, open plans and multi-functional zone-planning was introduced. Rejected were the previous rooms that used to be inwardly focused, mono-functional and spatially discrete. Another significant innovation was transformable furniture, introduced to de-artificialize the domestic sphere. Also, taste was marshalled to discourage the importation of old material culture into new flats. The aim was to eliminate as many items of material culture associated with the petit-bourgeois realm as possible. Everything but the most essential was to be eliminated. Uniform and light surfaces were promoted. Thus, far from being a period of liberalization, the “thaw” brought about the revival of a whole range of disciplining modernist norms in the domestic realm.

In Estonia, another source of cultural stress was a massive inflow of Russian-speaking workforce:

I argue that in the sixties a total Russification of Estonia took place. “Khrushchevkas” were built on a mass scale, because all those coming from the vast expanses of the “great homeland” immediately wanted a living-space... For an Estonian, however, his own country became ever more narrow... When an Estonian tried to improve his social conditions he got stuck in the jungle of Russian-language bureaucracy. So the Estonian tried to make it another way. On an empty stomach and half-legally one built up one’s own dwelling... The gap between the two ethnic groups grew bigger and bigger. Besides the language we were also divided by the way of life, culture, and customs. This was pronounced especially clearly in youth culture. I remember how strange we found the eating of sunflower seeds, the “conjunctions” *matj* and *bljatj* in the speech

---

<sup>58</sup> Gerasimova, K. Op. cit., 209–210.

<sup>59</sup> Kharkhordin, O. Op. cit., 352–356.

<sup>60</sup> Buchli, V. Op. cit., 215–216.

of young Russians, their generally aggressive behaviour, their ratty coats, fur caps of shaggy rabbit skin with a forehead flapper torn to the front and “antennas” pulled to the back, muddy trousers dangling out of black rubber or felt boots, the habit of talking on the street squatting. Mutual fights were just everyday business.<sup>61</sup>

In Brezhnev’s era another backdrop occurred and, as a result an object-centered understanding of socialist welfare rose to dominate. The period from the 1960s to 1980s is often characterized as a society of adjustment and retreat where most energy and attention was directed to the achievement of personal welfare.

Conceptualizing the private life in postwar Estonia, one can see a retreat or exit-strategy dominating until the mid-1950s, to be followed by a more active, but less oppositional and more adapting attitude, combining elements of *exit* and *voice*. As a new generation, born after the period of independence, reached adulthood a development towards innovative lifestyles and models of everyday environment developed. Transition to consumer society as well as total alienation from church also signify important changes in mentalities.<sup>62</sup> Active dissatisfaction was to a great extent expressed just through Western-like lifestyle, alternative art, and student culture. During this period contrast between the everyday cultures practised in the Baltic countries and in the rest of the Soviet Union became remarkable. In the period of stagnation (the beginning of which in Estonia can be dated back to 1968, the year of breaking many political illusions after the Czech events), everyday life is characterized by a new shift towards retreat. The behaviour of many intellectuals showed signs of mental emigration. Creating a strong emotional connection with one’s country-home, evaluating the local natural and cultural heritage illustrate a search for a kind of spiritual refuge. Such a turn to the past can be regarded as a reaction to the problem of alienation arisen as a result of the symbiosis of mass culture and a totalitarian ideology. In a wider everyday discourse “common” and “common life” usually acquired a negative meaning, while one retreated into mass culture, one’s separate “well-organized everyday life”.<sup>63</sup>

## CONCLUSION

In the Soviet period, creating privacy was primarily realized by the personalization of one’s immediate milieu and the domestic space. In the sociopolitical context of those decades it acquired the meaning of a ritual transmission of national cultural identity and values of a civil society. In the private sphere, strategies of overcoming the cultural trauma were aimed at the restoration of control and balance. Actualization of certain pre-war norms and taste, aesthetization of the domestic space, actualization of memory through historical objects and milieu as well as reassessment of certain officially marginal places and spaces – it all

---

<sup>61</sup> Tammer, E., comp. Nõukogude aeg ja inimene. Meie mälestused. Tänapäev, Postimees, 2004, 73.

<sup>62</sup> Vahtre, L. Elu-olu viimasel vene ajal. Tallinn, Kirjastuskeskus, 2002.

<sup>63</sup> Raud, R. Alternatiivne tegelikkus. – Eesti Ekspress, 2001, 21. juuni, Areen B8.

served to emphasize the borders of the domestic space and to achieve privacy. At different times different strategies were used, but personal work that acquired a somewhat ritualized character was maintained as a continuous private practice in Estonia all through the Soviet decades.

The public and the private can be studied on the economic (state-regulated versus market economy), political (state versus civil society) and social levels (anonymous state, market, bureaucracy versus islands of intimacy and emotionality in private life). Investigating all such expressions of the public and the private, it is often in the grey, overlapping areas that the potential for numerous discoveries is hidden.<sup>64</sup>

Therefore it is also important, while studying private life, to deal with the multiple meanings attached to the terms “public” and “private”, as well as the specific character shaped by the national cultural heritage. Since privacy is an extremely dynamic and ambivalent concept, anthropological analysis of everyday practice has a great value at describing the coping mechanisms used in Soviet society. Ethnographically documented creative activity of the people demonstrates how, in a context where cultural traditions and political-economic changes collided, the Soviet reality was actually formed. The result was equally different from socialist, as well as from nationalist utopias.

Over the recent years a shift from structure to practice, from patterns to processes has taken place in anthropology. One has realized that about major topics and important aspects of culture nobody, even the “locals” possess the kind of information that could be collected easily and expressed by discursive statements. Such aspects are only revealed through practice. A great part of relevant information is nonverbal and can only be experienced.<sup>65</sup> According to Paul Willis, meaning is created in a metaphoric, indirect and atmospheric manner to a much greater extent than in a descriptive or rational way.<sup>66</sup> Thus, the role of living experience, immediate practice and symbolic material is emphasized.

The fact that in the Soviet time identical blocks of flats were erected everywhere and one could only buy a couple of models of living room furniture does not automatically mean that common and unified conceptions of private life would have dominated. Discussing the influence of ideology on everyday life, the diversity of private practice cannot be reduced to norms, adaptation or resistance only. Everyday life is by no means profane, but of principal importance from the viewpoint of understanding socialist culture.

The domestic space preserved a reservoir of unofficial values, traditions and styles of resistance that were used for maintaining continuity. Such a symbolic capital also became important in the new transition culture aiming towards a civil society.

---

<sup>64</sup> **Vaudagna, M.** Op. cit., 7.

<sup>65</sup> **Hastrup, K., Hervik, P.**, eds. *Social Experience and Anthropological Knowledge*. London; New York, Routledge, 1994, 3.

<sup>66</sup> **Willis, P.** *The Ethnographic Imagination*. Cambridge, Polity Press, 2000, 9.

## KULTUURILISE JÄRJEPIDEVUSE HOIDMINE KODUSFÄÄRIS. NÕUKOGUDE EESTI NÄIDE

Anu KANNIKE

On käsitletud nõukogude argikultuuri uurimise võimalusi, rõhutades mitte-verbaalse kultuuriloomise eripärast rolli privaatsfääris. Analüüs keskendub privaatsuse loomisele ja taastamisele kui ühele kultuuritraumaga toimetuleku strateegiale. On väidetud, et nõukogude perioodil loodi Eestis privaatsust peamiselt oma lähimiljöö ja koduse ruumi personaliseerimise kaudu. Nende kümnendite sotsiopolitiilises kontekstis omandas see rahvusliku kultuuriidentiteedi ja tsiviilühiskonna väärtuste rituaalse edasikandmise tähenduse. Sõjajärgsetest käitumisnormidest ning maitsest kinnipidamine, endisaegsete asjade ning ruumisuhete säilitamine ja ametliku ruumihierarhia ignoreerimine eraelus – see kõik lõi kodu-ruumi sümbolised piirid ja aitas saavutada privaatsust. Kodu kujutas endast mitte-ametlike väärtuste, traditsioonide ja vastupanustiilide reservuaari, sümbolset kapitali, mis sai uuesti aktuaalseks postsotsialistliku üleminekuaja kultuuris.

## AUTORIJUHEND

### Üldnõuded

Ajakirjas Acta Historica Tallinnensia avaldatakse erialaseid varem ilmunud eelretsenseeritud teaduslikke artikleid eesti, inglise ja saksa keeles. Artikkel peab olema kirjutatud korrektses keeles ja vormistatud vastavalt juhendile.

Käsikirjale tuleb lisada andmed autori(te) kohta: töökoht või asutus, kus uurimus on valminud, selle täpne postiaadress, autori telefon tööl ja kodus, e-posti aadress.

Käsikirja soovitatav maht, k.a joonealused viited, resümee, tabelid, illustratsioonid, on 20 lehekülge.

Käsikirja põhitekstile peab olema lisatud annotatsioon artikli keeles (maksimaalselt 100 sõna) ja võõrkeelne resümee (1 lehekülge), mis sisaldab töö eesmärki ja põhitulemusi.

### Käsikirja esitamine

Käsikiri tuleb esitada kahes eksemplaris koos disketiga, tekst lehe ühel küljel kahekordse rea-vahega, leheküljed nummerdatud. Väljatrükk ja failid peavad olema vastavuses. Sobiv arvuti-programm on Word for Windows (laiendiga doc või rtf).

### Tabelid, joonised

Arvutil vormistatud tabelid ja joonised esitatakse koos tekstiga formaadis üks ühele. Arvuti-joonis peab olema trükitud laserprinteril ja salvestatud disketile koostamisprogrammis (laiendiga tiff, bmp, xcl või cdr). Fotod, eelistatavalt must-valged, võivad olla ühes eksemplaris. Skaneeritud fotod esitada tiff failidena. Illustratsioonide ja fotode tagaküljele tuleb pliiaatsiga kirjutada nende järjekorranumber, autori nimi ja artikli pealkiri. Vajaduse korral märkida ka ülemise ja alumise serva asukoht. Tekstis näidata jooniste soovitatav asukoht. Värvillustratsioone on võimalik trükkida autori kulul. Tekst, tabelid ja joonised ei tohi üksteist korrata.

### Viited

Kirjandusele viidatakse joonealuste viidetega, mis on nummerdatud läbi kogu töö. Kirjandus-andmed tuleb anda järgmiselt.

Monograafiliste tööde puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, raamatu pealkiri, sariväljaannetel sarja nimetus ja köite number sulgudes, ilmumiskoht (kohad), kirjastus, ilmumisaasta, viidatud leheküljed.

**Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, 223–226.

**Loorits, O.** Eesti rahvausundi maailmavaade. (Elav teadus, 12.) Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1932, 26.

Kogumikus ilmunud artiklite puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, artikli pealkiri, mõttekriips, kogumiku pealkiri, lühend Toim või Ed, kogumiku toimetaja(te) initsiaalid ja perekonnanimi, ilmumiskoht (kohad), kirjastus, ilmumisaasta, viidatud leheküljed.

**Ruutsoo, R.** Euroopa Liit ja Eesti julgeolek. – Eesti Euroopa Liidu lävepakul. Koost ja toim R. Ruutsoo, A. Kirch. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998, 23.

Ajakirjades ilmunud artiklite puhul: autori(te) perekonnanimi ja initsiaalid, artikli pealkiri, mõttekriips, ajakirja nimetus, ilmumisaasta, number, viidatud leheküljed.

**Jansen, E.** Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – Akadeemia, 1994, 11, 2243–2261.

Jutumärkides tsitaadi korral märkida täpne leheküljenumber, mitte kirjutise kõiki lehekülgi.

Arhiivimaterjalide puhul: dokumendi nimetus, arhiiv (välisarhiividel ka asukoht), fond (lühend f), nimistu (n), säilik (s), leht (l).

Politseivalitsuse direktori otsus 18.6.1935. Eesti Riigiarhiiv, f 949, n 1, s 5, l 85.

Tambek Warmale 1.2.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 23.

Sama allika kordumisel kasutada lühendatud kirjet:

**Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine, 276.

## **Korrektuur**

Autorile saadetakse tavaliselt üks korrektuur, mille trükivigade parandus tuleb teha selgelt ja üldtunnustatud korrektuurimärke kasutades; teksti parandamine ja muutmine selles faasis pole enam lubatud.

## **Separaadid**

Ilmunud artiklist saab autor 25 tasuta separaati. Soovi korral on võimalik tasu eest tellida lisaseparaate. Selleks tuleb esitada peatoimetaja nimele avaldus, kus on märgitud lisaseparaatide hulk ja arve tasuja.

## SUBSCRIPTION INFORMATION

	INDEX	ISSN	SUBSCRIPTION PRICES (including delivery), EUR	
			Half a year	Year
<b>Series of the Proceedings of the Estonian Academy of Sciences</b>				
Biology. Ecology	78152	1406-0914	45	85
Chemistry	78155	1406-0124	45	85
Engineering	78253	1406-0175	45	85
Physics. Mathematics	78156	1406-0086	45	85
<b>Other journals</b>				
Acta Historica Tallinnensia	78157	1406-2925		30
Estonian Journal of Archaeology	78158	1406-2933	17	30
Estonian Journal of Earth Sciences	78154	1736-4728	45	85
Linguistica Uralica	70880	0868-4731	45	85
Oil Shale	70236	0208-189X	55	108
Trames	78153	1406-0922	45	85

Subscription orders (order form available at <http://www.kirj.ee>) should be sent to:

Estonian Academy Publishers, Kohtu 6, 10130 Tallinn, Estonia  
Tel. (372) 6 454 106, fax (372) 6 466 026, e-mail [asta@kirj.ee](mailto:asta@kirj.ee)

Ajakirju saab tellida aasta või kvartali kaupa kõigi Eesti ajakirjandusleviga tegelevate ettevõtete kaudu (Eesti Ajakirjanduslevi OÜ, AS Eesti Post, OÜ Kirilind) ja üksiknumbreid (ka varem ilmunuid) osta Teaduste Akadeemia Kirjastusest. Täpsem teave <http://www.kirj.ee>